

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І. Ф. Кураса

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 36

**КУРАСІВСЬКІ
ЧИТАННЯ — 2007**

**«Влада і суспільство в сучасній Україні:
механізми взаємодії»**

Київ
Знання України
2007

УДК 323.1.У

ББК 66.0я5

I-71

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України (протокол №6 від 29 листопада 2007 р.)

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей політичних наук і державного управління постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7 та з історичних наук від 10.11.1999 р. №3 — 05/11

Редакційна колегія:

Ю. А. Левенець, член-кореспондент НАН України (голова);
В. О. Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар);
О. В. Заремба, кандидат історичних наук;
М. С. Кармазіна, доктор політичних наук;
В. О. Котигоренко, доктор політичних наук;
О. М. Майборода, доктор історичних наук;
М. І. Михальченко, член-кореспондент НАН України;
М. І. Панчук, доктор історичних наук;
А. Д. Пахарев, доктор політичних наук;
О. О. Рафальський, доктор історичних наук;
Ф. М. Рудич, доктор філософських наук;
В. Ф. Солдатенко, член-кореспондент НАН України;
Ю. І. Шаповал, доктор історичних наук;
Л. С. Шкляр, доктор політичних наук.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
I-71 НАН України.

Наукові записки / Редкол.: Ю. А. Левенець (голова) та ін. —
К., 1997 —

ISBN 966-022-769-8.

Вип. 36 : Курасівські читання — 2007 : Влада і суспільство
в сучасній Україні: механізми взаємодії. — К.: Знання України,
2007. — 416 с. — ISBN 978-966-02-4604-1.

Збірник містить статті присвячені проблематиці формування громадянського суспільства та модернізації політичної системи в сучасній Україні і виходить за результатами третіх Курасівських читань, що відбулися 4 жовтня 2007 р. на тему "Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії".

ББК 6.0я5+66.3(4УКР)я5

ISBN 978-966-02-4604-1 © Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України, 2007

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ
ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА

<i>Дубас О. П.</i> Особливості аксіологічного підходу до розуміння політичної комунікації: аналіз основних концепцій	7
<i>Богуславська К. О.</i> Характеристика та інтерпретація параметрів політичних мереж для дослідження взаємодії політичних акторів	18
<i>Беззуб'як М. Й.</i> Суспільство національне та суспільство громадянське	28
<i>Гордієнко М. Г.</i> Імператив легітимної моделі влади в умовах реформування політичної системи України	35
<i>Цюрупа М. В.</i> Поняття «м'якої сили» в структурі влади сучасної держави	47
<i>Кононенко С. В.</i> Суспільство і політика за умов олігархії	60
<i>Розумюк В. М.</i> Феномен антиглобалізму: проекція світового громадянського суспільства чи глобальний політичний проєкт?	71
<i>Бучма О. В.</i> Становлення політології релігії як галузі академічного релігієзнавства	82
<i>Шайгородський Ю.Ж.</i> Глобалізація як універсалізація світу: міф чи реальна загроза національним ідентифікаціям?	91

РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ
СИСТЕМИ УКРАЇНИ

<i>Кудряченко А. І.</i> Реформа політичної системи і становлення інституцій громадянського суспільства України	101
<i>Бідзюра І. П.</i> Пошук шляхів суспільного розвитку України і відповідної йому моделі самоврядування	114

<i>Бондар С. С.</i> Правова регламентація статусу опозиції в Україні: доцільність та форми реалізації	122
<i>Макаренко Н. Ю.</i> Роль Верховної Ради як законодавчого інституту у процесі розвитку соціальної держави	133
<i>Пащенко В. І.</i> Від демократичної держави до демократичного суспільства	144
<i>Черінько І. П.</i> Виборча система України: від мажоритарної до пропорційної	152
<i>Барановський Ф. В.</i> Особливості розвитку та проблеми подальшого розширення ЄС в контексті успішної реалізації євроінтеграційного курсу України	161
<i>Ляшенко О. О.</i> Питання автономії Закарпаття у виборчих кампаніях 1994-2006 рр.	169

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Дергачов О. П.</i> Виконання Україною міжнародних зобов'язань в сфері розвитку інститутів громадянського суспільства	179
<i>Іванюк М. І.</i> Формування інститутів громадянського суспільства в контексті реформування політичної системи України	189
<i>Буяк Б. Б.</i> Молодь, як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціально-правової держави та громадянського суспільства	198
<i>Олексин Я. В.</i> Церква та релігійні організації як важлива складова розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні	210
<i>Ляшенко Т. М.</i> До проблеми побудови інститутів громадянського суспільства в країнах Центральної Азії	219
<i>Ковач Л. Л.</i> Українсько-польське транскордонне співробітництво: тенденції та проблеми розвитку	229

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Плющ А. Н. Дискурсивная практика
інформаційного пространства240

Кочубей Л. О. Інтернет-технології, вибори і процес
утвердження громадянського суспільства в Україні:
проблеми і перспективи246

Дмитришин Ю. А. Соціальна реклама як інструмент
у боротьбі за політичну владу256

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Рудич Ф. М. Політичний клас. Правляча еліта: її місце
і роль в утвердженні незалежності Української держави265

Пахарєв А. Д. Проблеми формування політичних еліт
у маргіналізованому суспільстві: український вимір276

Бевз Т. А. «Політики» і «політикани» у структурі
владних відносин285

Кононенко Н. В. Механізм формування та шляхи
інституалізації сучасної української еліти295

Медвідь Ф. М. Діяльність політичних еліт і лідерів
у реформуванні політичної системи України в умовах
становлення стратегії національної безпеки300

Симоненко О. В. Інноваційні моделі сучасного
загальнополітичного лідерства в умовах політичних
трансформацій в Україні307

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Дем'яненко Б. Л. Українська влада як відображення
посттоталітарних ціннісних орієнтацій317

Василевська Т. Е. Інституціональні впливи та
моральнісна саморегуляція як фактори підтримки
етики державних службовців324

Левицька Н. М. Фінансове забезпечення науки і освіти
як один з пріоритетів державної політики333

Рачинський А. П. Компетенція державно-управлінського
персоналу: сучасні методики її формування340

Друк Ю. Я. Центральні органи влади в умовах
політико-адміністративної модернізації: досвід,
проблеми формування і функціонування349

ТРАДИЦІЇ ВЗАЄМИН ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Солдатенко В. Ф. До питання про формування
традицій взаємин української влади і суспільства
(революційна доба 1917-1920)359

Кривошея В. В. Козацько-гетьманська держава:
еволюція інститутів влади367

Полтавець С. В. Трансформація владних повноважень
та її вплив на українське суспільство на початку української націо-
нальної революції середини XVII століття376

Редькіна Г. М. Психологічний тип «радянський українець»
та його еволюція в пострадянському просторі386

Поліщук Ю. М. Старовіри Правобережної України,
як об'єкт політики російського царизму
(кінець XVIII — початок XX століття)396

Красівський О. Я. Дипломатична діяльність М. Тишкевича
в період відродження Української держави (1919-1920 рр.)405

Довідка про авторів412

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА

Олексій Дубас

ОСОБЛИВОСТІ АКСІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Загальноцивілізаційні зміни, які відбувалися в останній чверті минулого століття, передусім у найрозвинутіших країнах світу, привели до становлення принципово нового типу суспільних відносин, що характеризується домінуванням інформаційних чинників у економічній, соціокультурній та політичній царинах розвитку людства. Саме тому більшість дослідників переконані, що початок ХХІ століття — це час формування базових засад інформаційного суспільства. За таких умов усе більшого значення набуває розгляд проблем політичної комунікації, зокрема її аксіологічних чинників, які дедалі частіше впливатимуть на національні та світові аспекти політичного процесу.

Метою представленої статті, виходячи з вищезазначеної проблематики, є розгляд аксіологічних аспектів основних концепцій теорії політичної комунікації та особливостей їх впливу на політичні процеси сучасного суспільства. Досягненню сформульованої мети дослідження сприятиме реалізація таких завдань:

- 1) з'ясування сутності теорії політичної комунікації, спираючись на базові парадигми комунікативної філософії Ю. Габермаса;
- 2) розгляд когнітивного та інтерактивного рівнів масової комунікації;
- 3) аналіз основних моделей ролі медіа у перебігу політичного життя суспільства;
- 4) дослідження трансформації інформаційного простору внаслідок його віртуалізації.

У підготовці цієї статті було використано низку останніх досліджень та публікацій вітчизняних та іноземних авторів, у яких розглядається теорія політичної комунікації. Так, праця американських дослідників К. Кроса та Р. Гакета «Політична

комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції» є одним із найфундаментальніших видань останніх років, у якому аналізуються прикладні аспекти політичної комунікації, зокрема представлені базові моделі функціонування медіа у політичних процесах. Тому зазначена робота сьогодні широко використовується у дослідженні проблематики політичної комунікації. Розгляд базових парадигм комунікативної філософії, представлений у статті, спирається на положення, викладені у праці вітчизняного дослідника А. М. Єрмоленка «Комунікативна практична філософія», в якій пропонується докладний аналіз основних концепцій та теорій комунікативної філософії, при цьому особлива увага звертається на етичні та аксіологічні підходи. Корисною для розуміння трансформації комунікативних процесів в останні десятиріччя виявилася стаття російського дослідника В. П. Макарова «Формування глобального інформаційного простору», в якій розглядаються особливості віртуалізації інформаційного простору сучасного світу. Український політолог А. Лисюк у статті «Комунікативний аспект політичного лідерства: культурологічні засади» звертає свою дослідницьку увагу на проблеми формування політично-ціннісних орієнтацій в бінарній опозиції «лідер — послідовники». Отже, дослідженню теоретичних та прикладних аспектів політичної комунікації присвячено досить значну кількість праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Проте варто зазначити, що в більшості з них бракує системного підходу щодо розгляду аксіологічної складової комунікативних процесів.

Саме в 1980-1990 роках, у період становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства, виявляється тенденція морально-ціннісної переорієнтації суспільства, на яку не могли не відгукнутися провідні мислителі світу. Так, у працях таких визнаних учених, як К. О. Апелль, Ю. Габермас, Д. Бьолер, В. Кульман, П. Ульріх, виокремлюється новий напрям досліджень — комунікативна чи дискурсивна етика, що «репрезентує собою методологічний поворот від класичної парадигми філософії свідомості до посткласичної парадигми філософії комунікації, відкриваючи шлях подолання «методичного соліпсизму» в обґрунтуванні етичних норм на основі принципу справедливості та досягнення взаєморозуміння», як зазначає А. Єрмоленко¹. Представники комунікативної філософії прагнуть довести історичну необхідність, соціокультурну та суспільно-політичну

доцільність і важливість розгляду моральних норм і цінностей та їх інституціональної легітимації в контексті соціально-гуманітарних теоретичних пошуків та методологічних досліджень.

Одним із центральних питань, що аналізуються універсалістською етикою комунікативної теорії, є проблема про етичне вдосконалення сучасного суспільства. Наприклад, у царині політичної комунікації важливим є з'ясування засад моральної легітимації політичної системи, держави та права. У загальнонаукових дискусіях постмодернізму особливе місце посідає необхідність розгляду прикладних аспектів етичного дискурсу, що вимагає активізації пошуків нових підходів до розуміння ціннісних засад морально-етичних норм, які могли б впливати на політичну, соціальну, економічну та культурну діяльність, сприяти усуненню соціальних конфліктів у суспільстві, долати внутрішньополітичні та зовнішньополітичні соціокультурні «розколи».

Праці Ю. Габермаса «Моральна свідомість і комунікативна дія» та «Мораль і моральність, що робить життєву форму раціональною» можна вважати базовими в дослідженні комунікативної теорії загалом та її аксіологічних аспектів, зокрема. Як підкреслює А. Єрмоленко, основою метагерменевтичної комунікативної концепції Ю. Габермаса виступає «раціональне обґрунтування етичних норм на основі регулятивної ідеї необмеженої комунікативної спільноти, спрямоване на подолання цінностей «внутрішньої», партикулярної моральності, догматичних цінностей, що успадковуються завдяки механізму традиції, або ідеологічних цінностей, і є процесом виявлення, так би мовити, хибних смислів, що виникають у ході перекручення панування комунікації»². Герменевтичний підхід Габермаса виходить із того, що в медіумі мовного спілкування не тільки здійснюється обмін повідомленнями, а й утворюються й змінюються орієнтовані на діяльність індивіда настанови. Мовлення виступає як «інституція інституцій» або «метаінституція», в котрій стверджуються всі інші інституції. Цей підхід став основою теорії комунікативної дії Габермаса, що розглядає взаємовідношення мовленнєво-комунікативних і системних форм суспільної інтеграції³.

За Габермасом, метагерменевтика, яка пояснює глибинну неузгодженість у комунікації, що систематично викривлюється, уже не може бути визначена згідно з моделлю перекладу. Для розуміння глибинної герменевтики, на переконання вченого, варто застосовувати теорію комунікативної компетенції, яка має

прокласти шлях до автентичного смислу, деформованого стратегічною дією за умов патологічної комунікації. Теорія комунікативної компетенції виступає підґрунтям для критики ідеології (праці «До реконструкції історичного матеріалізму» та «Герменевтика та критика ідеології»). Габермас тлумачить ідеологію в термінах філософії комунікації, визначаючи буттєві підвалини ідеологічних структур поняттями «хибної» та «систематично викривленої» комунікації⁴.

У своєму аналізі критики ідеології в концепції комунікативної компетенції вчений полемізує з марксизмом. Адже, на думку мислителя, встановлення «істинного життя» може здійснитися тільки шляхом досягнення істинної згоди, де критерієм істини є згода, яку можна досягти за умов урахування ідеальної комунікації. Таким чином, метагерменевтика Габермаса є ядром критики ідеології та дозволяє затвердитися розумному мовленню, стаючи важливою умовою формування зрілості індивідів, їхньої свідомості, рефлексії й розуму. Глибинна герменевтика, відповідно до такого підходу, постає основою для вивільнення індивідів від «ідеологічного засліплення» і робить їх компетентнішими у витворенні вихідних норм і цінностей суспільного розвитку, що й визначає її емансипаторську функцію⁵.

Отже, теорія комунікативної компетенції Ю. Габермаса є базовою для розгляду проблем політичної комунікації, зокрема її аксіологічних аспектів. Особливо цікавим є намагання мислителя сформулювати соціалізуючу («емансипаторську») функцію політичної комунікації та відмова від ідеологічних нашарувань. Важко не погодитись із Габермасом у тому, що комунікація є одним із центральних процесів життєдіяльності суспільства, бо комунікація виникає із самої природи людини, з її базової потреби в спілкуванні, з необхідності обміну повідомленнями, інформацією між людьми.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники пропонують різні визначення понять «комунікація», «масова комунікація». На наш погляд, одним із найбільш універсальних можна вважати наступне визначення: масова комунікація — це «фундаментальний стан сучасного суспільства, в якому складна структура соціального і культурного простору з його численними секторами, що пов'язані між собою функціонально і за детерміністичними зразками, втілена у символічних формах і образах, які здатна сприймати і розуміти корпоративна, масова й індивідуальна

свідомість»⁶. Причому, у таких символах й образах, незалежно від того, чи адекватно вони відображають реальне життя, чи є ілюзією, завжди маніфестують домінанти, особливості, суперечності суспільно-політичного устрою, соціального порядку та культури. Ці образи та символи соціального світу виступають одночасно також й об'єктом взаємодії соціальних суб'єктів у масовій комунікації.

За цих умов стан масової комунікації реалізується на двох рівнях: когнітивному та інтерактивному. Когнітивний рівень здійснення масової комунікації пов'язаний із процесами поширення соціально значущої інформації серед аудиторій, які охоплюють більшу частину населення. На цьому рівні відбувається сприйняття, ознайомлення із соціальною інформацією суб'єктів через канали макрокомунікації. Такими каналами макрокомунікації є: популярні знання про світ, ціннісно забарвлені зразки поведінки, норми взаємодії суб'єктів різного соціального статусу, культурні, соціальні та політичні стереотипи. На цьому рівні образи соціуму перетворюються на стихійно або випадково сформовані копії наукової чи культурної картини світу. На жаль, часто вони можуть бути навмисно деформовані під впливом цілеспрямованої пропаганди і таким чином включатися у систему регуляції контактів окремих груп та різних соціальних категорій індивідів із середовищем⁷.

На інтерактивному рівні функціонування стан масової комунікації становить важливий ресурс соціальної дії в різних формах. Отримавши інформацію, індивід чи соціальна група співвідносять себе з конкретною стратою, верствою, культурним колом, етнічною спільнотою, політичним рухом, тобто здійснюють соціальну та ціннісну ідентифікацію. За допомогою каналів масової комунікації вони символічно взаємодіють і конкурують за пріоритет інтерналізованих ними образів соціуму, беруть участь у формуванні громадської думки та політично акцентованих настроїв. Ці настрої, у свою чергу, ініціюють взаємодію заангажованих у соціальну структуру індивідів у вигляді різноманітних актів підпорядкування, опору або солідарності між соціальними, політичними й культурними групами та категоріями. Макрокомунікативні процеси здійснюються за допомогою спеціальних засобів — преси, радіо, телебачення, кіно, відеосистем, Інтернету. «Отже, масова комунікація як стан суспільства конститується мас-медіа, не існує поза ними і лише разом

з ними має ознаки соціального інституту», — вважають вітчизняні дослідники масової комунікації⁸.

Таким чином, сучасна теорія політичної комунікації базується на розгляді масової комунікації як специфічного та соціально значущого інституту, що в інформаційну епоху починає відігравати особливе значення, адже виступає одним із засадничих факторів формування суспільної масової свідомості та громадської думки. Аксиологічне значення політичної комунікації полягає в тому, що сьогодні саме від ціннісно-нормативних особливостей функціонування засобів масової комунікації в суспільстві залежить, чи у громадян формується об'єктивна та адекватна картина світу, чи соціум отримує викривлені уявлення про суспільно-політичні події, що відбуваються, завдяки реалізації проектів творення так званої «віртуальної» соціокультурної та політичної реальності.

Саме базові, історично сформовані ціннісно-нормативні орієнтації, вкорінені в масовій суспільній свідомості, суттєвим чином впливають на формування того чи іншого типу національної політичної культури. Одними із найвиразніших виявів політичної культури виступають соціокультурні особливості функціонування політичного лідерства, адже політичні лідери та їх послідовники є носіями власних культурних програм, які включені в систему міжкультурної комунікації. На переконання вітчизняного дослідника А. Лисюка, політично-ціннісні орієнтації не є ригідними утвореннями, бо вони еволюціонують разом зі змістом системи суспільних відносин і культурологічних парадигм. Отже, вважає вчений, «комунікація — це обмін тлумаченнями «образів влади», які синкретичні й синтезовані з певних ідеологій та ідеологем, укорінені у домінуючих «культурних взірцях» (міфологічних, релігійних, національно-етнічних, політико-ідеологічних)⁹.

Виходячи з наведеного визначення поняття «комунікація», А. Лисюк пропонує досліджувати політичну комунікацію з точки зору розгляду владних образів, які інтегрують інші ціннісні змісти в комунікативних процесах. Отже, у системі політичних комунікацій лідера та його послідовників можна виокремити наступні бінарні опозиції, у межах яких здійснюється значеннєвий синтез владних образів. Перша — це «монологізм — діалогізм», що являє собою культурологічне комунікативне поле, яке характеризується ієрархізацією політичних зв'язків, коли послідовники

виступають об'єктом процесу політичної комунікації; перевагою політичного впливу лідера над його офіційним статусом; наявністю високого ступеня залежності влади правителя від імперативів права та «волі народу»¹⁰.

Другою бінарною опозицією функціонування комунікативних аспектів владних образів виступає «ціннісна єдність — плюралізм», що визначає ступінь диференціації чи інтеграції субкультур лідерів і послідовників у інтерпретації ідеальних «образів влади», коли лідер в очах послідовників є втіленням єдиної універсальної ціннісної системи, але водночас репрезентує і партикулярні цінності, наочно втілені в партійних ідеологічних схемах. За умов домінування цієї бінарної опозиції відбувається сакралізація «образу володаря», символізація його морального авторитету, творення в суспільній масовій свідомості образу «національного героя».

Третім варіантом бінарної опозиції є «моралізм — утилітаризм», відповідно до якої лідер в очах послідовників має володіти моральними якостями та інтегрувати в себе закон як правове втілення моралі або ж віддавати пріоритет політиці, а не моралі. Вибір однієї із цих двох позицій залежить від рівня моральності й плебісцитарності суспільства в цілому, а також від ступеня моральності політичних лідерів¹¹.

Четвертий різновид представленої ціннісно-комунікативної опозиції — це «раціоналізм — ірраціоналізм», що стверджує: ідеальний «образ лідера» є похідним від наукової теорії та об'єктивного знання або, навпаки, ґрунтується на міфі.

«Онтологічність — релятивізм» — п'ята опозиція. Сутність онтологічності полягає в тому, що політична діяльність лідера має ґрунтуватися на засадах істини, ним же продукованої. Релятивізм визначає відносну цінність «істини» в структурі мотивів діяльності лідера, бо претензії лідера на істину є «викликом» реальним обставинам¹².

Шостою опозицією виступає «креативність — рутинність». Креативність у процесах політичної комунікації виявляється як художня, пов'язана зі створенням нових форм держави чи з новими механізмами їх трансформації, інноваційна діяльність у царині ідеологічного будівництва, що спирається на творчий підхід у прийнятті політичних рішень. Наслідування традиційних способів і дій, кон'юнктурність політичної поведінки — такі ознаки рутинної політичної комунікації.

Сьома модель — «універсалізм — партикуляризм»: з одного боку, будь-яка владна діяльність здійснюється в межах певної політичної одиниці, яка має зазвичай певний національно-державний характер; а з іншого боку, у світі існують політично-культурні універсалії, що виходять за межі окремих держав¹³.

Восьмим варіантом бінарних опозицій є «метафізичність — кон'юнктурність». Метафізичність передбачає включення в програму політичної поведінки лідера надлюдських цілей та цінностей, коли його діяльність перетворюється на виконання особливої політичної місії, а в походження його влади вкладається трансцендентний імпульс. Кон'юнктурність як опозиція метафізичності означає приземленість влади та її закорінення в буденні, матеріально-утилітарні потреби послідовників.

Дев'ятий різновид опозицій — «слово — справа» — визначає, які засоби володарювання лідер вважає пріоритетними¹⁴.

Безумовно, аналіз функціонування процесів політичної комунікації на вітчизняному та світовому рівнях засвідчує, що «чистих» форм бінарних опозицій майже не існує, але залежно від особливостей конфігурації національної політичної системи можливе поєднання тих чи інших моделей. До того ж аналіз вияву бінарних опозицій у процесах політичної комунікації може допомогти при прогнозуванні розвитку політичної системи в майбутньому.

Більшість дослідників, розглядаючи політичну комунікацію, наголошують передусім на соціальному характері цього феномена, адже сутність політичної комунікації полягає в тому, що вона є соціальною взаємодією через повідомлення. Базовими каналами здійснення політичної комунікації виступають медіа, оскільки вони є ареною боротьби, що допомагає соціуму в цілому та окремим громадянам, зокрема, аналізувати владні впливи та наслідки цих впливів. Так, повідомлення у медіа, відповідно до концепції гегемонії А. Грамші, не варто розглядати ані як нейтральні, ані як пасивні, бо вони конструюються під впливом панівної сили, яка намагається зберегти своє становище в суспільстві. Тому політична боротьба, у тому числі й у царині політичної комунікації, не є змаганням між рівними, а є боротьбою між пануючим «владним блоком» та рештою населення. Цей стан і можна охарактеризувати як гегемонію.

Гегемонія передбачає не лише ідеологічну перевагу влади, але й можливість створення обмежень між класами та фракціями класів з метою підтримки окремих соціальних верств. Гегемонія

не буває тотальною і безумовною; вона є результатом спільних зусиль усіх учасників культурного процесу, а не лише еліти. Отже, з цієї перспективи медіа взагалі та політична комунікація, зокрема, розглядаються як гегемоністські інституції і, передусім, як арена боротьби, в якій символічний зміст медіа є частиною невидимого. Боротьба здійснюється за дозвіл на панування. На переконання прихильників концепції гегемонії, досягти абсолютного контролю над медіа неможливо, тому власники й редактори, рекламодавці й політики можуть лише домовлятися і змагатися за контроль над медіа і в цьому процесі вони підтримують існуючу політичну та економічну систему, яка навзаєм підтримує їх¹⁵.

Таким чином, центральною ідеєю концепції гегемонії є переконання в тому, що стабільність політичної та економічної систем сучасних демократичних країн досягається за рахунок домовленості між домінуючими в суспільстві групами щодо виконання ними владних функцій і здійснення політичної комунікації. Тому ані система медіа, ані політична система не є замкненими, в їх межах відбувається змагання культурних значень за право формувати громадську свідомість.

Американські дослідники К. Крос та Р. Гакет визначають такі переваги застосування концепції гегемонії для аналізу впливу та наслідків політичної комунікації. По-перше, саме прихильники концепції гегемонії визнають силу символічного змісту та стрижневу роль медіа в політичному житті, не вдаючись до моделі пропаганди. По-друге, в рамках цієї концепції аудиторія розглядається не як зібрання простаків, а як така, що може утриматися від згоди й відмовитися сприйняти привілейовану перспективу, пропоновану медіа. Політична комунікація — це боротьба, у процесі якої сила перетворюється на владу, а влада — за допомогою нібито «нейтральних» інституцій (органи державного управління, органи судової влади та ЗМІ) — на «загальний інтерес». У такий спосіб інтереси панівних груп «натуралізуються» у масовій суспільній свідомості, тобто громадяни починають вважати їх природними та немінучими, поза часом і поза політикою¹⁶.

Альтернативними концепції гегемонії щодо розгляду ролі й місця медіа в політичних процесах у сучасній західній політичній науці виступають інструменталізм та структурний детермінізм. Відповідно до концепції інструменталізму, медіа в процесах політичної комунікації є своєрідним інструментом держави або капіталу. За цих умов діяльність медіа ґрунтується на двох

моделях — моделі пропаганди (передбачає маніпулювання громадською думкою) та моделі власності (спирається на потужні фінансові й матеріальні ресурси). Концепція структурного детермінізму досліджує, яким чином зміст новин у ЗМІ структурно визначається відносно об'єктивними впливами (економічними обмеженнями, ринковими імперативами, підвищенням витрат на виробництво тощо). У рамках концепції структурного детермінізму в останнє десятиріччя розвивається новий «медіа-центричний» напрям — «технологічний детермінізм». Прихильники «технологічного детермінізму» вважають, що технології, які застосовують ЗМІ, та їх вплив на зміст інформації й аудиторію є домінуючими¹⁷.

Спираючись на концепцію технологічного детермінізму, можна стверджувати, що наприкінці минулого століття почав формуватися у нових обрисах такий вимір політичної комунікації, як інформаційний простір. Під впливом технологічних винаходів останніх десятиріч інформаційний простір зазнав суттєвих політичних кореляцій. Так, оскільки інформаційний простір стає дедалі більш віртуалізованим, відповідно з'являється і нова система контролю за цим простором — кіберконтроль (це явище російський політолог Е. Шапіро назвав «революцією контролю»). Сутність зазначеного феномена полягає в тому, що індивіди сьогодні можуть обходити зберігачів інформації (передусім державу та її інституції), а відповідно — контроль за інформацією переходить від великих інституцій до індивідів. Це допомагає позбавленим з тих чи інших причин громадянських прав індивідам висловити свою думку через віртуальний простір (в Інтернеті) і водночас дозволяє індивідам уникати тієї інформації, яку вони не бажають чути. До того ж віртуалізація інформаційного простору тягне за собою виникнення нової системи нерівності, критерієм якої виступає наявність або відсутність вільного доступу до інформаційних ресурсів, передусім — комп'ютерних технологій¹⁸.

Аналіз основних концепцій теорії політичної комунікації дає підстави стверджувати, що за умов становлення інформаційної цивілізації дослідження аксіологічних аспектів комунікативних процесів є актуальною проблемою аналізу не лише для політичної науки, але й для філософських, культурологічних, соціологічних та міждисциплінарних пошуків соціально-гуманітарного спрямування. Звернення до етичної та аксіологічної проблематики сьогодні є показовою рисою постмодерністського політич-

ного мислення, адже конструювання майбутніх політичних та соціокультурних проєктів і моделей неможливе без акцентування дослідницької уваги на ціннісному векторі комунікативних процесів у політичному просторі сучасного світу. Таким чином, розробка проблематики ціннісної складової теорії політичної комунікації виступає одним із найбільш перспективних напрямів теоретичних та прикладних політологічних досліджень.

¹ Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія: Підручник. — К.: Лібра, 1999. — С. 9.

² Там само. — С. 80.

³ Там само. — С. 81, 86.

⁴ Там само. — С. 84.

⁵ Там само. — С. 85-86.

⁶ Соціологія: Навчальний посібник / За ред. С. О. Макеєва. — К.: Тов-во «Знання», КОО, 2005. — С. 212.

⁷ Там само. — С. 212.

⁸ Там само. — С. 213.

⁹ Лисюк А. Комунікативний аспект політичного лідерства: культурологічні засади // Політичний менеджмент. — 2006. — Спеціальний випуск. — С. 100.

¹⁰ Там само. — С. 102.

¹¹ Там само. — С. 103.

¹² Там само. — С. 104.

¹³ Там само. — С. 105-106.

¹⁴ Там само. — С. 106.

¹⁵ Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції / Перекл. з англ. — К.: Основи, 2000. — С. 54-55.

¹⁶ Там само. — С. 54.

¹⁷ Там само. — С. 50, 52, 57.

¹⁸ Макаров В. П. Формирование глобального информационного пространства // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 2005. — № 3. — С. 3-18, 12.

Катерина Богуславська

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАРАМЕТРІВ ПОЛІТИЧНИХ МЕРЕЖ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ

Посилення взаємозалежності світу, розширення кількості політичних учасників, стирання кордонів між публічною та приватною сферами стимулюють вироблення нового погляду на процеси взаємодії між політичними акторами. На сьогоднішньому етапі стає щораз складніше аналізувати зв'язки між політичними учасниками лише крізь призму їх офіційних повноважень та ієрархічних позицій у владній вертикалі. У зв'язку з цим виникає потреба розширити методологічний інструментарій для дослідження взаємодії між суб'єктами політичного процесу. Одним із сучасних підходів, який дозволяє охопити складність стосунків між політичними акторами, є мережевий підхід до політики.

Стаття має на меті визначити параметри політичної мережі для дослідження взаємодії політичних акторів. Для цього поставлені такі завдання:

1. Доповнити базову класифікацію мережевих параметрів, запропоновану Ф. ван Ваарденом;
2. Пояснити базові параметри політичних мереж за допомогою запропонованих індикаторів, враховуючи специфіку аналізу взаємин між політичними акторами.

Вивчення мережевих концептів найбільш широко відбувається в межах західної політичної науки, в той час як на просторах СНД політичні мережі викликають лише поодинокі зацікавленість науковців. Теоретико-методологічні засади вказаного напрямку досліджень становлять праці Л. Фрімана, Б. Веллмана, Р. Бьорта. Сьогоднішнім розвитком мережевого підходу займаються Т. Бьорцель, М. Еванс, Р. Ханнеман, В. Пацельт. Емпіричний рівень представлений дослідженнями К. Кука та Дж. Вайтмайера, П. Кенніса та Дж. Рааба, К. Хей.

Слід зазначити, що аналіз характеристик мережевих параметрів ускладнюється тим, що між дослідниками досі не існує усталених підходів до розуміння їх змісту та інтерпретації. Існування значних запозичень з теорії графів, прикладної математики

також створює деякі складнощі використання мережевих параметрів у зв'язку з необхідністю побудови матриць зв'язків між акторами, детального графічного зображення та проведення математичних обрахунків.

Основні мережеві параметри, необхідні для вивчення взаємодії політичних акторів були виокремлені В. ван Ваарденом: а) «структура»; б) «суб'єкти мережі»; в) «влада»; г) «функції»; д) «процедурні правила»; ж) «стратегії суб'єктів»¹. Однак представлені дослідником параметри дозволяють використовувати мережевий підхід, скоріше, як епітет для позначення взаємозалежності політичних акторів, але не як методологічний інструмент. У зв'язку з цим ми вважаємо, що доцільно розширити класифікацію Ф. ван Ваардена у такий спосіб:

— До базового параметру «структура» додаємо необхідність вивчення динаміки розвитку політичних мереж, тобто тих процесів, які В. Пацельт відносив до «логіки інновацій»².

— До параметру «функції мережі» доцільно включити не враховані Ф. Ваарденом можливості мережі з продукування соціального капіталу, формування системи вимушеної довіри між політичними учасниками.

На нашу думку, є продуктивним для пояснення базових параметрів політичної мережі використовувати наступні індикатори. До параметру «структура» слід включити інтерпретації таких індикаторів як: мережева щільність, значення та співвідношення кількості напівступенів входу/виходу мережевих вершин, відстані, оптимальної мережевої структури. У межах аналізу параметру «суб'єкти мережі» необхідно пояснити значення кліки, клану, блоку, структурної та автоморфічної еквівалентності. До базового параметру «функції мережі» доцільно включити аналіз ресурсів мережі, довіри, вимушеної довіри, соціального капіталу, координації. До параметру «процедурні правила» додаємо характеристики мандатних правил, правил орієнтування та взаємозалежності. У межах інтерпретації базового параметру «влада» слід проаналізувати такі індикатори як: ступінь вершини мережі; близькість, посередництво та центрованість мережі. Параметр «стратегії суб'єктів» включатиме аналіз ідентифікації (свій — чужий), рамкову стратегію мережі, динаміку стратегій акторів.

Аналізуючи параметр «структура мережі», зазначимо, що структурна організація політичної мережі накладає обмеження на певні дії окремих акторів, і, в той же час, забезпечує існування

недоступних для інших учасників можливостей — політичних ресурсів, політичного капіталу та електоральної підтримки³.

Слід зазначити, що використання індикатора щільності мережі (відношення кількості всіх можливих зв'язків мережевих акторів до кількості реально існуючих мережевих контактів) дозволяє зрозуміти значну силу зв'язності між мережевими учасниками. Максимальне значення щільності мережі дорівнює одиниці⁴. Невисокі показники щільності показують, що в мережі ускладнені процеси комунікації та обміну ресурсами між її учасниками, що, відповідно, впливає на її стабільність та довготривалість функціонування.

Наступним індикатором, який допомагає розкрити зміст параметру «структура мережі», є визначення напівступеня входу та напівступеня виходу вершин мережі та співвідношення між ними⁵. Актори, які мають найбільші значення напівступеня виходу, є схожими в тому, що вони виступають джерелами інформації в мережі. Наприклад, високий напівступінь виходу у політичній партії буде мати актор, відповідальний за формування та поширення партійної передвиборчої стратегії. Ступінь впливовості учасників, які мають середню кількість зв'язків, залежить від налагодження взаємин із більш або менш впливовими акторами. Наприклад, впливовість глав місцевих державних адміністрацій залежить від їх здатності налагодити контакти з Президентом та/або обласною радою. Приклад харківського губернатора А. Авакова, який обіймав свою посаду, незважаючи на висловлену недовіру з боку обласної ради, показує, що його позиції і вплив цілком залежать від його здатності налагодити контакт з більш впливовим мережевим учасником — В. Ющенком. Актори, які мають високий напівступінь виходу, та учасники з низьким значенням цього індикатора мають менше можливостей змінити свої позиції в мережі. Наприклад, лідеру фракції «Нашої України» В. Кириленку важко змінити свої політичні уподобання та свою мережеву роль через складність розірвати контакти з великою кількістю політичних учасників, а також загрози зіпсувати репутацію та політичну перспективу. Так само ускладнена перспектива перепозиціонування для політика Ю. Кармазіна, оскільки можлива втрата і без того незначних політичних контактів може стати причиною для виключення з політичної мережі, побудованої навколо В. Ющенка. Іншими словами, актор, який має зв'язки майже з кожним або

взагалі майже ні з ким, є більш передбачливим, ніж актор з середньою кількістю зв'язків⁶.

Ще одним індикатором, який характеризує параметр «структура мережі», є відстань між політичними акторами мережі. Якщо два актори мають прямі зв'язки, відстань між ними буде дорівнювати одиниці. Якщо актор А може встановити зв'язки з актором С тільки через зв'язки з актором В, то така відстань позначається через 2⁷. Для визначення комплексних властивостей позицій акторів у мережі використовуємо також індикатор геодезичної відстані, тобто найбільш оптимального та найкоротшого шляху (як прямий, так і непрямої), який є можливим між акторами. Значення геодезичної відстані для політичної мережі показує можливість її швидкого реагування на неочікувану потребу інтенсивного обміну політичними ресурсами між мережевими акторами⁸.

Що стосується другого базового параметру мережі — «суб'єктів», то зазначимо, що політична мережа може включати всіх акторів, залучених до формулювання, впровадження та виконання політики в окремому політичному секторі, наприклад, — здійсненні енергетичної політики, реалізації програми регіонального розвитку, охорони здоров'я. До більш розширеного списку мережових акторів відносимо: державні та недержавні організації, бюрократичні установи, законодавчі органи влади, бізнес-корпорації, в окремих випадках аналітичні центри.

Одне з питань, що викликає найбільшу зацікавленість дослідників під час вивчення параметру «суб'єкти мережі», є аналіз підгруп у політичних мережах. Вчені-мережевики запропонували декілька ефективних показників, які допомагають ідентифікувати підструктури в політичних мережах. Одним із головних є поняття кліки, тобто підмножини акторів, зв'язки між якими є більш щільними, ніж з іншими учасниками мережі, які не є частиною їх групи⁹. Визначення кліки як максимально повністю поєданого підграфу може виявитися занадто незручним для вивчення політичної мережі, що включає велику кількість мережових учасників з непрямыми контактами. У зв'язку з цим замість жорсткого типу підструктури мережі (кліки) у дослідженнях відносин між мережевими суб'єктами часто використовується підхід n -кліки де n — показує довжину відстані, яка дозволяє побудувати контакти з усіма учасниками підграфу¹⁰. Входити до кліки можуть учасниками, відстань між якими становить більше 1, тобто актори

не мають прямих контактів між собою. Така пов'язаність мережевих суб'єктів реалізується у відносинах «друг мого друга».

Перспективним у дослідженнях суб'єктів політичної мережі є також підхід n-клану, який показує, що довжина контактів між акторами може бути більшою, ніж два, але відносини у n-клані будуються тільки між учасниками, що входять до цієї підструктури¹¹. Окрім поняття клік та кланів, для характеристики суб'єктів мережі використовують і розуміння блоку. Вивчення мережевих блоків дозволяє моделювати певну динаміку розвитку мережевих відносин. З цією метою дослідники застосовують таке теоретичне припущення: що станеться, якщо окремих вузол мережі буде усунуто, чи стане мережа поділеною на непов'язані підграфи?¹² Вузли, ліквідація яких призводить до роздільності мережі, називаються «точками розрізу» мережі.

Характеризуючи параметр «суб'єкти мережі», зазначимо, що поведінка політичних акторів певною мірою залежить від схожості їх мережевих позицій. Деякі вчені під подібністю мають на увазі структурну еквівалентність та автоморфічну еквівалентність. Щодо структурної еквівалентності зазначимо, що дві вершини вважаються структурно еквівалентними, якщо вони мають однакові контакти з усіма іншими вершинами. Автоморфічна еквівалентність змінює акценти, вивчає не контакти учасників мережі, а абстрактну загальну структуру мережі та дозволяє відповісти на питання, якщо мережа буде реорганізована, актори переміщені, то чи і надалі існуватиме загальна структура мережі?¹³

Проаналізувавши параметр «мережевий суб'єкт» переходимо до дослідження одного з базових з точки зору політичної науки параметрів мережі — «влада». Влада у політичній мережі є результатом структури відносин, і тому її рівень різниться залежно від наявних зв'язків. Влада у політичних мережах може розглядатися з двох боків: як мікроставність (тобто показує відносини між окремими акторами) та як макрохарактеристика (показує впливовість всіх учасників мережі один на одного)¹⁴.

Важливо відзначити, що мережеві параметри показують не стільки рівень впливовості і влади окремих акторів чи загальний рівень концентрації влади у мережі, скільки розкривають поняття центрованості мережі та акторів у ній. Центрованість позиції актора визначається ступенем його зв'язків та близькістю розташування до інших акторів у мережі.

Центрованість як близькість акторів наголошує на важливості вивчення відстані між ними, фокусуючи особливу увагу на геодезичній¹⁵. У той же час центрованість як посередництво акторів показує, що впливовість учасника залежить від його можливості дістати доступ до структурних розривів у мережі. Головну ідею центрованості як посередництва можна сформулювати наступним чином: актор є тим більше центрованим, чим більшою є кількість акторів, між якими він знаходиться (чим більше маршрутів контролює). Розуміння центрованості за допомогою потоків у мережі розширює зміст посередницької центрованості¹⁶. У тому разі, якщо деякі два учасники бажають налагодити відносини між собою, але найбільш оптимальний шлях для встановлення контактів заблоковано нелояльним посередником, то такі учасники будуть використовувати всі можливі потоки зв'язків у мережі.

Важливим параметром для дослідження взаємодії акторів у політичній мережі є параметр «функції», до якого відносимо: вироблення неформальних зв'язків; продукування соціального капіталу, що проявляється у формах політичної довіри; забезпечення ресурсами; формування ідентичностей та механізмів мережевого захисту; покращання координаційних механізмів.

Аналізуючи функцію політичної мережі з забезпечення неформальних зв'язків між її учасниками, наголосимо на тому, що особливу важливість неформальні контакти відіграють у країнах з відносно нестійкими політичними системами, відсутністю чітко вироблених правил політичної гри¹⁷. Здатність політичної мережі забезпечувати неформальні контакти є до певної міри компенсуючою функцією, що дозволяє політичним учасникам здійснювати свою тактику та стратегію поза інституційними межами. Звісно, не можна не враховувати й існуючих негативних наслідків існування неформальних та непублічних взаємин, що суперечить принципам політичної прозорості, підзвітності, відповідальності політичних суб'єктів.

Ще однією важливою функцією політичних мереж є можливість продукування соціального капіталу, який показує взаємозалежність між зв'язками актора, його позицією в мережі та такими результатами, як влада, лідерство, мобільність¹⁸. Функції з формування та примноження соціального капіталу часто проявляються у встановленні рівня довіри між учасниками. Слід зазначити, що більшою мірою для політичних мереж характерною є вимушена довіра, тобто довіра, що викликана

не особистими якостями окремих політичних суб'єктів, а можливістю мережі регулювати поведінку своїх членів¹⁹.

Успішність функціонування політичної мережі залежить і від її здатності забезпечувати ресурсами, які є надзвичайно різноманітними: наприклад, політична легітимність, репутація, офіційні повноваження, високий рейтинг довіри виборців, фінансові, інформаційні можливості, вплив на громадську думку, міжнародні політичні контакти. Унікальність і масштабність ресурсів підвищує привабливість членства у політичній структурі. Навпаки, низька забезпеченість ресурсним потенціалом елімінує мережеве притягання.

Слід зазначити, що належність до політичної мережі формує ідентичність та пропонує окремому учаснику певний ступінь безпеки та захищеності²⁰. Захищеність з боку політичної мережі може мати негативні наслідки у вигляді не підзвітності мережі, низького рівня її легітимності.

Ще однією функцією, які виконують політичні мережі, є покращання координаційних механізмів у процесі державного управління. Особливого значення ця функція набуває в умовах взаємодії політичних акторів різного рівня. Протиріччя між Конституцією України та Законом «Про Кабінет Міністрів України» у частині призначення заступників голів облдержадміністрацій та їх звільнення значно ускладнює інституційні основи для взаємодії Президента, Кабінету Міністрів та голів облдержадміністрацій. Міжрегіональні політичні мережі здатні зрівноважити владну асиметрію за допомогою забезпечення додаткових каналів впливу поза межами формальних інституційних структур.

Розглядаючи параметр «процедурних правил», необхідно зазначити, що вони визначаються та оформлюються у процесі виникнення політичної мережі. У процесі вироблення мережевих правил та норм поведінки відбувається значна внутрішньомережева конкуренція²¹. Процедурні механізми функціонування передбачають існування норм мережевої відповідальності, що підтримуються завдяки існуванню політичної репутації, іміджу, санкцій, які можуть бути застосовані до ненадійних партнерів, що передбачає розрив у контактах з ними та ізолювання у мережі.

Процедури мережевої взаємодії пояснюємо наступними характеристиками: мандатні (обов'язкові) правила, правила орієнтування (необов'язкові), правила взаємозалежності²². Важливо відзначити, що правила обмежують поведінку акторів навіть

тоді, коли вони свідомо або несвідомо можуть порушуватись, оскільки їх існування накладає обмеження у вигляді загроз втрати політичної репутації та ризиків викреслення зі складу мережевих учасників.

Зазначимо, що розуміння взаємодії політичних акторів вимагає не тільки вивчення існуючих правил та норм поведінки, але й врахування ролі знань, вірувань, колективних ідей, існуючих у мережевих структурах. Ідейні основи поведінки політичних суб'єктів не стільки визначають отримання конкретних політичних результатів, скільки впливають на логіку взаємин між декількома політичними мережами. Ціннісні норми, так само як і процедурні правила, здатні пояснити стабільність взаємодії мережевих акторів, а їх зміна — спровокувати переформатування мережевої структури.

Важливим параметром для дослідження взаємодії політичних акторів є «стратегії» мережевих учасників. У загальному вигляді стратегії мережевих суб'єктів стосуються питання участі або неучасті інших і того, яким чином залучаються учасники в мережу, тобто питань структурування ставлення до включення в мережу нових членів та розподілу функцій. «Рамкова» стратегія задає загальну систему координат (чого ми хочемо; хто наш ворог; що робити?), а також основні напрями та типові форми діяльності, керуючись якими віддалені актори мережі приймають тактичні рішення, що відповідають особливостям конкретної ситуації, без консультації з центральними акторами мережі²³.

Вибір стратегій мережевими суб'єктами залежить не лише від структурних характеристик мережі, але й від наявних у акторів ресурсів. Однією зі стратегій акторів може бути блокування власних ресурсів або своєрідне право вето. На вибір стратегій акторів також впливає рівень задоволеності чи незадоволеності своїми позиціями у мережі. Основними стратегіями незадоволених акторів у мережі є пластичність (здатність політичних учасників обирати партнерів та їх можливість змінювати контакти з часом) та імітування (вибір поведінки, що наслідує найбільш успішного актора, який має найбільшу кількість прибутків)²⁴.

Домагаючись своїх цілей та інтересів, суб'єкт може використовувати стратегії як включення, так і виключення. Стратегії включення належать до контактів у наявних мережах та визначаються ступенем відкритості мережі, унікальністю поширюваних ресурсів та готовністю нових членів поділяти існуючі процедурні мережеві

правила. Стратегії виключення трансцендентують існуючі мережі, тобто фіксують наявні контакти та консервують склад її учасників.

Через протиріччя між внутрішнім досвідом, поширеними мережевими стратегіями, процедурними правилами та зовнішніми можливостями і ризиками виникають вільні простори для інновацій та змін політичних мереж. Однак, на думку В. Пацельта, зміни в стратегіях та структурах відносин між мережевими учасниками відбуваються набагато рідше, ніж у ринкових моделях чи підходах з позицій раціонального вибору²⁵.

Підсумовуючи зазначимо, що розкриття змісту базових мережових параметрів шляхом використання кількісних (щільність, напівступінь входу, напівступінь виходу, еквівалентність, центрованість) та якісних показників (ідентифікація свій-чужий, соціальний капітал, довіра, взаємозалежність) дозволяє не лише охарактеризувати мережеву структуру, але і досліджувати позиції мережових акторів, вивчати існуючі в мережі правила та стратегії поведінки учасників.

Мережева проєкція показує, що влада політичного актора не є індивідуальним атрибутом, а виникає у відносинах з іншими учасниками мережі. Влада у політичній мережі є результатом певної структури відносин і тому рівень впливовості актора залежить не стільки від особистих характеристик політичного актора, скільки від комплексу наявних у нього мережових зв'язків.

Входження нових акторів до мережі регулюється встановленими мережевими правилами і пов'язано із розширенням контактів діючих у мережі суб'єктів або їх вторинних відносин, тобто друзі моїх друзів — також друзі. Важливими при цьому є ресурси, які новий учасник може надати діючій політичній мережі.

Дослідження параметрів політичної мережі дозволяє виявити не тільки розроблені та нерозроблені поняття, але й поставити питання, відповіді на які ще належить шукати в майбутніх мережових дослідженнях. Зокрема, необхідно шукати відповідь на питання: чи зберігається і в якому вигляді політична мережа під час докорінної зміни політичного ладу, політичної системи в країні. Інші дослідження можуть бути присвячені моделюванню динаміки розвитку мережі у зв'язку зі зміною наявних у ній політичних ресурсів.

¹ Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение. — М.: РОССПЭН, 2004. — С.209.

- ² Там само. — С.207.
- ³ Cook K., Whitmeyer J. Two Approaches to Social Structure: Exchange Theory and Network Analysis // Annual Review of Sociology. — 1992. — Vol. 18. — P. 109
- ⁴ Wellman B. Network Analysis: Some Basic Principles // Sociological Theory. — 1983. — Vol. 1. — P. 163.
- ⁵ Evans M. Understanding Dialectics in Policy Network Analysis // Political Studies. — 2001. — Vol. 49. — P. 548.
- ⁶ Hanneman R. Introduction to Social Network Methods. — California, USA: University of California, 2001. — 43 p.
- ⁷ Wellman B. Network Analysis: Some Basic Principles // Sociological Theory. — 1983. — Vol. 1. — P. 179.
- ⁸ Hanneman R. Introduction to Social Network Methods. — California, USA: University of California, 2001. — 56 p.
- ⁹ Op. cit. -P. 89.
- ¹⁰ Op.cit.- P. 96.
- ¹¹ Op.cit. — P. 112.
- ¹² Burt R. Models of Network Structure // Annual Review of Sociology. — 1980. — Vol. 6. — P. 83.
- ¹³ Hanneman R. Introduction to Social Network Methods. — California, USA: University of California, 2001. — P. 118.
- ¹⁴ Kenis P., Raab J. What Do Policy Networks Do? // Conference on Democratic Network Governance, Copenhagen, Denmark. — 2003. — 22-23 May. — P. 19
- ¹⁵ Freeman L. Centrality in social networks: conceptual clarification // Social Networks. — 1979. — Vol.1. — P. 223.
- ¹⁶ Op.cit.- P. 247.
- ¹⁷ Поуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети России // Общественные науки и современность. — 2002. — № 3. — С. 29.
- ¹⁸ Стрельникова Л. Социальный капитал: типология зарубежных подходов // Общественные науки и современность. — 2003. — № 2. — С. 36.
- ¹⁹ Барсукова С. Вынужденное доверие сетевого мира // Полис. — 2001. — № 2. — С. 54.
- ²⁰ Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение. — М. : РОССПЭН, 2004. — С. 208.
- ²¹ Там само. — С. 210.
- ²² Chang M., Harrington J. Discovery and Diffusion of Knowledge in an Endogenous Social Network // American Journal of Sociology. — 2005. — Vol. 110. — № 4. — P. 945.
- ²³ Hay C. The Tangled Webs We Weave: The Discourse Strategy and Practice of Networking // Paper Presented to the ESRC Seminar Programme on the North in the 1990s Conference on Politics, Governance and the North of England // <http://faculty.ucr.edu/~hay/SOC157/NETTEXT.PDF>.
- ²⁴ Egulfuz V., Zimmermann M., Cela-Conde C. Cooperation and Emergence of Role Differentiation in the Dynamics of Social Networks // American Journal of Sociology. — 2005. — Vol. 110. — № 4. — P. 1005.
- ²⁵ Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение. — М. : РОССПЭН, 2004. — С. 215.

Мирослав Беззуб'як

СУСПІЛЬСТВО НАЦІОНАЛЬНЕ ТА СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ

Націоналізм і демократія були і залишаються водночас провідними та паралельними тенденціями Сучасності. Кожна з цих тенденцій по-своєму змінила структуру традиційних суспільств. Націоналізм витворив національні суспільства. Укорінення демократичних устроїв привело до формування, як складової цих устроїв, «суспільств громадянських». Історично і теоретично відкритим залишається питання характеру співвідношення між суспільством національним і «суспільством громадянським».

На думку Ерн. Гелнера, націоналізм є послідовно-гомогенізуючою тенденцією, виникнення якої хоча й не було історично необхідним, однак, об'єктивно зумовлювалося потребами індустріальної цивілізації. Означені потреби зводилися до необхідності формування однорідних економічних, політичних, культурних суспільних «просторів», в яких різні форми буржуазно-демократичного устрою могли б вільно та безперешкодно функціонувати. Одну з вирішальних ролей у витворенні цих «просторів» відіграла освіта. Саме на системі освіти, як на головному факторі формування сучасних націй, робив наголос Ерн. Гелнер¹.

Національне суспільство є максимально однорідним, в якому всі інститути, «увінчані» та зінтегровані інститутом національної держави, зорієнтовані на національну уніфікацію — витворення стандартизованих політичних, економічних, культурних національних суспільних сфер та стандартизованих суб'єктів соціальної взаємодії в рамках цих сфер (головним чином, йдеться про громадянина національного суспільств — уніфікованого члена однорідних спільнот). Причому таку уніфікуючу функцію виконувала не лише освіта, але й інші інституції національного суспільства: національна армія, національна система адміністрування, національна культура, національне (в епоху націоналізму — те ж саме, що й народне) господарство, національна правова система, зокрема, система національного судочинства.

Національне суспільство імплікує національну державу і навпаки. Національна держава знаходить структурну та ресурсну

опору і джерело лояльності винятково в національному суспільстві. Відповідно, без національної держави національне суспільство так і залишалося б не більше ніж етнічною спільнотою². Ерн. Гелнер наголошував на ключовому значенні інституту держави для націоналізму. Він же протиставляв однорідне національне суспільство складному і строкатому суспільству феодальному, в якому індустріалізм просто не зміг би існувати через безліч соціально-стратифікаційних та регіональних перешкод.

Р. Дарендорф виокремлював три головні ознаки громадянського суспільства. Першою ознакою він вважав розмаїття його складових, тобто максимальну поліструктурність. Другою — існування багатьох автономних організацій та інститутів. Третьою — специфічний «дух» цього суспільства, котрий він визначив як громадянську свідомість³.

Отже, в рамках сучасного суспільства співіснують два різні підсоціуми — максимально уніфіковане і однорідне національне суспільство (витвір націоналізму) та максимально розмаїте, слабоструктуроване «громадянське суспільство» (витвір ліберальної демократії). Така відмінність не могла не породити суперечність між двома означеними суспільними сферами. Крім того, суттєво відмінним є ставлення цих суспільних сфер до інституту національної державності. Національне суспільство потребувало національної держави, постаючи її опорою. Натомість «громадянське суспільство» функціонувало як осібно від держави і таке, що протистоїть їй чи навіть стримує її. Таким чином, «громадянське суспільство» є, присутнє, протестним, а національне суспільство — консолідуючим. Опираючись на теоретичні побудови Ерн. Гелнера, можна стверджувати, що в особі громадянського суспільства до сучасних індустріальних соціумів повернулася вся організаційно-інституційна строкатість феодальних суспільств, яку було подолано в рамках суспільств національних. Саме останні створили сприятливі середовищні умови для функціонування індустріальних систем та національних держав. Тому відкритим залишається питання: «Наскільки громадянське суспільство сприяє економічному розвитку та державно-політичному виживанню?»

«Громадянське суспільство» і національне суспільство навряд чи зможуть існувати в цілковитій гармонії. Причому, річ не лише в різних структурах цих суспільних сфер та їх різному функціональному спрямуванню (на урізноманітнення та на

уніфікацію). «Громадянське суспільство» може містити як складову інституційні сегменти, спрямовані на підринок національної єдності — зокрема, різноманітні автономні етнічні організації, котрі, здійснюючи підринок діяльність, знайдуть собі надійний політичний, правовий, громадсько-публічний прихисток у «суспільстві громадянському». Разом з тим, суспільні сфери, на кшталт «громадянського суспільства», виникають у багатьох, якщо не більшості, модерних суспільствах. Через те неминучим є пошук форм співіснування між «суспільством громадянським» і суспільством національним. Найлегшим і найприйнятнішим рішенням дилеми вибору між цими двома соціумами є теоретична теза та управлінська установка щодо їх однакової потреби. Однак такі рішення не є рішеннями взагалі. Практика політичного управління передбачає визначення пріоритетів, а не проголошення різних сторін протилежностей однаково важливими. Кожен народ і держава повинні вирішити, що для них важливіше — суспільство національне чи «суспільство громадянське», і здійснювати стратегію на підставі цього вибору.

Стратегічний вибір між національним та «громадянським» суспільством обумовлюється цілим комплексом політичних обставин, у тому числі обставин міжнародно-політичних. Суспільства, в яких справа націоналізму все ще залишається недовершеною — йдеться про суспільства, які не мають ані ефективної національної держави, ані цілісного національного суспільства — не можуть перейматися справою побудови «суспільства громадянського». Натомість, ті держави і соціуми, які вже відбулися, цілком можуть собі дозволити зосередитися на розвиткові «суспільства громадянського». Слід зауважити, що суспільна сфера, котра визначається як «громадянське суспільство», виникає об'єктивно і навряд чи її можна («від початку й до кінця») штучно вибудувати. Суспільна сфера, що може визначатися, серед іншого, і як «громадянське суспільство», свою позитивну функцію виконає тоді, коли зростатиме із суспільства національного (буде його похідною), доповнюючи це національне суспільство в справі генерування патріотизму й формування патріотів.

Уже зазначалося, що проблематика співвідношення між національним і «громадянським» суспільством має важливий міжнародно-політичний вимір. Означений вимір стосується всієї структури світової політики, яка до сьогодні ґрунтувалася на принципах і структурах домінування — у всіх системах світової політики

завжди були домінуючі держави, які, з огляду на свій статус, здійснювали відповідні стратегії. Одним із засобів контролю над слабшими країнами є нав'язування їм концепцій і структур, котрі відволікають ці країни від головної справи — творення національних держав й оформлення національних суспільств. Чим «далі» від світ-системного ядра, тим більшого стратегічного значення набуває зміцнення і розвиток національних держав та суспільств і тим меншого — побудова «громадянського суспільства».

У разі, коли держава і суспільство, які вже мають сформоване національне суспільство і національну державу, нав'язують ще не сформованим державам і суспільствам необхідність побудови «громадянського суспільства», вони: по-перше, стримують становлення потенційних конкурентів; по-друге, отримують засіб контролю за внутрішніми політичними ситуаціями в об'єктах домінування. В останньому випадку слід мати на увазі, що будь-яке «громадянське суспільство» містить в собі, як одну з головних складових, мережу автономних та незалежних (передусім — від власної національної держави) мережу інституцій і організацій. Однак заснування та функціонування таких інституцій та організацій може підтримуватись і спонсоруватись із-за кордону. Таким чином, зовнішні сили глобального та регіонального гегемонізму дістають можливість створювати внутрішню опозицію, яка підриватиме ефективність даної національної держави та цілісність даного національного суспільства. На сьогодні жодна суспільна сфера не надає стількох каналів зовнішнього впливу на внутрішню ситуацію, які надає «громадянське суспільство».

Умови соціальної трансформації, поєднані з несформованістю національної держави і національного суспільства, роблять країни напів-периферії та периферії надзвичайно уразливими. Штучне практикування цими країнами «побудови «громадянського суспільства» може призвести до запровадження в них ще одного фактора хаосу і безладу, адже «громадянське суспільство» є інституціоналізованою суперечністю, інституціоналізованим протиставленням громадянина та громадської організації національній державності. Фукуямівський «великий розкол», можливо, й проходить (в тому числі) по лінії «національне суспільство/суспільство громадянське», коли перше постає осередком традиційного колективізму і солідарності, а друге — осідком особистісного й організаційного егоїзму⁴.

На думку Ф. Фукуяма: «... ані західні уряди, ані установи, створені для стимулювання багатостороннього розвитку, не здатні втілити в життя більшу частину корисних порад або допомогти країнам, що розвиваються, знизити цілі, які вони ставлять»⁵. Відповідно, й «громадянських суспільств» — так як їх розуміють домінуючі держави світ-системного ядра, тобто таких, що цілковито відповідають стандартам цих держав (до речі, добряче завищеним і «подвійним») — в транзитивних країнах напівпериферії та периферії ніколи не буде створено. Цим країнам просто не вистачить ресурсів. Крім того, перед ними стоїть безліч стратегічних завдань, від вирішення яких залежить національне майбутнє, а «побудова громадянського суспільства» не сприйматиметься як пріоритетна стратегічна мета. Подолання бідності та соціального розшарування, боротьба з корупцією, науково-технологічний розвиток, захист «національних інтересів» на міжнародній арені — всі ці (і ще багато інших) цілей є набагато важливішими від справи штучного конструювання штучних інституцій і створення штучних осередків, штучних конфліктів в бідних та беззахисних суспільствах, що балансують на межі хаосу й безладу.

Необхідно враховувати ще й фактор протистояння націоналізмів. Так, на думку Ім. Валлерстайна, націоналізм є засобом конкурентної боротьби в рамках усіх сегментів світ-системи та між ними⁶. Отож, більш успішні й розвинені націоналізми, тобто ті, що вже втілилися в ефективні національні держави, можуть нав'язувати менш успішним і менш довершеним націоналізмам імператив побудови «громадянського суспільства», не даючи їм можливості успішно завершити власне націо- та державотворення. Концептуальне «зерно» «громадянського суспільства», кинуте на ґрунт напівпериферійних і периферійних суспільств, може виявитися зерном розбрату і засобом периферизації.

Окремі тези Ф. Фукуяма можуть бути витлумачені як надання переваги суспільству національному перед «суспільством громадянським». Так, він стверджує, що частині національних суспільств притаманний вищий ступінь соціальної довіри, а частині — менший, тобто національне суспільство первинне щодо «громадянського». Одним із головних критеріїв високого ступеня соціальної довіри в національному суспільстві є спроможність його членів засновувати незалежні об'єднання, котрі й становлять ключовий елемент «суспільства громадянського»⁷. Таким чином, національне

суспільство витворює «громадянське», а не навпаки. Розвиваючи фукуямівські тези, можна припустити, що нижчий ступінь соціальної довіри в частині національних суспільств, власне, і пояснюється їх недостатньою сформованістю.

На думку Ф. Фукуями: «... громадянське суспільство може вироджуватися в групу осіб, які шукають доходу для себе, чия мета не більш достойна довіри, однак видається більш важливою в рамках урядових субсидій чи при заміщенні уряду громадянським суспільством»⁸. Таким чином, справа «побудови громадянського суспільства» може бути доволі прибутковою, постаючи сферою загрозливої (для національної безпеки) корупції. Тут йдеться про тотальну «економізацію» всіх підсистем напівпериферійних і периферійних соціальних систем, що, власне, і є найнебезпечнішим різновидом корупції. В рамках «громадянського суспільства», виникає такий собі «базар», на якому на продаж виставляють себе: і відставні радянські лектори-пропагандисти, котрі нині відстоюють поширення НАТО так само бадьоро й віддано, як колись ганили американський імперіалізм та його мілітаристські блоки; і професійні «грантожери» (вірні учні й послідовники перших), котрі ідеологічно «обслуговують» своїх закордонних спонсорів набагато старанніше, ніж їхні старші товариші обслуговували радянсько-комуністичну верхівку; і лялькові заготовки політиків-маріонеток, котрі з нетерплячою готовністю очікують на своїх господарів-лялькарів (як вітчизняних, так і зарубіжних). В цьому сенсі, «громадянське суспільство» є свого роду резервуаром, з якого олігархічна демократія черпає ідейні, людські, організаційні «заготовки», тобто однією з опор олігархії.

Перебування і діяльність в рамках «громадянського суспільства» створює додатковий захист для будь-якого корупціонера, адже законно виправдані репресії стосовно себе він може подати як замах на громадянські свободи, а отже, й «громадянське суспільство». Сьогодні так звані «громадянські суспільства» транзитивних соціумів (у тому числі українського) є потенційним притулком для багатьох хабарників і шахраїв, котрі нормативними та інституційними засобами цього суспільства легко перетворюються на «борців за свободу» і таких собі «демократів у екзилі». Тут слід мати на увазі, що значна частина демократичних опозицій, які стали жертвами «очищувальних» і антикорупційних авторитаризмів та були або ізольовані цими режимами у власних країнах, або видворені ними за кордон (геть — до господарів

іспонсорів!), значною мірою складаються з корупціонерів, котрі вміло маніпулюють ліберально-демократичною риторикою. Кожен із олігархічних політиканів (у тому числі українських) має власну «країну втечі», залежно від того, чиєю маріонеткою він був у ляльковому театрі вітчизняної політики.

¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. — К.: Таксон, 2003. — С. 67.

² Там само — С. 33-34.

³ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Пер. с нем. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 59-65.

⁴ Фукуяма Ф. Великий разрыв / Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — С. 21.

⁵ Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Пер. с англ. — М.: АСТ:АСТ Москва: Хранитель, 2006. — С. 14.

⁶ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Пер. с фр. — М.: Изд-во «Логос», 2004. — С. 98.

⁷ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — С. 52-53.

⁸ Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. — С. 60.

Михайло Гордієнко

ІМПЕРАТИВ ЛЕГІТИМНОЇ МОДЕЛІ ВЛАДИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Політичне життя суверенної держави зосереджено навколо владних інститутів, які потребують постійного оновлення і вдосконалення. Феномен влади історично передує державі та політиці, сягаючи коріннями первісного устрою життя людей. Необхідність узгодження владних відносин і соціальних інтересів людей детермінує утворення держави. Реалізація влади у державі є найбільш суперечливим феноменом суспільного життя. Досить часто влада пов'язана зі злом, оскільки вона здійснюється не лише з допомогою правових засобів, компромісу чи співпраці, але й з використанням примусу та насильства, що ставить під сумнів її легітимність. Агресивні моделі реалізації влади характерні для кризового стану суспільства. Яскравим прикладом цього є політичні реалії нашої держави. У новітню добу українська влада не стільки відображає волю народу й національні інтереси, скільки маніпулює свідомістю громадян, використовує адміністративний ресурс для задоволення своїх амбіцій. Адекватно оцінює наше сьогодення М. Жулинський: «Найгірше, що трапилося в Україні за ці 16 років, — це повністю скомпрометована влада. Було у нас порозуміння з українським народом, але ми його втратили. Існує колосальне провалля між тим, чого люди чекали, і тим, що ми маємо. Немає найголовнішого — почуття гідності звичайної людини, тому що влада цієї гідності не підтримала і не культивувала»¹. Наразі у нас не просто зруйновано довіру людей до влади, а й порушено саму систему владних відносин.

В умовах сталої демократії влада не зводиться до того, що одним дає панування, іншим — підкорення. Демократична влада покликана забезпечувати порядок, соціально-політичну організацію людей, цілісність держави, сприяти збереженню культури, традицій, акумулювати ресурси для колективного подолання небезпек і збереження суверенітету народу. Французький дослідник Ж. Мере стверджує: «Законність дій виконавчої влади становить характерну ознаку того, що прийнято називати правовою

державою... Отже, в «законній» демократії існують механізми, які дозволяють громадянам оскаржувати перед правосуддям зловживання владою. З цього погляду, законна держава становить мінімальну ознаку всякої демократії, здатної існувати в режимі суверенітету»². За умови панування демократії легітимно обрана та ідеологічно структурована політична влада спроможна адекватно визначати стратегію розвитку держави, забезпечувати соціально-економічний прогрес, добробут людей, духовно-культурний потенціал суспільства, гарантувати його стабільний розвиток.

Слід наголосити, що найактуальнішим завданням нинішньої української влади, (політична конфігурація якої визначиться після формування урядової коаліції в новому парламенті) залишається необхідність розбудови власної демократичної національної держави. Джерелом влади в сучасному суспільстві виступає поліетнічний народ, якому держава має створити належні умови для політичного самовизначення та духовного розвитку. «Для національної держави характерним є право етносів на самовизначення, на національно-культурний розвиток. Залежно від співвідношення політичних сил, розвиненості політичної культури, утвердження громадянського суспільства, соціально-політичного і духовного розвитку суб'єктів та інститутів держави її політичний режим може рухатися у бік авторитаризму, «псевдодемократизму», проте тенденція до формування демократичної правової держави є провідною»³. Утвердження національної держави не самоціль, а форма і засіб організації повноцінного життя народу, історично необхідний етап у процесі демократичного розвитку суспільства.

Наразі можна говорити: перехідний пострадянський період закінчився. Українська модерна нація починає свою самостійну ходу. Хоча наша еліта довго вагалася, що робити з незалежністю, але народ допоміг їй визначитися на користь свободи. З одного боку, це відкриває значно ширші горизонти розвитку, а з іншого, зумовлює необхідність пошуку нової консолідуючої ідеології. **Усунувши авторитарний режим, утвердивши власну державу, здобувши свободу, сучасне українське суспільство має згуртувати вже не чинник боротьби проти когось чи за щось, а державотворчий імператив влади.** Такій владі потрібна конструктивна ідеологія, яка за своєю суттю є: «Креативною реакцією суспільства на виклик часу. Цей виклик постійно видозмінюється. А отже, — в суспільстві має відбуватися постійний діалог,

виникати постійне поле інтелектуального напруження, яке б продукувало нові й нові ідеї щодо вирішення актуальних проблем сучасності»⁴. Ідеологія патріотичної влади має вимірюватися національними інтересами української держави.

Будучи складним за сутністю й багатоманітним за формами вияву явищем суспільного життя, феномен влади осмислювався впродовж всього цивілізаційного буття людства. Раціональні погляди на організацію державної влади формулюють мислителі античної доби. Об'єктом рефлексії давньогрецьких філософів є дослідження видів і форм державного устрою крізь призму категорії влади як основної умови, принципу і засобу організації життя людей у суспільстві. Політику античні мислителі ототожнювали із владою. Саме державна влада як багатозначний і універсальний феномен знаходиться у фокусі уваги Платона та Арістотеля. Це можна підтвердити безпосереднім зверненням до першоджерел.

В одному зі своїх провідних творів «Держава» Платон формулює незаперечну істину: «Всяка влада встановлює закони на свою користь: демократія — демократичні закони, тиранія — тиранічні, так само і у решті випадків. Установивши закони, оголошують їх справедливими для підлеглих — це і є якраз те, що корисно владі, а хто не дотримується їх, карають як порушника законів і справедливості... У всіх державах справедливістю вважається одне і те ж, а саме те, що придатне існуючій владі»⁵. Платон здійснює ретельну «анатомію» влади, виділяючи царську, виборчу владу, владу батька, матері, старійшини, владу небагатьох і більшості, владу закону тощо.

Про різноманітний характер влади детально говорить і Арістотель, виокремлюючи владу пана по відношенню до рабів, батьків до дітей; чоловіка над жінкою; владу державного правителя і т. д. Усі вісім книг «Політики» Арістотеля — це книги про реалії і проблеми існування держави і владних відносин. Філософ був переконаний: «Панування і підлеглисть не тільки необхідні, а й корисні, і вже від самого народження деякі істоти мають відмінності: одні призначені для панування, інші — для покори. Причому існує багато видів панування й покори. І що досконаліша влада, то краща форма взаємостосунків між нею та підлеглими; скажімо, влада над людиною досконаліша, ніж над твариною. Адже, що вміліший ремісник, то краще виконується робота; так само, коли один керує, а інший виконує вказівки, то робота матиме

певний результат»⁶. З цих міркувань Арістотеля випливає: чим досконаліша влада, тим кращих результатів досягнуть підлеглі в роботі, і чим краще буде становище підлеглих, тим досконалішою буде влада.

Уся подальша еволюція феномена влади пов'язана з її технологізацією і прагматизацією. Англійський філософ і громадський діяч Б. Рассел визначав владу як: «Виробництво намічених результатів»⁷. **У новітні часи стало очевидним, що лише утвердивши легітимну владу, можна здійснити демократичне реформування політичної системи суспільства.** Тобто ключовим елементом успішного розвитку держави повинна бути збалансована модель влади, метою якої, на думку Д. Стоун, є: «Підпорядкування особистих інтересів індивіда іншим інтересам — часом індивідів чи груп, часом громадському інтересові. Це досягається шляхом впливу, співпраці й відданості, з опорою при цьому на контроль над інформацією. Нарешті, це — ресурси, що підпорядковуються радше законам пристрасті, ніж матеріальним законам»⁸. Демократичні перетворення неодмінно потребують вибору такої моделі влади, яка б спиралася на закони й користувалася підтримкою громадян.

Першим кроком на шляху до становлення цивілізованого суспільства є забезпечення легітимного статусу політичної влади. **Апріорі демократична влада має бути легітимною, що означає визнання її права управляти і згоду підкорятися.** Не випадково однією з найдавніших теоретичних рефлексій влади є легітимістська. Головна парадигма цієї концепції полягає в абсолютизації правових основ влади, тлумачення закону як її основного джерела. Один із класиків екзистенціалізму К. Ясперс переконаний: «Усвідомлення легітимності змушує миритися зі серйозними недоліками для уникнення абсолютного зла — терору і страху за деспотичного режиму. Політична свобода утверджується не внаслідок чисто розумових міркувань, вона пов'язана з легітимністю. Для того, щоб влада не вироджувалася у всемогутність, необхідна легітимність. Тільки за наявності легітимності існує свобода, адже легітимність скоує владу. Там, де зникає легітимність, знищується і свобода»⁹. Тому відсутність легітимної влади позбавляє суспільство демократичної перспективи розвитку.

Легітимність пов'язана з наявністю у влади авторитету, здатністю відображати ціннісні уявлення більшості громадян, з консенсусом в суспільстві. Ми підтримуємо думку російського

дослідника А. Дібірова про те, що легітимність є основним питанням політики, адже вона спрямована на забезпечення суспільного порядку і надає владі морального авторитету. Вчений підкреслює: «Політична легітимність — це спільна рефлексія влади і суспільства, це їх постійний запит з приводу причини підпорядкування, постійне співвідношення суспільного порядку підкорення з більш високим етичним початком, визнанням як суспільством, так і владою»¹⁰. Легітимною можна вважати ту владу, яка сформована внаслідок демократичних виборчих процедур, а не насильницьким шляхом. В умовах зрілої демократії легітимізм не тільки звеличує закон як основну регулюючу норму суспільних відносин, а й відстоює необхідність державного регулювання економічного життя, ротацію управлінського апарату на конкурентній основі, особисту відповідальність владної команди за свої дії. Легітимна влада спроможна забезпечити злагоду, порядок і консолідацію в суспільстві.

Неодмінний імператив влади — вольові відносини між людьми, за яких одна соціальна група нав'язує своє панування іншій. Влада може здійснюватися із використанням різних засобів — примусу, права, авторитету. Від вибору засобів, методів, тактичних прийомів реалізації влади багато в чому залежить визначення стратегічного курсу та забезпечення стабільного існування держави. **Будучи онтологічною підставою життя суспільства, влада має формуватися на основі національних, релігійних, ментальних традицій свого народу.** Таку помірковану традицію, що уособлює місію консолідації нації, репрезентує В. Липинський, який стверджував: «Кожна нація може мати тільки таку форму національно-державного ладу, який з цієї традиції виростає. Нищити свою власну державно-національну традицію, тому що в ній є хиби й помилки, це значить не будувати, а руйнувати націю, це значить нищити самих себе. Вдосконалювати цю традицію — тобто обережно відкидати з неї все, що в житті нації показало себе шкідливим,... і з любов'ю та пієтизмом розвивати те, що виказало свою творчу силу і життєздатність — ось завдання тих, хто живе життям нації»¹¹. Ці думки ідеолога українського консерватизму особливо актуальні в умовах жорсткого політичного протистояння, що характерне для перманентних виборчих змагань сучасної України, коли її суб'єктів цікавить лише здобуття влади будь-якими засобами, а національні інтереси країни часто опиняються на маргінесі державних пріоритетів.

Керуючись теоретичними постулатами політології, оптимальна організація влади повинна базуватися на таких імперативах: верховенство (обов'язковість управлінських рішень для інших видів влади, суспільства загалом), публічність (означає суспільний, безособовий і відкритий характер влади, адже вона реалізується від імені і в межах усього суспільства), моноцентричність (проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, яким є держава та її вищі органи), легальність (законність) та легітимність (прийняття влади основною частиною суспільства). Однак теорія не завжди адекватно корелює з практикою. Здійснюючи пошук своєї конфігурації легітимної влади, український істеблішмент керується егоїстичними амбіціями, а не державними інтересами. В умовах сьогоденного політичного хаосу Президент України В. Ющенко наполягає: «Влада мусить виробити прозорий і чіткий кодекс служіння своїм громадянам. Саме через таку призму ми визначимо нову редакцію Конституції України, зміцнимо засади європейського парламентаризму та демократичного розвитку влади і, водночас, наведемо справжній порядок у нашій державі»¹². Відсутність демократичних основ влади позбавляє її першоджерела могутності і політичної легітимності. Априорі та влада приречена на банкрутство, яка не спроможна відображати різнобічні потреби народу, захищати національні інтереси держави.

Характерною ознакою української влади є надмірна самодостатність, перебільшення своїх досягнень, відсутність самокритики. Особливо інтенсивно наша влада ідеалізує себе в ході виборчої кампанії. Завоювання електорату здійснюється не реальними справами, що «поліпшують життя вже сьогодні», а з допомогою активної віртуальної реклами, використанням адміністративно-управлінських засобів і брудних технологій. Утвердження влади таким шляхом робить її легітимно вразливою і нестабільною. Наші політики поки не усвідомлюють, що **явище легітимності витікає з народу і утверджується гуманістичними методами**. Говорячи мовою постмодерну: «Влада — це синтез сил і відносин, не особиста власність, а різновид безособистісної свободи або творчих можливостей загалом... Постмодерне уявлення про владу, в загальному підсумку, розуміє її як розподільчу мережу, позбавлену меж (віртуальну), позбавлену центру (жоден суб'єкт не є «центром влади», «кожен» поділений у характерній царині), кореневищну (на противагу закоріненій),

іноді безладну, як рій або зграя, іноді без лідера. Це еволюційна ідея влади: як стратегії геніїв або дискретних реплікаторів; наприклад, ідеї, що відтворюються й поширюються через засоби масової комунікації»¹³. Тому важливим імперативом влади є не тільки забезпечення суверенітету народу як абсолютного її першоджерела, а й диференціація, відкритий і прозорий характер реалізації владних повноважень.

Впродовж всього буття українського етносу в його політичному устрої домінували авторитарні способи здійснення влади, яка мала варязьке походження. Це не дозволило сформувати української державотворчої традиції, власної патріотичної еліти, що неминуче мусило призвести до кризи владних відносин. Ця криза пронизує нинішню політичну систему України, в якій відбулася узурпація одіозними особами та угруповуваннями ресурсів економічної, політичної, соціальної та духовно-інформаційної влади. В таких умовах утверджується олігархічна форма державного правління (влада небагатьох, що прагне забезпечити собі фінансово-економічне та адміністративно-політичне панування). Це призвело до політичних деформацій, кризових явищ, які характеризуються тим, що: «В суспільстві порушується політичний баланс між класами, соціальними групами, верствами;... відбувається масова девальвація політичних ідеалів, з'являються позбавлені наукового обґрунтування, перспективи соціальні і політичні рухи, в основному радикальні, у яких пафос протесту проти всього існуючого значно перевищує конструктивну думку і дії; соціальна впевненість поступається місцем зневір'ю в об'єктивну цінність політичної теорії і життєздатність політичного устрою»¹⁴.

Наше суспільство переживає процес відчуження основної маси населення від влади. Оскільки серйозних силових протистоянь вдалося уникнути, всі новочасні політичні режими в Україні були легітимними. Однак вся новітня доба самостійності України супроводжується перманентною кризою влади. І скільки б політики не переконували громадськість у тому, що ми успішно долаємо соціально-політичну кризу, ефект невиправданих сподівань лишається визначальним фактором суспільного життя.

З часів здобуття незалежності Україна пройшла певні етапи утвердження легітимної влади. Першим етапом був референдум 1991 року, коли українські громадяни відмовилися жити в радянській імперії і висловилися за розбудову власної держави. Наступний етап — юридично-правова легітимація влади,

пов'язаний з прийняттям Конституції України в 1996 році, де сказано: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ»¹⁵. І третім етапом соціальної легітимації нової моделі влади була «помаранчева революція». Вона стала тріумфом демократії в Україні й свідченням того, що справжнім джерелом та ініціатором нової моделі влади може бути увесь український народ.

Феномен «помаранчевої революції» започатковує традицію легітимації влади шляхом прямого волевиявленням народу. Про це досить слушно зауважує С. Кульчицький: «У людей формується звичка відстоювати свої інтереси демократичними засобами. Все це — безпосередній наслідок Помаранчевої революції. Це означає, що конституційний державний устрій починає значно більшою мірою, ніж раніше, збігатися з реальним політичним життям»¹⁶. Лише в умовах демократії здійснюється генерування і селекція легітимної влади. Саме оновлення влади було провідною місією новітньої української революції. За словами А. Гальчинського: «Майдан продемонстрував ресурсовий потенціал суспільства і цим самим визначив рівень вимог революції до політиків, яких вона привела до влади»¹⁷. Однак цей рівень виявився занадто високим для нашого політичного класу.

Згубною рисою новітньої української влади є нехтування народною волею. Пасіонарну енергію нації, що досягла своєї кульмінації наприкінці 2004 року, було бездарно змарновано. Раціональні думки в цьому контексті висловлює О. Пахльовська: «Майдан не закінчився на Майдані, а лишень почався — в душах людських, у роботі. І має тривати ще роками, допоки його здобутки стануть незворотними. Ризик, однак, у тому, що наше суспільство здатне на вибух, проте не здатне такою самою мірою на щоденну, копітку роботу. А справжній поступ забезпечується послідовністю»¹⁸. Реальність засвідчує, що здобутки демократії не стали визначальними чинниками для формування нової політичної системи України. «Помаранчева революція» не вирішила основної політичної проблеми — не пододала кризу влади в Україні, а лише активізувала ще більшу її конфронтацію.

Чинна влада не продемонструвала вміння консолідуватися для реалізації стратегічних завдань розвитку країни, а продовжила ганебну практику політичного популізму, міжпартійних чвар та публічної демонстрації своїх лідерських амбіцій.

Сьогодні в Україні відбувається шалена боротьба за приватизацію влади, що веде до її узурпації якимось політичним

кланом. Ці процеси супроводжуються соціальною апатією і зневірою широких верств громадян до існуючого політичного режиму. Як наслідок: «В українському суспільстві вже достатньо тривалий період панує своєрідний «громадянський анархізм». На відміну від політичного анархізму він передбачає передусім нехтування і навіть саботаж більшістю населення своїх громадянських обов'язків»¹⁹. Сьогоднішнє обличчя української держави визначає не право і Конституція, а легалізована корупція і кримінал у всіх гілках влади. Тому основним завданням реформування політичної системи України є повернення її у правове поле, що зміцнює підґрунтя для стабільного й демократичного розвитку держави.

Збалансувати українську владу і вивести її на демократичну траєкторію розвитку була покликана політична реформа. Внесені 8 грудня 2004 року зміни до Основного Закону України легітимізують нову форму державного устрою — парламентсько-президентську республіку. Вона розширює повноваження законодавчої влади, надає самодостатнього статусу Кабінету Міністрів України, який з 90-х років минулого століття знаходився в залежності від Президента. Зміни до Конституції України вступили в дію з початку 2006 р. Відтоді політична система України здійснює не демократичні реверанси, а поглиблення кризи владних відносин. **Очевидно, цілі політичної реформи мають бути набагато глибшими і стосуватися відокремлення влади від капіталу, зміцнення місцевого самоврядування, посилення відповідальності суб'єктів влади за свої дії, а не зводитися до перерозподілу повноважень у трикутнику «президент — парламент — уряд».** Адже в такому разі існує загроза перманентної кризи влади та безкінечних виборчих кампаній за перерозподіл управлінських і матеріальних ресурсів.

Політична реформа, народжена в умовах революційної доцільності, спроможна лише легітимізувати системну кризу і створити умови для утвердження двовладдя, що різко послаблює управлінські функції держави, посилює хаос і деградацію суспільства. Конституційні зміни створили ситуацію, коли: «Існуюча модель влади максимально відповідає інтересам угруповань, що примикають до влади, і ніколи не буде змінена на таку, що відповідала б стратегії розвитку. Зацікавлені групи захищатимуть і відтворюватимуть цю модель. Даремно сподіватися, що вона відіпре сама по собі — на вільні місця приходитимуть нові персонажі, які захочуть використовувати владу

у власних інтересах»²⁰. Реалізація сучасних завдань державотворення та утвердження нової демократії потребує виведення влади на рівень публічності й легітимності її функціонування. Це передбачає не тільки законність і демократизм встановлення влади, але й здатність владних суб'єктів оволодіти складною ситуацією в країні, здійснювати ефективне управління, підтримувати суспільну стабільність. Конституційна реформа повинна сприяти запровадженню механізмів реальної підзвітності владних структур та органів державного управління перед суспільством та відповідальності перед громадянами.

Процес оновлення влади має очолити українська еліта, в якій наразі бракує адекватних ідей, досвіду, кадрового потенціалу, національної свідомості для проведення демократичних перетворень та консолідації суспільства. Основне завдання політичної реформи полягає в тому, щоб зробити діяльність еліти більш відкритою, контрольованою і динамічною. За словами А. Колодій: «Виникнення та діяльність політичної еліти є відповіддю на потребу в управлінні суспільством за допомогою владно-політичних механізмів... Еліти визначають політичну волю нації, напрями і фактори її консолідації»²¹. Суспільство оздоровлюється тоді, коли здійснюється безперервна циркуляція еліти. Політична реформа має обов'язково передбачати взаємодію всіх гілок влади, повноцінну участь громадян у житті суспільства та досягнення консенсусу еліт.

Отже, підвищенню дієздатності та ефективності функціонування системи влади має сприяти збалансований розподіл повноважень і функцій усіх її гілок та формування алгоритму взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Важливо, щоб до процесу державотворення залучалися самі громадяни, адже в протилежному разі: «Поглиблюється розкол між владою і народом, що характеризується посиленням недовіри до державних інституцій. Якщо таку тенденцію не усунути, то виникає реальна загроза делегітимації влади з боку суспільства... Супровідними до парадоксу «делегітимації» стають явища корупції, криміналізації, знедолення переважної більшості народу, занедбання гуманітарних прав людини і, врешті, депопуляція спільноти... Зі зрозумілих причин у такій ситуації влада, намагаючись виправдати своє існування, буде вдаватися до нарощення авторитарних методів владарювання»²². Відсторонення людей від суспільно-політичних процесів веде

не лише до втрати легітимності та авторитету влади, а й до невдач державної політики загалом.

Політико-правовим джерелом легітимної влади має виступити Конституція, що репрезентує договір про українське майбутнє. Саме Основний Закон повинен задавати парадигму нової моделі влади нашої держави. Тому Президент України В.Ющенко ініціює скликання національної конституційної ради, яка розробить проєкт нової редакції Конституції України. Передбачається, що Основний Закон буде схвалений на всенародному українському референдумі. Такий вектор політики В. Ющенко обґрунтовує тим, що: «Суспільство хоче бачити відповідальну владу, яка здійснюватиметься на основі чіткого розподілу обов'язків всенародно обраного Глави держави, парламенту, уряду та органів місцевого управління»²³. Як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина Президент України вважає цей шлях оптимальним з точки зору поєднання завдань демократизації суспільства і легітимності всього конституційного процесу. Якщо референдум вдасться провести відкрито і демократично, тоді з'являться умови для вдосконалення політичних інституцій і надання владі максимальної легітимності.

Узагальнюючи вищесказане, слід висловити переконання: Україна може відбутися в тому разі, коли їй вдасться утвердити легітимну владу. Альтернативи легітимній системі влади не існує. **Політична стабільність вирішальною мірою залежить від легітимності й авторитету влади в суспільстві, готовності людей підкорятися тій або іншій системі правління.** Імператив конструктивної влади означає пропорційний розподіл прав, повноважень, відповідальності її суб'єктів і об'єктів. Влада має існувати не заради самої себе, а відображати корінні інтереси своїх громадян. На рівні державної політики України слід започаткувати новий тип суспільного діалогу, коли влада стає партнером громадянина, максимальним виразником його інтересів. За таких умов легітимність влади буде детермінуватися вищою соціальною цінністю — людиною, максимальним включенням людського фактора в механізм її функціонування. Тоді влада стане джерелом розвитку держави, інститутом консолідації суспільства, запорукою його стабільності.

¹ Жулинський М. Щоб з'явилися нові політики, повинна сформуватися «критична маса» // День. — 2007, — 3 серпня. — № 128.

- ² Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. / Пер. з франц. — Львів: Кальварія, 2003. — С. 173.
- ³ Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — С. 189.
- ⁴ Ткаченко В. «Великі ідеї» для України. Пошук триває // День. — 2005, — 21 вересня. — №171.
- ⁵ Платон. Государство // Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / Пер. с древнегреч. Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса. — М.: Мысль, 1994. — С. 93-94.
- ⁶ Аристотель. Политика. / Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. — С. 447.
- ⁷ Рассел Б. Власть. Новый социальный анализ. — К., 1996. — С. 19.
- ⁸ Дебора Стоун. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000. — С. 35.
- ⁹ Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — С. 173.
- ¹⁰ Дибиров А.-Н.З. Теория политической легитимности: Курс лекций. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — С. 26.
- ¹¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 94.
- ¹² Ющенко В. Я знаю, що переможе Український народ. Виступ Президента України на з'їзді «НУНС» // «Україна молода». — 2007, — 8 серпня. — № 142.
- ¹³ Енциклопедія постмодернізму. / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 73.
- ¹⁴ Мшвениерадзе В. Размышления о власти // Власть: Очерки современной политической философии Запада. / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова. — М.: Наука, 1989. — С. 26.
- ¹⁵ Конституція України. — К.: ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2006. — С. 6.
- ¹⁶ Кульчицький С. Помаранчева революція. — К.: Генеза, 2005. — С. 320.
- ¹⁷ Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. — К.: «Либідь», 2005. — С. 29.
- ¹⁸ Пахльовська О. «Тим Україна Європа, що вона знає категорію «інший» // День. — 2005. — 23 вересня. — №173-174.
- ¹⁹ Ермолаєв А., Лупацій В., Федоров А. Україна напередодні «постолігархічного» етапу (політекономічне дослідження) // Нова Влада. Збірник аналітичних матеріалів. — К., 2000. — С. 74.
- ²⁰ Розпутенко І. Міфологізація економічних процесів як захисна функція державного управління // День. — 2007, — 4 вересня. — № 147.
- ²¹ Політологія. / А. Колодій, В. Харченко та ін. — К.: Ніка-Центр, 2000. — С. 354.
- ²² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. — Київ; Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — С. 445-446.
- ²³ Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди Дня Незалежності на Софійській площі. — <http://www.president.gov.ua/news/data/11.18403.html>.

Михайло Цюрупа

ПОНЯТТЯ «М'ЯКОЇ СИЛИ» ДЕРЖАВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ

Поняття «держава» завжди пов'язувалося з силою, могутністю, тобто з реальною потугою, із здатністю використовувати всі наявні ресурси суспільства для досягнення великих «державних» цілей. Грандіозні споруди Єгипту і Стародавнього Китаю, дороги Риму, монументальне мистецтво тоталітарних режимів стали результатом мобілізації всіх сил суспільства державою. Влада в країні та за її межами, на думку стародавнього китайського політичного мислителя, легіста Шан Яна, завжди спирається на силу.

При цьому держава намагається сконцентрувати в собі всі можливі як наявні, так і потенційні ресурси задля збільшення своєї потуги. *Томас Гоббс* вказував, що у могутності держави зливаються всі сили суспільства: «Держава — це єдине лице (One Person), яке може використовувати силу і засоби всіх тих, хто зробив його відповідальним, і саме так, як воно вважає за не обхідне для їх миру та спільного захисту»¹.

У наші часи зарубіжні політологи *Клайн, К. Норр, Р. Кохейн, Дж. Най, Б. Рассел, С. Гофман* — представники різних течій у політології — виокремлювали тим не менш в розумінні сили держави однаково: здатність здійснювати активний вплив на процеси, що відбуваються в світі, на прийняття рішень іншими державами, це можливість нав'язати свою волю. Вони так чи інакше ототожнювали силу держави з соціальним насильством, із здатністю до його застосування або загрози можливого використання. Можна вважати, що в концептуальному плані відстоювалось і виправдовувалося насильство державою як фактор політики, а в площині практичної політики такі ідеї втілювалися в доктрини встановлення і закріплення нерівноправних відносин, тиску та примусу. Відомий радянський дослідник зовнішньої політики США *Ю. Мельников* вважав, що в США так розумілася сила в період «холодної війни» 70-80 років XX століття: «Під самим терміном «сила» в найширокому його значенні розуміються взяті в своїй сукупності військовий, економічний,

науково-технічний потенціал, географічно-стратегічне положення, людські і матеріальні ресурси, дипломатичне мистецтво, ідейно-моральний стан населення країни — коротше кажучи, все те, що повинно враховуватись і може бути використане для проведення імперіалістичної політики нав'язування іншим своєї волі і панування, насильства, шантажу, диктату, погроз, для підготовки і проведення інтервенцій, конфронтації, війн»². Зрозуміло, що ідеологічні нашарування того періоду відбилися у цьому тестовому фрагменті, однак силова сторона політики США вимальована достатньо вдало.

Ще один політичний стереотип полягав у зв'язку сили держави із збройним її компонентом. Зазвичай законами держав встановлені чіткі умови застосування збройної сили — надзвичайний стан, стан війни, масові заворушення, брутальні порушення громадського спокою, «гуманітарні кризи» тощо. Діапазон здійснення державного примусу шляхом застосування сили стосовно громадян простягається від обмеження свободи конкретної особи до фізичної ліквідації людини (смертна кара за вироком суду та приведення його у дію державними органами). Останнім часом смертна кара у багатьох демократичних державах відмінена або не визнається як «силове право» держави, однак міжнародним гуманітарним правом — правом війни — така прерогатива держави (на це мають право комбатанти — воюючі) визнається. У зв'язку зі стратою колишнього диктатора Іраку Саддама Хусейна світова громадськість рішуче виступила за обмеження збройного компоненту сили держави, однак сучасні держави навряд чи сприймають такі протести всерйоз.

Зауважимо, що сучасні політичні мислителі потужних держав (США, Росії) вважають збройний компонент сили держави основою «реального суверенітету». Член-кор. РАН, директор Інституту проблем міжнародної безпеки А.Кокочин пише, що особлива роль для забезпечення «реального суверенітету», як умови високої конкурентноздатності великої держави на світовій арені є наявність «незалежних збройних сил», особливо сил ядерного стримування, в їх структурі, незалежної високорозвинутої промисловості, що спирається на вітчизняні досягнення фундаментальних наук у галузі оборони тощо³. У цьому контексті «м'якій силі» відведено роль доповнення до сили реальної.

У **історії** політологічної думки ставлення до сили держави зазнало певної еволюції. На перших етапах від становлення

до розквіту класичної держави сила її містила важливим елементом військову силу, надалі економічну потугу, нерідко — моральні сили народу, а відтепер такими елементами стали: енергетична незалежність, високі технології, космічні проекти, міжнародний авторитет, нові можливості впливу на інші суб'єкти міжнародних відносин через феномен «м'якої сили».

Цей феномен звернув увагу публіцистів, політиків і науковців, політичних та військових керівників сучасних держав. У 2004 році вийшла розлога книга професора Гарварду Дж. С. Ная, «М'яка сила: засоби для досягнення успіху у світовій політиці»⁴. Він відносить до атрибутів м'якої сили здебільше «інтелектуальний привабливий» компонент, тобто як найбільш розумна поведінка держави у конкретній ситуації.

На думку Джозефа Ная простежується тенденція збільшення значення «м'якої сили» в загальному владному балансі. Він визначає її як сукупність привабливих для інших держав аспектів національного буття і культури, сповідуваних політичних цінностей та зовнішньополітичного курсу.

Політолог високо оцінює можливості американської культури щодо зміцнення «м'якої сили» США, внесок у поширення якої робить значна кількість випускників американських університетів, які часто формують національні еліти. Цікаво, що автор фіксує увагу на те, як стажування у Колумбійському університеті 1958 р. вплинуло на світогляд О. Яковлева, секретаря ЦК КПРС. «М'яка сила» формується і масовою американською культурою, у якій присутні «посланці» свободи, демократизму, розкріпачення духу.

Джозеф Най вважав, що ресурс «м'якої сили» був і у колишнього СРСР, однак він його втратив через невдалу пропаганду і неефективну зовнішню політику. Для нас є важливим цей момент, бо Україна також має запас «м'якої» нереалізованої сили.

Науковці-політологи почали розмірковувати щодо національних особливостей такої сили: йдеться про статтю Г. Рахмана «Китайська політика «м'якої сили» у «Financial Times». Ми далі звернемося до ментальних засад подібної політики, що формувались і під впливом роздумів давньокитайських мислителів.

Для України це питання актуалізовано скоріш за все із її відчуттям впливу цієї сторонньої («м'якої») сили на соціально-політичні та економічні процеси — йдеться насамперед про енергетичні важелі Росії, далі про її геополітичний, соціокуль-

турно-мовний тиск. Однак не менш важливим, ніж знайти адекватну економічно-політичну відповідь на вплив цієї сили, є теоретичне осмислення цього феномена та розробка відповідної доктрини реагування.

Методологічними засадами аналізу «м'якої сили» виступають такі положення:

По-перше, ми вважаємо, що феномен «м'якої сили» слід розглядати у більш широкому культурно-цивілізаційному аспекті, ніж звичайна зміна політичного курсу сучасних держав, тобто політики переходу від грубої до більш витонченої сили, а саме як наслідок формування нової культури політичних відносин, нової культури війни і миру, згідно з настановами якої людство поступово відмовляється від відверто брутального, жорстокого насильства, від «грубого тиску», особливо неприйняттого у міждержавних відносинах. Адже у міжнародних відносинах держави виступають, згідно із визначенням Г.-В. Ф. Гегеля у «Філософії права», як «самостійні незалежні індивідуальності»⁵.

Спробуємо звернутися до інших сфер суспільного життя, які межують з політикою — до права, моралі, міжнародних відносин. Відмова від тортур, які були не тільки звичайним, але і обов'язковим елементом судочинства за часів Чезаре Беккарія (XVI — XVII століття), від фізичних покарань, які широко застосовувалися державою, що досліджено М. Фуко в роботі «Наглядати і карати», свідчили на користь ідеї поступового пом'якшення застосування грубої сили у судочинстві та відбутті покарань. Тенденція до пом'якшення «міждержавних норівів» почала проявлятися лише у другій половині XX століття, а до цього видатний німецький мислитель К. Клаузевіц з великою долею сумніву висловлювався щодо можливості обмеження збройного насильства «вимогами культури і цивілізації»⁶. Сучасні воєнні теоретики вказуються, що навіть кровопролитні війни ведуться відтепер у «вишуканій формі».

Таким чином, застосування «м'якої сили» є велінням часу у більш загальному плані як соціокультурного часу спільного для всього людства.

По-друге, ментальні засади використання «м'якої сили» сформувалися здавна: на Далекому Сході це відбувалося завдяки творам давнькитайських мислителів Сунь Біна і У Цзи, які вказували, що збройного насильства слід по змозі уникати, а своєї мети політичному керівникові можна досягати шляхом

силового тиску, методами використання *політичних важелів*: залякування, роз'єднання ворогів, переманювання союзників; наприклад, Сунь Цзи (Сунь Бін) стверджував, що видатний полководець повинен бути в змозі перемогти ворога в цілому, не застосовуючи збройну силу, взяти вороже місто без осади, покрити всю державу без пролиття крові⁷. Ці ідеї не є самотніми у східній парадигмі воєнно-політичного мислення: інший давньокитайський воєнний теоретик Чжуге Лян у III ст. н. е. писав: «У воєнних діях атака на розум — головне завдання, атака на укріплення — другорядне завдання. Психологічна війна — це головне, бій — це другорядне».

Сучасний стан політичного мислення і дійства, у якому, безперечно, досі живуть усталені, традиційні, глибокі структури воєнно-політичного мислення (архетипи), закладені вищевказаними мислителями та конфуціанською доктриною, не дарма цікавлять стратегів США та інших держав західного світу, стурбованих зростанням сили Китаю. Так, за повідомленням агенції США у 1999 році, на межі XX — XXI століть, було проаналізовано 600 офіційних китайських джерел, з яких випливає, що у планах протиборства цих «супердержав» китайські мислителі пропонують як відкрите протиборство (у дусі західної парадигми «прямої» збройної боротьби), так і очікування на дієвість «непрямого», економічного та політичного послаблення воєнної могутності Сполучених Штатів, принаймні до 2030 року (річище східної парадигми стратегії «непрямих дій»).

Непрямі дії, які пов'язані з політичним, фінансово-економічним, морально-психологічним та інформаційно-пропагандистським тиском на вірогідного противника, становлять важливий елемент «м'якої сили». Вони впливають доволі повільно, але наполегливо, бо, зв'язані з всебічним тиском на противника, підривом могутності зсередини, завжди відігравали велику роль.

По-третє, елементи традиційного розуміння сили держави як засобу впливу одного суб'єкта на поведінку іншого, на хід політичних подій у «бажаному напрямку»⁸ залишаються — це на думку колишнього канцлера Німеччини («залізного канцлера») Отто Бісмарка — «альфа» і «омега» усякого політичного та дипломатичного успіху. При цьому політика застосування сили не повинна переходити межу безпеки і завжди політичний лідер має тримати напоготові альтернативні рішення, щоб забезпечити гідний відступ і перегрупування⁹. Значно раніше

у цьому ж дусі висловлювались і представники східної парадигми: «Військо — це знаряддя нещастя, тому шляхетний володар не прагне вдаватися до нього, він застосовує його, лише коли його до цього змушують», — вказано у «Дао де Цзин» (розділ 31)¹⁰.

Таким чином, «м'яка сила» виступає скоріш специфічним варіантом, ніж альтернативою звичайній силовій політиці, а остання вельми ризикована. Міркування безпеки уї застосуванні не є останніми: недарма використання «м'якої сили» останнім часом новим канцлером ФРН Ангелою Меркель американські критики називають «зручною політикою». Цю критику ми маємо включити у контекст традиційної «силової політики», яку проводять США стосовно Іраку, Афганістану та Ірану. Аналітики зазначають, що за майбутньої зміни складу Конгресу та і за іншого президента Америки «жорсткий курс» політики не зазнає принципів змін.

По-четверте, застосування «м'якої сили» не заперечує наявності арсеналу економічних, політичних, дипломатичних засобів звичайного, традиційного силового тиску та його використання у разі неефективності м'якої сили. Спостерігачі світового політичного процесу зазначають найпоширенішим і найпопулярнішим терміном у зовнішньополітичному словнику США є слово «сила» — Power або Strength (термін «Strength» звичайно вживається для визначення матеріальної сили, а слово «Power» перекладається як синонім слів «держава», «влада»). Більш детально зупинимося на цьому положенні, інакше стає незрозумілим перехід від м'якої до звичайної силової політики та навпаки.

«М'яка сила» своєю сутнісною стороною звернена до політики як цілераціональної розумної діяльності держав на міжнародній арені задля найкращого досягнення своєї мети. Вищезгадана розважність політики вимагає адекватних меті засобів. Коли Жак Делор — колишній президент Європейської комісії — вказує у «проекті Синдикат» для часопису «День», що об'єднаній Європі, щоб стати глобальною силою, слід проводити більш тісний зв'язок між «інструментами «м'якої сили» ЄС, як-то: допомога для розвитку слаборозвиненим країнам та економічне партнерство, з рішучістю у досягненні цілей, то мається на увазі захист і забезпечення інтересів ЄС усіма доцільними актуальними засобами¹¹.

По-п'яте, глобалізаційні процеси в світі впливають, безумовно, на зміст та способи забезпечення дієздатності «м'якої сили»,

яка останнім часом здебільшого використовується у міжнародних, міждержавних відносинах по стосовно до сусідів-суперників і має всі ознаки звичайної сили: реальна міць, тиск, елементи прихованого соціального насильства тощо. На жовтневій 2007 року зустрічі з лідерами країн прикаспійського регіону російський лідер В. Путін суворо вказав, що будь-які плани стосовно нових шляхів транспортування каспійської нафти мають бути узгоджені з Росією. Декількома днями пізніше у інтерактивному (шостому і очевидно останньому) спілкуванні по телебаченню з громадянами Росії (було задано 2 мільйони запитань) Президент П. Путін, відповідаючи на стурбованість жителів Далекого Сходу Росії у зв'язку із заявою Мадлен Олбrait, що багатства Сибіру несправедливо належать лише одній Росії, ще раз підкреслив, що у державі достатньо сили задля забезпечення національних інтересів.

У ХХІ столітті, на думку Олвіна Тоффлера, базовими інструментами державної влади стають сила, багатство, знання. Як бачимо, заявлено про інший контекст сили у глобалізаційному суспільстві, тим не менш, основний компонент влади — сила — збережено. Стосовно *міжнародних відносин* вкажемо, що відтепер сила, влада, авторитетний вплив у міжнародній політиці розпорочені між суб'єктами у сучасному світі, тому рух до все більшої інтеграції та координації зовнішньополітичних зусиль різних держав за допомогою «м'якої сили» стає домінантним у новому столітті¹².

Особлива роль у структурі «м'якої сили» глобалізованого світового товариства почала відводитись «енергетичній силі». Не випадково повідомлення (оголошення) про утворення «Газового ОПЕК» об'єднання країн, які поки не мають визначної економічної та військової потуги (крім Росії — це Іран, Венесуела, Алжир та інші енергетично сильні держави — сприймається з настоорогою західними країнами як їх спільна спроба відігравати більш значну роль у світовій політиці. Зауважимо у річищі нашої тези стосовно намагань саме Росії широко використовувати «м'яку енергетичну силу», що ця колективна заява зроблена з її участю. Водночас, на нещодавній зустрічі Президента В. Путіна з держсекретарем США К. Райз російський лідер зауважив, що в арсеналі Російської федерації достатньо потужних важелів впливу на ситуацію у Європі у зв'язку з новими планами протиракетної оборони США. Зрештою, посол Росії в Україні

В. Чорномирдін, заявив у жовтні 2007 року, що ціна блакитного палива для України буде визначена із врахуванням «політичних чинників», що ніяк не вписується у модель ринкових відносин на енергетичному ринку. Це суперечить тезі поважного професора Дж. Ная, однак енергетичні реалії значно змінилися з часів виходу його книги.

У новому, ХХІ столітті дедалі частіше заноситься до складу поняття «м'яка сила» здатність країн поширювати свій соціокультурний, ментально-психологічний вплив у культурному та гуманітарному міждержавному просторі.

Аналітики пострадянського простору вказують, що «м'яка сила» сучасної **Росії** включає, окрім енергетичного фактора, формування російського гуманітарного простору, поширення російського менталітету та способу політичного мислення. Натомість «м'яка сила» **Китаю** — масштабні програми допомоги країнам «третього світу». Особливо великі інвестиції вкладаються в економічне будівництво, а матеріальна та «духовна» допомога з належним озброєнням національних армій Африки, Латинської Америки також інтенсивно проводиться Китаєм. Водночас вкажемо, що елементи такої сили використовуються і повстанцями у Латинській Америці, що «озброєні» теоретичними працями Мао Цзедуна щодо необхідності боротьби з «легітимними» політичними силами¹³, повстанці виступають проти урядових структур і на доктринальному рівні. Так, у повстанських арміях Колумбії чимало інтелектуалів, бійців «з ідейних міркувань», які незмінно мають із собою твори Мао Цзедуна.

Росія в умовах енергетичної кризи, яка охопила Європу і США, з 2005 року застосовує нові, соціополітичні та соціоекономічні елементи «м'якої сили» стосовно до країн на пострадянському просторі — розвиток інфраструктури неурядових організацій, що знаходяться в опозиції до владних структур, щоб розхитувати владу зсередини силами елементів «свого» ж громадянського суспільства, створення «єдиного гуманітарного простору» СНД, у якому домінуючими є російська мова, культура, проросійські політичні й духовні цінності; «присутність російського бізнесу» у ключових економічних секторах могутності держави¹⁴. Недарма у ФРН були розроблені спеціальні заходи щодо запобігання проникненню російського капіталу в економіку країни. Додамо також до цих факторів і активне залучення країн СНД до оборонних структур і оборонної політики

Росії у рамках Шанхайської угоди про спільну оборону. Стосовно України ці фактори є постійно діючими у Криму, де звернення до статусу півострова, питань російської мови та базування Чорноморського флоту Росії становлять потужний ресурс зовнішньої політики Росії.

Чим далі застосовується «м'яка сила», тим більше ділянок включається у її проблемне поле: протести наукової громадськості країн СНД викликала докторська дисертація одного з російських вчених, який «доводив», що Микола Реріх стверджував щодо історично обґрунтованого лідерства Росії на всьому азійському просторі. Зауважимо також, що тема дисертаційного обґрунтування лідерства Росії «збіглася» з проведенням дослідженням шельфу Північного Льодовитого Океану, котрий, на думку російських вчених, є продовженням російської території.

У зв'язку з питаннями реалізації політичної стратегії «непрямих дій» у новітній військовій політології використовується поняття «м'якої сили» під своїм кутом зору — застосування непрямих дій тиску на зовнішньополітичну спрямованість іншої держави та, не в останню чергу, тиску на її внутрішньополітичні процеси.

У царині військової політики та національної оборони поняття «м'якої сили» може використовуватись у двох аспектах: перший як насильницький засіб у політиці, протиставлений «грубій» силі, що «виходить з жерла гармати». У цьому контексті, за свідченням аналітиків НАТО Равела Некача та Ярослава Ніжнанські з Чехії, «м'яка сила» включає в себе цілеспрямовані фінансові, торговельні та транспортні обмеження (restrictions), моральний тиск на країну, заклики до суспільної думки (legal/moral declarations) і багато іншого.

З одного боку, планування та застосування «м'якої сили» у політичній стратегії та політиці безпеки укорінюється зі складнощами. Лорд Робертсон, колишній Генсек НАТО, вказував: не слід легковажно розраховувати на широку стратегію, озброєну лише морально-психологічною чи так званою «м'якою» зброєю, яка не удасться до використання потужного збройного арсеналу, а у «випадках необхідної рішучої відсічі збройної агресії не слід вдаватися до розсилки декларацій»¹⁵. На думку чеських аналітиків з НАТО, військові акції виступають для «молодого» розширеного Альянсу як «кисень»¹⁶.

Хоча подальшого поширення у ХХІ столітті набувають стратегії ведення оборони «суспільствами без війни» (американський воєнно-політичний мислитель Ч. Москос) або концепції «суспільної оборони», збройна сила та збройне соціальне насильство залишаються в арсеналі силової політики як достатньо ефективно, швидке, рішуче вирішення зовнішньополітичних проблем.

У царині воєнної політики та національної оборони різновидом «м'якої сили», що застосовує суспільство виступає феномен суспільної оборони. Він досліджується у праці директора Центру дослідження миру Вільного університету Брюсселя (Королівство Бельгія) Йоганна Нізінга «Суспільна оборона як логічна альтернатива. Від утопії до вибору». Робота присвячена вивченню досвіду розробки ненасильницької («м'якої») оборони як певної системи залякування потенційного противника на засадах спроможності населення у непримусовий спосіб чинити опір внутрішньому чи зовнішньому потенційному агресорові, щоб запобігати його нападу, створювати нестерпні для ворога умови у разі вторгнення, аби примусити його припинити окупацію. Засобами суспільної оборони, за Нізінгом, виступає як «тверда зброя» (інструментальні засоби), так і «м'яка зброя» (психологічні умови ведення боротьби).

У новій Концепції НАТО 1999 року залишається невирішеною дилема: «м'яка сила» — жорстка сила? Вважається, що право на безпеку всіх країн Альянсу без військової сили (жорстких засобів забезпечення могутності) не може реалізуватися. Стратегія Альянсу націлена на використання обох сил у такий взаємопідкріплюючий спосіб («reinforcing»), щоб досягти зовнішньополітичного успіху в галузі національної оборонної політики, зважаючи на те, що технічно досконала бойова могутність завжди є у активі НАТО при вирішенні термінових проблем національної безпеки.

З іншого боку, прибічники «м'якої сили» вказують, що при цьому політика проводиться на такій же самій потужній основі, як і звичайна силова, адже у її основі нові силові чинники і фактори: використання міжнародного авторитету (ваги) держави на міжнародній арені, загального економічного потенціалу тощо. Так, Японія і при зміні політичного керівництва — відставки уряду правлячої більше ніж 50 років ЛДП на чолі з Шиндзо Абе — надалі наполягає на розширенні міжнародних функцій її воєн-

но-морських сил на Тихому океані у берегів Іраку, Афганістану, на більш значному представництві її у міжнародних організаціях, починаючи з ООН. Зважимо, що така політика проводиться при конституційній забороні використання «Сил самооборони».

Навіть більше, при порівнюючи питому вагу впливу грубої і «м'якої» сили, виникає думка, що «м'яка сила» у конкретно-історичних умовах має переваги перед звичайною «грубою». Як стверджує часопис «Шпігель», за часів правління канцлера ФРН Ангели Маркель «м'який» вплив для держави важливіше силової політики, це безконфліктна політика, яка прихильніше сприймається у світі з огляду на колишнє минуле агресивної політики Німеччини у двох світових війнах. Це споріднює Німеччину і Японію. Мається на увазі підтвердження ненової думки Ліддел Гарта про більш толерантну політику «неагресивних» держав.

Побіжно задамо питання: чи має Україна специфічну «м'яку силу» для вирішення своїх зовнішньополітичних завдань? Ми можемо, швидше, поставити питання, ніж знайти правильну відповідь. М. Михальченко у книзі «Україна: запасний гравець Європи» признає, що наша сила подібного гатунку може бути представлена як потенційна у контексті розвитку конфігурації зв'язків між країнами Європи, при якій Україні буде відведена роль «мосту» «Схід-Захід», «прикордонної смуги» між християнською та ісламською цивілізаціями¹⁷. «М'яка сила» сучасної України не як потенційна, а як актуальна, міститься у її миротворчому потенціалі під час вирішення численних конфліктів, у прикладі здійснення ненасильницької «оксамитової» політичної революції тощо.

Зважимо на тези критиків використання «м'якої сили» у міжнародній політиці. У негативному ставленні до «м'якої» політики, яка є контрастом «жорстокої» силової політики США у Іраку та Афганістані, Німеччина, як держава-провідник «м'якої» політики, останнім часом виступає як «праведниця», що своїми моральними настановами всіх повчає, всім читає мораль, займається, потішаючи своє самолюбство, лише «благородними справами», — пише у передовій статті «International Herald Tribune» від 18 вересня Джон Винокур, — бо вона намагається ухилитися від «незручних» практичних зобов'язань по Альянсу НАТО. Адже ці засоби політичної «м'якої сили» діють поступово, не грубо, тиск не відчутний, він може звертатись до суспільної думки, до населення, минаючи державні владні органи. Таким

чином, «м'яка сила» може розглядатися у річищі конфліктологічної стратегії «ухилення» від відкритої боротьби, це застосування привабливих для сусідів засобів взаємодії з ними. Її прикриттям є намагання представити себе дещо толерантним у складних зовнішньополітичних ситуаціях. Ми хочемо вжити аналогію для «зручної м'якої силової політики», звертаючись до вислову колишнього держсекретаря США К. Пауелла по відношенню до СРСР, що був названий як «найкращий ворог»¹⁸. Так і «м'яка політика» виступає найкращим зручним засобом впливу для обох сторін.

Далі, «м'яка сила» розглядається критиками як прояв політики «не прямих дій», коли для досягнення тих самих цілей використовуються «інші» засоби, причому застосовується вся сукупність сил держави — економічна, політично-дипломатична, фінансова, морально-психологічна, окрім збройних. Зауважимо, що і у війні політика також застосовує «інші» засоби, але вже «насильницькі».

Ще, канцлера ФРН А. Маркель звинувачують у тому, що її м'яка політика при зверненні до питань війни і миру — це тактика у передвиборчій кампанії¹⁹, а не «природна» політика, бо сучасним виборцям імпонує підхід до вирішення гострих проблем безконфліктним шляхом.

Проаналізувавши доводи прибічників та критиків застосування «м'якої сили» держави, відзначимо і невирішенні питання теоретичного ґтибу. На наш погляд, доцільно розглянути зв'язок схильності до використання всього арсеналу чи окремих елементів «м'якої сили» з феноменом «імперського перенапруження сили». Йдеться про те, що стає можливим використати потенціал «жорсткої» сили потужних супердержав у новому столітті. Ендрю Хейвуд справедливо зауважує, що світові лідери підійшли до раціональної межі накопичення воєнно-економічного та воєнно-технічного потенціалів, вони шукають (і знаходять) інші сили впливу на світовий устрій. Можливо, «м'яка сила» є адекватною відповіддю на перенапруження «жорсткої сили», яку неможливо примінити в нових реаліях.

Вимагає досліджень і проблема мети використання «м'якої сили», бо якщо вона така ж сама, як і при «жорсткій», то їй слід протистояти не менш рішучими засобами.

Таким чином, нове століття модифікує наші традиційні уявлення щодо сили держави — «Левіафана», яка тільки лякає,

погрожує, брутально діє. Сучасна політика не з меншою ефективністю може використовувати «м'які компоненти» тиску — соціокультурні, енергетично-сировинні, географічно-просторові, морально-психологічні.

¹ Цит. за: Мееровский В.В. Гоббс. — М, 1975.— С.141.

² Цит. за: Иван Шаблінський. Розуміння сили. — Севастополь, 2004. — С. 102.

³ Див.: Кокошин А. А. Политология и социология военной стратегии. — М, 2005.

⁴ Joseph S. Nye. Soft Power. The Means to success in world politics// N/Y/ Public Affairs, 2004. Рецензію-огляд цієї книги було зроблено С. Кувалдіним у журналі «Стратегия России» 2004.

⁵ Гегель Г.- В. Ф. Философия права. Пер. с нем. — М., 1990.- С.357.

⁶ Див.: Клаузевиц К. О войне. / Пер. с нем. — М, 1990.

⁷ Див.: Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве./ Пер. с кит. — М., 1955. — С.40-41.

⁸ Сила // Политология. Энциклопедический словарь. /Под ред. Аверьянова. — М., 1993. — С.352.

⁹ Див.: Палмер Алан. Бисмарк / Пер. с англ. И.С. Соколовой и др. — Смоленск, 1997.- С. 493.

¹⁰ Дао де Цзин // Всесвіт. — 1998.- № 10. — С.125.

¹¹ Жак Делор, Етьен Давињон. Новый початок для Європи // День. — 2007. — № 178.

¹² Ендрю Хейвуд. Политология. Второе изд./ Пер. с англ. — М, 2005. — С. 162-163.

¹³ Carlos Alberto. Insight From Colombians «Prolonged War» // JFQ. — 2006. — Issue 42.

¹⁴ Див.: Иван Красев (США). Российская посторанжевая империя./ Пер. з англ. // День. — 2005. — № 195.

¹⁵ Former NATO Secretary General Lord Robertson, NATO and the new Security Challenges, A speech given at IRIS, Paris, 12 March 2002. — P. 62.

¹⁶ Pavel Necas, Jaroslav Niznansky. Towards NATO's Political and military Strategy for The 21'st Century. -Bratislava, 2004. — P.62.

¹⁷ Михальченко М.І. Україна: запасний гравець Європи. — К, 2004.

¹⁸ The Chairman as Principal Military Adviser/ An Interview with Colin Powell // JFQ. — 1996. — Autumn. — P. 29.

¹⁹ Фрау канцлер: да здравствует «мягкое» влияние // День. — 2007. — № 159.

Сергій Кононенко

СУСПІЛЬСТВО І ПОЛІТИКА ЗА УМОВ ОЛІГАРХІЇ

Головним суспільним призначенням політики є порядкотворення — підтримання шляхом докладення ресурсів в інтересах всього суспільства таких моделей соціальної поведінки, які відповідають базовим політичним цінностям. Економічна, культурна, правова політики здійснюють порядкотворення в цих позаполітичних сферах, тобто є продовженням політичної системи до інших систем суспільства. Політика інтегрується до суспільства на трьох рівнях — рівні влади, політичної системи, соціального порядку. Відповідно їй політична наука (політологія) є наукою про владу, політичні системи, соціальні порядки.

Політична система акумулює ресурси суспільства і докладає їх в інтересах цього суспільства (в інтересах «всіх», а не окремих соціальних груп або індивідів¹), керуючись трьома базовими цінностями політики: цінністю «безпеки», «добробуту», «справедливості». Таким чином, розгляд політичної системи в усіх різновидах суспільств, зокрема у суспільствах транзитивних, розгортається навколо трьох основних елементів — ресурсного, ціннісного, загальносуспільного (елементу «загального блага»).

Базові цінності політики були виокремлені та витлумачені європейською політичною філософією ще на «світанку» «Європолітичної», при початках її історичного шляху до світового домінування. Ключову інтерпретаційну роль у цьому виокремленні та витлумаченні відіграла соціософська гіпотеза про перехід людства з «природного стану» у стан «політичний». Відповідно, цінність «безпеки» може витлумачуватись як «межа Гоббса» — перехід з «природного стану» у стан «політичний» відбувається під тиском страху задля досягнення максимально можливої безпеки; цінність «добробуту» може витлумачуватись як «межа Локка» — перехід відбувається під тиском необхідності збереження всіх тих матеріальних благ та економічних переваг, що надаються приватною власністю; цінність «справедливості» може витлумачуватись як «межа Юма» — перехід відбувається через те, що в «природному стані» неможливе дотримання договорів, тобто не існує справедливості (принаймні в її розумінні британцем XVIII ст.).

Між політичною системою і рештою соціуму відбувається циркуляція ресурсів. Характер цього ресурсообігу визначає функціональність політичної системи саме як системи політичної, тобто такої, що функціонує в інтересах загальносуспільних безпеки, добробуту, справедливості. Політична система є присутньою розподільчою — вона не створює ресурси, а розподіляє їх.

Суспільство становить ресурсну базу політики (її системи). Означена база має ієрархічну структуру, яка є структурою стратифікаційною. Таким чином, політична система безпосередньо детермінується характером розподілу ресурсів у певному суспільстві. Причому, йдеться не лише про кількісний розподіл, але й якісний, тобто про розподіл усіх видів ресурсів між різними суспільними групами та індивідами, або ж їх зосередження (і кількісне, і якісне) в розпорядженні невеликої соціальної групи. Політика в соціумах з високим профілем соціальної стратифікації якісно відрізняється від політики в соціумах, яким не притаманне значне суспільне розшарування. Динаміка політичних устроїв є, значною мірою, функцією ресурсної динаміки, а політична революція може визначатись як радикальний перерозподіл суспільних ресурсів, що призводить до зміни політичного устрою.

Розподіл і циркуляція ресурсів у різні історичні епохи та за різних суспільних устроїв є неоднаковими. Зокрема, процес становлення ліберальних демократій євроатлантичної сфери також мав свій ресурсний аспект, а отже й цілком інтерпретується в термінах «ресурсу». Р. Даль висунув ідею «дисперсної нерівності» як базової умови функціонування демократичного устрою. На його думку, сучасна американська демократія розвинулася з двох структурно-ресурсних історичних ситуацій — більш-менш рівного розподілу ресурсів у малих аграрних спільнотах і концентрації цих ресурсів у розпорядженні невеликих еліт («кумулятивної нерівності»). Внаслідок демократичної еволюції відбувся дисперсний перерозподіл різних видів суспільних ресурсів (економічних, політичних, культурних, технологічних, адміністративних) між різними суспільними групами та індивідами. Таким чином і виникла ресурсно-структурна історична ситуація «дисперсної нерівності». На підставі такого ресурсного бачення демократичної еволюції Р. Даль сформулював своє, так само ресурсне, визначення людини — суспільної і людини — політичної. Перша має такий обсяг ресурсів та володіє таким їх якісним різновидом, які дозволяють їй виробляти і здійснювати

стратегії існування в суспільстві, тобто бути повноцінним членом цього суспільства. Людина — політична реалізує свій ресурсний потенціал (в його кількісному та якісному вимірах) через політичну систему, тобто вона «інвестує» свої ресурси в політику задля отримання від неї тих чи інших вигод².

Загалом, далівська теоретична будова стосується не лише функціональних демократій євроатлантичної сфери, але й будь-якого функціонального політичного устрою. Громадяни, яких позбавлено більшої частини і більшості різновидів суспільних ресурсів, приречені не мати жодного впливу на політичну систему власного суспільства. Демократія в таких розшарованих суспільствах прискорено набуває своєї виродженої форми — олігархії. Власне, будь-яка, навіть найсправедливіша та найфункціональніша, демократія приречена на виродження, яке рано чи пізно відбудеться. Олігархізація є одним із шляхів такого виродження; інший — історична ситуація правління меншин; нарешті, третій шлях — охлократичне поєднання індивідуалістських егоїзмів зі знавіснілістю та ірраціональністю натовпу. Таким чином, демократичний устрій історично приречений впасти жертвою або олігархізації, або міноритизації, або охлократії. Все це лише питання часу. Однак, окремі ліберальні демократії напівпериферії можуть продемонструвати «все й одразу», в одну історичну мить — і охлократію майданів, і олігархію коаліцій, і панування меншин (у тому числі етнічних) в найприбутковіших секторах національної економіки.

Політична система олігархічних демократій спрямована на збереження ситуації «кумулятивної нерівності», тобто ситуації максимально можливого суспільного розшарування; ситуації максимально високого стратифікаційного профілю; ситуації максимальної концентрації обсягів та різновидів суспільних ресурсів у розпорядженні невеликої олігархічної правлячої меншини, котра, доволі часто, є й етнічною меншиною. Суспільна нерівність виникає в позаполітичних (передусім, економічній) сферах, однак підтримується вона системою політичною. Через те й олігархічна політика є політикою захисту меншини, що цілком пояснює прагнення олігархів після їх остаточного економічного утвердження до стабільності. Виокремлюються свого роду історичні індекси встановлення олігархічного устрою як в окремих підсистемах транзитивного соціуму, так і його соціальної системі загалом: в економіці — це завершення так званої приватизації

на користь невеликої соціальної групи, коли, фактично, «ламається хребет» суспільства і воно втрачає контроль над більшістю своїх ресурсів; в політиці — це встановлення парламентської республіки та запровадження пропорційної виборчої системи (оскільки олігархія є кланово-колегіальним устроєм, то «режим партій» пасує їй найкраще); в культурі — це остаточне укорінення (інституціоналізація та формування ресурсної бази) «масової поп-культури» і майже цілковите знецінення «вищих» цінностей.

Між політичною системою і суспільством відбувається не лише циркуляція ресурсів, але й ціннісна комунікація. Остання передбачає однакове розуміння базових політичних цінностей — безпеки, добробуту, справедливості — всіма без винятку соціальними верствами. За умов олігархії не лише ресурси розподіляються нерівномірно, але й розуміння політичних цінностей олігархічною верхівкою та рештою громадянства є мінімально подібним, збігаючись лише малою мірою. Попри важливе значення ціннісного виміру, вирішальне значення для того, якої форми набуде демократія, має саме ресурсний аспект.

Політична система неможлива без хоча б мінімально подібного розуміння політичних цінностей суспільством і правлячою меншиною, так само й суспільство не може бути цілковито позбавленим усіх ресурсів, адже, завжди залишається останній ресурс — ресурс заколоту й громадянської непокори. Функціональна і стабільна демократія ніколи не зросте на соціальному розколі — вона потребує більш-менш рівного і справедливого розподілу ресурсів. Саме тому в олігархічній пропаганді та риториці олігархічних політиканів наголос робиться або на «сліпій» вірі в демократію («демократія як різновид релігії»), або на її нормативно-інституційно-процедурних аспектах («демократія — це процедура і не більше»), в той час як ресурсо-розподільча проблематика свідомо ігнорується. Отож — «віруйте в демократію і регулярно ходіть на вибори, а розподіл ресурсів залишіть тим, хто самовизначився як «еліта».

Уже зазначалося, що політична система присутньо передбачає функціонування в інтересах «всіх», в інтересах загальносуспільних безпеки, добробуту, справедливості. Політична система, яка не дотримується цього принципу «загальносуспільної універсальності» (ідеалу «загального блага»), або взагалі неможлива, або не проіснує тривалий час, адже навіть окупаційний політичний режим передбачає той чи інший ступінь опікування

справами окупованих. Олігархія, призначена захищати і підтримувати соціальний поділ, неминуче постає перед необхідністю вироблення системи методів самозахисту і самозбереження. Правляча верхівка не проіснує тривалий час, не переконавши решту суспільства в тому, що її діяльність спрямована на обстоювання та реалізацію інтересів всього суспільства.

Олігархічний політичний устрій є різновидом устрою демократичного, а за нинішніх історичних умов — різновидом ліберальної демократії. Тому методи олігархічного самозахисту і самозбереження є тими ж, що й у решті ліберально-демократичних систем. Ліберальний тоталітаризм, котрий знайшов собі «системний притулок» в демократії, створив свій апарат тотального домінування, який, однак, не менш репресивний, ніж апарати домінування тоталітаризмів комуністичного та фашистського. Разом з тим зазначимо, що ліберальні репресії — методи побудови ліберального тоталітаризму — є значно витонченішими, «м'якшими» і складнішими, ніж репресії комунізму та фашизму, які зробили ставку на брутальне й відверте насильство.

У ліберальних демократіях до насильства звертаються рідше і застосовують дозованіше, переважно на периферії власних та світового суспільств (у внутрішніх і зовнішньому Третіх світах). Насильство тут «гармонійно» поєднується з такими засобами домінування, як конкуренція та корупція. Перша є необхідним наслідком впровадження в суспільну практику головної цінності лібералів — «свободи». Конкуренція знищила не менше ворогів та опонентів ліберальних демократій, ніж комуністичні й фашистські концентраційні табори знищили ворогів цих двох тоталітаризмів. Лібералізм занурив своїх ворогів у безвихідь маргінального існування, уразив аномією, зробив їх бідними, непотрібними, безпорадними. Суспільні прошарки, які не мають жодного шансу скористатися можливостями вертикальної соціальної мобільності; бідні райони великих мегаполісів; економічно депресивні регіони й містечка; нарешті, Третій і значна частина Другого світів — ось концентраційні табори лібералів. Так звана «глобалізація», з ідеологічного погляду, може вважатися «світовою революцією лібералів», яку нині інтенсивно і безжально здійснюють різноманітні «троцькісти від лібералізму».

Корупція виявилася одним із найефективніших засобів домінування (а отже, й засобом репресій) в арсеналі ліберального тоталітаризму³. Корупційний підкуп є настільки ж органічним

ліберальній демократії, як і насильство комунізму й фашизму. Людина — істота слабка, залежна, «пластична», прагнучи компенсувати власну недосконалість, вона перетворюється на людину-соціальну, однак саме суспільство й починає «виліплювати» з неї потрібного йому «громадянина», особливо це стосується практики суспільств тоталітарних, в яких мета «створення нової людини» була чи не найголовнішою. Задля справедливості необхідно зазначити, що ліберальний тоталітаризм цієї мети майже досяг чи принаймні був до її досягнення значно ближче, ніж обидва його тоталітарні опоненти, довівши, в серед іншого, перевагу корупційного підкупу над брутальним насильством.

Кожен з трьох тоталітаризмів акцентував якусь одну морально-політичну та колективно-емоційну слабкість людини-соціальної, перетворивши цю слабкість на «важіль» та «наріжний камінь» творення «нової людини». Так само, в ідейному сенсі, кожна з тоталітарних ідеологій постала результатом тоталізуючої рефлексії, коли об'єктивно існуючий аспект (один з багатьох) реальних суспільних відносин (класовий, расовий, індивідуалістський) перетворювався, засобом тоталізуючої рефлексії, на єдиновизначальний елемент образу ідеального суспільства (Утопії). У своїй «людинотворчій» тоталітарній практиці лібералізм скористався з виняткової «пластичності» людини, яку, зокрема, дуже легко переконати в тому, що те, що вона має, є саме тим, що їй треба. Ліберальна демократія справді набагато краще від усіх інших суспільних систем задовольняє людські потреби, однак вона ж їх і формує. Різноманітні, нескінченні, інтенсивні реклами, що провокують і живлять споживацтво, формують потреби й смаки — це і є ліберальна пропаганда, яка (за нав'язливістю, інтенсивністю, глибиною індоктринації) переважає комуністичну та фашистську.

Олігархія є різновидом ліберальної демократії. Тому й методи самоутвердження, самозахисту і самозбереження вона має ті ж самі — насильство, конкуренція, корупція. Однак можливості для застосування всього цього ліберально-тоталітарного апарату домінування у разі олігархічного підвиду демократії є значно вужчими. Так, олігархії досить важко звернутися до насильницьких методів передусім через вузьку соціальну базу. Ресурсне розшарування і максимально високий профіль соціальної стратифікації не дають можливості створити щось на кшталт національної гвардії — однієї з головних форм військово-політичної організації

буржуазії. Збройна слабкість олігархій спонукає їх часто звертатися до політичних вбивств, що, загалом, унеможлиблює боротьбу з ними винятково легальними і мирними засобами. В масштабах національного суспільства олігархів захищатимуть хіба що найближчі родичі та ще купка найманців. Така ситуація підтверджує залежність олігархій від зовнішньої підтримки, їх неминуче перетворення на інструмент (маріонеток) домінуючих держав; на знаряддя (в руках сил глобального та регіонального гегемонізму) утримання власного суспільства в периферизованому стані.

Конкуренція в олігархічних суспільствах є суттєво спотвореною та обмеженою, що майже унеможлиблює її застосування як ефективного засобу домінування. Олігархія є суспільним ладом, ґрунтованим (в організаційному сенсі) на монополізмі, тому й «нечесна конкуренція» тут радше правило, ніж виняток. Ресурсне розшарування між олігархічною меншиною та рештою суспільства є настільки значним (воно — системотворче чи, радше, «олігархієтворче»), що змагання між ними є просто неможливим. Конкуренція справді відбувається, однак в рамках власне олігархії. Причому, ця внутрішня міжкланова війна «всіх проти всіх» дуже мало схожа на цивілізоване конкурентне змагання, більше скидаючись на бійку первісних кланів чи бійню між злочинними угрупованнями. Проте переважно через хистке становище у власному суспільстві та зовнішню залежність олігархи воліють домовлятися, витворюючи щось на зразок міжкланової консолідації — гротескну пародію на ліпхартівську модель «консолідаційної демократії»⁴. Пропорційному представництву в другій (консолідаційній демократії) відповідає розподіл інтересів та сфер впливу в першій (міжклановій консолідації); автономності сегментів — внутрішня «спайка» та груповий егоїзм олігархічних кланів; принципу «взаємного вето» — прихований «компромат» та засоби злочинного насильства.

Модель «олігархічної міжкланової консолідації» та модель «консолідаційної демократії» збігаються лише частково. Перша подібність стосується того, що обидві моделі мають малі кількісні параметри, втілюючись в малих соціальних групах і малих суспільствах, відповідно. Друга — необхідності підтримувати міжгруповий баланс. Третя — звички до взаємопритосування, хоча й конкуренція між сегментами олігархічної міжкланової консолідації може бути значно жорсткішою, ніж між сегментами

консоціативної демократії, так само як і взаємозалежність між першими та їх залежність від середовищних (внутрішніх та зовнішніх) умов є значно вищою. Четверта — потреби у всеосяжній лояльності, яка артикулюється переважно в культурних, ідеологічних чи релігійних термінах. У рамках олігархічної меншини необхідно існує ціннісний (ідеологічний, культурний і навіть релігійний — такий собі варіант протестантської богообраності) консенсус. Звідси й відчуття більшістю громадян того, що олігархічні клани і їх партії один до одного значно ближчі, ніж до «свого електорату», так само як усвідомлення того, що міжпартійна боротьба на політичних аренах олігархічних ліберальних демократій є, здебільшого, вдаваною — різновидом лялькової вистави. Загалом, тут йдеться про дві різні ідентичності — суспільну та олігархічну; а потенційно — про два різні суспільства. Ідеології, які спрямовуються олігархічною верхівкою на решту суспільства, видаються цьому суспільству банальними і нецікавими ще й тому, що вони — продукт внутрішньо-олігархічного консенсусу і становлять ціннісні засади відносин в рамках олігархії, а не всього суспільства.

Головним засобом олігархічного домінування є корупція. Остання набуває багатьох форм: від корупції як банального хабарництва (вічного і незнищеного, присутнього в усіх суспільних системах та політичних устроях) до корупції як змішування «принципу політики» (порядок) з «принципом економіки» (прибуток). Політична система ліберально-демократичної олігархії є незначною мірою власне політичною. Вона більше скидається на різновид економічної системи, що функціонує в інтересах збагачення і захисту багатств олігархічної меншини. В олігархіях відбувається «економізація політики» — її майже цілковите «злиття» з економікою. Така мала виокремленість політичної системи (низький ступінь системної диференційованості) постійно породжує бажання її реформувати та перереформувати — і так до безконечності.

Безперечно, через політичну систему олігархії відбувається певний ресурсний перерозподіл, однак цей перерозподіл не може відбуватися аж до системного самозаперечення, тобто до такого переміщення ресурсів, внаслідок якого якісно зміниться профіль соціальної стратифікації, а отже, й зникне системотворче («олігархієтворче») суспільне розшарування. Важко припустити, що внаслідок економічної політики олігархії сформується багатий

і дієздатний «середній клас», адже таким чином буде знищено соціальну базу олігархічного устрою, що, з часом, призведе і до його зникнення. Саме тому в олігархічних системах так швидко сформувався «великий бізнес» і немає жодних умов для розвитку малого й середнього бізнесу, який, без суттєвої державної підтримки приречений на жалюгідне та небезпечне існування. Потужний «середній клас» в особі бізнесменів, інтелектуалів, службовців, становить для олігархії таку ж політичну загрозу, як і потужні профспілки класів «нижчих». Купка kleптократів навряд чи зможе тривалий час протистояти і «національній гвардії», і «гвардії пролетарській».

С. Гантінгтон, можливо, й скептично, однак цілком тверезо стверджував, що вибір між демократією та авторитаризмом не є головним в політиці. Тут ключове значення має інша дилема — «порядок/безлад». Він також виніс всі нагальні соціальні проблеми, які турбують транзитивні суспільства напів-периферії і периферії, поза системні і функціональні межі демократичної політичної системи, визначивши їх як «контекстуальні проблеми», котрі мало стосуються і мало залежать від політичного устрою та режиму. Таким чином, С. Гантінгтон визнав безсилля демократії як інструмент вирішення багатьох (якщо не більшості) суспільних проблем. Він також припустив можливість існування циклізму «авторитаризм/демократія», котрий корелює зі зміною партій при владі у функціональних та «розвинених» демократіях, в рамках якого авторитарні й демократичні елементи коригують та доповнюють одне одного⁵. Авторитарні елементи утримують політичний устрій від скочування в анархію й безлад, а демократичні — від скочування в тоталітаризм.

Наслідуючи гантінгтонівський релятивізм і скептицизм, слід зауважити, що авторитаризм та демократія не протистоять одне одному як такі собі системні цілісності (принаймні на даний історичний момент). Йдеться про сукупність авторитарних (наприклад — армія, бюрократія, освіта) та демократичних (наприклад — місцеве самоврядування чи наука) елементів, які, поєднані в різних структурних пропорціях, визначаються або як демократія, або як авторитаризм. Причому визначаються саме провідними державами світу, які домінують у міжнародній політиці. Р. Даль доводить, що в рамках демократичного устрою авторитарні організаційні елементи

не лише можливі, але й необхідні⁶. Проте, природно, зринає протилежна теза — авторитаризм також неможливий без демократичних організаційних елементів.

Жоден політичний устрій не є абсолютним благом і не може перебувати поза соціальною критикою. Жоден політичний устрій не має морального імунітету. Тому не важко передбачити моральну дилему, перед якою постане суспільство, коли обиратиме між демократією, очолюваною шахраями й хабарниками, та авторитаризмом, очолюваним моральними і самовідданими людьми. Зрештою, кожен політичний устрій має своїх жертв та ізгоїв, однак саме в тоталітарних устроях їх найбільше.

Олігархічна демократія виникає в суспільствах, цілковито позбавлених опірності; в суспільствах, котрі будь-який злочинець може пройти «наскрізь» і повернутися назад уже багатієм та лідером нації. Тому підтримка і розвиток так званого громадянського суспільства має сенс лише тоді, коли це сприятиме зростанню «загальносуспільної опірності». Якщо ж «громадянське суспільство» слугуватиме переважно для імітації демократичного процесу (олігархія — це не лише демократія для бідних, але й імітаційна демократія) чи виступатиме «каналом» зовнішніх впливів для сил глобального й регіонального гегемонізму, то його розбудова є не лише непотрібною, але й шкідливою.

Так зване громадянське суспільство навряд чи допоможе подолати внутрішні розколи в напівпериферійній «молодій» демократії та новій незалежній державі. Означені розколи проковуються й підтримуються ззовні. Регіональні учасники цих поділів (зокрема, «Схід» і «Захід» в Україні) є, насправді, сферами впливу великих держав-гегемонів (як регіональних, так і глобальних) у формально незалежній державі, а не якимись об'єктивно існуючими етнорегіональними (а тим більше — цивілізаційними) спільнотами.

Історія і політика вже не один раз відверто насміялися над політичною наукою та філософією. Зокрема, попперівське «відкрите суспільство» на теренах напівпериферії і периферії виявилося суспільством «відкритим» для зовнішнього домінування — суспільством «розіркненим» (у той час як самодостатність, принаймні за Т. Парсонсом, є визначальною характеристикою суспільства як такого⁷); суспільством залежним і недовершеним, котре неспроможне існувати без зовнішньої підтримки; суспільством, до якого інтегровані елементи суспільств домінуючих.

Саме через ці «вмонтовані» чи «вживлені» ззовні елементи здійснюється контроль за внутрішньополітичним життям об'єктів домінування, а «громадянське суспільство» є одним з таких елементів.

¹ Easton D. — The Political System. An Inquiry into the State of Political Science. — New York, 1953. — P. 134.

² Dahl R. Who Governs? — New Haven & London: Yale University Press, 1989. — P. 86, 224-225, 227-228.

³ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. — К.: Таксон, 2003. — С. 53.

⁴ Lijphart A. Democracy in Plural Society. — New Haven & London: Yale University Press, 1977. — P. 25.

⁵ Huntington S. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. — Norman & London: University of Oklahoma Press, 1991. — P. 29,42.

⁶ Dahl R. After the Revolution? — New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1990. — P. 5.

⁷ Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. — М.: Академический Проект, 2002. — С. 92.

Володимир Розумюк

ФЕНОМЕН АНТИГЛОБАЛІЗМУ: ПРОЕКЦІЯ СВІТОВОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЧИ ГЛОБАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ?

Подібно до переважної більшості термінів соціально-гуманітарних дисциплін, поняття «глобалізація» не має загальновизнаного чіткого і однозначного визначення. Це слово може означати ледь не все що завгодно — інтенсивну інтеграцію національних економік, ринків товарів, послуг і капіталів, фундаментальні зміни в засобах комунікації та сполучення, занепад вестфальського принципу державного суверенітету і еволюцію інформаційного суспільства, зовнішньополітичну гегемонію США в постбіполярний період та економічне домінування транснаціональних корпорацій і міжнародних фінансових інституцій (МВФ, Світовий банк і т. д.). Внаслідок цього деякі авторитетні дослідники характеризують «глобалізацію» швидше як «метафору, вигадану для пояснення сенсу і розуміння природи сучасного капіталізму»¹, аніж конкретне яскраво виражене явище, вкладаючи, фактично, в це поняття всі процеси, що притаманні розвитку суспільно-політичної та соціально-економічної систем світу в наш час.

Відповідно, в засобах масової інформації «антиглобалістськими» часто називають надзвичайно різні суспільні сили і політичні організації, які виступають проти американського імперіалізму та радикальних політико-економічних і соціо-культурних трансформацій, що несе з собою сучасний капіталізм. Внаслідок цього у стороннього спостерігача інколи складається хибне враження створення химерної коаліції, в якій пліч-о-пліч проти «глобалізації» борються європейські неонацисти та Міжнародна Амністія, ісламські фундаменталісти (прихильники Талібану і Аль-Каїди) та члени громадських організацій, орієнтованих на захист прав гомосексуалістів і лесбіянок. Втім, найчастіше цей термін застосовується в більш вузькому розумінні по відношенню до надзвичайно строкатої мережі різноманітних організацій громадянського суспільства (переважно лівого спрямування) в країнах так званого «золотого мільярда», які опонують сучасній капіталістичній системі.

У інтерпретаціях штатних пропагандистів антиглобалізму цей рух рекламується як спричинений глобальною нерівністю новий соціальний феномен, поява якого означає початок вирішального етапу боротьби всього «прогресивного людства» проти існуючого несправедливого світового політико-економічного порядку. Проте всі ці спроби представити «антиглобалізм» як принципово нове суспільне явище здаються доволі непереконаливими, адже як за складом учасників, так і за характером своїх ідеологічних конструкцій (навіть за вживаною термінологією і стилем риторики) цей рух являє собою закономірний результат продовження органічної еволюції широкого спектру лівих політичних сил західних країн.

Саме в той час, коли відомі ліберальні філософи проголошували «кінець історії»², відкидаючи решту суспільних моделей як прикрий анахронізм, атавізм, недолугий обскурантизм та обумовлене людським ірраціоналізмом ретроградство³, про себе масовими демонстраціями і масштабними погромами у великих містах світу доволі голосно (щоб не сказати галасливо) заявив так званий «антиглобалістський рух». І як не старалися прихильники ліберальної утопії навіяти своїм політичним опонентам відчуття їх історичної приреченості, подаючи жорстку економіко-ідеологічну ортодоксію «Вашингтонського консенсусу» та суворі правила «золотого корсету» як «останнє слово» прогресу, квінтесенцію здорового глузду, ультимативну вимогу нашого часу і самої долі — єдино можливий шлях у демократичне світле майбутнє, ліві відмовилися визнати справедливості нової старої догми фундаменталізму вільного ринку TINA («There is not alternative» — альтернативи немає). Поступово оговтуючись від політичного шоку початку 90-х років, що був пов'язаний з крахом Радянського Союзу, дискредитацією комунізму та «остаточною» перемогою ліберального фундаменталізму, традиційні організації «лівих», намагаючись вирішити нагальні питання самозбереження та шукаючи гідну відповідь на породжені глобалізацією численні виклики, активно почали переглядати тактику і стратегію своєї діяльності, адаптуючись до нових умов існування, вербуючи нових спільників і союзників у боротьбі за політичну владу та економічний вплив.

Лише з урахуванням цього факту можна пояснити численні парадокси феномена «антиглобалізму». Так, попри всі заяви про захист найбільш злидених і незахищених від несправедливості

та сваволі багатих і сильних, серед учасників цього руху домінують аж ніяк не жертви глобалізації — в ньому майже не представлені сотні мільйонів найбідніших членів світового суспільства, а найбільшу і найактивнішу частину антиглобалістів становлять середні міські прошарки країн так званого «золотого мільярда». Переважна більшість антиглобалістських організацій створені та діють у Західній Європі та США, в той час як в державах колишнього «соціалістичного табору» вони майже відсутні, а в країнах «третього світу» зазвичай являють собою своєрідну наведену легітимізаційну проекцію — організовані і фінансовані ззовні філіали західних фондаций. Наприклад, відома серед антиглобалістів неурядова організація Focus on Global South, що була заснована в 1999 році в Таїланді, прямо пов'язана з Нідерландським Транснаціональним Інститутом — організацією «прогресивних вчених і активістів», що отримує фінансову підтримку американського фонду Самюеля Рубіна, а її фундатор В. Белло ще з кінця 80-х р. ХХ ст. під час своєї роботи в неурядових організаціях Сполучених Штатів зарекомендував себе «стійким і непохитним борцем» з лібералізмом і американським імперіалізмом⁴.

Подібні парадокси зумовлені передусім тим фактом, що глобалізація периферує не лише певні відсталі країни та слаборозвинені регіони світу — «Глобальний Південь», але й загрожує окремим спільнотам, соціальним групам та організаціям (наприклад, профспілкам) в розвинених країнах. Надзвичайно швидкі та потужні процеси трансформації суспільних структур за умов сучасної постіндустріальної цивілізації призводять до падіння (відносного чи абсолютного) політичного і економічного впливу, пониженню соціального статусу їх членів. То ж різноманітні ліві організації, які мають давні та багаті традиції протестного руху, намагаються протидіяти негативним (для них та їх соціальної бази) наслідкам процесів глобалізації під гаслом глобальної справедливості, хоча насправді проблеми населення третього світу турбують їх дуже мало, особливо у порівнянні з власними. Децю перефразовуючи Бісмарка, можна сказати, що вони вимагають від імені «всього прогресивного людства» і «людей доброї волі» все те, чого (вже чи поки що) не наважуються вимагати для себе.

Організаційні форми антиглобалістської спільноти являють собою складне переплетіння численних і різноманітних мережевих структур. Подібна децентралізація, з одного боку, була

зумовлена спадком анархізму та інших форм соціального протесту, поширених на Заході в 60 — 80-і роки ХХ століття, а з іншого — в наявності єдиного центру незацікавлені ані провідні, ані другорядні учасники антиглобалістського руху. Відсутність єдиної ієрархічної драбини та жорсткої управлінської вертикалі з її відносинами «наказ виконання» дозволяє кожній групі бути самодостатньою і автономною, внаслідок чого цей рух залишається відкритим для дуже різних за своїми цілями організацій, які водночас можуть зберігати вірність своїм власним корпоративним егоїстичним інтересам. Вишукуючи усіх опонентів неоліберального фундаменталізму, транснаціональних корпорацій та американського імперіалізму, «антиглобалізм» в країнах «золотого мільярда» об'єднує такі різні політичні сили, як нонконформістські релігійні групи і комуністів, анархістів і правозахисників, фундації «зелених» (екологів) і «блакитних» (гомосексуалістів). Таким чином поступово формується своєрідний антиглобалістський інтернаціонал, за допомогою якого ліві можуть забезпечити значно потужнішу і ширшу підтримку своїм вимогам, залучаючи до взаємовигідної співпраці інші організації (в т.ч. і країн третього світу), а сам антиглобалістський рух перетворюється на засіб реалізації групових, корпоративних і галузевих інтересів.

Не можна оминати і того факту, що антиглобалістський рух став ареною міждержавного протистояння, адже спецслужби й урядові структури багатьох країн (як розвинених, так і тих, що розвиваються) вже давно з успіхом використовують його у власних політичних і економічних інтересах. Сприймавши і творчо переосмисливши радянський (антивоєнні виступи 60 — 80-х рр.) та американський (рух за права людини і демократію 70 — 90-х рр.) досвід роботи з неурядовими організаціями, вони доволі результативно застосовують свій вплив на антиглобалістський рух і «обурену світову громадськість» для реалізації власних інтересів, ведучи справжню партизанську війну проти американської політичної гегемонії і економічного домінування.

Річ у тім, що сама структура сучасної міжнародної системи не дозволяє відкрито виступити проти Сполучених Штатів, не наражаючись при цьому на серйозний ризик суворих санкцій у відповідь, тож часто уряди інших країн шукають і знаходять асиметричні відповіді на американський тиск — «громадські» та «неурядові» організації. Так, є непрямі докази того, що масові

виступи антиглобалістів у Сіетлі в 1999 році, коли їм вдалося зірвати сесію ВТО і привернути увагу всіх світових мас-медіа, були інспіровані й профінансовані напівофіційними структурами деяких держав, які брали участь в цій зустрічі та були вкрай незадоволені позицією США з низки фінансових і торгівельних питань. В цьому сенсі також не випадковим видається і той факт, що найбільш авторитетна антиглобалістська організація АТТАК — фактичний організатор Соціального Форуму в Порту-Алегрі має яскраво виражене французьке походження та підтримує тісні зв'язки з навколоурядовими структурами цієї країни, відомої своїми «антигегемоністськими» претензіями.

Кістяк членів антиглобалістського руху складається з професійних громадських діячів, які вже давно (і досить непогано) живуть зі своєї боротьби «проти» (глобалізації, імперіалізму, капіталізму, корпорацій, забруднення оточуючого середовища...) чи «за» (мир, справедливість, екологію, права людини, гендерну рівність і т.д.). Відмінно усвідомлюючи, хто і навіщо фінансує їх організації, в моральному плані вони, по суті, мало чим відрізняються від своїх політичних опонентів та «їх прихвостнів — продажних і брехливих наймитів великих корпорацій». Що ж до безмежного гуманізму «людей доброї волі», то, поспілкувавшись з ними, часто можна з деяким здивуванням відчувати, як жертвний вогонь пристрасної любові до всього людства, який професійні антиглобалісти несуть в глибині своїх сердець, спалахує особливо яскравим полум'ям, як тільки вони зустрічають еретиків.

Хоча антиглобалісти часто рекламують себе як єдиних і справжніх опонентів сучасного капіталізму, очевидним видається їх прагнення видаватися більшими радикалами, ніж вони є насправді. Якщо вже говорити відверто, то попри радикальну риторику і організацію масових заворушень, сам антиглобалістський рух на Заході не є, власне, антисистемним, оскільки переважна більшість його членів виступає не за ліквідацію існуючої капіталістичної системи, а лише за її корекцію — «за іншу глобалізацію», яка більш справедливо перерозподілить матеріальні блага і владу у суспільстві (на їх користь). Так, стверджуючи у «Зверненні до суспільних рухів», що «неоліберальна економічна модель позбавляє людей прав, звичних умов життя і засобів до існування... створюючи жахливі злидні і незахищеність», викриваючи брехливість «неоліберальних обіцянок зростання

і процвітання», лідери однієї з найвпливовіших антиглобалістських організацій АТТАК (Association for the Taxation of Transactions for the Aid of Citizen — Асоціація обкладання податком фінансових операцій на користь громадян) пропонують запровадити так званий «податок Тобіна» на вільні переміщення фінансових капіталів у світовій економіці (у розмірі 0,05%), закликають розвивати самоврядування на місцях і ... все.

Невідповідність радикальної риторики антиглобалістів і надто скромних пропозицій реформ, можна пояснити в першу чергу, глибокою ідейною кризою лівого руху. Революційний та нестримний століття тому, нині він став респектабельним і поважним — основою існуючої політико-економічної системи. Тепер навіть якщо ліві (соціалістичні, соціал-демократичні) партії перемагають на виборах, їх очільники остерігаються навіть виголошувати традиційні (для лівих) програмні гасла, не говорячи вже про здійснення специфічної «лівої» політики, внаслідок чого важко сказати, чим же вони, власне, принципово відрізняються від своїх правих опонентів. Скасування приватної власності, одержавлення (усуспільнення, соціалізація) засобів виробництва, боротьба з церковним «опіумом для народу» — візитна картка лівих ще в середині ХХ століття — залишилися в недалекому минулому. Максимум, на що здатні «нові ліві», це заперечення деяких соціальних аспектів капіталізму. Як заявив колишній прем'єр-міністр Франції соціаліст Ліонель Жоспен: «Так — ринковій економіці, ні — ринковому суспільству».

Іншою причиною, чому лідери антиглобалістського руху не бажають наповнювати реальним змістом своє найбільш відоме гасло «Інший світ можливий, лише зруйнувати капіталізм», усіяючи уникаючи його конкретизації, є надзвичайна гетерогенність надто широкої коаліції, створеної за принципом протистояння спільному противнику. Будь-яка визначеність і ясність може зруйнувати крихку та нестабільну єдність, адже такі «чесноти», як ідеологічний еkleктизм та організаційна децентралізація, що нині забезпечують масштабність акцій протесту, швидкість та оперативність реагування, неминуче обернуться на недоліки, як тільки антиглобалісти спробують запропонувати чітке альтернативне бачення світу, виступивши як реальні претенденти на владу. Так, уже тепер всередині антиглобалістського руху існують серйозні суперечності між його учасниками. Наприклад, профспілки розвинених держав постійно вимагають

включення в торгові угоди положення про дотримання всіма країнами-учасницями ВТО екологічних і трудових норм, у той час як неурядові організації та профспілки «третього світу» повністю підтримують власні уряди, які з міркувань підвищення конкурентоспроможності своєї продукції на світовому ринку відмовляються дотримуватися подібних стандартів, розглядаючи їх запровадження як неприхований протекціонізм розвинених країн.

Відповідно, хоча світові мас-медіа дедалі частіше згадують якусь «ідеологію антиглобалізму», жодної цілісної ідейно-політичної доктрини, яку б поділяли всі суспільно-політичні сили та групи, що виступають проти глобалізації, як не було, так і немає. Більше того, здається вкрай малоімовірним формування єдиної спільної конструктивної програми для строкатого конгломерату борців проти класової експлуатації, радикальних захисників оточуючого середовища, схильних до галузевого протекціонізму членів профспілок, противників втручання в генетику, прихильників сексуальної свободи і легалізації споживання наркотиків.

Таким чином можна підсумувати, що сучасний так званий «антиглобалістський рух» є, швидше, сурогатом виклику існуючій капіталістичній світ-системі, аніж справжньою їй загрозою. Антиглобалісти так і не спромоглися запропонувати жодної конкурентоспроможної ідеології чи доктрини, які могли б нейтралізувати всю руйнівність капіталізму і при цьому вказати реальні шляхи до підйому життєвих стандартів населення.

Разом із тим, фактична відсутність цілісної ідеологічної альтернативи сучасному лібералізму породила надміру оптимістичні очікування серед прихильників глобалізації. Так, в одному з найбільш популярних бестселерів останніх років «Проти мертвої руки (державного регулювання): невизначена боротьба за глобальний капіталізм» (в російському перекладі «Глобализация: повторение пройденного. Неопределенное будущее глобального капитализма») Б.Ліндсі, попри буквальну назву своєї роботи, незважаючи на пряму згадку про те, як «століття тому утопічні пориви, подібні до тих, що надихають антиглобалістів сьогодні, допомогли влаштувати грандіозний історичний катаклізм, який я назвав промисловою контрреволюцією. Внаслідок цього катаклізму, що супроводжувався війнами, революціями і численними менш значними лихами,

був зруйнований перший глобальний економічний порядок», на питання: «Чи може таке повторитися? Чи не є прояви радикального невдоволення першими ластівками нової катастрофи? Чи не вийде так, що і новий епізод глобалізації завершиться так само жахливо, як і попередній?» відповідає «практично з цілковитою впевненістю» категоричним «ні». На його думку, всі жалюгідні потуги антиглобалістів приречені на провал, оскільки «протягом ста років світ був зачарований оманливими обіцянками промислової контрреволюції. Тепер чари цієї недоречної віри зруйновані, і одним з результатів цього стала глобалізація»⁵.

Можна погодитися, що на початку ХХІ ст. заклики побудови «нового справедливого світу» вражають не стільки своєю новизною, скільки невизначеністю. Попри поширене відчуття несправедливості та загальне невдоволення світом, в якому все належить жалюгідній жменці багатіїв і політиканів, поки що чути лише слабеньке бубоніння представників маргінальних політичних груп і сексуальних меншин, яке час від часу переривається гучним галасом після чергового антиглобалістського мітингу протесту, що плавно переходить в погром. Так, досі відсутня універсальна ідеологічна реакція на глобалізацію, яка б запропонувала привабливий конструктивний проект майбутнього (якщо не брати до уваги консервативно-фундаменталістські пропозиції повернення «назад до світлого минулого»).

Проте процеси глобалізації самі по собі неминуче породжують гігантські маси невдоволених і соціальне напруження як в країнах світ-системного ядра, так і периферії, що за умов глобальної політико-економічної катастрофи, на зразок Першої світової війни чи кризи 1929-1932 рр., цілком може матеріалізуватися у вигляді принципово іншої історичної альтернативи. Відповідно, надто оптимістичні прогнози розвитку видаються, м'яко кажучи, недостатньо аргументованими, оскільки наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. перша хвиля глобалізації вже раз викликала різкий протест, коли обурення «темними сатанинськими млинами так званого прогресу» зупинило і відкинуло її, а проти лібералізму піднявся справжній «дев'ятий вал» альтернативних ідеологічних доктрин (соціал-демократія, комунізм, фашизм, націонал-соціалізм). Очевидно, що нині, як і століття тому, основою ліберально-оптимістичних «пророцтв» слугують, швидше, не логічні аргументи, а емоції та бажання

їх авторів, адже, як справедливо зазначали в своїх роботах два видатні антиглобалісти першої половини ХХ ст. — В. Ленін та А. Гітлер — «чого бажається, в те легко віриться».

Різні люди можуть мати різні мрії. Якщо відомий сучасний пропагандист глобалізації Т. Фрідман марить про найвужчу національну спеціалізацію, коли прикордонна служба в США буде доручена російським прикордонним частинам, індуси будуть завідувати всією бухгалтерією Америки, італійці — шити одяг і кроїти взуття, англійці — очолювати університети, швейцарці — відповідати за митний контроль, німці — керувати федеральною банківською системою, а японці — виховувати дітей в молодших класах⁶, варто пам'ятати, що подібні фантазії вже раз призвели до глобальної геополітичної катастрофи, наразившись на критичний гітлерівський коментар: «В дні моєї зеленої юності ніщо так не засмучувало мене, як та обставина, що я народився в такий час, який став епохою дрібних крамарів і державних чиновників. Мені здавалося, що хвилі історичних подій вгамувалися, що майбутнє належить лише так званому «мирному змаганням народів», тобто самому звичайному взаємному комерційному шахрайству за повного виключення насильницьких методів захисту. Окремі держави все більше стали нагадувати звичайні комерційні підприємства, які конкурують одне з одним, перехоплюють одне в одного покупців і замовників та й взагалі всіма засобами намагаються підставити одне одному підніжку, вихваляючи при цьому на усіх перехрестях свою чесність і невинність. У пору моєї зеленої юності мені здавалося, що ці порядки збережуться надовго (адже усі про це тільки й мріяли), і що поступово весь світ перетвориться в один великий універсальний магазин, приміщення якого, замість пам'ятників, будуть прикрашені бюстами найбільш спритних шахраїв і дурників-чиновників. Купців будуть постачати англійці, торговий персонал — німці, а на роль володарів пожертвують собою євреї»⁷.

Цілком слушно політолог Ф. Хейсбург застерігає, що «зневажені почуття та озлоблення можуть значно зміцнити сили, котрі виступають проти глобалізації, яка все більше буде сприйматися як сприятлива лише для США», нагадавши, що в свій час «фашизм і мілітаризм в Німеччині, Італії та Японії, що проголосили себе «націями-пролетарями», були відображенням широко розповсюдженого в цих країнах відчуття, що вони не отримали

усіх вигод від економічного розвитку свого часу, тих вигод, що поділили між собою інші країни»⁸.

Не випадково нині в центрі запеклої дискусії між прихильниками і противниками глобалізації опинилися поняття світової стратифікації та ієрархії, американської політичної гегемонії, економічного домінування світ-системного ядра над периферією, експлуатації одного регіону іншим, нерівності в сфері двосторонніх відносин і втручання у внутрішні справи. І хоча апологети глобалізації досі наполегливо рекламують її як «нову епоху в історії людства» — джерело процвітання, умиротворення та спільних для всіх правил економічної поведінки, єдино можливий шлях, який веде до зростання життєвого рівня і досягнення соціальної стабільності, проте насправді цей процес значно складніший і суперечливіший. Уже зараз можна говорити, що на наших очах життя в черговий раз спростувало «бездоганні» теоретичні обґрунтування абсолютного домінування ліберально-демократичної моделі світового розвитку, прогнози повної пацифікації міжнародних відносин та економічного зближення багатих і бідних країн.

Замість очікуваної гомогенізації життя, стало очевидним, що багаті стали ще багатшими, а бідні — ще біднішими (статистика підтверджує справедливість цієї тези відносно як майнової стратифікації всередині національних спільнот, так і зростання розриву між державами «багатої Півночі» та «бідного Півдня»). Хоча прихильники глобалізації окреслювали райдужні перспективи для країн периферії, які, на їх думку, мали б знайти свою нішу в світовому виробництві, спираючись не на корумповані уряди та негнучкі державні установи, а на чутливі до змін і нововведень приватні компанії, проте насправді лише в деяких кварталах великих міст «третього світу» сформувались «острови заможності» в морі злиднів. Більше того — глобалізація сприяла також створенню великих анклавів бідності — своєрідних «держав (третього світу) у державі» всередині розвинених країн.

Якщо ж до цього додати культурний аспект, то замість очікуваної глобальної реконфігурації світового суспільства на основі створення єдиної загальної спільної цілісної культури, яка звільнить людський розум і відкриє нові можливості для розвитку кожного індивіда, глобалізація призвела до сплеску нетерпимості різноманітних націоналізмів, релігійних конфесій і навіть трайбалізмів. Несподівано виявилось, що глобалізація дуже специфічно

інтегрує міжнародну спільноту, і «світ без кордонів», де всі про всіх все знають, не обов'язково буде кращим і стабільнішим.

¹ Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. — М.: Логос, 2001. — С.9.

² Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М.: ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004.

³ Див. наприклад: Lijphart A. The Southern European Examples of Democratization: Six Lessons for Latin America // Government and Opposition. — 1990. № 25; Di Palma G. Why Democracy Can Work in Eastern Europe? // Journal of Democracy — 1991; № 1. The Global Resurgence of Democracy. / Ed. by Larry Diamond and Marc F. Plattner). — The Johns Hopkins University Press. Baltimore and London, 1993; Diamond L. Promoting Democracy in the 1990-s: Actors and Instruments, Issues and imperatives. A Report to the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict. Carnegie Corporation of New York, December, 1995; Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death Communism in the Twentieth Century. New York. Collier Books, 1990.

⁴ Рогожина Н. Политическое лицо антиглобалистов // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — № 6. — С.32.

⁵ Линдси Б. Глобализация: повторение пройденного. Неопределенное будущее глобального капитализма. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — С.368, 398.

⁶ Friedman Th. Understanding Globalization. The Lexus and the Olive Tree. N.Y.:Farrar, Strauss and Giroux, 2000. — P.53.

⁷ Гитлер А. Моя борьба. — М.: Витязь, 2000. — С.132.

⁸ Heisburg F. American Hegemony? Perceptions of the US Abroad // Survival. Winter, 1999 2000. — P.17.

Олег Бучма

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ ЯК ГАЛУЗІ АКАДЕМІЧНОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Академічне релігієзнавство як наука почало формуватися в ХІХ ст. Це час бурхливого розвитку наукового знання, корінних зламів, поворотів і переворотів у різних його галузях (біології, медицині, хімії, фізиці, математиці та ін.). Філософія «де-факто» перестала виконувати функцію «цариці наук». На ґрунті позитивізму, що заперечував теоретичне, абстрактне пізнання дійсності, суспільних процесів і соціальних перетворень і апелював до емпіричного досвіду, постає нова наука — соціологія.

Ми не випадково згадали про факт становлення соціології, бо саме він детермінував процес оформлення релігієзнавства в галузь наукового знання з подальшою його структуризацією. Вже тоді починають чітко вимальовуватися такі напрями в дослідженні релігійного феномена, як соціологічний, філософський, психологічний, етнографічний, історичний, компаративний (порівняльне релігієзнавство), географічний, політологічний та ін., які в майбутньому склали структуру академічного релігієзнавства (філософія релігії, соціологія релігії, історія релігії, психологія релігії, географія релігії, етнологія релігії, політологія релігії та ін.). А основоположники соціології О. Конт, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, М. Вебер та ін. закладали основи політології релігії (хоча самого такого терміна у науковому вжитку й не існувало).

Зрозуміти процес становлення політології релігії як галузі академічного релігієзнавства не можна без визначення самого терміна «політологія релігії», який до широкого наукового вжитку в релігієзнавчій сфері увійшов наприкінці ХХ ст. Цей термін складається з двох слів «політологія» і «релігія». «Політологія» (має грецьке походження («політікос» — державні, суспільні справи і «логос» — слово, поняття, вчення) — це наука, що вивчає політику та її зв'язки, взаємодії, опосередкування, взаємовідносини з особою і суспільством, досліджує взаємини між соціальними суб'єктами щодо здійснення (завоювання, розподілу, використання) політичної влади. Політологія, як і релігієзнавство, сформувалася в окрему галузь суспільно-гуманітарного

знання на ґрунті соціології. Тому не випадково стосовно політології в зарубіжній і вітчизняній літературі часто вживається термін «політична соціологія». Структуру сучасної політології складають: загальна політологія (досліджує історію і теорію політики), теорії середнього рівня (їх предметом є влада, політична система, політичні процеси, політичне лідерство, політична духовність, політична культура тощо) і спеціальні політичні науки (політична історія, географія, антропологія, психологія, соціологія, семантика, етнографія та ін.). Правомірно буде віднести до спеціальних політичних наук і політологію релігії.

Таким чином, можна констатувати, що політологію релігії однаковою мірою можна розглядати як структурний компонент двох важливих галузей суспільно-гуманітарного знання релігієзнавства (яке досліджує релігію як суспільний і особистісний феномени) та політології, що мають спільне наукове коріння. Політологія релігії, взаємодіючи зі структурними компонентами як політології, так і релігієзнавства, перебуваючи у їх системі, вивчає зв'язки між релігією і політикою, владою, політичною системою суспільства, вплив релігії, релігійності, релігійної культури і духовності на прийняття політичних рішень, на формування політичної культури і духовності, на політичний вибір та соціалізацію особистості і, навпаки, досліджує співвідношення релігійних і політичних відносин, діяльності, свідомості, моралі, виховання тощо. Відтак, політологія релігії акумулює досвід і знання, з'ясовує закономірності щодо функціональної взаємодії політики і релігії, які накопичувалися впродовж існування людської цивілізації.

Релігія і політика — явища суспільні і поза суспільством існувати не можуть. Вони генетично пов'язані з історією людства. З нею вони формувалися, вдосконалювалися і трансформувалися. Відповідно, і знання про зв'язок цих феноменів починають накопичуватися з моменту об'єднання людської спільноти у суспільство, з виникненням таких суспільних інститутів, як держава, право, влада, власність, з усвідомленням людиною себе як істоти розумної, державної і суспільної, з виникненням особливої групи людей, яка професійно починає займатися осягненням природи, значенням і наслідками цього зв'язку — філософів. Тому первинно політологічно-релігієзнавчі знання акумулюються у сфері філософського історичного типу світогляду. Скоріше за все тут варто говорити про протополітологію релігії, яка

підготувала абстрактно-теоретичну базу для синтезу різнорідних наукових знань в перспективну і цілісну наукову систему. Хоча, зауважимо, що протоелементи цих знань з'являються на рівні міфологічного і релігійного типів світогляду у стародавніх східних суспільствах Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю.

Антична філософія, вперше професійно обґрунтувавши проблеми онтології, гносеології, логіки, антропології тощо, водночас визначально вплинула на подальший процес формування протополітології релігії. Філософські вчення порушували питання функціонування держави, демократії, справедливості, моральності політики (добра і зла в політичній діяльності), громадянського обов'язку, співвідношення держави і громадянина та ін. Попри розбіжності у їх поглядах, усі вони відстоювали позицію відповідності і взаємодоповнювання божественного, природного і позитивного права на основі принципу справедливості. Наприклад, Платон вважав, що державна релігія гуртує громадян, сприяє формуванню єдиної думки. Тому позитивне законодавство має оберігати державну релігію. Також пропагувалися ідеї толерантності і віротерпимості.

Проте з утвердженням християнства як державної релігії в Римській імперії віротерпимість змінюється релігійною нетерпимістю і агресивністю щодо інших релігій. Неабияку роль тут відіграли апологети християнства (Тертуліан, Юстин, Климент, Татіан, Ориген). В епоху середньовіччя патристами (Василій Великий, Григорій Нисський, Августин Блаженний та ін.) закладаються підвалини християнського богословського релігієзнавства. Хоча проблематика богословського релігієзнавства безпосередньо знаходиться поза межами предмета даного дослідження, проте опосередковано його здобутки позначилися на становленні академічного релігієзнавства взагалі і, зокрема, політології релігії. Адже тривалий час богословська думка визначала пріоритети суспільно-політичного розвитку.

У середні віки виникають і еретичні вчення (Іоанна Скота Еріугени, П'єра Абеляра, Марселія Падуанського та ін.), що створили спротив ідеям клерикалізму і владним амбіціям церкви і стали ідеологічною базою релігійно-політичних опозиційних рухів (богомилів, альбігойців, катарів, вальденсів, амальрикан, гуситів, лолардів та ін.).

Ці вчення, рухи й ідеї ідеологів Реформації та гуманістів періоду Відродження підготували перехід до нового етапу осмислення

співвідношення таких суспільних феноменів, як релігія і політика — епохи емпіризму, раціоналізму і просвітництва. В цей час превалюють ідеї цінності людської особистості, утвердження громадянських прав і свобод, свободи релігії, свободи віросповідання, свободи совісті, відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від держави.

У руслі вищеокреслених загальносвітових тенденцій, але зі своєю специфікою відбувалися становлення і розвиток релігієзнавства і, відповідно, — протополітології і політології релігії в Україні. Ця генеза проходила в найкращих традиціях Києво-руської доби.

Особливе місце в історії українського релігієзнавства займає творча спадщина діячів українського національного відродження перших десятиліть минулого століття М. Грушевського, О. Лотоцького, І. Огієнка, М. Шаповала, О. Бочковського, В. Липинського, А. Річинського та ін. В. Липинський створив своєрідну модель взаємовідносин між релігією та політикою, в якій релігія і церква є основою держави, пропонує принцип поділу духовної та світської влади, поставив питання про типи державно-церковних відносин і на основі теорії еліт та способу їх організації виділив три типи таких відносин. Перший тип — партнерські відносини між державою і церквою за сильної державної влади і її підтримки духовної влади. Другий тип — за слабкої світської влади частина її повноважень делегується церкві, яка користується правами світської влади. Третій тип — антагоністичне відокремлення церкви від держави.

Саме цей останній тип державно-церковних відносин був реалізований з приходом до політичної влади більшовицької партії в Радянському Союзі, де тривалий час перебувала Україна. Власне, тоді й зупинилося в своєму розвитку українське релігієзнавство й об'єктивні дослідження співвідношення релігії і політики.

Проте варто зауважити, що і в той час у межах наукового атеїзму уже проростають паростки нового релігієзнавчого знання. Поступово починають проявлятися окремі структурні елементи тієї науки, що невдовзі отримає назву академічне релігієзнавство (зокрема, й політологія релігії). Попри ідеологічну заангажованість, в працях авторів радянської доби ми віднаходимо раціональне зерно і з них отримуємо певний приріст наукового знання. В розвиток наукового релігієзнавства в той час своїми працями зробили внесок і В. Танчер, Є. Дулуман, Б. Лобовик, О. Онищенко та ін.

У 1991 році, зі здобуттям Україною незалежності, починається новий, якісний етап у розвитку української науки і, зокрема, релігієзнавства, для якого останні п'ятнадцять років є знаковими. Національна академія наук України самостійно визначає пріоритетні напрями наукових досліджень, які перестають бути ідеологічно упередженими і ґрунтуються на принципах об'єктивності та історичності. В її структурі уже з 1991 р. в Інституті філософії функціонує Відділення релігієзнавства. Власне, оформлення релігієзнавства в академічну науку відбулося завдяки наполегливій творчій праці колективу Відділення на чолі з його керівником д. філос. н., проф. А. М. Колодним, якого по праву можна назвати засновником українського академічного релігієзнавства. Адже, завдячуючи ініціативі і науковому доробку саме А. Колодного, було окреслене предметне поле релігієзнавства, сформульовані принципи академічного релігієзнавства та визначена його дисциплінарна структура. В 2000 році за його редакцією вийшла фундаментальна колективна наукова праця, підручник «Академічне релігієзнавство». Окрема тема в цій праці присвячена безпосередньо політології релігії. Вона написана О. Н. Саганом, який проводить глибокий аналіз структурного і функціонального рівня взаємовпливів релігії і політики, простежує еволюцію теократичної ідеї походження влади, розглядає богословські концепції релігії і політики, визначає основні моделі взаємодії держави і церкви та дає їм характеристику, аналізує державно-церковні відносини в Україні. В інших своїх наукових розвідках і монографіях О. Саган також торкається предметного поля політології релігії. Зокрема в монографії «Вселенське православ'я» (К., 2004) він звертає увагу на етнополітичну обумовленість розвитку і статусу функціонування православних церков.

Аналогічній проблематиці була присвячена докторська дисертація проф. Бондаренка В. Д. «Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні». — К., 1993. Вчений присвятив значну кількість інших своїх праць проблемам державно-церковних відносин, міжконфесійним конфліктам та їх профілактиці і запобіганню, аналізу релігійно-політичної ситуації в Україні тощо.

Загалом співробітниками Відділення релігієзнавства видана велика кількість індивідуальних і колективних монографій, наукових і науково-популярних статей, що безпосередньо чи

опосередковано порушують питання політології релігії, розробляють і вдосконалюють її понятійно-категоріальний апарат.

Цій проблематиці багато своїх праць присвятив В. Є. Єленський. На особливу увагу серед них заслуговує його індивідуальна монографія «Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні» (К., 2002). В ній він досліджує тенденції і напрями церковно-політичних і релігійно-соціокультурних змін у посткомуністичних суспільствах, суспільно-політичні протиріччя релігійно-інституційного розвитку, проблеми релігійної свободи і релігійних прав людини в Україні і світі на зламі ХХ — ХХІ століть, вектори і характер трансформацій релігійності посткомуністичних суспільств, вивчає релігію як чинник політичної та етнічної мобілізації посткомуністичного простору і особливу увагу тут приділяє взаємодії релігії і політики, релігійним інституціям як суб'єктам внутрішньополітичного процесу та релігійному чиннику у виборчому процесі.

Проблемам функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин, розв'язання котрих визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні, присвячене монографічне дослідження С. І. Здіорука: «Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття» (2005). У ній автор розглядає історичну та соціокультурну детермінованість взаємодії суспільства і релігії, визначає громадянський вимір суспільно-релігійних відносин та конфліктогенний потенціал суспільно-релігійних відносин, окреслюючи конфлікти як вияв протиріч між суспільними, державними і конфесійними та церковними інтересами, приділяє увагу аналізу взаємодії суб'єктів політики та державної влади і релігійних організацій, релігійній експансії і політизації релігійних структур в умовах демократичного реформування українського суспільства, вивчає досвід релігійної політики в збройних силах іноземних держав та змальовує перспективи реалізації духовно-гуманітарної політики у воєнній організації Української держави.

Через призму буття нації, в найкращих традиціях української релігієзнавчої і соціально-філософської думки, аналізує зв'язок політичних, релігійних та етнічних факторів проф. А. Колодний у своїй монографії «Україна в її релігійних виявах» (2005). Тут автор досліджує стан і проблеми буття релігії в умовах демократичної України в таких аспектах, як особливості

становища християнства на межі тисячоліть і в умовах плюралізації релігійного життя України, визначає суспільні детермінанти нетрадиційної релігійності, дає характеристику місіонерству в умовах свободи віровизнань і благодійництву як сфері релігійного життя. В А. Колодного є чимало публікацій, що присвячені політизації релігійного життя і тенденціям сакралізації світського буття суспільства і держави, міжконфесійним і державно-церковним відносинам тощо.

П. Л. Яроцький акцентує увагу на вивченні церковної політики католицизму та протестантських конфесій. Він є автором і співавтором низки індивідуальних і колективних монографій, підручників і навчальних посібників. У них порушуються питання буття релігії і церкви в тоталітарну добу і в незалежній Україні та сучасному світі, політизації релігії, еволюції соціально-політичних орієнтацій і діяльності релігійних організацій, історії і сучасності державно-церковних відносин і свободи совісті.

Л. О. Филипович проводить релігієзнавчо-електоральні дослідження, вивчає вплив релігії і релігійності на політичні вподобання громадян, займається етнополітологією релігії, проблемами гендерної політики, виявляє суспільно-політичні детермінанти поширення новітніх релігійних течій.

М. Ю. Бабій досліджує один з важливих специфічних сегментів внутрішньої і зовнішньої політики держави у сфері свободи совісті. Він визначив її базові засади, кореляти, пріоритети, принципи і завдання. Стрижнем сутності цієї політики М. Бабій називає людиномірність, оскільки вона зачіпає інтереси як віруючих, так і не віруючих індивідів, торкається духовної сфери людського буття. В своїх публікаціях він аналізує державно-церковні відносини, подає їх типологію, формулює відповідний категоріально-понятійний апарат.

Питання сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі, місця церкви у системі суспільних інституцій сучасної України, взаємозв'язку церкви і політики в Україні і загрозу політизації висвітлює в своїх наукових працях В. В. Климов.

О. В. Бучма в своїх наукових публікаціях визначає функціональну взаємодію релігії, держави і права, аналізує трансформації співвідношення релігії і політики, визначає специфіку церкви як особливого організаційного утворення духовної влади,

характеризує феномен світських релігій та причини їх виникнення, корелює рівень релігійної свободи у суспільстві з функціонуванням суспільних відносин, окреслює ознаки нової суспільної, релігійної і правової ситуації в Україні, прогнозує наслідки зрощування релігії і політики та глобалізації і вестернізації релігійного життя., визначає чинники, що в сучасних умовах детермінують загострення проблем національної, державної та духовної безпеки, простежує релігійні трансформації в контексті глобалізаційних перспектив майбутнього.

Також окремим аспектам взаємозв'язку релігії і політики присвячують свої наукові розвідки й інші співробітники Відділення релігієзнавства В. В. Шевченко, П. Ю. Павленко, С. В. Свистунов, Г. М. Кулагіна, О. В. Недавнія, В. В. Титаренко, О. В. Горкуша.

У системі НАН України функціонують й інші наукові інституції, які досліджують окремі аспекти політології релігії і мають певний доробок у цій галузі. Так, в структурі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса функціонує Центр проблем церкви і етноконфесійних досліджень, який досліджує проблеми суспільно-політичних орієнтацій релігійних організацій, і в якому працюють чи в свій час працювали відомі дослідники М. Ф. Рибачук (співвідношення релігії і політики), В. А. Войналович (політика радянського режиму щодо релігії і церкви), М. І. Кирюшко (іслам), Н. С. Рубльова (римокатолики), Н. І. Кочан (католики, греко-католики), В. О. Перевезій (конфлікти в релігійному середовищі). В 2000 р. вийшла колективна монографія: Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні.

Інститут держави і права імені В. М. Корецького видав шеститомну Юридичну енциклопедію та Політологічний енциклопедичний словник, де опублікували свої статті з проблем політології релігії співробітники Відділення релігієзнавства А. Колодний, П. Яроцький, М. Бабій, В. Клімов, О. Саган, О. Бучма.

Принадібно буде згадати й інших науковців, які зробили певний внесок у розвиток знання з політології релігії. О. Уткін досліджував етнополітичні та міжконфесійні чинники соціально-політичної стабільності у регіоні. О. Шуба здійснив політологічний аналіз релігії в етнонаціональному розвитку України. О. Щипков вивчав зв'язок церковно-суспільних відносин з проблемами державного регулювання, М. Паращевін — масштаби впливу церкви у суспільстві. С. Ткач писав про загрозу міжнародного релігійного

тероризму. М. Маринович — про роль церков у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні, О. Литвиненко — про християнські церкви України в контексті національної безпеки, Ю. Чорноморець досліджував співвідношення церкви і політики в контексті виборчого процесу, С. Плохій окреслював перспективи відокремлення церкви від держави. М. Новиченко — причини і наслідки міжконфесійних конфліктів, В. Любчик аналізував законодавче забезпечення етноконфесійних меншин в Україні.

Окремі історико-теоретичні аспекти становлення елементів політології релігії висвітлили в своїх працях історики П. Панченко, В. Пащенко, Г. Надтока, О. Крижанівський, Н. Стоколос, Б. Андрусишин, В. Ульяновський, С. Тимченко, С. Жилюк, Р. Сітарчук, Ю. Вільховий, Р. Шеретюк та філософи В. Литвинов, Л. Кондратик, Л. Виговський, В. Докаш, П. Кралюк, А. Гудима, Р. Множинська та ін.

В своїх підручниках і навчальних посібниках серйозно і змістовно аналізують питання співвідношення релігії і політики М. Закович, А. Черній, В. Лубський та ін.

Аналіз становлення політології релігії був би не повним, якби поза увагою залишилася діяльність Української асоціації релігієзнавців, що була створена як громадська організація на базі Відділення релігієзнавства і яка об'єднала провідних вчених і викладачів релігієзнавства з різних регіонів України. Саме Асоціація стала ініціатором і організатором проведення циклу міжнародних і всеукраїнських конференцій, на яких обговорювалися актуальні питання політології релігії, до чого були залучені провідні зарубіжні вчені в цій галузі. Це забезпечувало обмін досвідом розв'язання державно-церковних проблем і сприяло стабілізації як релігійної, так і суспільно-політичної ситуації в Україні та інкорпорації української релігієзнавчої науки до міжнародної наукової спільноти.

Отже, політологія релігії — це молода галузь академічного релігієзнавства, що межує з політологією і має глибоке історичне коріння та помітні перспективи розвитку. В своєму становленні вона пройшла певні історичні етапи і набула наукового оформлення в незалежній Україні завдяки наполегливій праці українських вчених.

Юрій Шайгородський

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ СВІТУ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНА ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ІДЕНТИФІКАЦІЯМ?

Однією з характерних рис сучасності є широка дискусія про межі глобалізації і загрози, які вона несе суверенітету національних держав. Навколо цієї проблеми дискутують науковці, політики, журналісти, студенти, а інколи й люди, які далекі від суспільствознавства, проблем цивілізаційного розвитку.

Для постсоціалістичних країн Європи, у тому числі і для пострадянських, беззаперечною істиною стали орієнтації: вступ або зміцнення своєї ролі в ООН, вступ до СОТ, інколи до НАТО, якщо можна, то до ЄС і т. д. Звичними стали розмови про «входження до світової цивілізації» (начебто соціалістичні країни не були частиною світової цивілізації), «про створення Єдиної Європи від Британії і до Курил» тощо. Раціональне та ірраціональне, реальність і міф часто сприймаються без всебічної оцінки, на рівні гасел або ненаукової публіцистики. А подумати, науково оцінити є що.

Наприклад, створення Європейського Союзу розцінюється майже однозначно як позитивна цінність. Можливо, що це так. Але хто рахував економічні, політичні, психологічні наслідки руйнування національних грошових систем, прикордонного контролю, систем захисту національних виробників, національних культур? Можливо, в дечому праві антиглобалісти? Невже неймовірними є прогнози, що можуть виникнути умови, що доведеться відроджувати національні валюти і системи захисту національного суверенітету і національної економіки?

Складається враження, що сучасний світ, і в тому числі Європа, прямує до мети, наслідки якої прорахувати не в змозі. І в цих умовах апокаліптичні передбачення стають теж реальною частиною сучасного божевільного світу.

Одночасно сучасність звинувачують в надмірній абсолютизації матеріального (економічного) фактора, в занепаді духовності і моралі. Звучать гасла про повернення до етикоцентричного мислення, до підняття ролі духовних (постматеріальних)

цінностей, які творять людину творчою особистістю, свідомим історичним діячем.

Переорієнтація з чуттєвих (матеріальних) на надчуттєві (постматеріальні) цінності невідривно сполучена із необхідністю утвердження примату нормативного етикоцентричного мислення над мисленням інструментальним. Але при вирішенні останнього завдання в умовах руйнації усіляких Абсолютів постає проблема знаходження нових засобів обґрунтування універсальних цінностей.

Можна погодитися з думкою деяких дослідників, що одним із таких засобів, який бачиться найбільш перспективним на шляху переходу від моральних Абсолютів до нових постматеріальних універсальних цінностей, є етика дискурсу в її різних теоретичних формах експлікації. Трансформацію принципу універсальності Ю. Габермас пояснює так, що замість накидати всім максимум, яку хтось хоче зробити універсальним законом, я повинен запропонувати їм цю максимум, щоб вони перевірили в процесі дискусій обґрунтованість її претензій на універсальність. Так відбувається зміщення: центр ваги перебуває вже не в тому законі, який кожен окремо оцінює як універсальний, не бажаючи слухати заперечень, а в тому, які усі одностайно визнають за універсальну норму. Таке формулювання принципу універсалізації має на меті надати процесові аргументації колективного характеру. Отже, вирішення вище окреслених завдань також передбачає демократизацію суспільства, формування і розвиток деліберативної (дорадчої) моделі демократії, відповідно до якої усі суспільно важливі рішення приймаються шляхом колективного обговорення.

Впровадження нового принципу універсалізації передбачає і спричиняє становлення глобального етосу — нової етичної інфраструктури, що є універсально значущою і комунікативно доцільною. Причому, цей глобальний етос є не тільки теоретичним конструктом на кшталт ідеальної комунікативної спільноти К.-О. Апеля, а набуває і практичних форм організації. До них можна віднести й ті, на які вказує і сам К.-О. Апель, розробляючи етику відповідальності. Він зазначає, що одним з головних напрямів можливої організації колективної відповідальності є юридичне визначення санкціонованої відповідальності — наприклад, притягнення до відповідальності корпорації та індустріальних підприємств за стан довколишнього середовища.

Її безпосередні етично суттєві передумови створює відповідальне законодавство, котре, знову ж таки, має за основу принцип дискурсу...¹. Ще один тип відповідальності за свої дії окремих та колективних суб'єктів, який, на думку К.-О. Апеля, може стати сьогодні, за умови виникнення відповідальної колективної діяльності індустріального суспільства, найважливішим, — це «суб'єкти стратегічних дій та вчинків, котрих можна схарактеризувати як представників інтересів господарства та політики... у взаємозв'язку стратегічної інтеракції та комунікації — наприклад, під час переговорів... вони зустрічаються один з одним перш за все як відповідальні представники стверджуючої себе системи... Для того, щоб комунікативна організація відповідальності взагалі мала шанс..., необхідно принциповим чином визнавати і стратегічно-раціональні запоруки існування партикулярних систем (індивіда, сім'ї, групи, об'єднання, держави) як форм людської відповідальності, що відрізняється від простого егоїзму... Стосовно ж надзвичайно потрібної сьогодні колективної відповідальності за майбутнє йдеться також про те, щоб свідомо звернути увагу на розлад між стратегічно-економічною і стратегічно-політичною раціональністю самоствердження партикулярних систем, з одного боку, та консенсуально-комунікативною раціональністю. У сенсі етики дискурсу... потрібно постійно поновлювати дискурсивне посередництво між відповідальністю партикулярних систем (суспільства) та конкретно загальною формою відповідальності»².

Становлення глобального етосу — нової етичної інфраструктури, що є універсально значущою і комунікативно доцільною, є відповіддю, які людство має дати на виклики сучасності, але ще не дало. Необхідність і можливість цієї відповіді зумовлена як спільністю ситуації на межі існування і духовної катастрофи, ситуації із якою людство може вийти лише спільними зусиллями, так і тенденцією перетворення самого людства на глобальний етос, який продукує універсальні цінності.

Водночас, у межах цього глобального етосу існують кардинальні відмінності між країнами «першого світу» і країнами «третього світу», відносини між ними мають вкрай суперечливий характер. Як влучно зазначає з цього приводу А. М. Єрмоленко: «в цих відносинах «третій світ» розглядається як об'єкт панування, підпорядкований системним механізмам всесвітньої мережі, що функціонує не тільки незважаючи на особистість,

а й незважаючи на культурні, національні, етнічні та інші особливості»³. Такі побоювання стосовно становлення глобально-го етосу внаслідок процесів глобалізації є поширеними як у філософському, так і світоглядно-культурному дискурсах загалом і експлікуються у концепті «вестернізації», «макдоналізації» тощо.

Як зазначає з цього приводу В. Б. Кувалдін: «теоретично усі культури рівні; на практиці одні є «більш рівними», ніж інші. Домінування Заходу у численних галузях сучасного життя накладає глибокий відбиток на взаємодію культур. Інформаційні і культурна експансія Заходу створює серйозну загрозу соціально-культурній ідентичності інших народів і країн. Суть її в тому, що модернізаційні процеси, що стимулюються глобалізацією, народжують нове світовідчуття і нові потреби, виразити і задовольнити котрі виявляється неможливим на ґрунті культурного арсеналу інших спільностей (етнонаціональних і інших), що втягуються в ці процеси. Найбільш очевидним проявом цього слугує феномен вестернізованої культури, що підкріплюється міцною матеріально-технічною базою і агресивними методами її поширення»⁴. Ситуація ускладнюється тим, що «вестернізація» набуває характеру «американізації» і «макдоналізації».

Осмислюючи процеси глобалізації, не можна не враховувати того факту, що «головний виклик, — як, за У. Макбрайдом, зазначає Г. Кіссенджер, — полягає в тому, що те, що зазвичай називають глобалізацією, насправді просто інша назва панівної ролі Сполучених Штатів»⁵. Причому, як наголошує У. Макбрайд, що ця культура, яка претендує на гегемонію, «в доповнення до її очевидної відданості максимальному збільшенню доходів корпорацій, до сих пір характеризувалася передусім як культура споживачка, що уособлюється такими компаніями, як Макдональдс чи Кока-Кола»⁶. Експансія стандартів культури масового споживання у країни «третього світу» є особливо небезпечною не тільки з огляду на формування і поширення «одномірної свідомості», але і з огляду на формування «ущербної свідомості». Розкриваючи специфіку цих наслідків, Ю. Павленко зазначає: «У суспільстві, де переважна маса рекламованих товарів у принципі доступна основній масі населення, реклама її виступає сильнодійним засобом духовного нівелювання суспільства. Це передусім стосується процвітаючого Заходу. Але там, де рекламована продукція у більшості тільки марно розпалює

апетит, бо не може бути придбана, причому не тільки сьогодні, а й у принципі, ніколи — електронні засоби масової інформації лише загострюють конфліктність масової свідомості. Злидарям нав'язують нормативність стандартів високого рівня споживання. Але реально такий високий рівень споживання доступний лише кільком відсоткам населення. Втягнена в одномірність, більшість не може позбутися бодай найелементарніших життєвих проблем. У багатьох випадках це спричиняється до занурення у сектантство або традиційну формально-обрядову, незмінно обтяжену святенництвом, релігійність — що є тіншовим боком одномірності масової квазікультури»⁷.

Але водночас окреслену ситуацію, мабуть, не слід надто драматизувати. Крім сценарію «кошмарного бачення світу», у межах якого «наш Єдиний світ... складається передусім із єдиної глобально економічно орієнтованої культури, в межах якої ще можна знайти декілька осередків опору і, мабуть, ще декілька місць настільки бідних, безсилих і маргінальних, що вони не заслуговують зусиль капіталістичних місіонерів навіть самого низького рівня заради залучення їх у цю систему»⁸, існують і інші, більш оптимістичні сценарії.

Так, В. Б. Кувалдін вказує на те, що «багато що свідчить про те, що глибинні («екзистенційні») прошарки культур, котрі зазнали атаки, виявляють зазвичай великий ступінь стійкості. Найбільш драматичним є становище у тих суспільствах, де устої національної культури були підірвані тоталітарно-авторитарними «культурними революціями»... Ефективно протидіяти натиску ззовні може лише творчий саморозвиток культур, які зазнали «осади»... Вестернізація перетворює передусім інструментальні компоненти культури: структуру матеріального споживання, способи інформації, економічні інститути, тип освіти, меншою мірою і далеко не скрізь — політичні інститути і значно менше її глибинні, екзистенційні аспекти, «душу» — релігійну свідомість, структуру самосвідомості особистості і міжлюдські відносини, життєві смисли»⁹.

Із усіх наведених міркувань вдається зробити висновок, що процеси глобалізації як інтервенція інструментальних, матеріальних цінностей, стандартів суспільства масового споживання ще не призводить до становлення глобального етосу як зміненого цілком характеру сучасної цивілізації. Етос здебільшого залишається партикулярним. Своєрідною «протиотрутою»

небезпек такого імпорту виступають не універсальні цінності, а наявність в культурі чи на рівні особистості міцних внутрішніх духовних засад, які здатні протистояти і нівелювати агресивні зовнішні впливи.

Становлення глобального етосу більшою мірою постає як проблема можливості синтезу постматеріальних, універсальних у своїй духовній значущості цінностей. Можливості вирішення цієї проблеми бачаться амбівалентно — з одного боку така можливість заперечується, з іншого — визнається, але позитивні, загально визнані засоби її вирішення ще не знайдені. Заперечення можливостей синтезу цінностей Заходу і Сходу, цінностей різних культур засновується на тому, що вони є екзистенційно несумісними, несумісними за своїми засадничими духовними принципами. У першому наближенні така позиція здається правомірною, оскільки відмінності між Заходом і Сходом мають архетипічну природу¹⁰ і не можуть бути безпосередньо «зняті» в універсальному синтезі. Але чи означає це повне заперечення можливості будь-якого універсального синтезу. Чи справді єдиною альтернативою, застосовуючи термінологію У. Макбрайда, «кошмарного світу гегемонічного культурного моноліту з деякими осередками опору» є не менш «кошмарний світ із вісьмадев'ятьма несумісними і неминуче конфліктуючими культурами»? Мабуть, що ні.

Справжньою альтернативою обох уявних моделей «кошмарних світів» постає концепція діалогу культур в її різних формах. Засадничою умовою можливості такого діалогу є добровільна і свідома участь у ньому. Цю вимогу У. Макбрайд формулює таким чином: «Справжній міжкультурний діалог можливий тією мірою, якою він вважається припустимим і навіть суттєвим із моральної точки зору для створення нових норм та ідеалів або для підтримки тих із попередніх, котрі не зводяться до капіталістичних і споживацьких цілей максимізації прибутку і накопичення товарів. Такі норми та ідеали можна, якщо бажаєте, назвати «духовними» у самому широкому сенсі цього слова»¹¹. Друга вимога — визнання принципової неподоланності «Інаковості» людини і будь-яких спільнот, зокрема етнічних. Важливо враховувати, що саме «багатомаїтність шляхів і рівнів цивілізації є необхідною передумовою як національної ідентифікації культур і народів, так і глобалізації світової історії в загальнолюдському універсумі»¹². Третя

вимога — це терпимість, зокрема терпимість до відмови від участі в діалозі. Єдиним неприпустимим способом дії по відношенню до Інакового є «будь-яка насильницька спроба тих, хто поділяє певні переконання і/або спосіб життя примусити інших прийняти свої переконання (спосіб життя) чи навіть зазнати якогось роду покарання, торттури чи смерть»¹³.

Але ці вимоги ще не дають відповідь на питання, що саме в різних культурних світах може бути предметом універсального синтезу. Важливим орієнтиром для розв'язання питання може бути розуміння цивілізаційного процесу як багаторівневого феномена, котре обґрунтовує С. Б. Кримський: «Верхні поверхи цивілізаційного процесу характеризують великі інноваційні зрушення від результатів науково-технічного прогресу до формаційних перетворень соціально-економічного типу і політичних трансформацій світового співтовариства. Базовий ж рівень (і у цьому сенсі передумови цивілізаційного процесу) визначаються антропологічними характеристиками, тобто модусами людського буття, що сполучені (відповідно до поглядів раннього марксизму періоду «німецької ідеології» Маркса і Енгельса) із «виробництвом і відтворенням людини». До цього необхідно також додати стереотипи побуту, традиції менталітету етнічних культур і національних цінностей... Останні, на відміну від великих соціумів світової історії, є наскрізними структурами усіх соціальних перетворень верхнього рівня, що забезпечують інваріантний, архетипічний початок у загальнолюдському масиві інновацій»¹⁴.

Враховуючи багаторівневий характер цивілізаційного процесу, можна припустити, що предметом універсального синтезу передусім можуть бути «верхні поверхи» культурних світів, на яких локалізовані їх універсально значущі здобутки. Синтез же більш глибоких пластів культури можливий лише через їхні внутрішні трансформації. Відоме гасло «міркуй глобально — дій локально» у даному контексті можна інтерпретувати як визнання того, що глобальний етос може сформуватися ненасильницькими засобами тільки через внутрішнє перетворення партикулярних етосів, які б переосмислили свої цілі і цінності у горизонтах загальнолюдської значущості.

Засобом такого переосмислення може бути розв'язання дихотомій — стратегічна/комунікативна раціональність, ціле-раціональність/ціннісна раціональність, спільнота/суспільство, життєвий світ/система, соціальна/системна інтеграція.

Можна припустити, що саме комунікативна раціональність як така, що «засадничена суб'єкт-суб'єктними відношеннями» і «виражає «волю до взаємності» й спрямована на досягнення порозуміння»¹⁵ має «наглядати» за процесами універсального синтезу. Комунікативна раціональність, «утворюючи модерну форму ціннісної раціональності... стає інстанцією легітимації норм та цінностей на основі аргументативного дискурсу»¹⁶. Сама можливість співіснування різних культур як суверенних суб'єктів культурного розмаїття засновується на універсальних принципах взаємовизнання і взаємопорозуміння. Водночас, «таке культурне розмаїття тільки тоді претендуватиме на цінність, що її варто визнавати та захищати, коли воно не суперечитиме ідеї права і спільному інтересу людей вижити на цій планеті»¹⁷.

Узагальнюючи попередньо зазначене, ми вважаємо, що проблема духовної реформації має системний характер. Розв'язання цієї проблеми є життєво значущим завданням для усього людства, до виконання якого воно може наблизитися тільки в сукупності усіх форм свого самоусвідомлення та нової самоорганізації, яка здійснюється сьогодні в глобальному масштабі. Важливою передумовою здійснення духовної реформації є становлення і розвиток таких форм соціальної інтеграції, які б були засадничими морально-етичним принципами універсалізації, взаємоповаги та взаємопорозуміння, а також соціально-політичними принципами прав людини, справедливості та колективної відповідальності. Що для України є тільки далекою метою.

Завершуючи розгляд духовних вимірів цивілізаційного проекту розвитку України, ми також повністю підтримуємо загально-визнану тезу, що стратегічними ресурсами цивілізаційного поступу українського суспільства є збереження і примноження інтелектуального потенціалу нації, реформування і розвиток системи освіти, визнання пріоритету розвитку культури у здійсненні державної політики, а також моральний розвиток суспільства та особистості, який поєднується з розвитком демократії і правової держави.

Загалом модель цивілізаційного розвитку українського суспільства у добу глобалізації можна, слідом за В. П. Андрущенком, позначити як організоване суспільство, яке в узагальненому вигляді він характеризує так: «...Організоване суспільство — це суспільство реабілітації гуманістичних цінностей, втрачених

українцями впродовж десятиріч існування в «царсько-російській» і «радянсько-соціалістичній» історії; це — повернення до першооснов людського буття і культурного поступу; це — суспільство розумної взаємодії людей на основі їх здібностей, творчої співпраці і внутрішньої, детермінованої обов'язком і совістю поваги до Закону, Порядку, Справедливості; організоване суспільство — це реабілітація соціальності як ноосфери, людського буття в розумі або — що те ж саме — розумне буття людини у суспільстві»¹⁸.

Підбиваючи підсумок аналізу, здійсненому у цій статті, можна зробити висновок, що наявна модель цивілізаційного розвитку України містить суттєві протиріччя. Вони зумовлені передусім відсутністю послідовної, системної, внутрішньо узгодженої державної політики реформування суспільства відповідно до внутрішніх національно-державних інтересів і загальних вимог глобального цивілізаційного розвитку. У зв'язку з цим становлення глобалістського підходу до національної політики є важливою теоретико-методологічною передумовою подолання цих протиріч. Ще однією теоретико-методологічною передумовою є відпрацювання стратегії «руху на випередження» і розробка адекватних та ефективних механізмів її реалізації. Важливим теоретико-методологічним орієнтиром у даному контексті може також виступити концепція організованого суспільства, яка системним чином визначає пріоритетні напрями розвитку України у загальній траєкторії глобального цивілізаційного поступу.

Отже, глобалізація дійсно універсалізує світ і по-новому організує його. Але вона не відміння національну державу, національну ідентичність громадянина, хоча і суперечливо діє на духовний світ людини. Трансформація і модернізація України в цивілізоване і організоване суспільство можлива через подалася міфів про суцільну універсалізацію людства і зосередженість на актуальних проблемах розвитку України.

¹ Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Сотниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. — Либідь, 1996. — С. 55.

² Там само. — С. 55-56.

³ Єрмоленко А. М. Взаємодія стратегічної та комунікативної раціональності // Людина і культура в умовах глобалізації / Збірник наукових статей. — К.: Парапан, 2003. — С. 75.

- ⁴ Кувалдин В. Б. Глобализация и рождение мегаобщества // Практична філософія. — 2001. — № 2. — С. 17.
- ⁵ Макбрайд У. Глобализация и межкультурный диалог // Вопросы философии. — 2003. — № 1. — С. 80.
- ⁶ Там само. — С. 81.
- ⁷ Павленко Ю. В. Підсумки цивілізаційного розвитку людства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 4. — С. 27.
- ⁸ Макбрайд У. Вказ. праця. — С. 81.
- ⁹ Кувалдин В. Б. Вказ. праця. — С. 17-18.
- ¹⁰ Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Цивилизационная природа и противоречия глобализации // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К., 2002. — С. 135-138.
- ¹¹ Макбрайд У. Вказ. праця. — С. 85.
- ¹² Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Вказ. праця. — С. 138.
- ¹³ Макбрайд У. Вказ. праця. — С. 84.
- ¹⁴ Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Вказ. праця. — С. 137.
- ¹⁵ Єрмоленко А. М. Вказ. праця. — С. 74.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. — С. 77.
- ¹⁸ Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. — К.: Атлант ЮЕМСі, 2005. — С. 496.

РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Андрій Кудряченко

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ І СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

Сучасна хвиля демократизації як цивілізаційний поступ об'єктивного характеру значно розширює географічні межі демократії, щораз активніше долучає до неї країни постсоціалістичного та пострадянського простору. Проте дійсність підтверджує: реальну, недекларативну демократію не можна сформувати водночас, вона потребує чималих зусиль, раціонального поєднання теоретичних настанов та практичної діяльності, власного досвіду не лише політиків, а й мільйонів громадян. Успішне сходження на цьому шляху потребує розв'язання проблем щодо налагодження взаємодії, а краще діалогу влади і суспільства. Без цього не доводиться сподіватися на утвердження демократичних засад розвитку країни. Саме такий висновок підтверджує практика більшості демократичних держав.

Відомо, що Україна визначила своїм стратегічним курсом входження до європейського простору шляхом утвердження європейських цінностей та демократизації всіх сфер суспільного життя¹. Однак навіть побіжне порівняння змін у нашій молодій державі зі змінами у інших країнах т.зв. молодій демократії свідчить про значне відставання, явне гальмування процесів формування сучасної політичної системи та громадянського суспільства. Цей висновок підтверджує і перебіг подій після започаткування політичної реформи та запровадження нової форми правління у період після бурхливих політичних подій 2004 року. Активна демократична участь мільйонів громадян, проявлені громадянська позиція і їх тогочасна готовність до змін не були підтримані в подальшому цілеспрямованими заходами владних інститутів.

Також не стало відправною точкою для потужної взаємодії у політичній сфері підписання Універсалу національної єдності,

укладеного провідними силами влітку 2006 року за ініціативи Президента. Наступні кроки сторін були значною мірою різновекторними. Хоч Універсал було сформовано в інтересах розвитку держави, її єдності, досягнення консенсусу між різними політичними силами, а також між главою держави і парламентською більшістю. Укладання своєрідного політичного договору мало відкрити шлях до співпраці парламентських політичних сил. Це значно знизило б рівень політичного напруження, унеможливило б нарощування протистояння в українському суспільстві. Водночас окремі політичні сили стали на шлях його заперечення, а інші — ігнорування положень Універсалу, використавши його лише як засіб приходу до влади. Звичайно, заданий напрям політичних відносин не прислужився справі розвитку держави. Запровадженні зміни не призвели до відчутного зміцнення демократії, до підвищення ефективності влади. Відсутність відповідних процедур взаємодії владних інститутів та ефективних правових обмежень використовувалися окремими політичними силами для дій, що межували зі згортанням демократії².

Все це детермінувало перебіг подій з достроковими парламентськими виборами 30 вересня 2007 року. Вони, окрім всього іншого, стали й тестом на існування значного розриву між артикульованими політичними силами цінностями та реально існуючими владними практиками. Рівень невдоволення громадян тим, як в Україні функціонує демократія, підтверджує зростаюча питома вага числа тих громадян, які голосували проти всіх партій та тих, що не взяли взагалі участі у волевиявленні і не прийшли на виборчі дільниці. А це відповідно біля 3% перших та понад 30% інших³.

За такого становища імперативно постає стратегічне завдання подальшої демократизації українського суспільства, створення оптимальної інституціональної моделі правління, яка спиратиметься на усталені демократичні процедури. Окрім цього слід врахувати всі ті чинники, які гальмують темпи, глибину демократичних перетворень⁴.

З огляду на таке становище та на результати виборів, коли немає явно домінуючої сили, на порядку денному стоїть завдання подолання розбіжностей у ціннісних орієнтирах політичного, владного класу та переведення конкуренції у площину пошуку шляхів, оптимальних підходів щодо досягнення європейських стандартів життя для українських громадян та конкурен-

тоспроможної держави. Отже, головним завданням на етапі поглиблення політичної реформи є розвиток процесів творення демократичної ефективної влади, яка має спільно з організаціями громадянського суспільства забезпечувати національні інтереси України, її громадян. Які ж шляхи досягнення цієї мети? До них, за моїм баченням, слід віднести наступні:

— формування дієвих механізмів політичної відповідальності політичних сил, що утворюють владу, їх підзвітності громадянам;

— створення прозорих управлінських процедур у державній владі й місцевому самоврядуванні через підвищення рівня політичної й управлінської культури її представників та неухильного дотримання ними законності;

— значне пониження рівня конфліктності серед політичної еліти та у суспільстві на ґрунті подолання різноспрямованих ціннісних орієнтирів;

— рішуче відмежування від корупції, значне зниження її рівня, в тому числі політичної, на всіх рівнях влади.

Подолання означених проблем постає одночасним завданням поглиблення політичної реформи та розбудови демократичного суспільства європейського зразка, де сильні позиції мають інститути громадянського суспільства. Про це слід особливо наголосити з огляду на побутуючі недосконалості механізмів взаємовідносин державних інститутів та незавершеності формування потужних політичних партій. Тому саме утвердження європейських демократичних цінностей та становлення і подальший розвиток різних інститутуцій громадянського суспільства, їх широкої структури постають невідкладними завданнями.

Проблема взаємин держави і громадянського суспільства є не тільки об'ємною, а й надзвичайно складною, носить комплексний характер. Комплексність її полягає в тому, що вона так чи інакше порушує цілий ряд ключових питань, зокрема: співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов'язків громадян перед державою і обов'язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації тощо.

У цьому контексті логічним бачиться той інтерес, який виявляє наукова громадськість до цієї проблеми. У центрі наукового інтересу опинилися питання: що дозволяє вважати суспільство

таким, що досягло рівня, коли його тип слід кваліфікувати як громадянське суспільство? І які саме особливості суспільства роблять його громадянським? Гостроти питанню додає й те, що ряд авторів взагалі заперечують поняття громадянського суспільства, стверджують, що воно застаріло, належить до минулого⁵. Однак і вітчизняна практика свідчить, що це не так.

Відзначу, за роки незалежності попри всі суперечності, недоліки та втрати на шляху демократизації у формуванні інституту громадянського суспільства, його структур є певний прогрес. Станом на початок 2007 року в країні налічувалося близько 46,5 тисяч громадських недержавних організацій (НДО), 9,5 тисяч благодійних фондів, близько 700 органів самоорганізації населення⁶. Водночас, як свідчать опитування, проведені самими НДО, значна частина з них існує здебільшого формально. Так, частка реально функціонуючих НДО коливається за різними оцінками від 20% до 40%. Проте і це також становить значну кількість.

Зростає також кількість громадян, які у тій чи іншій формі беруть участь у діяльності НДО. За даними соціологічного опитування 2005 року членськими організаціями є 80% організацій, представники яких брали участь в опитуванні. Серед них у четвертій частині організацій налічувалося від 10 до 30 членів, у наступній четверті — понад 100 членів. Постійний персонал мають дещо більше половини організацій, представників яких було опитано. В середньому їхній штат налічує 5 постійних співробітників⁷.

Зміцніло матеріальне становище НДО та їх технічне оснащення. Офісне приміщення: власне, надане безоплатно або орендоване, мають понад 90% організацій, з них 14% — власне. Далі, 79% респондентів повідомляли, що їхні організації мають комп'ютери; 67% організацій мають доступ до електронної пошти та Інтернету, а власний сайт в Інтернеті мають уже близько четвертої частини організацій.

Звісно, у порівнянні з європейськими реаліями, суспільна роль українських НДО не здається такою значущою. Так, у Великобританії кількість неурядових організацій коливається у межах 170 000 — 1 300 000 (враховуючи різні методики підрахунків та плінність існування багатьох із самих громадських об'єднань). Або в Естонії з її 1,5 млн. населення налічується близько 25 тисяч громадських формувань. До 4 мільйонів осіб у Великобританії щомісяця безплатно витрачають свій час на діяльність у добровільних організаціях як волонтери. Налічується

приблизно 750 тисяч осіб, які добровільно працюють членами різних рад. Грошовий обіг у цьому секторі налічує 15 мільярдів фунтів стерлінгів, що становить приблизно третину валового національного продукту⁸.

Слід наголосити, що сучасні європейські стандарти щодо НДО зафіксовані у «Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі» прийнятих учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи у Страсбурзі 5 липня 2002 р. «НДО виникають внаслідок ініціативи індивідуумів чи групи осіб, — проголошується, зокрема, цим документом. — Саме тому національна юридична і податкова структура, що застосовується до них, має дозволяти і заохочувати цю ініціативу».

Досить показовими в плані становлення громадянського суспільства є дані проведеного нещодавно дослідження фондом імені О. Разумкова щодо неурядових аналітичних центрів в Україні на тлі світових тенденцій. У матеріалах дослідження зазначається, що відомою фундацією, яка протягом 20 років здійснює моніторинг розвитку світової мережі так званих мозкових центрів, є Інститут зовнішньополітичних досліджень у м. Філадельфія, США. Станом на початок 2007 року за базою даних Інституту у 196 країнах світу функціонувало понад 5000 так би мовити фабрик думок. Україна представлена у цьому переліку 43 аналітичними центрами⁹.

Зазначу, що аналітичні центри постають дієвим елементом і вітчизняного громадянського суспільства, а мета і роль їх у суспільстві визначається функціями, які вони виконують, якістю та витребуваністю інтелектуального продукту. Абсолютна більшість опитуваних експертів (70,5%) вважають доцільним і виправданим діяльність таких центрів. Таке твердження спирається і на досить високий рівень суспільної довіри до результатів досліджень неурядових аналітичних центрів, порівняно з іншими дослідницькими установами. Майже половина (47,8%) громадян також вважають, що співпраця з неурядовими аналітичними центрами була б корисною для органів державної влади. Проте не можна стверджувально говорити про ефективне використання органами виконавчої влади інституту дорадчих органів за участю представників неурядових аналітичних центрів.

Добре відома позитивна практика залучення неурядових експертів до підготовки щорічних послань Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України».

Вона була започаткована ще за часів президентства Л. Кучми, який звертався до парламенту з 15 посланнями, доповідями, зокрема з 6 щорічними, й цей підхід набув розвитку при Президенті В. Ющенко. Доброю практикою також є участь неурядових аналітичних центрів у виконанні робіт на замовлення органів влади, участь у робочих групах з підготовки різного роду програмних документів, законопроектів тощо.

Але попри всю активність співпраці з органами влади, ефективність впливу неурядових аналітичних центрів і їх доробку далека від бажаної за даних умов. Нині надто важливо, щоб був сформований дієвий механізм такої співпраці, щоб розширювалося коло справді незалежних аналітичних центрів та поліпшувалася структурованість і рівномірність розташування аналітичних центрів як в столиці, так і в регіонах країни.

Ще однією складовою розвитку вітчизняного громадянського суспільства є помітна позитивна роль неурядових організацій у забезпеченні чесних та прозорих виборів, реалізації соціальних програм, посилення впливу громадської думки на вирішення суспільних проблем, поширення волонтерського руху. Зросла мережева спроможність організацій громадянського суспільства, став ефективніше застосовуватися механізм створення громадських коаліцій для розв'язання різних питань на центральному та місцевому рівнях. Позитивними прикладами відповідних процесів є не тільки створення коаліції громадських організацій для забезпечення прозорості виборчого процесу, а й підписання у різних регіонах України «суспільних угод» між організаціями громадянського суспільства та владними структурами щодо розвитку та партнерства.

Дієвою формою взаємодії громадян і влади поступово стають дорадчі органи — громадські ради і колегії при органах державної влади (зокрема, місцевих) та місцевого самоврядування. Проте ще рано робити висновок щодо значного впливу цих структур на діяльність центральної і місцевої влади.

Разом з цим ключовою проблемою розвитку громадянського суспільства в Україні залишається досить низький рівень залучення громадян до його діяльності. За даними Інституту соціології НАН України 2006 р. активними членами організацій громадянського суспільства є лише близько 10%. Нерівномірним є і регіональний розподіл кількості громадських організацій. Відтак, основним завданням національної політики щодо громадянського

суспільства є сприяння зростанню громадської активності, підвищення ефективності взаємодії влади і громадських організацій¹⁰.

Зі свого боку громадські організації мають підвищувати власний експертний, фаховий потенціал, а держава — створювати належні умови та можливості для їх розвитку, застосовувати всесвітньо поширену практику конкурсної інституціональної підтримки організацій громадянського суспільства, делегувати інститутам громадянського суспільства деякі функції, що нині належать до компетенції органів державної влади.

Останнє стосується насамперед залучення потенціалу громадянського суспільства до процесу надання соціальних послуг. Це один з важливих механізмів підтримки соціальноорієнтованих громадських інституцій з боку влади.

Повноцінний розвиток громадянського суспільства неможливий і без налагодження дієвого соціального партнерства. Суттєвого реформування потребує профспілковий рух, відносини у трикутнику «влада-бізнес-профспілки» тощо. Свідченням недостатньої якості цих відносин є низька оцінка громадянами ролі професійних об'єднань у захисті соціально-трудова прав. Згідно з даними Інституту соціології НАН України (квітень 2006 р.) лише 15,7 % населення України переважно або повністю довіряють профспілкам.

Події першої половини 2006 року вказали на серйозні прогалини у системі відносин соціального партнерства. Конкретним виявом цього стало затягування процесу підписання Генеральної угоди між Урядом, Всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців та підприємців і Всеукраїнськими профспілками та профоб'єднаннями на 2006-2009 рр., політизація діяльності профспілок під час проведення парламентської 2006 року виборчої кампанії та під час процесу створення парламентської коаліції¹¹.

З огляду на це має бути суттєво підвищена роль держави в узгодженні суперечок між роботодавцем та найманим працівником, виконанні функцій об'єктивного арбітра між бізнесом та профспілками. Адже на сьогодні вирішення цього питання потребує не стільки інституціонального втручання, скільки подолання впливу політичної кон'юнктури та практики політичної доцільності, уникнення односторонньої підтримки державою позицій роботодавців та представників корпоративних інтересів власників підприємств.

Ефективний соціальний діалог неможливий без підвищення ролі професійних спілок і об'єднань роботодавців у формуванні економічної і соціальної політики держави. Саме для цього при Президентові України утворена Національна тристороння соціально-економічна рада. Однак для повноцінної інституціоналізації соціального партнерства необхідно й далі удосконалювати законодавчі основи функціонування відповідних інститутів, розширювати мережі органів партнерської взаємодії, розвивати інститут функціонального представництва тощо.

Важливе значення для розвитку громадянського суспільства, а відповідно, і для розширення його участі у вирішенні суспільних проблем має забезпечення вільного доступу до інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Невипадково саме відкритість влади, доступність інформації щодо її діяльності та критерії обмеження доступу завжди були лакмусовим папірцем демократичності влади.

На жаль, досі в Україні спостерігаються факти невиконання органами державної влади та місцевого самоврядування відповідних норм законодавства, ігнорування процедур публічного обговорення офіційних рішень. Лише окремі правозахисні організації та журналісти отримують необхідну інформацію щодо діяльності органів державної влади.

З огляду на політичну реформу і відведення ключової ролі політичним партіям у формуванні владних інститутів важливими, на мій погляд, є питання підтримки інститутів громадянського суспільства з боку політичних партій. Водночас аналіз передвиборчих програм основних фаворитів позачергових парламентських перегонів свідчить про уразливість позицій саме політичних партій. Дійсно, жодна із парламентських партій у власній виборчій програмі 2007 року не визначила своєї мети як розвиток в Україні громадянського суспільства¹².

Водночас значної уваги серед політиків набула ідея розширення участі громадян у процесі прийняття рішень. Основним механізмом участі громадян в управлінні державними справами Партія регіонів, КПУ, БЮТ вважають референдуми всеукраїнського та місцевого рівня. Однак за попередні півтора року роботи в парламенті жодна з фракцій так і не спромоглася внести поправок до відповідного закону для запровадження дієвої процедури проведення референдумів та наступного врахування результатів народного волевиявлення.

Лише фракція БЮТ подавала, а потім відкликала такі законопроекти.

Підкреслю, що запровадження механізмів громадянського контролю визнали за свою мету тільки Партія регіонів та НУНС. Водночас зазначу, що уряд В. Януковича не прийняв давно розроблений Порядок громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. І це при тому, що він поспішно зліквідував Раду підприємців при уряді. Не краще реноме й у НУНС, адже станом на початок осені 2007 року їх представники — мери п'яти обласних міст: Вінниці, Житомира, Львова, Одеси і Тернополя — впродовж півтора року перебування на цих посадах не спромоглися ухвалити статутів міст з відповідною регламентацією процедури проведення громадських слухань. І перелік таких випадків можна продовжити.

Скажімо, блок Юлії Тимошенко тільки у виборчій програмі зразка 2006 року використовував термін «громадянське суспільство», визнаючи його партнером у подоланні соціальних хвороб: «Об'єднаємо зусилля держави, громадянського суспільства і релігійних конфесій у боротьбі проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності. Програми з цих проблем будуть підтримуватися коштами бюджету».

У програмі уряду Ю. Тимошенко «Назустріч людям» про це говорить ще лаконічніше: «Головні пріоритети — людський розвиток і гідність, духовність і свобода, рівність і солідарність, громадянське суспільство та демократія...»

Партія регіонів у своїй виборчій програмі 2006 року визначала одним із своїх пріоритетів захист свобод і дотримання демократичних процедур: «Захист демократії і свободи — права людини в Україні будуть понад усе, а опозиція матиме всі права і можливості для діяльності». В цьому ж документі ПР визнає профспілки та організації роботодавців партнерами уряду, плануючи спільно з ними «створити ефективну систему захисту працівників на підприємствах усіх форм власності».

У тексті Угоди про створення Антикризової коаліції в липні 2006 року, укладеної Партією регіонів, СПУ і КПУ, визначено підходи парламентської більшості та уряду до розвитку громадянського суспільства. У розділі «Засади гуманітарної політики» сказано: «Ефективний захист прав і свобод громадян: 1) утвердження повноцінного громадянського суспільства, в якому людина всебічно розвивається і самореалізується; 2) забезпечення незалежної діяльності громадських організацій і рухів,

збільшення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень; 3) забезпечення свободи слова та незалежності ЗМІ; 4) запровадження гендерної рівності».

Вельми показово, що комуністи пропонують у своїй виборчій програмі 2007 року, аби законодавчий орган захищав права тільки однієї соціальної групи — «трудолюбивих», що автоматично обумовлює дискримінацію інших громадян: «Верховна Рада перетвориться в інструмент забезпечення національних інтересів України і прав трудолюбивих». З іншого боку, тільки вони обіцяють підтримувати діяльність окремих громадських організацій: «В 2008 році втричі збільшиться державне фінансування дитячих та молодіжних організацій».

Блок НУНС у своїй програмі не згадує про громадянське суспільство жодним словом, а в програмі 2006 року його попередника — блоку «Наша Україна» — містяться дуже загальні висловлювання щодо громадянських прав і свобод: «Ми бачимо Україну демократичною, правовою, європейською державою з соціально-ринковою економікою, в якій кожний може реалізувати свої можливості, а держава надає допомогу тим, хто її потребує»¹³.

Хотів би звернути увагу й на те, що формуючи виборчі списки 2007 року, всі політичні гравці досить мало залучали до них відомих і авторитетних громадських діячів, спроможних забезпечити баланс інтересів різних суспільних груп. Перевага віддавалася здебільшого бізнесменам. Більшу схильність до громадських організацій виявив блок НУНС: у першій сотні місць (вірогідно прохідних) його виборчого списку 9 віддано лідерам громадських організацій. Водночас і БЮТ із вірогідно прохідних місць списку вісім виділив лідерам організацій громадянського суспільства. А у списку Партії регіонів — лише один кандидат з-поміж списку прохідних місць позиціонував як чільник громадської організації.

Причиною багатьох вад, ідеологічної слабкості політичних партій постає, окрім всього іншого, й ослаблена зацікавленість до діяльності неурядових політичних центрів. Вітчизняні політичні партії переважно створюють власні аналітичні підрозділи, що проводять поточну аналітичну роботу. Співпраця ж з експертами та аналітичними центрами носить переважно епізодичний характер.

У цьому зв'язку, як мені видається, вартий більшої уваги досвід провідних політичних партій Німеччини. Адже й за межами ФРН, зокрема і в Україні, добре відомі німецькі політичні фонди

Конрада Аденауера (ХДС); Фрідріха Еберта (СДПН); Фрідріха Наумана (ВДП); Ганса Зайделя (ХСС). Власне, мені доводилося 30 вересня разом з нинішнім керівником бюро фонду Фрідріха Еберта в Україні п.Хробстом коментувати передвиборчі перегони і можливі наслідки дострокових парламентських виборів для широкої і зацікавленої аудиторії — для учасників тристороннього форуму України, Білорусі й Німеччини: «Будуємо демократичну Європу спільно». Тобто представники цих фондів аналізують перебіг подій, складові розвитку демократії у нашій та інших країнах. Іншими словами, фонди політичних партій ФРН — це солідний резерв значного поліпшення їх діяльності та нарощування відповідного впливу. І такий підхід — це той резерв, який спроможний додати ваги інституціям громадянського суспільства й у нашій державі.

Підсумовуючи розгляд окресленої теми, зазначу, що розвиток громадянського суспільства є одним із пріоритетів демократичного поступу. Адже сучасне розвинене громадянське суспільство — це суспільство, в якому не тільки гарантовано всі права людини та всі громадянські свободи, але й забезпечено їх реалізацію. Це суспільство, де держава ефективно сприяє створенню і діяльності різноманітних організацій громадянського суспільства, визнає їх партнерами у розв'язанні суспільних проблем. Це суспільство, де запроваджено модель, так би мовити, діючої дорадчої демократії, за якої всі важливі владні рішення приймаються після проведення публічних консультацій із громадськістю, а хід їх реалізації відбувається під пильним громадським контролем. Розвинене громадянське суспільство є гарантом суспільної і політичної стабільності, безперебійної роботи демократичних механізмів врядування, прозорості діяльності органів влади.

На жаль, в Україні й досі не існує комплексного державного підходу щодо сприяння розвитку громадянського суспільства, спрямованого на запровадження сприятливих умов для створення організацій громадянського суспільства (ОГС) та полегшення їх діяльності і забезпечення основних громадянських прав та свобод. Натомість існують вочевидь дискримінаційні, порівняно з бізнесом, умови створення та реєстрації різних видів організацій громадянського суспільства, обмеження у сфері правозахисної діяльності, а дієві механізми підтримки діяльності ОГС з боку держави й бізнесу здебільшого відсутні.

Для розв'язання цих та супутних проблем необхідно:

— прийняти Стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства та план дій на її виконання;

— спростити та здешевити всю систему державного регулювання процедур створення та реєстрації різних інституцій громадянського суспільства;

— забезпечити для громадських і державних організацій рівні можливості у сфері надання соціальних послуг населенню за рахунок державного і місцевих бюджетів й тим самим розширити спектр учасників надання соціальних послуг громадянам, демонополізуючи в цьому роль державних структур;

— значно посилити податкові стимули для бізнесу й громадян, які надають безоплатно технічні засоби, приміщення та кошти організаціям громадянського суспільства, і внести відповідні чіткі зміни до податкового законодавства.

Усі ці заходи стануть досить чітким сигналом для розвитку ініціативи й піднесення діяльності інституцій громадянського суспільства. Водночас на даному етапі суспільного розвитку слід усім владним інститутам, політичним партіям і самим інституціям громадянського суспільства зосереджувати зусилля на розв'язанні означених проблем, утвердженні демократичних цінностей і розвитку недержавного сектору. Все це неодмінно сприятиме потужному утвердженню громадянського суспільства як інституту, дієвої складової сходження вітчизняної демократії.

¹ Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». — К.: НІСД, 2007. — С.79.

² Там само. — С.60.

³ День. — 2007. — 3 жовтня.

⁴ Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (Досвід країн Вишеградської групи та України). — К. — Знання України. — С.45.

⁵ Рудич Ф.М. Політична система та інститути громадянського суспільства в Україні: теоретичний та прикладний аспекти / Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. Монографія за загальною ред. д.і.н., проф. А.І.Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — С.27.

⁶ Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002-2005 роки: Звіт за даними дослідження / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт. Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. — К.: «Макрос», 2006. — 160 с.

⁷ Там само. — С.25.

⁸ Хуснутдінов О.Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства. (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). — К.: Друк. ФПУ, 2000. — 48 с.

⁹ Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики, перспективи. Національна безпека і оборона. — № 6(90). — К., 2007. — С. 3 — 42.

¹⁰ Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. — Перше півріччя 2007 року. — К., 2007. — С. 26 — 29.

¹¹ Там само. — С.30 — 35.

¹² Твій вибір — 2007. Розвиток громадянського суспільства: позиції політичних патрій. Український незалежний центр політичних досліджень. — К., 2007. — С. 7.

¹³ Там само. — С.6 — 9; Недержавні організації на ринку соціальних послуг: інституційні, законодавчі, фінансові і податкові аспекти // Рекомендації за підсумками проведення серії обласних та урядових круглих столів. — К., 2007.

Іван Бідзюра

**ПОЛІТОЛОГІЧНІ РОЗДУМИ У КОНТЕКСТІ ТРІАДИ
«ПАРЛАМЕНТАРИЗМ — ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО — ПРАВОВА ДЕРЖАВА»**

У контексті концепції атомізованого суспільства і суспільного ризику (З. Бауман і У. Бек) відкрystalізовано тенденції соціально-політичного розвитку України, пов'язані з визначенням повноважень політичного центру країни як відправних і визначальних щодо продовження процесу соціальних змін та, зокрема, реанімації реформи місцевого самоврядування в Україні.

Україна усе ще переживає період глибоких соціальних змін, які супроводжуються (особливо в контексті виборчих перегонів), популістськими «вибухами», розчаруваннями, соціальною апатією, зростанням соціальної напруги тощо. Для осягнення сутності змін, що відбуваються у глобалізованому світі, окремих сучасних країнах чи їх союзів, необхідні адекватні парадигми дослідження, технології та моделі, які б подолали фрагментарність політологічних розвідок, уможливили б вихід на концептуально обґрунтовані соціальні проекти та у системний вимір осягнення всієї складності, неоднозначності, суперечливості буття людини в Україні. За роки незалежності в Україні відбулося чимало подій, які задовільним чином не пояснюються жодною з відомих теоретичних моделей. Залишаються без відповіді багато запитань щодо сутності, темпів, спрямованості, перспектив розвитку українського суспільства.

Проблемна ситуація полягає у загостренні соціального запити на створення цілісної концепції (моделі) трансформації українського суспільства, яка передбачала б розробку й задовільний варіант відповіді на запитання про сутність, шляхи та перспективи формування в Україні громадянського суспільства і правової держави, взаємовідносин Центру і регіонів. Світова соціально-політична думка здавна вже апробує теоретико-методологічні підходи, сутність яких — в обґрунтуванні взаємовідносин держави і громадянського суспільства як самодостатніх партнерів, а не антиподів (Гегель, Маркс, Еллінек) поза рамками визначення пріоритету держави чи суспільства одної перед іншим.

Цю партнерську парадигму можна розглядати як базову, бо ж вона дозволяє врахувати вітчизняні реалії, наближаючи нас до стандартів цивілізованого життя та інтегруючи країну у західноєвропейський простір.

Зазначений теоретико-методологічний аспект «партнерської» проблеми актуалізується особливостями сучасного глобалізованого світу, станом соціального життя, що в окремих країнах визначені відомим британським соціологом Зігмунтом Бауманом як «індивідуалізовані суспільства». Сутнісні характеристики тих суспільств зумовлюють процеси, що пов'язано: а) з втратою людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів; б) з прогресуючою незахищеністю пересічної людини перед неконтрольованими тенденціями і соціальними змінами; в) з відмовою окремих людських спільнот від «не своїх» перспективних цілей заради досягнення «швидкого суспільного результату», що неминуче призводить до суспільної дезінтеграції. Звідси, за З. Бауманом, основною проблемою суспільства XXI століття постає фрагментація людського існування на фоні стрімкого ускладнення економічного життя, неможливості для окремої людини контролювати власну долю. У підсумку усе це призводить до відмови пересічних людей від довготермінових цілей розвитку, до перегляду ціннісних, морально-етичних орієнтацій, зумовлює соціальну нестабільність.

За зазначених умов людина у будь-якій країні перестає відчувати себе господарем і творцем умов свого існування. В цьому полягає одна з головних причин її дезорієнтованості, обмеженості та безпорадності, а зрештою, — до антигуманності суспільства загалом. Ми долучаємося до такого висновку британського автора: життєві стратегії окремих людей мають підстави складати внутрішньокраїнову опозицію політиці урядів та глобальним неконтрольованим силам на міжнародному рівні¹. Аби запобігти подібній «народній опозиції», слід чіткіше визначитися з повноваженнями гілок влади, «системою стримувань і противаг», забезпечивши їх безконфліктне функціонування, діалог та співпрацю, а на цій підставі рішучіше приступити до реформи системи місцевого самоврядування. У противному разі визначення «проблем Центру» як неодмінно пріоритетних і відправних у діяльності країни постійно нагадуватиме про себе, призводитиме до їх «накладання» на регіональну специфіку, формуватиме нові неузгодженості, «клубки нових суперечностей» тощо.

До аналогічних висновків дійшов і відомий німецький філософ і соціолог Ульріх фон Бек. Аналізуючи сучасний світ засобами тріадного понятійно-категорійного виміру «виклики — ризики», «небезпеки — загрози», «страхи — жахи», він охарактеризував сучасне суспільство як «суспільство ризику», яке потребує солідарних, узгоджених дій його членів заради подолання чи хоча б нейтралізації ризиків та небезпек, пов'язаних з його функціонуванням². У зазначеному контексті аналізу проблема формування громадянського суспільства і правової держави у транзитній країні не тільки залишається актуальною, а й набуває глобально-го виміру. Звісно, Україна не є тут винятком.

Руйнація тоталітарних режимів у экс-соціалістичних східно-європейських країнах та СРСР, диктаторських — у Латинській Америці поставили на порядок денний питання про механізми, форми і шляхи відродження (там, де воно існувало раніше) або створення (там, де мали місце лише його паростки) громадянського суспільства як гарантії демократії, прав і свобод людини і громадянина. Варто також зазначити, що праці західних авторів (зокрема, Е. Арато, Г. Арндт, Дж. Коена, Р. Дарендорфа та ін.), які обґрунтовують концепцію громадянського суспільства, подекуди використовуються для осягнення можливих дисфункцій та соціальних несправедливостей у процесі перебудови у посттоталітарних країнах ринково-ліберальної моделі суспільства західного типу³. Складність теоретичного осягнення цієї проблеми стосовно завдання формування в Україні громадянського суспільства та правової держави зумовлюється також низкою чинників, як об'єктивних (зумовлених, зокрема, перехідним станом українського суспільства), так і суб'єктивних (пов'язаних, насамперед, від ступеня розробки теоретико-методологічних підвалин дослідження нашого сучасного суспільства), пов'язаних зі становленням України як країни, держави і суспільства, а зрештою, як самостійного суб'єкта у глобалізованому світі.

Виявилася парадоксальна обставина: що теоретичні проблеми громадянського суспільства певний час не знаходили належного висвітлення ані на Заході, ані на радянському Сході. На Заході вважалося, що громадянські традиції там набули такого усталеного характеру і до того «розчинилися» у суспільстві, що у підсумку ототожнилися з ним настільки «злиті», що й саме громадянське суспільство стало «державою всезагальної благодаті». В СРСР же суспільствознавці взагалі не оперували

категорією «громадянське суспільство», — мовляв, не було самого предмета дослідження: інститути громадянського суспільства, які існували до жовтня 1917 року, були зруйновані, а нові, які виникли, були адаптовані до потреб політичної держави. Лише процеси глобальної демократизації у світі другої половини 80-х років відродили інтерес до проблем громадянського суспільства: на Заході актуальним стає питання демократизації держави (особливо знизу — засобами самоорганізації громадян), а на Сході і в Латинській Америці — демократизації та модернізації суспільства, переходу від авторитарно-бюрократичних політичних режимів до правової держави. Проблема громадянського суспільства стає актуальною як для політичної теорії, так і політичної практики, — особливо ж в аспектах таких питань, як подолання одновимірності «масового суспільства», заміни представницької демократії (процедурної) безпосередньою або «демократією участі», «відкритого суспільства», «універсалізації досвіду» громадянських суспільств, демократизації політичного життя світових спільнот тощо.

Щаблями розвитку політично незалежної країни поступово викристалізуються і пріоритети вітчизняних наукових досліджень у колі зазначених питань, пов'язаних, передусім, з розробкою концепції політичної демократії, шляхів становлення правової держави, їх концептуального обґрунтування тощо. На сьогодні — попри очевидні досягнення, найболючішим є структурно-функціональний аспект обґрунтування процесу становлення громадянського суспільства і правової держави, недооцінка значення самоорганізаційних засад у діяльності різноманітних недержавних, добровільних організацій і рухів, в яких акумулюється потенціал подальших суспільних трансформацій. А саме у рамках цих складових нашої повсякденної життєдіяльності і самоокреслюється подальша доля демократії, формування політично відповідальної перед народом влади, об'єктивні потреби у налагодженні її діалогу з народом.

Зосередимося на питанні «політичного діалогу». Діалог як форма взаємодії основних соціальних акторів сьогодення має сформувати нову соціальну реальність в її етнокультурних кольорах, в основі якої — відкритість і прозорість, консолідація і порозуміння, бажання працювати на конструктивну взаємодію та консенсус заради задоволення потреб людини, її блага. Можливо, це одне з найскладніших завдань, свого роду «над

завдання». Бо ж саме тісна, партнерська співпраця, діалог та порозуміння здатні породити так званий «кумулятивний ефект», — коли формується нова соціальна якість, яка завжди є більшою, ніж проста арифметична сума здобутків кожного із суб'єктів — учасників політико-громадських процесів.

Особливі завдання покладаються на центральний парламент — Верховну Раду України як орган народного представництва, вищий законодавчий орган країни, у діяльності якого трансформується енергія волевиявлення в правові засади конструювання нових соціальних реалій. Неодмінно значущою тут є роль електоральної системи. Парламентські вибори 2007 року, які вдруге відбулися за пропорційною системою, мають започаткувати нові механізми та технології розвитку наших державних і самоврядувальних засад у справі матеріалізації феномена політичної відповідальності партій як «місточків зв'язку» суспільства і держави. Вибори мають постати засобом консолідації політичних сил, а відтак і гілок влади, громадян та суспільства в цілому, сприяти досягненню компромісів і розумних поступок, в основі яких — комплекс об'єктивних потреб та інтересів розвитку країни. Верховна Рада України як вищий представницький орган має формуватися на засадах народного волевиявлення із врахуванням кожного голосу, кожної громадянської позиції в усьому можливому різнобарв'ї її політичного спектру, а то й його відтінку. Звичайно, ідеалу досягти тут неможливо, однак можливі втрати представництва мають бути мінімальними, а головне — не створювати загрози адекватності представництва, ідентичності вибору кожного виборця. Цю межу (межу адекватності представництва) не можна переходити, інакше можна породити «зручний» тій чи іншій політичній силі парламент, а з ним — і чужий народові уряд.

Формування Верховної Ради України за пропорційною виборчою системою має стати суттєвим кроком на шляху змушнення у країні громадянського суспільства і правової держави. Адже тільки подібний результат може подолати такі ганебні атрибути попереднього способу політичного життя, як авторитаризм, келійність і безвідповідальність, започаткувати механізми формування політичної відповідальності, у тому числі підпорядкувати виконавчу владу законодавчій. Особлива значущість завдання полягає у перетворенні політичних партій на дієвий засіб зв'язку суспільства і держави, а також делегування партіями

своїх кращих представників до органів державної влади і місцевого самоврядування.

Аналізуючи передвиборні програми партій і виборчих блоків, що подолали трьохвідсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради України п'ятого скликання, а саме: Партії регіонів, виборчого блоку «БЮТ», блоку «Наша Україна», Соціалістичної партії України та Комуністичної партії України — важливо виходити з таких критеріїв їхньої оцінки: а) міри їх підпорядкованості суспільним і державним інтересам як визначальним чинникам процесу соціальних змін; б) їхніх орієнтацій на подолання/пом'якшення проблем перехідного періоду, становлення України як суверенної країни; в) забезпечення функціонування українського суспільства як цілісної соціальної системи в єдності її базових функцій — ціледосягальної, адаптивної, інтегративної, відтворення структури та зняття напруги. Такий теоретико-методологічний підхід мав за мету спрогнозувати стратегію і тактику боротьби представлених у Верховній Раді України п'ятого скликання політичних партій і блоків щодо розв'язання доленосних проблем розвитку держави і суспільства, визначити їхні позиції та можливі пріоритети їхньої законодавчої діяльності. Не менш важливе завдання полягає також у спробі визначення міри ідеологічного забезпечення процесу модернізаційних змін в українському суспільстві, формування механізмів політичної відповідальності.

Своєрідним критерієм аналізу політологічного змісту передвиборних програм партій і блоків є міра підпорядкованості тих програм завданню формування засад громадянського суспільства, досягненню всекраїнової злагоди, політичної та соціальної стабільності, створенню соціально орієнтованої ринкової економіки, розвитку української політичної нації, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного здоров'я та морально-інтелектуального потенціалу, розвитку етнічної культури, мовної та релігійної самобутності всіх етнічних і національних меншин, що становлять «народ України», встановленню рівноправних і взаємовигідних відносин з усіма країнами, інтеграція в європейську та світову співдружність. Верховна Рада України має набути ознак довгоочікуваної конструктивної спрямованості, уникнути можливих ризиків і пасток, штучних збурень, емоційних екзальтацій тощо. Своєрідним критеріальним виміром ефективності роботи парламенту може бути відоме твердження,

згідно з яким державний діяч дбає про майбутнє країни, тоді як політик опікується питаннями власної долі в загальнодержавному перебігу подій, до яких, поза сумнівом, можна віднести і позачергові парламентські вибори. Звідси вбачається і завдання Верховної Ради України — перевести дещо девальвований останнім часом її авторитет в усталеність і професіоналізм дії парламентарів, законодавчого органу загалом, подолати кризові явища, знайти адекватні відповіді на виклики сьогодення — прийняти, насамперед, закони економічного спрямування, — зокрема ті, що формують передумови для інноваційного розвитку економіки, завершують законодавче оформлення пакету законопроектів, пов'язаних зі вступом до СОТ, виходять на забезпечення системного законодавчого контуру країни тощо.

Нова фаза змужніння у країні засад громадянського суспільства має настати після дочасних парламентських виборів від 30 вересня 2007 р. Політичні та економічні обіцянки новосформованої влади, дані народу України під час тих парламентських виборів, важливо перевести на мову закону. Інакше вони можуть перетворитися на вже «апробовані» популістські гасла. Це — один бік питання. Інший полягає у тому, щоб оновлений політикум не зловживав неринковими, адміністративно «ручними» методами управління економікою. Має бути закладена надійна, системна в своїй сутності нормативно-правова основа функціонування ринкової економіки.

До пріоритетних завдань розвитку українського суспільства має бути віднесена і проблема зміцнення правопорядку в усіх сферах суспільного життя. Мають бути прийняті нові Податковий кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс та Трудовий кодекс. На часі також прийняття довгоочікуваних законів «Про Президента України», «Про центральні органи виконавчої влади України», «Про тимчасові слідчі та спеціальні комісії Верховної Ради України», «Про Фонд державного майна України» та ін., які б сприяли підвищенню ефективності функціонування державного апарату, а значить, — і становленню правової держави.

Необхідно підняти на належний конституційний рівень роль і значення Верховної Ради України, підвищити ефективність функцій, які вона виконує в системі державної влади, до яких Конституція України відносить її законодавчу, представницьку, установчу функції, а також її повноваження в бюджетному

процесі, здійсненні парламентського контролю тощо. Поки що, на жаль, Верховна Рада України позиціонується між Сциллою популізму та лобіювання корпоративних інтересів і Харибдою викликів і загроз, кількість яких постійно зростає. Аналіз становлення парламентаризму в Україні свідчить, що посиленню конфронтації у міжфракційних відносинах сприяє започаткована у попередній період хвороблива традиція, згідно з якою народні депутати України часто керуються не загальнонаціональними інтересами, а власними чи корпоративними. Результативність законодавчого процесу суттєво корелюється колізіями інтересів фракцій і груп.

Верховна Рада України своєю законодавчою діяльністю, зокрема виконанням своїх державотворчих функцій гілки влади загалом, має сприяти тому, щоб «зернини» громадянського суспільства, народжені енергією і соціальною творчістю громадян країни, не тільки проросли на вітчизняному ґрунті, а й дали щедрий урожай, — як на рівні органів державної влади і місцевого самоврядування, так і у підвалинах свідомості людини, соціально-правових засад функціонування усього соціуму України. Процес формування громадянського суспільства достатньо складний, суперечливий, неоднозначний, — тому що він пов'язаний, насамперед, з формуванням необхідних внутрішніх умов — економічних, соціально-політичних і духовних, утвердженням діалогу і толерантності як норми поведінки, нового типу мислення в його цивілізаційному вимірі. А це означає, що, заклавши підмурки суверенного розвитку, гілки влади мають також конструювати соціально-політичний простір суто нашого, «місцевого» громадянського суспільства відповідно до викликів, ризиків і небезпек, що постали перед сучасною збуреною країною.

¹ Див: Бауман Зигмунт. Индивидуализированное общество / Пер. с нем. — М., 2002. — С.67, 152, 194, 197, 198, 254.

² Див: Бек фон Ульрих. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. — М., 2000.

³ Коэн Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. / Пер. с англ. — М., 2003; Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерки политики свободы / Пер. с нем. — М., 2002.; Арндт Г. Становище людини / Пер. з англ. — Львів, 1999.

Світлана Бондар

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СТАТУСУ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

В Україні з певною періодичністю відновлюються розмови про необхідність правового врегулювання статусу опозиції, визначення її повноважень та прав. Інтенсивність обговорення цієї проблеми та спроб її практичної реалізації зазвичай наростає після закінчення чергових парламентських виборів. Додатковим стимулом для актуалізації цієї теми стали вибори за пропорційною формулою та позачергові вибори, ініційовані саме опозицією через незадоволення своїм статусом у парламенті та діяльністю коаліції більшості. Свідченням актуальності цієї теми є також запропоновані Президентом України та депутатами Верховної Ради проекти законів, що постійно подаються на розгляд парламенту, і наукові праці, в яких обґрунтовується необхідність визначення правового статусу опозиції та можливості його конкретної реалізації.

Зокрема, статті Ф. де Сюремена «Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності»¹, Д. Дж. Бірса «Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах»² та В. Баубліса «Опозиція у сеймі Литовської республіки: права та гарантії діяльності»³ присвячені аналізу форм та механізмів визначення правового статусу опозиції в інших країнах та визначенню на базі їх досвіду рекомендацій для України. В інших роботах розглядаються питання визначення рівня та обсягів оптимальних для забезпечення ефективної діяльності опозиції прав та повноважень⁴, питання визначення правового статусу опозиції⁵, також розглядається питання загальної доцільності узаконення діяльності опозиції⁶. Щоправда, в більшості з зазначених джерел питання доцільності узаконення діяльності опозиції вирішується позитивно, навіть без визначення достатніх, на наш погляд, підстав. Не винятком є й, наприклад, одні з останніх і, до того ж, найґрунтовніших досліджень зазначеної проблематики — монографія «Правовий статус парламентської опозиції» та дисертаційне дослідження «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий

аналіз)», які належать авторству О.В. Совгирі⁷. Проте, на наш погляд, беззаперечне визнання доцільності правової регламентації діяльності опозиції є сумнівним, до того ж потребує визначення форм, механізмів і меж регламентації, а отже, заслугове на окреме дослідження. Особливо з врахуванням останніх обставин — впровадженням в Україні виборів за пропорційною формулою та проведенням політичної реформи, яка перерозподіляє повноваження парламенту, уряду та Президента. Тому метою нашого дослідження є визначення доцільності та форм реалізації правової регламентації статусу опозиції в Україні.

У законодавстві України справді й досі немає визначення терміна «опозиція»⁸. Не прописані її права і в Конституції України. Хоча ще 2000 року Конституційний Суд України у Висновку від 27 червня зазначив, що «запровадження в Конституції України поняття «постійно діюча парламентська більшість» логічно зумовлює потребу доповнити її гарантіями (хай навіть у загальній формі) для тієї частини складу Верховної Ради України, яка не входить до «постійно діючої парламентської більшості» і яку умовно можна характеризувати як «парламентську меншість». Невизначеність гарантій функціонування такої меншості може призвести до порушення однієї з основних засад, на яких ґрунтується суспільне життя в Україні — політичної та ідеологічної багатоманітності (Стаття 15 Конституції) і обмеження конституційних прав громадян, передбачених, зокрема, Статтями 34 і 38 Конституції України»⁹.

Однак, незважаючи на це, опозиція в Україні існує, і діяльність, яку вона проводить, є помітною, а в деяких випадках навіть ефективною. Опозиція дістала певну можливість висловлювати свої думки з приводу тих чи інших дій влади в реалізації визначеного соціально-економічного курсу. Хоча її права та обов'язки не є чітко визначеними, проте все ж її діяльність частково регулюється Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата України», Регламентом Верховної Ради України. Безпосередньо можливість функціонування політичної опозиції була надана Законом України «Про політичні партії в Україні». Саме завдяки цьому Закону опозиційні політичні партії дістали змогу: 1) висловлювати і публічно обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; 2) брати участь в обговоренні та оприлюднювати й обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади,

використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації...; 3) вносити до органів влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку»¹⁰.

Між тим, свідченням актуальності питання визначення правового статусу опозиції є не тільки наукові статті, але й реальні проекти законів, що постійно подаються на розгляд парламенту різними політичними силами. Спроби регламентувати законодавчим шляхом діяльність опозиції в Україні робилися вже неодноразово. Законопроекти на розгляд парламенту подавалися представниками різних, інколи діаметрально протилежних за програмними положеннями, сил, які, проте, демонстрували схожість поглядів на розуміння опозиції та на важливість визначення її правового статусу.

Перший з них було внесено на розгляд парламенту 9 лютого 1998 року депутатами Ю. Тимошенко і О. Єльяшкевичем¹¹. У цьому проекті головною ознакою опозиційності визначалася публічна незгода з державною політикою, спрямованість на зміну офіційного політичного курсу або на кадрові зміни у складі органів державної влади.

Наступними стали два, майже одночасно зареєстровані проекти закону — «Про парламентську опозицію» депутата В. Філенка¹² та «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» депутатів В. Ковалю, О. Карпова і В. Медведчука¹³. В їх проектах позапарламентські сили практично позбавляються статусу опозиційних, мова йде виключно про партії-власниці депутатських мандатів Верховної Ради. Таким чином політична опозиція фактично виводиться з поля владної взаємодії, визначеної даним законом.

У 2001 році були внесені вже три подібних законопроекти: «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстраційний № 6329) від 10 січня 2001 р. — проект Президента України; «Про політичну опозицію» (№ 7469) від 2001 р. — проект депутатів В. Понеділка, С. Гуценка, В. Сіренка, Г. Крючкова; проект Закону «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (№ 8240) від 8 листопада 2001 р. депутата Р. Зварича.

Після парламентських виборів 2002 року депутатами від фракції КПУ С. Гурином та Г. Крючковим 16 липня знову був внесений законопроект за № 2007 «Про політичну опозицію». Так само повторив свою спробу і депутат від «Нашої України» Р. Зварич

(Законопроект за № 2214). У 2003 році були внесені ще два законопроекти: № 2214-1 від 3 лютого 2003 р. «Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України» від депутатів С. Гавриша, О. Карпова та К. Ващук; та за № 2214-2 від 20 лютого 2003 р. «Про парламентську опозицію» депутата С. Правденка. 11 лютого 2004 р. депутат В. Філенко вніс черговий законопроект за № 2214-3 «Про парламентську опозицію».

Доля усіх цих проектів досить невдала. Лише два з них (перший проект В. Філенка та проект за № 5101-1 від групи депутатів) обговорювалися у ВР, проте, були відхилені парламентом. Говорячи про їх змістовне наповнення, слід зазначити, що у проектах Президента України Л. Кучми та народних депутатів Р. Зварича, О. Карпова, К. Ващук, С. Гавриша, С. Правденка¹⁴ парламентською опозицією називається фракція або група фракцій, які не увійшли до складу парламентської більшості й уклали угоду про парламентську опозицію, яку підписали не менше двох третин депутатів так званої парламентської меншості. В проекті В. Філенко¹⁵ наголошується також на тому, що рішення фракції про перехід в опозицію має затверджуватися ще й вищим представницьким статутним органом партії (з'їздом, зборами тощо).

У інших проектах визначальною вимогою до парламентської опозиції (яка складається з фракції або групи фракцій) є проголошення власної незгоди з політичним курсом Президента України та (або) Кабінету Міністрів України, (у проекті В. Філенка — (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р.) — критерієм опозиційності виступає систематичний публічний прояв незгоди з «політичним курсом Кабінету Міністрів України») і відсутність представників опозиційних партій у складі Кабінету Міністрів України та на посадах керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади України, у Раді міністрів Автономної Республіки Крим (проекти В. Філенка, В. Ковалю, О. Карпова, а також В. Медведчука, О. Карпова, К. Ващук, С. Гавриша) та Адміністрації Президента (проект В. Філенка (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р.). Причому в проектах В. Філенка не заперечується можливість існування кількох опозиційних формувань (блоків) у Верховній Раді. Втім усі інші проекти допускають участь представників політичної опозиції у вищих виконавчих органах влади.

На формальний, процедурний бік опозиційності звертають увагу в інших варіантах законів, наприклад, у проектах комуністів (проекти закону «Про політичну опозицію» депутатів від

фракції КПУ В. Понеділка, С. Гуренка, В. Сіренка, Г. Крючкова та С. Гуренка і Г. Крючкова). В їх рамках визначається, що фракції (чи групі фракцій) потрібно і достатньо проголосити про свою опозиційність до офіційного політичного курсу, а також (як і в проєкті В. Ковалю, О. Карпова і В. Медведчука) наголошуватися на не обов'язковості входження до об'єднаної парламентської опозиції всіх депутатів меншості.

Останніми на розгляді парламенту перебували два законопроекти: «Про опозиційну політичну діяльність», внесений народними депутатами Р. Богатирьовою, М. Комаром, Т. Чорноволом, В. Бевзенком (від 25.05.2006 р.) та проєкт Закону «Про парламентську опозицію», внесений народним депутатом Ю. Тимошенко (від 4.09.2006)¹⁶. В останньому з них парламентська опозиція визначається як об'єднання депутатських фракцій та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, критикують діяльність парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації. Оскільки жоден з цих законопроектів так і не був прийнятий, то, на думку О. В. Совгирі, «і досі в Україні опозиція ще не має всіх ознак політичного інституту з точки зору конституційного права»¹⁷.

Необхідність унормувати діяльність опозиції в Україні обґрунтовується, перш за все, необхідністю підвищення її ефективності, невиконанням нею певних функцій, яких від неї очікують, несприятливими умовами її діяльності, позитивним досвідом країн зі сталими демократичними традиціями. Наприклад, Д. Ковриженко вважає, що «Конституція України створила умови для існування опозиції як в парламенті, так і за його межами. Водночас, гарантії здійснення опозицією своїх функцій та повноважень забезпечено не було. Актуальними залишаються питання свободи слова, доступу громадян до інформації, відкритості влади, здатності опозиції (як і більшості) впливати на формування та діяльність уряду»¹⁸. З цього він робить висновок, що врегулювання більшості з цих питань потребує внесення системних змін до законодавства.

Якщо Д. Ковриженко переймається проблемами діяльності опозиції як суспільного інституту, не наголошуючи на її окремих

складових, то І. Павленко робить наголос на діяльності парламентської опозиції. Вона вважає, що необхідність унормування діяльності парламентської опозиції в Україні викликана, перш за все, потребою в організації роботи Верховної Ради України та зміні характеру відносин влади й опозиції, які внаслідок того, що в країні немає парламентських традицій, а також інших об'єктивних чинників, працюють не на державні інтереси, а перетворилися на дестабілізуючий фактор¹⁹. І. Павленко виділяє два моменти, які, на його погляд, зумовлюють необхідність правового унормування статусу опозиції: функції, які покладаються на політичну опозицію в демократичному суспільстві через законодавчу неврегульованість стають не тільки неможливими для реалізації, але й джерелом постійних політичних криз; унормування має бути сприятливим для розбудови партійної системи в Україні.

Говорячи про позитивний досвід інших країн у справі правового закріплення статусу опозиції слід зауважити, що опозиційна за своєю природою діяльність у переважній більшості країн окремими законами не регулюється. Це твердження однаково поширюється як на діяльність інституційно оформленої опозиції, яка існує в парламенті, органах місцевого самоврядування (фракції політичних партій), так і поза межами відповідних органів (опозиція в суспільстві в цілому, представлена окремими громадянами, організаціями, партіями, рухами, які не поділяють офіційного курсу; така опозиція є інституційно неформальною). Наприклад, у Литовській Республіці зміст, що вкладається у термін «опозиція», і права опозиції визначаються у Статуті Сейму. Зокрема, «опозиційними вважаються такі фракції (або коаліції), у політичних деклараціях яких (оголошених у Сеймі) викладені положення, що відрізняються від прийнятих більшістю Сейму (більшістю Сейму вважаються фракції, загальна кількість яких перевищує половину загальної чисельності Сейму і які підписали декларацію про спільну діяльність або договір про коаліційний уряд)». Оголосити себе опозиційними можуть також «фракції або коаліції членів Сейму, які не погоджуються з програмою уряду»²⁰.

Пояснюється це тим, що діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представництва в парламенті, органах місцевого та регіонального самоврядування, тобто інституційно неформальної опозиції, регламентується законами про об'єднання громадян, свободу

зібрань, свободу вираження політичних поглядів і переконань, про доступ до інформації тощо. Потреби в дублюванні відповідних прав та механізмів їхньої реалізації в окремому нормативно-правовому акті немає²¹.

До того ж сам термін «опозиція» не є характерним для зарубіжного законодавства — адже провести чітке розмежування між опозицією та всіма іншими суб'єктами державної політики, які повністю або частково не поділяють офіційного курсу глави держави або уряду (залежно від форми державного правління), на практиці неможливо. Тому, за винятком Португалії, Колумбії, Великобританії, Канади та ще декількох країн з англосаксонською правовою системою, у конституційній практиці більш вживаним є поняття політичної меншості, зміст якого поширюється як на сили, які повністю не поділяють офіційний політичний курс, так і тих суб'єктів, які займають більш помірковану позицію щодо нього, наприклад, не погоджуються з пріоритетами політики, формами її реалізації і т.п. В більшості парламентських систем діє принцип, що переможець виборів отримує владу, а переможені, себто опозиція — контроль і повний доступ до інформації. Подібні можливості можуть і повинні бути закріплені в законах стосовно функціонування ЗМІ в країні, та в сукупності нормативно-правових актів, що визначають принципи та умови діяльності парламенту.

Саме тому у законодавчих актах, які визначають основні форми роботи парламенту (регламенті, законах про парламентські комітети, слідчі комісії тощо), закріплюється зазвичай не статус опозиції, а статус тих фракцій та членів парламенту, які не входять до парламентської більшості, іншими словами — парламентської меншості. Існує, наприклад, світова практика, коли опозиції надається право формувати порядок денний двох чи більше днів, коли на трибуні виступає виключно опозиція. Важливо також мати детально виписаний механізм формування слідчих та спеціальних комісій парламенту. В Україні це є особливо важливим, оскільки у нас ще немає традицій і культури співіснування влади і опозиції. В демократичних же країнах опозиція сприймається як природне конструктивне явище, що зумовлює повагу до прав опозиції та вибір співпраці як форми взаємодії між парламентськими більшістю та меншістю.

Говорячи про необхідність визначення правового статусу опозиції ми опиняємося перед завданням визначити обширність

даного поняття, яке коливається від опозиції як суспільного, інституційно неоформленого явища, що включає діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представницьких мандатів, до парламентської опозиції, і, як крайнього її прояву, до монополії на звання опозиції з боку найбільшої опозиційної фракції парламенту. Визначення Д. Ковриженка та І. Павленко демонструють відмінність у розумінні опозиції як інституційно неоформленого явища і як парламентської опозиції. Ми можемо знайти пояснення такій увазі саме парламентській опозиції. Сучасна ситуація в Україні характеризується модифікацією політичної системи, пов'язаною з конституційною реформою та перенесенням основного важеля впливу в системі органів державної влади від Президента до Прем'єр-міністра. Це зумовлює переміщення акценту у протистоянні опозиції та влади у площину «парламент — уряд». Визначення статусу парламентської більшості автоматично тягне за собою необхідність регламентації статусу та функціонування опозиційної меншості у парламенті. Саме тому часто йдеться про потребу визначення статусу саме парламентської опозиції (або меншості). В цьому разі поле, яке потрібно внормувати, дуже вузьке і зводиться до парламентського статусу опозиції і тих механізмів, яких не вистачає меншості. Чи потребує це поле прийняття окремого законопроекту? Головним при цьому є очевидна, виходячи з положень, що містяться в вищезазначених пропонованих депутатами законопроектах, загроза монополізації статусу опозиції домінуючою серед опозиційних фракцій, яка зможе шляхом формалізації свого статусу опозиції перебрати на себе ефірний час, керівництво «тіньовим» урядом, участь у розподілі комітетів і т.д. Це може привести до формування двопартійної системи в Україні. І без жодних для цього соціальних передумов, виключно процедурних шляхом.

Реалізація необхідних для ефективної діяльності опозиції прав може бути забезпечена кількома способами: через включення відповідних норм до Конституції і до парламентського регламенту; лише до регламенту; через прийняття закону про парламентську опозицію або без правового унормування — силою політичної традиції. Розраховувати на ефективність регулювання відносин влада — опозиція на сьогодні ще не доводиться. Опозиція ще й досі не сприймається належною

мірою як конструктивне природне явище, її дії критикуються з боку влади.

Діяльність депутатських фракцій у Верховній Раді України регламентується Регламентом Верховної Ради. Оскільки зміст переважної більшості законопроектів, спрямованих на врегулювання статусу опозиції, зводиться в основному до визначення прав фракцій та груп, що утворюють більшість, та опозицію у Верховній Раді України, а також порядку створення останніх, підстав для врегулювання статусу опозиції шляхом прийняття відповідного окремого Закону, на наш погляд, не існує. Оскільки на сьогодні інституційно оформлена опозиція зосереджена як в парламенті, так і в місцевих радах, то найбільш оптимальними способами та механізмами її захисту слід визнати «дотримання норм регламентів, які закріплюють принцип пропорційного розподілу керівних посад у парламенті (органах місцевого самоврядування) та посад у складі парламентських комітетів між фракціями (тобто, — відповідно до кількості депутатів, які входять до складу фракції), обов'язковість надання урядом інформації на запити та звернення, незалежно від того, хто є ініціатором запиту (звернення)» тощо²².

Порядок утворення парламентської більшості та опозиції, права і гарантії їх діяльності слід врегульовувати Регламентом Верховної Ради України. Доступ опозиції до засобів масової інформації — законами про засоби масової інформації. Це має дати змогу врегулювати права не тільки парламентської опозиції, але й інституційно неформальної також. Права ж і гарантії опозиції, яка існує поза межами парламенту, лежать у площині регулювання законодавства про місцеве самоврядування, про звернення громадян, про політичні партії, засоби масової інформації тощо. Порядок утворення більшості та опозиції, права і гарантії їх діяльності в місцевих радах слід врегульовувати місцевими регламентами, кожен з яких має враховувати специфіку регіону та систему владних відносин, що в його рамках уже склалися.

¹ Сюрмен Ф. де . Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002.

² Бірс Д. Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. — <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>

³ Баубліс В. Опозиція у сеймі Литовської республіки: права та гарантії діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002.

⁴ Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. — 2002. — №4.

⁵ Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14); Правове встановлення статусу опозиції, її прав і гарантій діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002; Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження. — К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006; Когут І. Проблеми та перспективи законодавчого визначення статусу опозиції в Україні // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. — 2003. -№ 2(7).

⁶ Понеділко В. Узаконення, конституювання опозиції — суспільна потреба // Віче. — 2002. — № 3; Ковриженко Д. Правовий статус парламентської опозиції: доцільність і механізми правового врегулювання // Лабораторія законодавчих ініціатив. Доступно: <http://www.parlament.org.ua/index.php?action>; Підлуська І. Статус і права опозиції: порівняльний аналіз // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. — 2003. — № 2(7).

⁷ Совгіря О.В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 2005; Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції. — К.: Центр навчальної літератури, 2006.

⁸ Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14).

⁹ Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» вимогам Статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до Статей 76, 80, 90, 106 Конституції України) № — в від 27.06.2000, розділ 3.3.1. — <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>

¹⁰ Закон України «Про політичні партії в Україні» // ВВР України. — 2001. — № 23. — С. 12.

¹¹ Правове встановлення статусу опозиції, її прав і гарантій діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002. — С. 34.

¹² Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р., внесений народним депутатом України В.П. Філенком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101.htm>

¹³ Проект Закону України «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» (реєстр. № 5101-1 від 28 лютого 2000 р., внесений народними депутатами України В.С. Ковалем, О.М. Карповим, В.В. Медведчуком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101-1.htm>

¹⁴ Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 6329 від 10 січня 2001 р., внесений Президентом України на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p6329.htm>; Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 8240 від 08 лютого 2001 р., внесений народним депутатом України Р.М. Зваричем на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p8240.htm>; Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-1 від 30 липня 2003 р., внесений народними депутатами України О. М. Карповим, К. Т. Ващук, С. Б. Гавришем на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=14124&pf35401=29307>; Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-2 від 20 лютого 2003 р., внесений народним депутатом України С. М. Правденком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>

¹⁵ Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-3 від 11 лютого 2004 р., внесений народним депутатом України В. П. Філенком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>

¹⁶ Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження. — К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. — С. 22.

¹⁷ Совгіря О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 2005. — С. 10.

¹⁸ Ковриженко Д. Правовий статус парламентської опозиції: доцільність і механізми правового врегулювання // Лабораторія законодавчих ініціатив. Доступно: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&dtopic=6&ar_id=1147&as=0

¹⁹ Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14). — С. 16.

²⁰ Баубліс В. Опозиція у сеймі Литовської республіки: права та гарантії діяльності. // Національна безпека і оборона, № 7. — К., 2002. — С. 61.

²¹ Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження. — К., 2006. — С. 4.

²² Там само. — С. 8.

Наталія Макаренко

РОЛЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ ЯК ЗАКОНОДАВЧОГО ІНСТИТУТУ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Становлення та розвиток демократичної, правової, соціальної держави є основним конституційним принципом і завданням державотворчого процесу. Головними ознаками такої держави має бути пріоритет права і свободи людини і громадянина; підпорядкованість держави інтересам суспільства; прозора та підконтрольна громадськості виборча система; демократія і соціальна справедливість.

Основне місце в процесі формування соціальної держави займає Верховна Рада України. На сучасному етапі, в період реформування політичної системи, має суттєво посилитися діяльність Верховної Ради по забезпеченню основних прав та свобод громадян, яка реалізується в межах законодавчої, установчої та контрольної функціях парламенту. Цей напрям діяльності Верховної Ради не повністю відповідає вимогам, які ставлять перед нею потреби українське суспільство, світові загальноцивілізаційні стандарти.

У зв'язку з цим актуальним є науковий аналіз і пошук шляхів удосконалення роботи парламенту України у процесі формування державної політики соціального забезпечення, вироблення рекомендацій щодо підвищення ефективності його роботи, авторитету в суспільстві, а також механізму реалізації повноважень відповідно до світових стандартів.

Актуальність теми зумовила її широке та всебічне дослідження науковцями різних суспільних наук. В.Шаповал одним з перших українських правознавців почав досліджувати місце законодавчої влади в системі гілок влади в Україні, показав значення системи розподілу влад для розвитку парламентської системи¹. Автор зробив аналіз конституційного статусу парламентів, статусу глав держав, вищих органів виконавчої влади зарубіжних парламентів, розкрив значення принципу протизваги та взаємодії для ефективної роботи державного механізму². Серед досліджень філософського спрямування, які ставили за мету осмислити

явища парламентаризму як суспільного явища, дати аналіз соціально-політичним, суспільним процесам, що відбувалися в Україні протягом останніх років, варто назвати роботи Д. Безлюди, В. Бондаренка, В. Андрущенко, М. Михальченка³. На відміну від пізнання парламенту як політичного інституту правознавцями, для яких характерна абстрагованість, певна сталість, політологи досліджують закономірності розвитку законодавчого органу у співвідношенні з реальним буттям, у динаміці. Це роботи В. Журавського, І. Кураса, Л. Кривенко, С. Рябова, М. Томенка, В. Полохало, О. Дергачова, Ф. Рудича, С. Телешуна та інших. На думку цих авторів, питання забезпечення та реалізації в практичне життя основ правової та соціальної держави безпосередньо пов'язано з проблемою оптимального співвідношення повноважень різних владних структур у рамках конституційного принципу розподілу влад, взаємодії всіх складових державного механізму.

У сучасній літературі активно обговорюється питання щодо тотожності чи автономності понять права та соціальна держава. Більшість авторів вважає, що ці поняття є дуже близькими, взаємопов'язаними, частинами одного цілого, але не підмінюють одне одного і часто, особливо в країнах «молодої демократії» мають недостатню розвиненість однієї зі складових⁴. Як стверджує О. Скрипник, не кожна демократична права держава є соціальною⁵. Основною метою правової держави є забезпечення правових гарантій громадських та політичних прав особистості та встановлення меж державного втручання; права рівність усіх громадян і держави перед законом; свобода і права людини як єдиний обмежувач свободи індивіда; всезагальність права; запровадження принципу розподілу влад⁶.

Соціальна держава своїм пріоритетом вважає забезпечення не лише права на гідне існування, а й механізм практичного забезпечення цього самого гідного існування. Соціальна держава наповнює правові норми реальним змістом. Соціальна держава бере на себе обов'язок підтримання стабільного соціально-економічного становища її членів, соціальної злагоди, здійснює соціальне регулювання. Важливою соціальною функцією України, на нашу думку, є державна підтримка національної інтеграції, розвиток і підтримка сучасних процесів становлення і консолідації української політичної нації.

Ознаками соціальної держави є: свобода і справедливість; забезпечення соціально-економічних прав людини, соціальне

страхування, політика зайнятості та охорони прав працівників, підтримка сім'ї, турбота про безробітних, молодь, людей похилого віку, доступність освіти, охорона здоров'я та материнства, культури, забезпечення рівних прав і можливостей представників різних національних, етнічних груп, збереження екологічного середовища. Ж. Пустовіт додає ще й такі ознаки соціальної держави: гідний людини прожитковий мінімум, соціальне вирівнювання, дотації⁷. Прикладом соціальних держав є США, Німеччина, Данія, Швеція, багато інших країн, в яких впродовж років склалися принципи і методи проведення багатогранної соціальної політики. Україні ще належить впроваджувати в життя основні принципи соціальної політики.

Сьогодні, на наш погляд, бракує наукових праць, в яких парламент досліджувався б як елемент політичної системи, містилися б шляхи оптимізації його роботи у напрямі формування соціальної держави, взаємодії з іншими органами державного управління, рекомендації щодо вдосконалення форм і методів роботи Верховної Ради, обґрунтовувалася б об'єктивна необхідність підвищення статусу і практичних можливостей парламенту України.

Людину як найвищу суспільну цінність, її права і свободи ще не поставлено у центр нормотворчої діяльності, а відповідно, і практичної роботи державних органів, владних структур. Цю піраміду варто розвернути. Конституційна комісія Верховної Ради України проаналізувала досвід країн, зокрема Німеччини, де функціонує соціальна державність, і на цій основі обґрунтувала необхідність включення до Конституції поняття «соціальна держава».

Взагалі поняття «соціальна держава» увійшло до наукового обігу наприкінці XIX ст. і характеризувало політику деяких західних країн. Соціалізація країн Західної Європи пройшла декілька етапів, його сучасна стадія пов'язана з технократизацією та інформатизацією суспільства. Основний сенс соціальних держав — підпорядкування економіки інтересам та добробуту людини. Головним досягненням соціальних держав є: по-перше, формування особливого типу людини, яка відрізняється економічною та політичною активністю, впевненістю у майбутньому, високим рівнем добробуту, соціальною захищеністю; по-друге, соціальна держава створює можливості для всебічної реалізації принципу соціальної рівності, керується у цій сфері особливим Соціальним кодексом.

В умовах переходу до ринкової економіки захист соціально-економічних прав громадян повинен стати однією з головних функцій держави. Вищі органи державної влади мають розробити концепцію соціально-економічного розвитку країни і забезпечити реалізацію соціального захисту населення. Відповідно до Конституції України забезпечення, охорона та захист прав і свобод громадян — завдання Верховної Ради, Президента України, Кабінету Міністрів, судових органів, прокуратури, обласних та місцевих адміністрацій, інших органів державного управління різного рівня, надзвичайно важлива їх взаємодія та злагодженість. Але особливу роль у забезпеченні прав громадян відіграє Верховна Рада України.

Питання співвідношення повноважень парламенту з компетенцією інших вищих державних органів у сфері забезпечення прав і свобод людини має принципове значення для визначення характеру соціальної політики, ступеня його впливу на соціальні процеси, що відбуваються в Україні.

У реалізації Верховною Радою завдань щодо забезпечення та охорони основних прав і свобод найважливішу роль відіграють, на нашу думку, її законодавча, установча та контрольна діяльність. Її діяльність у цій сфері спирається на законодавчі, представницькі, установчі, контрольні, кадрові та зовнішньополітичні повноваження.

Провідна роль Верховної Ради України в конституційно-правовому механізмі щодо захисту основних прав та свобод людини зумовлюється рядом факторів: по-перше, парламент прийняв Конституцію України, яка закріпила основні права й обов'язки людини; по-друге, парламент отримує свої повноваження безпосередньо від народу і у колективний спосіб здійснює первинну регламентацію основних прав і свобод громадян; по-третє, парламент визначає правовий статус державних інституцій, які забезпечують права людини; по-четверте, тільки Верховна Рада (крім волі народу, висловленої на всенародному референдумі) може внести зміни в конституційно-правовий статус людини; по-п'яте, Верховна Рада має право контролю за дотриманням прав людини; по-шосте, Верховна Рада має право заборонити діяльність суб'єктів політичного процесу, якщо вона спрямована на обмеження прав людини, становить загрозу її життю та здоров'ю.

У той же час особлива роль парламенту в проведенні соціальної політики не означає, що це сфера діяльності лише Верховної

Ради. Принцип розподілу влад, закріплений Конституцією, стоїть на сторожі узурпації повноважень однією з гілок влади. Крім того, дуже важливим, навіть основоположним, є принцип закріплений у ст. 3 новітньої Конституції України, який проголошує, що забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, що права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і напрям діяльності держави. Ця демократична норма, на жаль, поки що не знайшла повного втілення в житті.

У процесі забезпечення Верховної Радою основних прав людини провідне місце належить законодавчій функції. Це зумовлюється наступними об'єктивними чинниками:

— Верховній Раді належить виключне право на законодавчому рівні визначати основи правового статусу громадянина, ухвалюючи відповідні законодавчі акти : Конституцію, закони України (про громадянство, про об'єднання, про статус іноземців, про міграцію, про національні меншини тощо), підзаконні акти, нормативні документи. Виконуючи функцію забезпечення та охорони прав і свобод громадян, Верховна Рада України здійснює велику роботу з вдосконалення законодавства. Пріоритетними в сьогоdnішніх умовах мають бути соціально-економічні права громадян. 14 статей Конституції України безпосередньо регламентують ці права і свободи. Так, Конституція України 1996 року закріпила право на приватну власність (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), на труд (ст. 43, при чому ч.7 ст. 43 закріплює на рівні Основного Закону право на своєчасне отримання винагороди за працю), на страйк (ст. 44), на відпочинок (ст. 45), на соціальний захист (у тому числі на соціальне страхування і соціальне забезпечення (ст. 46), на житло (ст. 47), на достатній прожитковий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я (ст. 49), на безпечне оточуюче середовище (ст. 50), на свободу шлюбу і державний захист сім'ї (ст. 51), право на освіту (ст. 53) і свободу творчості (ст. 54). В статтях Конституції простежується намагання використати досягнення світової політико-правової конституційної культури, міжнародні вимоги стандартів у сфері прав людини, світовий досвід побудови демократичної, правової, соціальної держави.

— Верховна Рада в процесі своєї законотворчої діяльності визначає основи правового статусу державних органів, діяльність яких пов'язана з забезпеченням прав і свобод громадянина

(Президента України, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду, прокуратури, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, судів, політичних партій, суспільних організацій тощо). Окремо слід відзначити місце в конституційно-правовому механізмі забезпечення прав і свобод людини інституту Уповноваженого Верховної Ради з прав людини⁸. Парламент України, згідно з його установчими функціями, уповноважений призначати та звільняти з посади Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, має право заслуховувати його щорічні звіти про стан дотримання та захист прав і свобод людини.

— Верховна Рада України на конституційному рівні встановлює заборони за звуження основних прав або їх ліквідацію. Зокрема, ст. 64 Конституції визначає, що конституційні права і свободи громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах військового або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод з зазначенням строку дії цих обмежень.

Принципове значення мають положення Конституції, викладені в ст. 22 щодо того, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними, що вони гарантовані і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів чи внесенні змін до чинних не дозволяється звуження змісту та об'єму діючих прав та свобод. У цих конституційних нормах парламент України визначив основні параметри державної політики в питаннях прав та свобод людини: якість конституційних прав та свобод не є вичерпним, їх коло може бути розширено; неприпустимо звуження їх змісту та об'єму; неприпустимо скасування, у тому числі й самим парламентом конституційних прав та свобод; передбачена можливість часткового обмеження прав та свобод у випадках, передбачених Конституцією (в період війни, випадках надзвичайного стану).

— Верховна Рада закріплює на конституційному рівні принцип рівності громадян України, який є основоположним для реалізації основних прав і свобод. Положення, що громадяни України мають рівні конституційні права і свободи, рівні перед законом (ст. 24 Конституції), не мають привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших поглядів, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, по мовним та іншим ознакам відповідає міжнародним стандартам прав людини.

— Верховна Рада на конституційному рівні встановлює заборону на функціонування суб'єктів політичного процесу, діяльність якого спрямована проти прав людини. Так, згідно зі ст. 37 Конституції України заборонено утворення та функціонування політичних партій та об'єднань, програмна мета та діяльність яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягає на права та свободи людини, її здоров'я.

Для законодавчої діяльності Верховної Ради на сьогоднішньому етапі характерно розширення діапазону діяльності у напрямі правового закріплення основних і проведення нових законів, які регламентують та гарантують права і свободи громадян України. До таких належать: право на підприємницьку діяльність, на страйк, на достатній життєвий рівень, на безпечне для життя оточуюче середовище, на інформацію, на свободу пересування та ін. Але значним недоліком діяльності всіх гілок влади та їх інститутів є недостатнє втілення цих норм в життя. Реальне дотримання та забезпечення прав людини залежить від реформування цивільного, трудового, адміністративного законодавства, судової системи загалом. Вона потребує радикального вдосконалення і оновлення.

— Верховна Рада України визначає, які міжнародні правові норми можуть бути імплантовані в українське законодавство, оскільки відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, право згоди на обов'язковість яких має Верховна Рада, є частиною національного законодавства. До повноважень парламенту належить надання згоди в зазначений законом термін на обов'язковість дотримання міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України (п.32 ст. 85 Конституції).

Реалізація установчої функції парламенту відбувається також і при формуванні суддівського корпусу. Вищий орган судової влади в Україні — Верховний Суд України самостійно обирається Верховною Радою України строком на десять років. Верховна Рада призначає третину складу Конституційного суду України (загалом складається з 18 суддів) і самостійно обирає суддів загальних судів безстроково (п.26-27 ст. 85 Конституції України). Діяльність суддів безпосередньо пов'язана з дотримання прав і свобод громадян, тому установча функція Верховної Ради у цій сфері має пряме відношення до забезпечення цих прав.

Але парламент не лише приймає акти, які визначають основні права, свободи та обов'язки громадян, але й має ще й право контролю за тим, як ці норми втілюються в практичній площині. Контрольна діяльність Верховної Ради реалізується як безпосередньо (головним чином через заслуховування звітів відповідних органів про їх діяльність в даному напрямі), парламентські структури (через контрольну діяльність комітетів парламенту, особливо роботу Комітету з прав людини і громадянина; національних меншин; з питань соціальної політики і праці; охорони здоров'я, материнства і дитинства; екологічної політики; по питанням молоді, спорту і туризму; по законодавчому забезпеченню свободи слова та засобів масової інформації тощо), через роботу слідчих комісій, а також через роботу народних депутатів. Останні мають право, згідно зі ст. 86 Конституції звертатися на сесії Верховної Ради із запитамі в органи парламенту України, до Кабінету Міністрів, до керівників державних органів, органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств та установ з питань прав людини.

Контроль парламенту за дотриманням та охороною прав та свобод громадян є частиною загальної контрольної діяльності парламенту і реалізується в процесі обговорення і затвердження Бюджету України; прийняття загальнодержавних програм економічного, соціального, національно-культурного розвитку; в процесі заслуховування щорічних та позачергових звернень Президента України; в ході розгляду та прийняття Програми діяльності Кабінету Міністрів України; під час розгляду депутатських запитів.

Реалізація принципів соціальної правової держави, як засвідчує досвід Німеччини, Данії, Італії, Франції, відбувається там, де політичні сили, які є носіями політико-правової активності у сфері законотворчих процесів, мають можливості запроваджувати їх у життя. Отже, партія, що перебуває при владі, бере на себе відповідальність за прийняття та реалізацію програми соціального захисту, а у разі поразки — за прорахунки.

В Україні втілення в життя цього принципу ускладнюється процесом політичного структурування, який активно відбувається. Правоцентристські та праві партії, наголошує О. Скрипник, виступають здебільшого за побудову в Україні національного, а не соціального господарства. Соціальні ідеї висловлюються лідерами партій центристського типу⁹.

Світова практика виявляє, що найвпливовішими напрямками функціонування й розвитку соціальної політики є ліберальний та соціально-демократичний. Ліберальний напрям передбачає надання можливостей для розв'язання індивідуальних проблем самому громадянину, а держава лише формує для цього умови і бере на себе функції, які він неспроможний виконати власними силами. Соціально-демократичний (патерналістський) напрям передбачає покладання значної частини соціальних питань на державу.

Україна поки що чітко не визначилася з формою соціальної політики, що значною мірою пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками:

По-перше, складні економічні «стартові» умови, реорганізація центральних органів влади, бюджетний процес, переговори щодо реструктуризації зовнішньої заборгованості;

По-друге, недостатня збалансованість гілок влади, є недосконалість механізму реалізації державної влади, недостатня розвиненість сучасних політичних інститутів, процедур та форм взаємовідносин законодавчої, виконавчої та судової влади, відсутність чітко визначеної позиції парламентської більшості та опозиції;

По-третє, недосконалість правової бази;

По-четверте, недостатній рівень політичної культури суспільства, представників політичної еліти, народних депутатів, недостатня дотриманість принципів демократичного плюралізму і небажання (або невміння) пошуку шляхів до загальнонаціонального консенсусу.

Формою державної політики соціального забезпечення в Україні є так званий пом'якшений варіант соціальної політики лібералізму. Суть його полягає в наданні населенню мінімального рівня соціальних гарантій з боку держави. Мінімальні кошти для існування повинні співвідноситися з мінімальними потребами, а їх рівень має зростати пропорційно підвищенню загального життєвого стандарту.

Основою проведення соціальних реформ є створення цілісної демократичної політико-правової бази. Реформування потребує судова система України: оновлення трудового, житлового законодавства; покращання вимагає робота Конституційного Суду на стадії підготовки законопроектів, в аналізі та удосконаленні практики застосування нормативно-правових актів. Незалежність

суду не повинна розглядатися як корпоративна замкненість. Пріоритетними у його роботі мають стати питання захисту людини. В Україні ж поки що переважає репресивне-каральне спрямування, а захист прав, честі і гідності людини перебувають на другому плані. Зараз із кожних ста засуджених 36 направляються у місця позбавлення волі. Для порівняння, у Німеччині до 83% засуджених застосовується таке покарання, як майнові стягнення. При тому рівень злочинності в Німеччині не збільшується, а навпаки. Звичайно, в Україні це є наслідками каральної ідеології, яка була судовою та ідеологічної практикою продовж багатьох років.

Соціальна політика може здійснюватися не лише на загальнодержавному, а й на територіальному рівні. Тому особливо важливу роль відіграє нині місцеве самоврядування.

Таким чином, у сучасному демократичному суспільстві забезпечення прав і свобод громадян, їх соціальна захищеність — чи не найголовніша функція держави. Ознаками соціальної держави є: гідний людини прожитковий мінімум, соціальне вирівнювання, дотації; свобода і справедливість; забезпечення соціально-економічних прав людини, соціальне страхування, політика зайнятості та охорони прав працівників, підтримка сім'ї, турбота про безробітних, молодь, людей похилого віку, доступність освіти, охорона здоров'я та материнства, культури, забезпечення рівних прав і можливостей представників різних національних, етнічних груп, збереження екологічного середовища.

Україна поки що чітко не визначилася з формою соціальної політики, що значною мірою пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Варіантом, який обрала Україна є, так званий, пом'якшений варіант соціальної політики лібералізму. Суть його полягає в наданні мінімального рівня соціальних гарантій з боку держави. Мінімальні кошти для існування повинні співвідноситися з мінімальними потребами, а їх рівень має зростати пропорційно підвищенню загального життєвого стандарту.

¹ Шаповал В. М. Зарубіжний парламентаризм. — К.: Інститут управління та самоврядування при КМ України: Вид-во «Основи», 1993. — 536 с.

² Шаповал В. Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз. — К.: Програма Л, 1995. — 136 с.

³ Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років: Монографія. Кремень В. Г., Безлюда Д. М., Бондаренко В. Д. та ін.; Національний інститут стратегічних

досліджен. — К.,1996. — 107 с. (Стратегія політики і політичний аналіз: Вип.2); Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. — К.: Украинский центр духовной культуры,1996. — 512 с.

⁴ Див. напр.: Пугачев В. П., Соловьев А.И. Соотношение социального и правового государства. М., 2000- С.260.

⁵ Скрипник О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.,1999. — С.28.

⁶ Пугачев В. П. Соловьев А. И. Отличительные черты правового государства. — М.,1999. — С.260.

⁷ Пустовіт Ж. Соціальна держава — гарант прав та свобод людини і громадянина // Нова політика. — 1999. — №5. — С.55-58.

⁸ Докладніше про це див.: Петренко А. А. Питання вдосконалення парламентського контролю і закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» // Державно-правова реформа в Україні: Матеріали наук.-практ. конф., (лист. 1997 р.). — К.,1997. — С.163-165; Закоморна К. О. Роль інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у систематизації законодавства // Систематизація законодавства в Україні: Проблеми теорії і практики: Матеріали між нар. наук.-практ. конф., (жовт. 1999 р.). — К.,1999. — С.442-446.

⁹ Див. Скрипник О. В. Назв. праця. — С.110.

Віктор Пащенко

ВІД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ ДО ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Більше п'ятнадцяти років минуло з того часу, як Україна отримала нову модель урядування. Модель, створену на основі системи демократичних інститутів. Якими є наслідки цього кроку? Чи утвердилася демократія на Україні і які її перспективи? Демократія, взагалі — є нетиповим феноменом в історії існування людських цивілізацій. Можна це стверджувати незважаючи на широке поширення демократичної форми урядування в світі нині, оскільки дуже часто «демократія» виявляється лише ширмою, демократичним фасадом, де за формальними демократичними інститутами та процедурами приховані зовсім інші принципи державного урядування. Про що свідчить, зокрема, теперішній досвід Росії. Російські політтехнологи А. Куртов та М. Каган пишуть: «Владі стало необхідно, з одного боку, показати... що нова Росія буде «справжню» демократію, а з іншого — зберегти автократичні принципи її організації, спадковості і взаємодії з суспільством. Для цього була законодавчо оформлена процедура відкритих альтернативних виборів, ... але одночасно було збудовано механізм проведення виборчих кампаній таким чином, щоб результат виборів було фактично вирішено наперед»¹. Цей механізм — використання політичних технологій в умовах монополії на інформаційні та адміністративні ресурси, та впровадження права Президента знімати зі своїх посад обраних народом посадових осіб — губернаторів, мерів.

Демократія потребує особливих умов для свого існування, якщо це має бути існування без спотворення самої сутності демократії, і є в цьому плані найбільш примхливою серед інших можливих форм урядування. Це було зрозуміло Джорджу Вашингтону, який в своїй «Прощальній промові» говорив про відчайдушну експериментальність встановлюваного ним ладу і виражав сумніви чи не зроблять його неможливим притаманні людям вади. Завдяки точним наукам ми знаємо: для повторення успішного експерименту необхідно в точності дотриматися умов, в яких він здійснювався. Але умови американського експерименту складні для відтворення,

адже це експеримент у масштабах суспільства. Так, однією зі складових цих умов була культура. Наша культура дуже відрізняється від культури американського суспільства дев'ятнадцятого сторіччя, і поміняти ми її не в змозі, принаймні відразу. Культура є, радше, нашою долею, ніж предметом вибору, наша особистість сформована культурою, і ми не можемо знехтувати цим фактом. Про це свого часу попереджав ще Адам Фергюсон, застерігаючи від спроб копіювати систему парламентської монархії Великобританії: «Будь-яка конкретна практика одного народу рідко переноситься на інший народ — до тих пір, поки не складуться аналогічні умови, які підготують ґрунт для подібного перенесення»². То чи значить це, що демократія є унікальним феноменом, можливим лише за певної комбінації умов, яка є притаманною лише одному суспільству? Ні, і про це свідчать численні демократії Європи. Тобто, для повторення успішного експерименту, справді, необхідно в точності дотриматися умов, в яких він здійснювався, або, не маючи змоги забезпечити дотримання всіх умов, провести інший успішний експеримент.

Експериментальність запровадження нових інститутів полягає в тому, що дуже важко прорахувати всі умови, всі змінні соціокультурного середовища, які супроводжують це впровадження і які будуть справляти позитивний або негативний вплив, і наперед визначити результат. Відповідно, завжди залишається ризик, що експеримент себе не виправдає, тобто суспільство не сприйме ці інститути. Кожне суспільство має механізм відтворення своєї культури — традицію. За допомогою якої здійснюється певний відбір, стереотипізація досвіду і передача стереотипів, за схемою — інновація, відбір, стереотипізація та стабілізація. Таким чином, традиція визначає, чи будуть сприйняті інновації. «Традиція ... слугує не тільки символом безперервності, але й тим, що визначає межі інновацій і головним критерієм їх законності, а також критерієм (допустимих варіантів) соціальної активності»³. Тож від традиції залежить, чи буде сприйнята та чи інша інновація, в тому числі й інституційна.

Іншим негативним підсумком експерименту є ситуація, коли внаслідок адаптації інститутів вихолощується їх зміст. С. Лур'є наводить цитату Ф. Боаса: «Навіть коли процес запозичення відбувається, запозичуваний елемент культури переосмислюється»⁴. Важливим є те, наскільки таке переосмислення перекручує сутність нововведень. Стосовно України то п'ятнадцять

років час уже достатній, аби судити про те, якого впливу зазнали демократичні інститути в наших умовах (розглядаючи інститути як залежну змінну, а суспільство як незалежну), і яким чином вони самі вплинули на наше суспільство (розглядаючи суспільство як залежну змінну, а інститути як незалежну).

Одним з інститутів, на прикладі яких можна побачити вплив суспільства на інституції, є мережа недержавних організацій (НДО). У світовій практиці НДО передусім постають у вигляді публічних шкіл, госпіталів, політичних організацій, дитячих будинків, спортивних клубів, юридичних товариств, житлових об'єднань, музеїв, бібліотек, організацій з охорони навколишнього середовища, торгово-промислових палат і т. д. Ці та багато інших типів організацій громадян у різний спосіб працюють на благо суспільства. Вони здійснюють просвітницьку роботу серед своїх членів, встановлюють професійні стандарти, збирають і поширюють інформацію, представляють приватні інтереси окремих громадян, висловлюють і підтримують політичні погляди, захищають права національних меншин, стимулюють та організують добровільну участь. НДО в розвинутих країнах є чисельними та суспільнозначущими організаціями. В США в секторі НДО працює більше громадян, ніж у всіх урядових установах. Можна виділити два основні типи НДО: членські організації та організації відкритого типу. Членські неприбуткові організації мають суспільнокорисну мету, але працюють насамперед на благо своїх членів. Це — професійні спілки, політичні партії, асоціації бізнесменів, соціальні клуби. НДО відкритого типу обстоюють інтереси широких кіл суспільства, а не лише своїх членів. Вони поділяються на три категорії: а) організації, які надають різноманітні послуги, та організації, що представляють та захищають інтереси НДО; б) фінансові посередники, наприклад, фонди; в) релігійні та національні організації.

В Україні, незважаючи на доволі високу загальну кількість НДО — до двадцяти восьми тисяч, вони охоплюють дуже малий прошарок населення. Відповідно, невеликою є і їхня роль у суспільному житті. Невідповідними задекларованій меті часто є також і цілі створення цих організацій. З дуже багатьма організаціями ситуація складається так, що створюються вони їхніми керівниками для задоволення якихось їхніх власних інтересів. Служать вони в такий спосіб для легалізації якоїсь діяльності (наприклад, проведення соціологічних опитувань), для одержання грошей за допомогою отримання грантів чи бюджетних

грошей (так, поява в бюджеті Дніпропетровська статті витрат, спрямованої на підтримку молодіжних організацій, привело до збільшення їхньої чисельності). Звичайно, в Дніпропетровську існують дійові НДО, що займаються обслуговуванням населення, роботою на суспільство, і об'єднання громадян, створені за їх ініціативи і які діють завдяки волонтерській роботі. Але відсоток їхній невеликий, і офіційні дані, які відображають кількість НДО і свідчать про їхній розвиток у країні, не відображають реальної картини, принаймні в Дніпропетровську.

Діяльність значної частини організацій звернена не в бік народу, а в бік влади і фондів, а їхні критерії оцінки ефективності НДО далекі від досконалості, у відносинах НДО — фонд починає велику роль відігравати фактор особистого знайомства, особливо на рівні місцевих представництв. Перевагою в одержанні гранта користаються ті, хто вміє грамотно написати заявку і хто зуміє показати результати, усе належним чином оформити, щоб не викликати дорікань на осіб, що відають розподілом коштів, з боку їхніх вищих органів. Тому й проводяться акції, які не ведуть до яких-небудь наслідків, тому що вони не включені в широкую програму діяльності організації, а є результатом необхідності виправдати отриманий грант і підтримувати видимість функціонування організації. Головне завдання організацій такого типу тепер боротьба з дедалі складнішими правилами одержання грантів і кількістю умов, що збільшуються, що протікає досить успішно. Організації не зацікавлені у розвитку, не прагнуть узагалі займатися послугами населенню, розширювати спектр своїх послуг, підносити свою популярність і залучати населення до своєї роботи, оскільки не конкурують за населення. Думка населення стосовно НДО не важлива, виникає замкнуте коло, де НДО замикаються на фондах і бюджетних ресурсах, ігноруючи суспільство.

Таким чином виходить, що НДО у нас може бути створено тільки в умовах, коли інтереси людей справді защемлені чи значно ущемляються — об'єднання обманутих вкладників трастів, що лопнули, і банків, різних фінансових пірамід, афганців, інвалідів і ветеранів, чи коли вони чітко усвідомлюють свою належність до деякої спільності — національні, релігійні суспільства і деякі клуби за інтересами. Стосовно решти, то найчастіше вони не пов'язані з турботами про справи суспільні.

Таким чином, на практичну діяльність інституцій впливає їх соціальне середовище, а на форму інституцій має вплив історія

їх існування. Так, швидше за все, практикою радянської моделі урядування можна пояснити деякі викривлення, які існували в Україні протягом тривалого часу. Співіснування посад: Президент України та Прем'єр-міністр, характерне для України 90-х років, нагадує схему радянських часів (Голова Кабінету Міністрів та Голова ЦК) приводило до ситуації, коли Президент, маючи широкі повноваження в сфері виконавчої влади, не був відповідальним за дії виконавчої влади, за це відповідав Прем'єр-міністр. Хоча зазвичай або «сильний» Президент очолює виконавчу владу — як, наприклад, в США, або «сильний» Прем'єр-міністр — приклад ФРН, але зі «слабким» Президентом, який не втручається до справ виконавчої влади.

Слід зазначити, що в Україні весь час відбуваються реформи, такі як введення посад представників Президента, потім обласних та районних адміністрацій, реформи місцевого самоврядування — введення районних рад та адміністрацій в містах, реформа інституту виборів — введення змішаної виборчої системи. Виходячи з досвіду цих реформ, може здатися, що єдиними агентами перетворень в Україні є її еліта, саме її зусиллями проводилися всі ці перетворення. Але не слід недооцінювати ролі широкого загалу українського суспільства. Воно робить можливим ці перетворення. Їх апатія і мовчазне ігнорування справ суспільних і є їхніми інструментами впливу. Так, вибори до Верховної Ради в Україні зазнали значних змін. Тепер уже майже ніякої ролі не відіграє програма, з якою політична партія йде на вибори, більш важливою є наявність в її складі яскравого лідера. Набуває поширення створення виборчих блоків та партій безпосередньо під вибори, які, не маючи ані програми, ані сталого електорату, не розраховані на тривале існування, роблять розрахунок лише на наявність коштів та доступ до інформаційних ресурсів. Важливу роль відіграють розміри матеріальної допомоги, що їх партія та її представники здатні вчинити округові у вигляді відремонтованих доріг, лікарень і т. д., відносини земляцтва та пов'язаний з ними регіональний популізм. Незначним фактором стала сама якість роботи в парламенті для депутатів, які прагнуть переобрання. Чи була б така ситуація можливою, якби наші громадяни займали активну громадську позицію, цікавилися б суспільними справами та краще усвідомлювали свої інтереси. Натомість панує переконання — там за нас уже все вирішили, мій один голос нічого не зробить. І це сприяє тому, що вибори перетворюються

з засобу впливу на вибір альтернатив суспільного розвитку, впливу суспільства на державу — на конкурс рекламних акцій.

У місцевому самоврядуванні складається парадоксальна ситуація. Оскільки муніципальне майно, яке є власністю територіальної громади міста, розглядається мешканцями міста і самими муніципальними службовцями як власність муніципальних службовців, а назва «самоврядування» залишається лише назвою, остільки до справ міських громадяни виявляють ще більшу апатію, ніж до державних, не користуючись своїм правом на прямі форми самоврядування і не проявляючи жодної схильності до самоорганізації.

Таким чином, підтверджується думка К. Поппера, яку він висловив стосовно соціальної інженерії: «Не можна побудувати абсолютно надійні інституції, функціонування яких не залежить великою мірою від осіб: інституції, щонайкраще, скорочують невизначеність, спричинену особистим чинником...(Інституції нагадують фортеці. Вони мають бути добре спроектовані й наповнені відповідними людьми)»⁵.

У чому полягає невідповідність демократичним інституціям? І чи коректно говорити про відповідність людей інституціям? Ні, але коректно говорити про невідповідність установок, уявлень людей про інститути. Людина не перебуває в безпосередньому фізичному контакт з політичними інститутами, вона сприймає їх опосередковано. І цим медіатором між людиною та оточуючим її світом є культура як засіб пізнання та ментального структурування оточуючого середовища, а також як система символів, структуруючих людську діяльність⁶. Культурні символи (смисли та значення) опосередковують взаємодію людей та умов (соціальних, природних, політичних) їх існування, позбавляючи останніх ефекту прямої дії. Тобто, говорячи словами П. Рікера, «немає такої соціальної дії, яка не була б уже символічно опосередкованою»⁷. При нововведеннях виникає ситуація, коли про нові інститути судять і намагаються діяти в їх рамках на підставі попереднього досвіду, який виявляється неадекватним.

Усім соціально значимим діям людей притаманні цілеспрямованість та осмисленість. Нові інститути як організовані комплекси дій людей можуть виникнути і функціонувати лише тоді, коли вони є осмисленими і зрозумілими для них і коли відповідають деяким схемам смислів і значень, якими ці люди володіють. Такі смисли і значення, з одного блоку, оформляють і направляють

наміри людини, а з іншого — надають певної цінності тим чи іншим «зовнішнім» умовам та обставинам її існування. Таким шляхом розуміються «зовнішні» умови, завдяки цьому стосовно них є можливою та чи інша людська дія⁸.

Інституційне уявлення в Україні щодо демократичних інститутів формувалося під впливом ряду факторів. Очікувалося, що встановлення нового ладу відразу приведе до поліпшення усіх сфер життя людей. І коли цього не трапилося, то це викликало цілком зрозуміле незадоволення. Крім того, держава не змогла забезпечити навіть того рівня соціального забезпечення, яке було за радянських часів. Усе це викликало недовіру до держави та всіх її інститутів. Взагалі уявлення про демократичні інститути в країні було дуже примітивним, демократія розумілася як шлях до свободи та, насамперед, добробуту. Ніхто не думав, що демократичне урядування потребує чогось від громадян. Люди знали про демократичні права, але нічого не знали про демократичні обов'язки. Демократичні інститути вимагають демократичних громадян, інакше вони виявляються неефективними, «повисають в повітрі».

Вплив нововведених інститутів також можна легко помітити. З'явилися нові ідентичності — ідеологічні, групові, регіональні. На політичній арені — нові учасники гри — партії, асоціації, ЗМІ. Таким чином можна стверджувати: інститути впливають на особистості, повноваження та стратегії політичних гравців, вони змінюють розподіл політичних інтересів, ресурсів та правил, формують нових учасників гри та нові ідентичності, забезпечуючи гравців критеріями успіхів і невдач, створюючи правила належної поведінки, спільну мову та норми⁹. Вони створюють підґрунтя для демократичної політики, яка може обмежитися лише формальним використанням демократичних процедур та інститутів, а може й привести до справжнього розвитку демократії. Результат залежить від дій людей, від того, як вони себе поведуть. Говорячи словами Ж.-Ж. Руссо, закон законом роблять люди. Така ж ситуація і з інституціями кінцевий вигляд їх і їхня доля залежать від осмислення та розуміння їх людьми. Інституційна реформа не завжди змінює принципи політики. Може виникнути ситуація — «старе вино в нових міхах». Коли за нових інститутів зберігається стара інституціональна уява і старі інституціональні практики. Потрібні зміни в розумінні того, що є благо, людина, природа, суспільство як смислові

принципи організації спільного життя людей. Без цього реформи формальних інститутів «повисають в повітрі», не знаходячи опертя в неформальних нормах. Як колись в Радянському Союзі соціалістичні інститути, так і тепер демократичні не є вкоріненими в морально-практичному досвіді народу. Причина цього криється і в недосконалості системи політичної освіти населення, яке, замість основ політики та громадянства, навчають політології, після якої в пам'яті студентів залишається лише один трюїзм «політика — брудна справа», і в байдужості до цієї проблеми нашої еліти, в відсутності когось, хто був би зацікавлений у такому перетворенні і мав би для цього достатньо сил. Тому девізом наших широких народних мас обрано вислів «політика — брудна справа», тоді як для справді демократичного суспільства більше підходить запропонований Ж.-Ж. Руссо: «Права подавати його (голос — прим. авт.) обговорюючи ці справи (суспільних, тобто голосувати — прим. авт.), достатньо для того щоб зобов'язати ... уяснити собі їх сутність»¹⁰. Для того ж, щоб змінити ситуацію, необхідно, аби громадяни знали норми, процедури та цінності демократії, визнавали їх правильними та справедливими, придатними до застосування, необхідними та єдино можливими і керувалися ними в своїй діяльності.

¹ Куртов А., Каган М. Охота на дракона. Размышления о выборах и политическом консультировании. — М.: ГУ ВШЭ, 2002. С.309.

² Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества/Пер. с англ. Под. Ред. М. А. Абрамова. — М.: РОССПЭН, 2000. — С.244.

³ Eisenstadt Sh.N. Frameworks of the Great Revolution: Culture, Social Structure, History and Human Agency // International Social Science Journal, August 1992. — V.44. — №133.

⁴ Лурье С.В. Историческая этнология: Учебное пособие для вузов. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С.52.

⁵ Поппер К. Злиденність історизму: Пер. з англ. — К.:Абрис, 1994. — С.88.

⁶ Лурье С. В. Указ. соч. — С.89.

⁷ Ricoeur P. Lectures on Ideology and Utopia / Ed. G. H. Taylor. — N.Y.: Columbia Univ.Press, 1986. — p.258.

⁸ Капустин Б.Г. Современность как предмет политической теории. — М.: РОССПЭН, 1998. — С.81.

⁹ Патнам Р. Д. та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. — К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001 — С.31.

¹⁰ Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. — М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. — С.198.

Ігор Черінько

ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ВІД МАЖОРИТАРНОЇ ДО ПРОПОРЦІЙНОЇ

З відновленням української незалежності у 1991 році розпочався бурхливий процес розбудови демократичних інститутів і громадянського суспільства в нашій державі. При цьому великою мірою мало місце запозичення позитивного досвіду різних держав світу. Проте не все, що видалося плідним в інших державах світу, може принести таку ж користь, будучи перенесеним на український ґрунт.

Аналізуючи пертурбації вітчизняної виборчої системи, ця теза видається навіть більш ніж слушною.

Як відомо, вирізняються три основні типи виборчих систем, варіації яких держави світу ладні розвивати на свій розсуд. Цими видами є мажоритарна, пропорційна і так звана змішана виборча системи.

Як зазначає Ф.Рудич, мажоритарна виборча система є найдавнішою серед виборчих систем і діє в 76 країнах світу. За мажоритарною системою перемогу здобуває той кандидат, який отримав більшість у своєму виборчому окрузі. Така більшість може бути встановлена як абсолютна (з можливим другим туром голосування), або відносна — перший на фініші. В той же час, законом може бути встановлено певний прохідний поріг, що його слід обов'язково подолати навіть випередивши інших¹.

За пропорційною системою депутатські мандати розподіляються між списками кандидатів від політичних партій (коаліцій) пропорційно до кількості голосів, отриманих кожним із цих списків. В межах пропорційної системи також існують свої варіації. Виборці можуть голосувати як за список в цілому, так і віддати перевагу окремим кандидатам². Для проходження у парламент партії мають подолати так званий прохідний бар'єр — мінімальний відсоток голосів, встановлений законом. Величина бар'єра різниться між країнами світу, де застосовується така система. В Бельгії, наприклад, прохідний рубіж становить 0,67%, в Ізраїлі — 1%, у ФРН — 5%, в Іспанії — 7%, в Туреччині — 10%. Високі похідні рубежі стимулюють встановлення двопартійної системи.

Змішана виборча система є тією чи іншою комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем. Класичний варіант являє собою виборча система ФРН, де половина Бундестагу обирається за земельними партійними списками на основі пропорційної системи, а інша половина — на основі мажоритарної системи відносної більшості³.

Б.Райковський, народний депутат України II — III скликань, зазначає, що за допомогою виборів волевиявлення громадян перетворюється на державну владу. Вибори є сполучною ланкою між суспільством і державою. Для громадян парламент є не тільки органом державної влади, але й установою представництва їх інтересів. З погляду політичних партій вибори є механізмом, що визначає їх участь у державній владі в тій мірі, в якій вона може здійснюватися парламентом. З погляду кандидатів, вибори визначають не тільки їхні шанси на участь у формуванні державної волі, але й те, чи вдасться їм, одержавши депутатський мандат, обійняти, зазвичай, оплачувану посаду. Оскільки депутати здебільшого є професійними політиками, то вибори визначають також їхні шанси у професійній сфері⁴.

Вибори 1990 та 1994 років проходили за мажоритарною системою. Двоє наступних виборів — 1998 та 2002 років — пройшли за змішаною системою. Після відповідних змін у вітчизняному законодавстві вибори 2006 року відбулися на пропорційній основі.

Зрозуміло, кожна виборча система має як свої переваги, так і недоліки. Однак якщо з приводу останніх, то пропорційна система багатша на них за інші.

Головний недолік голосування за партійний список в цілому полягає в тому, що громадяни просто не знають, кого їхні голоси проведуть до парламенту. Якщо ще й врахувати, що специфікою української політики є надзвичайно велика вага особистості у партійному іміджі, і українські виборці голосують радше не за партію, її програму, бачення майбутнього, цінності, ідеологію, а перш за все за її лідера. Це, у першу чергу, є наслідком слабкої ідейної основи українських партій, та ностальгії населення за сильним лідером, який би міг вирішити усі наболілі питання. Саме тому, на думку польського експерта Аркадіуса Сарни, Юлія Тимошенко і Віктор Янукович є настільки популярними в Україні. В Європі, наприклад, немає жодної політичної сили, яка б носила ім'я однієї особи⁵.

Ідучи на вибори пересічний виборець в Україні знає, окрім лідера, не більше трьох — шести осіб списку тої політичної сили,

за яку має намір віддати свій голос. А якщо партія подолає трьохвідсотковий рубіж, навіть набравши рівно три відсотки, місць вона матиме як мінімум чотирнадцять... Віднайти більш — менш повну інформацію про партійні списки й біографії їхніх кандидатів можна хіба що в мережі Інтернет, доступ до якої в Україні мають далеко не всі.

Натомість ситуація з партійними списками до Верховної Ради виглядає набагато краще, ніж з їхніми аналогами до органів місцевого самоврядування. Адже мажоритарна система відносно більшості збереглася тільки щодо виборів депутатів сільських, селищних рад в одномандатних виборчих округах, на які поділяється вся територія, відповідно, села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища⁶.

Якщо вибори до Верховної Ради і до інших представницьких органів проходять одночасно, як це було у 2006 р., то переважна більшість громадян голосуватимуть на всіх рівнях за ту ж політичну силу, за яку вони віддадуть свій голос до Верховної Ради. І якщо списками кандидатів у депутати Верховної Ради хтось та й поцікавиться, то в представницькі органи нижчого рівня така вірогідність вже є меншою. Таким чином, пропорційна виборча система дає змогу політичним партіям і блокам проводити на місцевому рівні взагалі казна-кого. Проголосувавши, громадяни навіть і гадки не мають, хто буде у разі перемоги чи просто проходження тої політичної сили, за яку вони віддали свої голоси, депутатом від їх округу, яка біографія тої людини, що в неї за життєвий шлях і трудовий досвід.

Крім того, як наголошує політолог А. Дегтеренко, застосування пропорційної системи виборів депутатів Верховної Ради АР Крим та обласних і районних рад дало результати, аналіз яких створює підстави твердити про неконституційність обрання представницьких органів місцевої влади згаданих рівнів за пропорційною системою, що не передбачає преференційного голосування і «прив'язки» кандидатів до територіальних громад та електоральної волі останніх щодо можливості голосувати за певних осіб, зареєстрованих кандидатами, а не за групі «закриті» партійні чи блокові списки таких кандидатів⁷.

Пропорційна виборча система може слугувати і слугує гарантом того, що депутатами від певних округів можуть стати особи, які жодного дня не проживали в тій місцевості і лише після виборів дізналися про її існування.

Стихийна торгівля місцями у прохідній частині партійних списків, на жаль, набула в Україні характеру усталеного явища, яке вже нікого з українських громадян не дивує. Якщо на парламентських виборах 2002 р. журналісти оприлюднювали цифри 500 тис. — 2,5 млн. дол. США за прохідне місце в списку, то на виборах до Верховної Ради 2006 р. така ціна становила від п'яти до семи мільйонів доларів. П.Матвієнко добре підмітив, що парламент держави перетворився у біржу купівлі — продажу⁸. Адже не секрет, що маючи депутатський мандат можна підвищити рентабельність свого бізнесу до 1000% і в такий спосіб, покрити з лихвою витрати на своє депутатство.

Крім того, керівникам тих структур, що мають темне підґрунтя, конче необхідною є депутатська недоторканність. Саме тому маститі підприємці не відправляють до парламенту кваліфікованих економістів, юристів для лобіювання своїх інтересів, а йдуть туди самі, наймаючи вищеперелічене панство в подальшому як своїх помічників, консультантів.

Дивує і сама процедура формування партійних списків. Так, в світлі дострокової парламентської кампанії 2007 р. на партійних з'їздах навіть не всі партії проводили процедуру дебатів. Голосування за затвердження не окремих кандидатур до списку, а зразу за увесь список в цілому мало місце серед деяких політичних сил, коли переважна більшість учасників з'їзду побачили список лиш незадовго до голосування.

Теоретичні схеми стосовно відкритості списків і обов'язковості прив'язки внесених туди осіб до виборчих округів, що давало б змогу населенню уявляти, кому бути обранцем від їхнього округу у разі перемоги тої чи іншої політичної сили, на жаль, так і лишаються теоретичними.

Суттєвим недоліком сучасної української виборчої системи є і те, що не робиться ніякого розмежування між партіями та коаліціями. В деяких державах світу для коаліцій встановлені значно жорсткіші вимоги, аніж для партій, і такі об'єднання мусять долати значно більший відсоток, що іноді удвічі перевищує заповітний бар'єр, що встановлений для партій. У такий спосіб політичні сили, що користуються доволі незначною підтримкою, просто можуть гуртуватися у осередки охочих до парламенту, і за умови здатності свого керівництва до компромісу мають великі шанси неодмінно туди потрапити. Політолог І. Рожкова констатує, що якщо в 1998 році блокування відбувалося

за принципом ідеологічної близькості, то на виборах 2002 року підпорядкування логіці суб'єктивно-прагматичних міркувань домінуючих партійних агентів давало змогу поєднувати в одному блоці партійні структури, що посідають у політичному просторі позиції, доволі віддалені одна від одної. Наприклад, центристську ліберальну партію і Конгрес українських націоналістів, партію київської номенклатури «Єдність» і лівоцентристську партію «Справедливість»⁹. Якщо поглянути на строкатий склад партійних коаліцій, представлених на виборах до Верховної Ради 2006 року, то визначити їх належність до лівого, правого чи центристського поля видається ще тяжчим.

Проблеми полягають і в іншому. Так, політолог П. Матвієнко наголошує, що у законі про вибори обмежуються конституційні права громадян — право бути обраним до представницьких органів влади, поскільки висунення відбувається тільки через політичні партії, які, до речі, за даними соціологічних опитувань навіть і не вважаються більшістю населення виразниками інтересів народних мас. До того ж, близько 93% населення України є позапартійним, і таким чином позбавленим можливості бути обраними¹⁰.

Зауважимо, що велика кількість інтелектуальної, творчої інтелігенції нашої держави, що могла б достойно репрезентувати народні маси в парламенті, принципово не хоче пов'язувати себе партійністю, і тому двері парламенту для них закрилися після змін порядку обрання наших законотворців.

П. Матвієнко також наголошує, що суттєвим недоліком запропонованого політичного нововведення є збільшення розриву між широкими верствами населення і представницьким органом влади — абсолютна більшість виборців не буде представлена в ньому своїм депутатом. Пропорційна система призвела до узурпації парламенту столичними чиновниками, дискримінації регіонів шляхом обмеження присутності територіальних громад у вищому законодавчому органі держави¹¹.

Звичайно, введення пропорційної виборчої системи принесло і певні позитиви. Українське суспільство, що традиційно завжди тяжіло до малого ступеня соціалізації а-ля там де два козаки три гетьмани, делегувало до вищого законодавчого органу строкатий контингент депутатів, представників від різних політичних сил і уподобань. Не дивно, що в таких умовах чотирьом з половиною сотням амбітних і непересічних осіб не так — то просто утворити коаліційну більшість. Пропорційна

ж система зумовлює значне зменшення представлених у парламенті партій. Теоретично, в умовах трьохвідсоткового порога, їх може бути до тридцяти трьох, але на практиці на виборах до Верховної Ради V скликання лише п'ятьом партіям і блокам поталанило подолати трьохвідсотковий бар'єр. Якби ця межа не була понижена і залишилася такою ж, як і на виборах до попередніх скликань Верховної Ради — чотири відсотки, то у п'ятому скликанні опинилось би ще на одну партію менше. В умовах зменшення кількості представлених у парламенті сил спрощується процедура формування коаліції, яку, до речі, можуть сформувати лиш фракції, сумарна кількість депутатів яких дорівнює чи перевищує 226 місць, а не окремі народні депутати. Щоправда, після парламентських виборів 2006 р. ми могли побачити, що не все так просто і в умовах українських реалій навіть за таких обставин «коаліціада» може затягнутися доволі надовго та ще й завершитися вельми несподівано.

Крім того, пропорційна система дозволяє після офіційного оголошення результатів виборів мати обраними всіх 450 народних депутатів, процедура обрання є значно простішою. Зникають проблеми з обранням представників від окремих округів, що могли перешкоджати і перешкоджали населенню певного регіону мати представника у парламенті. До того ж, при складенні певним народним обранцем його депутатських повноважень не виникає проблеми з проведенням довиборів на окрузі, від якого він був обраний. Його місце посідає наступний у виборчому списку.

Якою б не була виборча система, врахувати інтереси повністю всіх виборців неможливо. І важко судити, за яких умов ці інтереси ігноруються більше. В межах мажоритарної виборчої системи «пролітають» голоси за всіх інших кандидатів, крім переможця. В межах пропорційної ж, залишаються непочутими голоси виборців за всі партії, окрім тих, що пройшли до парламенту. Навіть більше того, місця розподіляються між переможцями парламентських перегонів, і виходить, що проголосувавши за партію чи блок, що не подолав бар'єра, виборець віддав свій голос хтосна куди. Якщо, наприклад, певний радикально налаштований націоналістичний електорат проголосував за деяку крайньо праву політичну силу, і та не потрапила до парламенту, половину цих голосів отримує крайньо ліва партія що взяла більшість. Або навпаки.

Проте у жодному разі неприпустимо давати самим партіям — аутсайдерам парламентських перегонів право вирішувати, кому віддавати набрані голоси, оскільки торгівля цими голосами набере характеру стихійного лиха після підрахунку голосів, а кількість різних технологічних проєктів, метою яких є відтягнути голоси опонентів, не знатиме ліку.

Аналізувати переваги й недоліки виборчих систем можна ще довго, проте завжди приходиться час робити підсумки. Запроваджуючи новий спосіб обрання народних депутатів, ми сподівалися на встановлення порядку в парламенті, покращання його роботи, стимулювання здатності партій до компромісу і формування коаліції, але, як казала одна відома людина, «маємо те, що маємо». Не можна впевнено переконувати, що повернення до змішаної чи мажоритарної виборчої системи не принесе Україні ще більших проблем. Натомість суттєві зміни в тій системі, що є, пристосування її до сучасних українських суспільно-політичних реалій і народних уподобань, запровадження відкритих списків і прив'язки окремих кандидатів до певних виборчих округів може вирішити чимало з тих проблем, що нині існують.

Слід зауважити, що ефективність роботи законодавчого органу залежить не тільки від виборчої системи. Так, Україна успадкувала свій парламент з радянських часів, і за своєю формою він не зазнав, фактично, ніяких змін. Розрахований на вирішення питань в межах суб'єкту федерації, а не незалежної держави, однопалатна Верховна Рада Української РСР перекочувала до України з відновленням вітчизняної державності. В той же час, якщо поглянути на світову практику і європейську, зокрема, то побачимо, що переважна більшість великих держав (а саме такою і є Україна, враховуючи її площу та населення) мають двопалатні парламенти. В Європі фактично кожна держава з населенням понад 10 млн. чоловік, за рідкісним винятком, має двопалатний парламент. З точки зору прийняття об'єктивного, виваженого рішення і поміркованого ревізійнізму друга палата парламенту є справді необхідною.

До складу другої (верхньої) палати українського парламенту могли б входити по два представники від кожної області, один з яких міг би бути губернатором, за умови неодмінного їх обрання населенням області, а не призначення головою держави, а також мери міст Києва та Севастополя. Автономна Республіка Крим могла б делегувати більше senatorів за українські області.

Конституцією України мають бути неодмінно визначені питання загальної та спеціальної компетенції для обох палат, оскільки вимагати голосування кожного рішення обома палатами та ще й потім затвердження його Президентом значило б поховати українську законотворчість.

Щодо нижньої палати (нині існуючої Верховної Ради) то непогано було б повернутися до практики радянської минулщини щодо повернення до кількості депутатського корпусу в 650 чоловік. Це дасть змогу мати більш строкате і пряме представництво виборців у парламенті. Останні матимуть більше шансів побачити свого обранця на окрузі в такому разі.

За таких умов нижня палата реформованого парламенту мала б обиратися за пропорційною основою з прив'язкою кандидатів до конкретних округів, а верхня палата — за мажоритарною.

Звичайно ж, виникає цілком закономірне питання — фінансове. Чи потягне український бюджет такі суттєві зміни? Відповідь є однозначною: потягне, але лиш у тому разі, коли в нашій державі утримання депутатського корпусу і державних службовців вищої ланки буде приведено у відповідність з практикою цивілізованих країн світу. Заробітна платня народним обранцям, гарантії стосовно житла, інших пільг мають бути суттєво переглянутими. Секретаріат Президента, до речі, структура, що не прописана Конституцією, натомість на її утримання витрачається майже в півтора раза більше, ніж на депутатський корпус, також має зазнати суттєвих змін у цьому відношенні. В такому разі бюджетних засобів вистачить не тільки на приведення української політичної системи у відповідність з потребами сучасності, а й на суттєве підвищення народного добробуту.

Українська виборча система потребує суттєвих змін. Значно більш суттєвіших змін потребує і українська політична система загалом. Ретельна їх розробка та впровадження у життя залежатиме від спроможності владних структур до компромісу, конструктивного діалогу, а також прагнення самого населення обрати для себе достойний, цивілізований спосіб життя.

¹ Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. — 2-е вид., стереотип. — Львів, 2006. — С. 227 — 228.

² Там само.

³ Рудич Ф. М. Порівняльна політологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2006. — С. 23.

⁴ Райковський Б. Політологічний аналіз виборчого процесу // Політичний менеджмент. — 2007, № 2. — С. 68.

⁵ Зущик Ю. Голая правда // Кореспондент. — 1 сентября 2007. — С. 19.

⁶ Дегтеренко А. Етнополітичні й цивільні аспекти неконституційності пропорційної системи виборів до місцевих рад // Політичний менеджмент. — № 2. — 2007. — С. 81.

⁷ Там само. — С. 81 — 82.

⁸ Матвієнко П. Виборча система — індикатор рівня розвитку демократії // Вісник Національної Академії державного управління при Президентіві України. — 2007, № 1. — С. 148.

⁹ Рожкова І. Тенденції та особливості структурування українського політичного поля (Порівняльний аналіз результатів парламентських виборів за партійними списками 1998 і 2002 років) // Політична думка. — 2002, № 2-3. — С. 36.

¹⁰ Матвієнко П. Названа праця. — С. 146.

¹¹ Там само. — С. 146 — 147.

Фелікс Барановський

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА ПРОБЛЕМИ ПОДАЛЬШОГО РОЗШИРЕННЯ ЄС В КОНТЕКСТІ УСПІШНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

У контексті дослідження взаємовпливу процесу європейської інтеграції України та її демократичного поступу дуже важливим, на наш погляд, виявляється ретельний аналіз концептуальних засад створення, розвитку та функціонування Європейського Союзу, а також сутності та головних принципів євроінтеграційних процесів загалом.

У цьому аспекті метою статті є аналіз основних засад створення ЄС та особливостей його сучасного функціонування; визначення проблем з якими стикається європейська спільнота в рамках розширення ЄС; окреслення перспектив подальшого розвитку Євросоюзу крізь призму реалізації євроінтеграційних амбіцій України.

Серед дослідників, які тією чи тією мірою порушували вищезазначені питання, можна виокремити таких, як О. Ковальова, Н. Кухарська, О. Буторіна, Я. Зілонка, Е. Моравчик, М. Вахудова.

Друга половина ХХ століття стала свідченням радикального відновлення й консолідації європейського континенту, зростання його привабливості й впливу в світі. Перед Європейським Союзом стоять дві стратегічних цілі — зрівнятися в економічній потужності зі Сполученими Штатами і зайняти самостійне місце в світовій політиці. В умовах глобалізації, що прискорилося, ці цілі стають ще актуальнішими, ніж раніше.

Якщо звернутися до реальної політичної історії західноєвропейських країн у період індустріалізації й формування розвинутого та вільного ринку, то побачимо, що вона продемонструвала багатоваріантність відносин між державою й суспільством, між економічною системою й політичними режимами.

Провідна лінія еволюції полягала у формуванні розгалуженої системи інститутів, що регулюють політичні й економічні відносини в рамках представницької (парламентської) демократії, розвинутого громадянського суспільства та соціально орієнтованого вільного ринку. З цим величезним досвідом європейські країни вступили у ХХІ століття.

Отже, у новому столітті найбільш коротка й чітка характеристика держави в європейських країнах вичерпується трьома визначеннями: вона є демократичною, соціальною і правовою. Ця формула відбиває новий баланс сил, новий дух і нову структуру відносин між владою як такою і громадянським суспільством. Головні складові цих відносин: реалізація принципу поділу функцій влади; послідовний розвиток представницької демократії, яка заснована на загальному виборчому праві й має вищі законодавчі функції, а також функції контролю за діяльністю виконавчої влади; дотримання прав і свобод особистості, що стало не тільки конституційною нормою, але й нормою повсякденного життя; дотримання законності як владою, так і населенням; наявність розгалуженої мережі інститутів, за допомогою яких держава й суспільство обмінюються інформацією, ведуть безперервний діалог і розвивають співробітництво.

Позитивний вплив суспільної трансформації позначився на інтеграції європейських країн двояким чином:

— по-перше, затвердилася однотипність суспільних систем у цих країнах та їх зближення, що сприяло діалогу й взаєморозумінню, встановленню клімату довіри, що, у свою чергу, відкрило шлях до компромісу і добровільного самообмеження національного суверенітету в ім'я досягнення загальних цілей;

— по-друге, дух суспільного консенсусу, принципи й механізми розвиненої демократії, що затвердилися у внутрішньому житті західноєвропейських країн, були перенесені в сферу міждержавних відносин. З найбільшою силою це виявилось в «європейському будівництві», у просуванні від половинчастого «загального ринку» до економічної й валютної інтеграції, від Європейського об'єднання вугілля й сталі — до Європейського Союзу, від розколу Західної Європи на дві інтеграційні групи: Європейське співтовариство і Європейська асоціація вільної торгівлі — до єдиного Європейського економічного простору, ядром якого є Європейський Союз.

Після Другої світової війни Західна Європа усвідомила, що запобігти занепаду європейської цивілізації й повернути собі роль одного з економічних і політичних центрів сучасного світу вона зможе тільки шляхом інтеграції.

Стосовно адекватного інтеграційного механізму, то треба визнати, що Євросоюз не зміг би функціонувати без системи інститутів, спеціальної нормативної бази, практичних методів і процедур, які створювалися й удосконалювалися десятиліттями.

Незважаючи на громіздкість, інституціональна система ЄС загалом виконує свої головні цілі:

— по-перше, не дати існуючим протиріччям заглушити колективні інтереси, розглядати їх не як глухий кут, а як виклик і джерело розвитку;

— по-друге, приймати рішення, у яких були б збалансовано представлені інтереси різних сторін, і доводити їх до виконання.

У цьому контексті є потреба розглянути систему інститутів ЄС, яка ґрунтується на таких основних принципах:

1. Сполучення інститутів двох типів — міждержавних (Рада Міністрів ЄС) і наднаціональних (Європейська Рада, Єврокомісія, Європарламент, Європейський Суд). Особи, що входять до органів першого типу, діють від імені й за дорученням держав-членів, в органах другого типу їх члени діють незалежно, хоча й висуваються державами-членами. Такий подвійний принцип допомагає зберігати баланс між інтересами окремих держав і інтересами Союзу в цілому.

2. Гнучкий розподіл компетенцій між інститутами ЄС і національними урядами. В одних напрямках інтеграції все визначають наднаціональні органи (сільськогосподарська, торговельна, грошово-кредитна політика); інші належать до сфери змішаної компетенції: частина питань вирішується на рівні ЄС, частина — на рівні національних урядів (регіональна, науково-технічна, соціальна політика); щодо третіх (екологічна, культурна політика), то ЄС лише координує дії держав-членів.

3. Різноманіття типів прийнятих нормативних актів. Так, регламенти мають пряму дію й набувають чинності відразу на всій території ЄС; директиви також обов'язкові для виконання на всій території ЄС, але засоби їх реалізації вибираються державами-членами; рішення як тип нормативного документа стосуються тільки пойменованих адресатів; висновки мають рекомендаційний характер.

4. Примат права ЄС над національним правом держав-членів у межах, обумовлених основними договорами. Головним джерелом права ЄС є: три Договори, що заснували Європейські співтовариства; Єдиний європейський акт, Договір про Європейський Союз (Маастрихтський); Амстердамський Договір; договори про приєднання до ЄС нових держав-членів.

5. Забезпечення участі суспільства і підтримка його курсу на розвиток європейської інтеграції. У рамках інституціональної

структури ЄС це завдання вирішують такі органи, як Європейський парламент, Економічний і соціальний комітет, Комітет регіонів. По суті, таку ж роль відіграють Конфедерація європейських профспілок, об'єднання політичних партій, а також підприємців і фермерів держав — членів ЄС.

Проте незважаючи на вищевикладене, треба наголосити на існуванні труднощів та проблем, що зазнає ЄС у рамках свого розширення і які, на нашу думку, не можна залишити поза увагою. Тому їх розгляд та аналіз становить певний інтерес.

У даному аспекті необхідно зазначити, що проблеми ЄС визначаються низкою несприятливих чинників.

По-перше, в процесі свого розширення ЄС стає все більш різномірним. Зокрема, О. Буторіна стверджує, що «найближчим часом Євросоюз неминуче зіштовхнеться зі зростанням диференціації...Виникнення угруповань усередині Євросоюзу — це вже не аномалія, а одна із основних його якісних характеристик. В таких умовах найбільш сильні країни ЄС будуть всіляко нарощувати свій вплив, причому не стільки із тяги до влади, скільки із необхідності зберегти життєздатність угруповання»¹. Це ускладнює реальну конвергенцію і виявляється в тому, що певна частина нових членів деякий час має знаходитися поза межами валютного союзу. Розширення також призводить до збільшення мовно-культурного розмаїття. Як вважає Ян Зілонка: «Незважаючи на прогрес інтеграції, ідентичності та інтереси різних націй Європи залишаються дивергентними...»².

По-друге, відбувається погіршення демографічного становища. Це викликає значне зростання соціальних видатків, що може спричинити стагнаційні тенденції в розвитку економіки. Зокрема, за даними Єврокомісії у 1995 році європейці віком 65 років і більше становили 15% від усього населення ЄС. У 2005 році їх було 75 мільйонів — 17% від населення Союзу (ЄС-25). За прогнозами, у 2050 році старших людей у Європі буде 135 мільйонів, що становитиме близько 30% усього населення Союзу³.

По-третє, вже зараз ЄС стикається з проявами націонал-радикалізму та екстремізму різних типів. Це пов'язано з подальшим зростанням імміграції з третіх країн та з високим рівнем бюрократизму внутрішніх структур ЄС. До того ж все ще залишаються невирішеними давні проблеми баскського та північно-ірландського сепаратизму.

По-четверте, зростає загроза відриву керівних органів ЄС від пересічних громадян. Цьому сприяє делегування багатьох функцій, які раніше були прерогативою національних влад, а також значне ускладнення самої інтеграції.

По-п'яте, існує певна стагнація в інституційному розвитку ЄС. Про це свідчить відкинення на референдумах у Франції та Голландії проекту загальноєвропейської конституції. Як зазначила у своєму виступі на дебатах, присвячених майбутньому Європейської Конституції, Віце-президент Єврокомісії Марго Вальстрем, «ЄС потребує інституційної реформи. Проблеми зміцнення демократичності, прозорості та ефективності ухвалення рішень у розширеному ЄС, що їх мала розв'язати Конституція, нікуди не зникли»⁴. Тому без її прийняття подальше розширення ЄС виглядає доволі примарним.

До несприятливих глобальних чинників, на наш погляд, належать такі:

1. Зростання витрат на збереження навколишнього середовища.
2. Енергетичні проблеми, пов'язані зі значною залежністю від імпорту енергоносіїв.
3. Видатки на допомогу бідним країнам тощо.
4. Загострення економічної конкуренції в світі.

Виходячи з цього, потрібно відзначити, що негаразди, викликані чинниками об'єктивного характеру, можуть бути успішно подолані ЄС лише за умов розв'язання внутрішньополітичних проблем, які пов'язані з хворобами його інституціонального зростання.

Для того, щоб впоратися з проблемами, що існують, ЄС має навчитися брати на себе нові міжнародні зобов'язання, що потребуватиме нової інтеграційної філософії, розробки стратегії і практичних механізмів прийняття рішень.

Безперечно, ЄС досягне поставлених цілей та завдань, оскільки він спирається на неабияку політичну волю всіх своїх членів та усвідомлення того факту, що позитивні сторони євроінтеграції значно переважають її тимчасові труднощі. На думку Яна Зілонки, «входження декількох посткомуністичних держав, очевидно, змінять Союз (Європейський — Ф. Б.), але немає причини для страху. Навіть якщо деякі країни і групи інтересів опиняться у гіршому становищі на короткий термін, довгострокові переваги розширення Європи в цілому безумовно перевершать витрати»⁵. Подібної точки зору дотримуються й інші фахівці.

Зокрема, Е. Моравчик і М. Вахудова вважають, що «членство в ЄС надає величезних економічних і геополітичних переваг, особливо якщо врахувати невизначену, а можливо, й потенційно катастрофічну ціну розплати за відставання в той час, коли усі інші впевнено просуваються вперед»⁶.

Як стверджує Комісар ЄС Жоакін Альмунія, «черговий етап об'єднання Європи — не тільки величезне політичне досягнення, це також економічний успіх. Ми всі виграли, оскільки громадяни нових країн ЄС отримали покращення життєвих стандартів. Ми виграли, бо компанії ЄС скористалися новими бізнесовими можливостями, підвищили ефективність, стали більш конкурентноздатними на світовому ринку»⁷.

У 2006 році з нагоди дворіччя розширення Євросоюзу на 10 нових країн-членів Єврокомісія оприлюднила Комюніке під назвою «Розширення, два роки по тому: економічні досягнення», у якому йдеться про економічні перспективи. У нових країнах ЄС показники економічного зростання становили в середньому 3% на рік. Цей показник є кращим, ніж у країн-членів ЄС-15 (у середньому 2,5%). Але рівень безробіття становить 13,4%, тоді як у ЄС-15 цей показник становив 5,5%. Обсяги торгівлі (експорт плюс імпорт) сягнули в середньому 93% від ВВП, порівняно з 55% в ЄС-15. Нові країни ЄС-10 мають істотні торгові дефіцити, що типово для цього етапу економічного розвитку, але ці показники зменшуються (близько 3% від ВВП в 2005 році). ЄС-10 також залучив багато іноземних прямих інвестицій — 191 млрд. євро у 2004 році, або 40% від повного ВВП, тоді як такі інвестиції фактично не існували 10 років тому. Ці цифри дійсно вражають стосовно ЄС-10, але становлять усього 4% від повного обсягу інвестицій в ЄС-25⁸.

Із врахуванням усього вищезазначеного серед основних позитивів євроінтеграції, можна, на наш погляд, визначити такі: вільне пересування громадян в межах ЄС, єдиний освітньо-культурний простір; можливість отримання коштів з бюджету ЄС на цільові потреби; підвищення якості товарів та послуг до стандартів ЄС; здешевлення банківських кредитів для населення та промисловості; підвищення рівня оплати праці для громадян; зменшення тіньового сектору, реалізація європейських правових норм; модернізація правового поля і забезпечення прозорості національного законодавства, поглиблення культури демократії і повага до прав людини.

Отже, можна дійти висновку, що вступ України до ЄС постає одним з найактуальніших завдань, виконання якого буде сприяти економічному зростанню, соціальному розвитку й підвищенню добробуту держави та її громадян. Але поки в Україні не підвищиться рівень демократичності суспільства, не буде досягнуто реальної єдності принципів і цінностей із країнами-членами ЄС, не зросте рівень життя, її можливості вступу до ЄС будуть відстрочені разом з відповідними інвестиціями й статусом.

Україна ще не досягла високих параметрів реформування економіки і має значні розходження зі стандартами і характеристиками розвинутої ринкової економіки. Найбільш проблемними питаннями для України є іноземне інвестування, захист прав власності, слабкість банківської системи, прозорість дій влади в бізнесі і в інших сферах. Для їх успішного вирішення та досягнення Україною рівня соціально-економічного розвитку країн ЦСЄ потрібні рішучі і послідовні дії законодавчої і виконавчої функцій влади.

Україна зможе посісти належне місце в Європі та світі лише за умови становлення інноваційно-інвестиційної моделі розвитку, фундамент якої має бути закладений у процесі структурної перебудови економіки. Така модель є насамперед стратегічним завданням економічної політики держави. Водночас важливим тут є природне поєднання політичних, гуманітарних, соціально-психологічних, макро- і мікрочинників та інституційних передумов, які лише в комплексі можуть зарадити трансформаційним процесам розвитку суспільства у цілому, оскільки труднощі на шляху європейської інтеграції зумовлені чинниками перехідного періоду.

Насправді, «стратегія інтеграції України до Європейського Союзу — це комплексна соціально-економічна, політична, правова проблема. Її реалізація об'єктивно потребуватиме розширення соціальної і політичної бази підтримки євроінтеграційного курсу. Звідси необхідність створення недержавних інститутів сприяння євроінтеграційному розвитку на рівні об'єднань підприємців, профспілок, громадських організацій, творчих колективів»⁹.

У цьому сенсі треба також відзначити той факт, що темпи інтеграції України будуть багато в чому залежати від темпів адаптації в ЄС нових держав-членів, оскільки вони стикаються з певними труднощами, як й європейська спільнота загалом.

Україна дістала унікальний шанс підготуватися до вступу в Європейський Союз, використовуючи як фінансову та експертну допомогу ЄС, так і інтеграційний досвід його нових

членів¹⁰. На думку вітчизняного дослідника євроінтеграційних процесів О. Ковальової, «якщо цей шанс не буде втрачено, «європеїзація» політичного життя в Україні має стати, без сумніву, найголовнішим результатом суспільно-політичних трансформацій»¹¹.

Тому, справді, «ефективна євроінтеграція України потребує перш за все консолідації внутрішніх зусиль для забезпечення умов стабільного демократичного розвитку суспільства, становлення конкурентоспроможної національної економіки — основи взаємовигідного співробітництва і партнерства»¹².

Таким чином подоланню перешкод на шляху до ЄС, на нашу думку, має суттєво зарадити високий рівень мотивації, яка пов'язана з безперечними вигодами належності до єдиної Європи і є детермінантою стратегії євроінтеграції України, що, власне, й визначає основні напрями співробітництва України з Європейським Союзом, а саме — уніфікацію права, політичне і економічне співробітництво, соціальний і культурний розвиток.

¹ Буторина О. В. Стратегические вызовы Евросоюза в XXI веке и перспективы развития отношений ЕС и СНГ // Европейские страны СНГ: место в «Большой Европе» / Под ред. В. Грабовского, А.В. Мальгина, М.М. Наринского (отв. ред.). — М.: Международные отношения, 2005. — С. 111-112.

² Zielonka J. Challenges of EU Enlargement // Journal of Democracy. — 2004. — January. — Vol. 15. — No. 1. — P. 33.

³ Євробюлетень. — 2006. — № 10. — С. 12.

⁴ Там само. — 2006. — № 11. — С. 5.

⁵ Zielonka J. Op.cit. — P. 34.

⁶ Moravcsik A., Vachudova M. National Interests, State Power, and EU Enlargement // East European Politics and Societies. — 2003. — Winter. — Vol. 17. — No. 2. — P. 43.

⁷ Євробюлетень. — 2006. — № 5. — С. 5.

⁸ Там само.

⁹ Кухарская Н. Украина и Европейский Союз // МЭ и МО. — 2005. — № 1. — С. 106.

¹⁰ Див.: Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — С. 237.

¹¹ Там само.

¹² Кухарская Н. Назв. праця. — С. 106.

Олексій Ляшенко

ПИТАННЯ АВТОНОМІЇ ЗАКАРПАТТЯ У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ 1994 — 2006 рр.

Крім апелювання до влади, важливим інструментом досягнення поставлених цілей є участь у владі, зокрема, й носіїв автономістських ідей або принаймні їх прихильників. У 1991 р. обрана ще в СРСР облрада спромоглася провести референдум про автономію Закарпаття. У 1994 р. відбулися перші парламентські і місцеві вибори вже незалежної України. Щоб успішно продовжувати справу автономії, її прихильникам слід було отримати представництво у вищому законодавчому органі країни. Від Закарпаття у 1994 р. обиралися депутати до Верховної Ради України у десяти одномандатних виборчих округах. З понад 150 кандидатів у народні депутати були й такі відомі у області особистості, як П. Кампов, М. Волощук, М. Товт та ін. Загалом же кандидати у народні депутати умовно поділялися на три групи: комуно-провладну, національно-демократичну і популістів. За національним складом із 154 кандидатів було 141 українець, 6 угорців, 4 росіян.

Однією з головних передвиборчих тем на Закарпатті було питання про особливий статус області. Бачення шляхів розв'язання проблеми у різних кандидатів було відмінним. Так, тодішній заступник голови обласної держадміністрації С. Устич пропагував ідею створення вільної економічної зони, відкидаючи при цьому звинувачення у сепаратизмі. Кандидат у народні депутати М. Товт виступав за федеративний устрій України, національно-культурну самоврядність та повну культурну автономію регіонів компактного проживання національних меншин. За федеративно-земельний устрій України виступав кандидат у депутати М. Данга. Всі троє були обрані до Верховної Ради України.

Виборче законодавство зразка 1994 р. дозволяло суміщувати статус народного депутата і депутата місцевої ради. Тому частина закарпатських політиків, уже обраних до Верховної Ради, взяла участь у місцевих виборах, що відбулися після парламентських. Кількість обласних депутатських мандатів порівняно із попереднім

складом облради скоротилася до 60. З них 54 були позапартійними, 4 представляли Республіканську партію, 1 — Християнсько-демократичну партію. 19 депутатів були переобрані із попереднього складу. Головою обласної ради Закарпаття було обрано С. Устича. Показовий факт — на одній з пресконференцій, присвячених результатам виборів, присутні словацькі журналісти поставили ряд питань щодо автономії. Втім чіткої відповіді від нового обласного керівництва вони не отримали.

Прийняття у 1997 р. Закону України «Про вибори народних депутатів України» стало вихідним моментом, який зумовив зростання кількості політичних партій. Законом встановлювалася змішана система виборів до Верховної Ради України, за якої половина складу парламенту обиралася за партійними списками. Якщо до цього часу політичні партії здійснювали порівняно незначний вплив на політичні процеси в державі, то відтепер роль партій певною мірою зростала. В Україні активізувався процес утворення загальноукраїнських партій, а також їх відділень у регіонах. Починаючи з 1998 р. у партійному будівництві активну участь почали брати представники бізнесу. Це, у свою чергу, зумовило посилення впливу особистісних і фінансово-економічних факторів. Основна функція виборчого процесу змістилася із ідеологічної площини у бік просування у владу або збереження у владі представників окремих малих і великих фінансово-політичних груп, які зазвичай знаходились у столиці. Слід відзначити, що партійні інтереси були зав'язані на забезпечення їх інтересів. Приклад Закарпаття у цьому сенсі є досить показовим.

Із середини 90-х років Закарпаття стає базовим регіоном для такої політичної сили, як СДПУ (о). 16 березня 1996 р. відбулась установча конференція Закарпатської обласної організації СДПУ (о), а 2 серпня 1996 р. її було зареєстровано. Станом на 1 січня 1998 р. партійні осередки СДПУ (о) були створені у всіх районах області, кількість членів цієї партії у Закарпатті становила 9,5 тис. чоловік. Головою обласної організації СДПУ (о) став Е.Ландовський, а його заступниками — Н. Шуфрич, П. Токар, І. Різак, В. Балоба. Бізнес-структури, пов'язані із СДПУ (о), а також заснований обраним до українського парламенту від Закарпаття В. Медведчуком Центр сприяння розвитку Закарпаття спрямували на вирішення різноманітних проблем області 13,8 млн. дол. Завдяки клопотанням особисто

В. Медведчука в Іршавському і Мукачівському районах було відремонтовано десятки дитсадків, шкіл та інших соціальних об'єктів. Крім авторитету В. Медведчука, на популярність СДПУ (о) працювала й обласна влада на чолі з тодішнім губернатором С. Устичем. Як результат — за СДПУ (о) у 1998 р. проголосувало 40% виборців області, а за мажоритарними округами до Верховної Ради України були обрані В. Медведчук, Г. Суркіс, Н. Шуфрич, В. Жердицький, М. Ковач. Мерами Ужгорода і Мукачєвого стали висуванці від СДПУ (о) І. Ратушняк та В. Балого. Всі вони, за винятком М. Ковача, були представниками великого бізнесу. Крім того, членами СДПУ (о) були 29 із 75 депутатів обласної ради.

Період 1998 — 2002 рр. характеризується процесом завершення поділу регіонів України на сфери впливу фінансово-промислових груп з політичними надбудовами-партіями. Характерною рисою регіонального політичного життя було виникнення певних квазіпартійних об'єднань, що підтримують владу. На Закарпатті таку функцію відігравав створений у грудні 2001 р. «Громадянський альянс Закарпаття». Загалом же до 2002 р. на Закарпатті сформувались чотири основні групи впливу:

1. Холдинг «Барва» (В. Балого, Д. Петьовка, В. Бєдь). Після виходу В. Балого із СДПУ (о) орієнтувався на виборчий блок В. Ющенко «Наша Україна»;

2. ЗОО СДПУ (о) (І. Різак, Н. Шуфрич, С. Бобик);

3. ГО «Громадянський альянс Закарпаття» (В. Гісем, В. Макиєнко, Г. Москаль, у 2002 р. — голова Закарпатської ОДА). Політичну підтримку об'єднанню надавали такі загальноукраїнські партії, як НДП, «Трудова Україна», АПУ;

4. Група «РіО» (С. Ратушняк, О. Антал). Політично зорієнтована на СДПУ (о).

Усі вони тією чи іншою мірою захищали політичні і ділові інтереси певних загальноукраїнських політичних сил. Основним сенсом їх діяльності була боротьба за так званий «адміністративний ресурс». Найбільш вдало з цим завданням впорався В. Балого, який після свого призначення головою обласної державної адміністрації розпочав «департизацію» органів обласної виконавчої влади, чим значно послабив позиції СДПУ (о). Це й засвідчили результати виборів: перемогу по Закарпаттю здобула «Наша Україна» (36,6%), а СДПУ (о) набрав лише 14,01% голосів закарпатців.

Описані вище процеси засвідчили, що Закарпаття було остаточно інкорпороване у загальноукраїнські політичні процеси. Питання русинської окремішності або автономії не цікавили жодну з провідних українських партій. Відтак активісти русинського руху опинилися на маргінесі політичного життя області.

У 2004 р. відбувалися чергові президентські вибори. Президентська кампанія проходила безпрецедентно напружено і брудно. Максимальне протистояння вилилось у «помаранчеву революцію». Під час кампанії команда В. Януковича для мобілізації свого електорату вдалася до закликів федералізації України. Для автономістів Закарпаття з'явилася реальна нагода домогтися свого. Та цього разу, попри надзвичайне загострення суспільно-політичної ситуації у краї, вектори автономістських настроїв розійшлися. Голоси різних русинських організацій розділилися майже діаметрально. Радикально налаштовані опинилися у меншості. Тон і зміст документів, ухвалених наприкінці 2004 р., дозволяє умовно розділити їхніх авторів на поміркованих і радикалів. До перших належать члени Ужгородського і Великоберезнянського товариств карпатських русинів, Ужгородського товариства ім. А. Духновича, товариства русинської інтелігенції Закарпаття. У їхній спільній заяві, прийнятій 8 грудня 2004 р., наголос робився на підтримці опозиційного кандидата В. Ющенка. Кількома днями раніше із документом, який свідчив про підтримку провладного В. Януковича, виступили лідери «радикалів» (Товариство Кирила і Мефодія, Союму підкарпатських русинів, організації «Підкарпатська Русь України», товариство ім. А. Духновича). Цю заяву планувалось озвучити на сумнозвісному з'їзді у Сіверодонецьку. «Помірковані» засудили заяву «радикалів», водночас не відмовляючись від розгляду питання про надання області автономного статусу. До цього питання вони пропонували повернутися після обрання легітимного Президента і подолання політичної кризи.

Парламентські вибори 2006 р. стали своєрідним продовженням президентських 2004 р. Під час виборів до Верховної Ради України у 2006 р. конфігурація партійних блоків на Закарпатті була дещо іншою, ніж по Україні загалом. Зумовлено це рядом чинників. По-перше, на рівні області не були зареєстровані осередки політичних партій, які є блокуєтворюючими на загальнонаціональному рівні. По-друге, політичні партії, які

утворили виборчі блоки на загальноукраїнському рівні, не мали партійної структури в Закарпатті, а отже, були маловпливовими і непомітними у політичному житті краю. По-третє, керівники деяких обласних осередків політичних партій діяли врозрив з центральним керівництвом (наприклад, УРП «Собор»). По-четверте, обласні осередки деяких партій були нелегітимними після проведення звітновиборчих конференцій напередодні виборів з порушенням чинного законодавства (наприклад, НРУ). По-п'яте, обласні осередки деяких партій не змогли внаслідок різних причин підписати угоди про створення відповідних блоків (наприклад, ГП «Пора» і Партія Реформи і Порядок).

Як показують результати голосування, у 2006 р. представники різних територіальних громад Закарпатської області продемонстрували різні електоральні симпатії (див. Додаток). Закарпаття стало однією з трьох областей, де на виборах до Верховної Ради України у 2006 р. переміг Народний союз «Наша Україна» (НСНУ). НСНУ переміг у шести із тринадцяти районів: Великоберезнянському, Виноградівському, Іршавському, Міжгірському, Мукачівському та Рахівському, набравши там по 25-40% голосів. Тобто якоїсь територіальної залежності у симпатіях до НСНУ не відзначається. Та й усередині районів симпатії окремих сіл досить різні. У соціальній психології це називають мозаїчною свідомістю, яка характеризує дуже нестійкий інтерес, постійні вагання.

Партія регіонів посіла перше місце у південніших, притисянських районах: на Тячівщині (29,58%), Хустщині (33%), Берегівщині (21,62%). Симпатії тячівців до Партії регіонів певною мірою можна пояснити орієнтацією тячівських заробітчан на роботу у Росії. Ймовірно, саме обіцянки Партії регіонів забезпечити найкращі стосунки з Росією переконали мешканців Тячівського району.

Щодо територіальної громади Берегівського району, то, з огляду на особливість його етнічного складу, можемо припустити, що визначальним був етнополітичний компонент. Серед угорського населення району завжди були популярними ідеї створення національної автономії. Тому ймовірно, що у даному випадку спрацювали федералістські гасла Партії регіонів або мало місце голосування проти «Нашої України», яка під час кампанії намагалася зайняти нішу політичної сили національно-

демократичного спрямування. Крім того, населення Берегівщини орієнтоване на заробітки переважно в Угорщині й ніколи не було прихильним до лівих ідей, які пропагували інші проросійські партії: КПУ, ПСПУ.

У чотирьох північних, гірських районах (Воловецькому, Свалявському, Ужгородському, Перечинському) перемогу здобув БЮТ. Ці райони традиційно були найпроблемнішими у соціально-економічному відношенні (крім Ужгородщини, яка, навпаки, традиційно лідирувала, але завдяки своїй південній частині та тяжінню до обласного центру). Тому протестного електорату там не бракує.

Привертають увагу суттєві відмінності у настроях сусідніх і дуже схожих між собою районів. Скажімо, у більш глухому (в плані транспортних комунікацій) Міжгірському районі лідирує «Наша Україна», у сусідньому, більш розвинутому, Воловецькому — БЮТ. Скоріш за все це пояснюється якимись суто суб'єктивними причинами. Наприклад, уродженцем Міжгірщини є екс-банк'єр, а на час виборів — заступник міністра МНС — С. Аржевітін, котрий пройшов до парламенту, провівши активну кампанію на Закарпатті й, зокрема, на своїй малій батьківщині.

Суб'єктивним моментом пояснюються неоднакові результати виборів у сільських і міській територіальних громадах Хустського району. Городяни проголосували переважно за БЮТ (не останню роль у цьому зіграв приїзд до столиці Карпатської України 15 березня бютівців М. Томенка й В. Онопенка), мером обрали М. Джанду, котрий асоціюється з Українською Народною партією Ю. Костенка, а селяни віддали перевагу регіоналам.

Зрозуміло, що найбільше голосів «Нашій Україні» дали Мукачєво й Мукачівщина, де найміцніші позиції команди В. Балого. У селах результати більш провладні, у містах — трохи менше, але тенденція одна й та сама: на першому місці — НСНУ, на другому в районі — БЮТ (15,46%), а за ним — Партія регіонів (14,41%), а в місті навпаки — регіонали значно випередили бютівців. Цікаво, що саме в Мукачєві Блок «Не так!» (власне, СДПУ(о)) отримав чи не найбільший результат по області — 2,18%.

Парламентські симпатії ужгородської територіальної громади цілком зіставні з аналогічними у Києві. І у столиці країни, і у обласному центрі результат БЮТ приблизно вдвічі переважає НСНУ. Партія регіонів набрала практично однаково — 11,76% у Києві і 11,82% в Ужгороді. Таким чином, підтверджується

колись висловлене В. Піпашем зауваження, що Закарпаття є Україною в мініатюрі — зі своїм Києвом (Ужгородом), своєю Галичиною (Рахівщиною), Кримом (Берегівщиною).

Вибори 2006 р. показали, що досить високих показників досяг рівень самоорганізації етнічних спільнот. Показовим у цьому контексті є успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій. Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 — до Виноградівської, 4 — до Мукачівської, 27 — до Берегівської районних рад, 3 — до Виноградівської, 2 — до Мукачівської, 4 — до Чопської, 3 — до Тячівської, 8 — до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 — до Ужгородської, 6 — до Виноградівської, 25 — до Берегівської районних рад, 3 — до Тячівської та 6 — до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів). Таким чином, угорська меншина в Закарпатті буде гідно представлена в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців.

Вибори також показали, що ПУУ має вищий рейтинг серед закарпатських угорців, ніж ДПУУ. Це зумовлено тим, що Товариство угорської культури Закарпаття, голова якого М. Ковач очолив Партію угорців України, було утворено в 1989 році і тривалий час вважалось одним із найпотужніших національно-культурних товариств області і України. По-друге, Демократичну партію угорців очолює І.Гайдош, якому угорці довіряють менше, ніж лідеру ПУУ М. Ковачу. Хоча слід відзначити, що І. Гайдош переміг на виборах мера м. Берегове. Успіх угорських партій на виборах до місцевих рад може набути суттєвого резонансу в Україні, і вже на майбутніх парламентських і місцевих виборах інтереси національних меншин України будуть представляти ряд політичних партій. Так, представники румунської національної меншини Закарпаття вже заявили про необхідність створення на всеукраїнському рівні політичної партії, яка б представляла інтереси румун в органах влади.

Від Закарпаття до українського парламенту за результатами виборів потрапили лише чотири депутати: Е. Матвійчук (Партія регіонів), О. Кеменяш (БЮТ), О. Ледида (Партія регіонів), І. Кріль (Блок «Наша Україна»). Крім того, як показали вибори 2006 р., досить високих показників досяг рівень самоорганізації етніч-

них спільнот. Слід відзначити успіх на виборах до обласної та районної рад Закарпаття двох угорських партій: Партії угорців України (ПУУ) і Демократичної партії угорців України (ДПУУ). Натомість русинські організації залишилися практично осторонь виборчого процесу. В обласній раді до коаліції більшості увійшла Партія регіонів, яка отримала керівництво над важливими депутатськими комісіями.

Однак в умовах загальноукраїнської політичної кризи, коли в державі відбувається так зване «перетягування повноважень» різними гілками влади, русинським ідеологам вдалося реалізувати одну зі своїх цілей. 7 березня сесією Закарпатської обласної ради було ухвалено рішення про внесення національності «русин» до переліку національностей Закарпатської області. За це рішення проголосував 71 депутат із 75. Головним ініціатором цього кроку облради став відомий громадський діяч Євген Жупан, який є депутатом облради п'яти останніх скликань (цього разу від блоку «Наша Україна»). Він і ще декілька членів облради, що називають себе русинами, робили спробу проведення такого рішення і раніше — в 1992, 1996 і 2006 роках. Головним аргументом в ухваленні цього рішення було те, що понад 10 тис. закарпатців під час останнього перепису населення назвалися русинами.

Показово, що рішення Закарпатської облради вітали головний кримський комуніст Л.Грач та керівник українського філіалу Інституту країн СНД В. Корнілов. Натомість О. Майборода вважає ініціативу закарпатських русинів політичною спекуляцією: «В українській народності є так звані субетноси, такі як лемки, бойки, гуцули. Русини — це теж субетнос, але вони намагаються довести, що вони окрема нація. У 2001 р., коли був перепис населення, практично всі закарпатці назвали себе українцями, і серед них тільки 10 тис. назвали себе русинами. При цьому ще невідомо, чи вважають вони себе русинами, або русинами і українцями одночасно. Це просто політична спекуляція на ґрунті подвійної ідентифікації. З економічної точки зору це вигідно місцевим властям, для яких це інструмент для отримання контролю над ресурсами регіону. Адже якщо виділити жителів Закарпаття в окремий етнос, то можна вимагати особливі привілеї і статус для області». Також таке рішення облради може зіграти на користь деяких сил у Російській Федерації, які зацікавлені у створенні зони нестабільності на території України.

Додаток

**Електоральні уподобання населення Закарпатської області
За результатами виборів народних депутатів України
26 березня 2006 р. (ЦВК)***

Суб'єкти виборчого процесу	Україна	Закарпаття в цілому	м.Ужгород	м.Берегове	м.Мукачеве	м.Хуст	м.Чоп	Берегівський р-н	Велико-березньанський р-н	Виноградівський р-н	Воловецький р-н
Партія регіонів	32,14	18,65	11,85	21,98	21,48	17,98	16,28	21,64	11,89	16,04	14,77
БЮТ	22,29	20,29	32,38	18,95	16,39	26,21	14,98	10,98	22,52	18,58	30,46
НСНУ	13,95	25,79	18,35	17,51	27,38	21,02	18,27	18,55	25,53	29,42	20,43
СПУ	5,69	3,64	4,49	2,03	2,68	3,49	1,99	1,67	3,79	3,84	3,25
КПУ	3,66	1,26	1,68	2,33	2,12	1,62	2,71	1,23	1,45	1,15	0,85

Суб'єкти виборчого процесу	Україна	Закарпаття в цілому	Іршавський р-н	Міжгірський р-н	Мукачівський р-н	Перечинський р-н	Рахівський р-н	Свалявський р-н	Тячівський р-н	Ужгородський р-н	Хустський р-н
Партія регіонів	32,14	18,65	18,47	14,5	14,29	16,05	13,11	18,87	29,99	12,32	32,9
БЮТ	22,29	20,29	23,30	14,67	15,35	26,12	22,35	25,78	14,08	23,61	13,91
НСНУ	13,95	25,79	27,85	38,01	39,14	22,77	36,91	20,69	22,61	21,41	19,1
СПУ	5,69	3,64	4,94	3,47	1,78	3,68	1,94	6,98	4,32	3,09	4,66
КПУ	3,66	1,26	0,85	0,85	0,78	1,18	0,99	1,16	1,49	1,21	0,96

*Розраховано й складено за джерелом: *Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року* // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>; *Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник. У двох книгах. Книга 1 / Редкол. Я.В.Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнічук.* — К.: Атака, 2006. — С. 443; 506-509; 560-563

¹ Висування завершено, реєстрація триває // *Закарпатська правда.* — 1994. — 29 січня.

² Кандидатів у депутати — 154 // *Закарпатська правда.* — 1994. — 19 лютого.

³ Ідея ВЕЗ живе, але не перемагає // *Закарпатська правда.* — 1994. — 5 лютого.

⁴ Можна й коротко // *Закарпатська правда.* — 1994. — 5 березня.

⁵ В «Уряді» — знайомі всі обличчя // *Закарпатська правда.* — 1994. — 23 серпня.

⁶ *Закарпатська правда.* — 1998. — 14 березня.

⁷ \$ 13,8 млн. інвестицій // Закарпатська правда. — 1998. — 7 лютого.

⁸ Колібаба А. Українське суспільство нині нагадує розбалансовану систему, яка не може функціонувати стабільно // Срібна земля. — 2002. — 18-24 квітня.

⁹ Закарпаття: вибори'98 // Закарпатська правда. — 1998. — 4 квітня.

¹⁰ Останець Ю. О. Регіональні особливості парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області // Науковий вісник УжНУ. — Серія «історія». — № 7. — 2002. — С.97.

¹¹ Черненко О. Готовність до боротьби // Український регіональний вісник. — 2001. — № 26. — С. 3-4.

¹² Там само.

¹³ Бедзір В. Автономізація відкладається // Україна і світ сьогодні. — 2004. — 18-24 грудня.

¹⁴ Особливості виборчої кампанії до місцевих органів влади в Закарпатті // http://www.cupol.lviv.ua/index.php?id=28&backPID=21&tt_news=20752&cHash=882426c072.

¹⁵ Федака С. Закарпаття зі своїм «Києвом» та «Галичиною» — це Україна в мініатюрі // <http://news.uzhgorod.ua/novosti/16266/>

¹⁶ <http://www.otechestvo.org.ua/main/20073/916.htm>

¹⁷ Закарпатские русины требуют национальности // <http://www.eizvestia.com/articles/43/0/11166/>

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Олександр Дергачов

ВИКОНАННЯ УКРАЇНОЮ МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У СФЕРІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Міжнародні зобов'язання України, які торкаються її внутрішніх справ мають два джерела походження. Перше, — приєднання до Ради Європи, що відбулося на основі простої належності країни до континентального простору, яке було пов'язано з подальшим виконанням певного переліку зобов'язань щодо приєднання до європейських конвенцій та дотримання демократичних норм. Орієнтація РЄ на підтримання загальноєвропейського діалогу має наслідком високу толерантність до країн-членів, утримання від застосування санкцій. Її ефективність щодо заохочення до розвитку демократії є низькою. Друге пов'язане з проголошенням наміру інтегруватися до ЄС та НАТО. Одним з проявів зближення з цими організаціями стало укладення низки угод та планів, які містять ініційовані самою Україною зобов'язання в сфері демократичних реформ. Загалом маємо парадоксальну ситуацію: Україна зволікає з виконанням зобов'язань перед РЄ, але добровільно бере на себе більш складні завдання, за умов, коли перспективи європейської та євроатлантичної інтеграції є абсолютно нечіткими.

Ще одна змістовна суперечність полягає у тому, що загалом зобов'язання в політико-правовій сфері передбачають не просто реформування, а, фактично, досягнення нового якісного рівня суспільно-політичного розвитку, тобто мети, яка далеко виходить за межі можливостей та компетенції державної влади. Передовсім це стосується розвитку інститутів громадянського суспільства, яке радше має розглядатися не як об'єкт, а суб'єкт моделювання національного поступу, модернізації самої влади, а отже, побудови консолідованої правової демократії. Крім того, слід зважати на умови поглиблення міжнародної співпраці: тільки розвиток стосунків на рівні структур громадянського суспільства є необхідною

умовою зміцнення взаємної довіри, без чого цільна політична інтеграція неможлива. На даному етапі Україні доводиться долати успадковане відставання та викривлення суспільного розвитку, підсилюючи внутрішні чинники зовнішніми.

У резолюціях і рекомендаціях ПАРЄ теми, що стосуються умов розвитку громадянського суспільства, формулюються так: «Посилити контрольну функції парламенту, зокрема схвалити закон про тимчасові слідчі та спеціальні комісії Верховної Ради; встановити законодавчі гарантії та умови діяльності парламентської опозиції... продовжити реформу місцевого самоврядування для впровадження положень Європейської хартії місцевого самоврядування»¹. «Проаналізувати перешкоди, з якими зіткнулися органи державної влади України при ратифікації договорів Ради Європи... посилити співпрацю з Радою Європи для того, щоб забезпечити повну відповідність законодавства та практики України стандартам та принципам Організації, особливо стосовно стандартів, закріплених в Європейській конвенції з прав людини, а також повну відповідність рішенням Європейського Суду з прав людини...»².

У Резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 19 квітня 2007 року зазначається: «Політичні реформи, що закріпили б «правила гри» та створили передумови для гарантування демократичних прав і свобод законними інституціями та сприяли б політичній конкуренції, не було завершено дотепер... Асамблея визнає досягнення Помаранчевої революції, що дозволили утвердитися в Україні основоположним демократичним свободам: у країні є свобода слова та ЗМІ, свобода зібрань, свобода політичної конкуренції та опозиції, а також енергійне громадянське суспільство. Більше того, рік тому країна довела свою здатність провести вільні та справедливі вибори до парламенту. Проте чого Україні не вистачає сьогодні, це гарантій, вбудованих в її демократичні інституції, що консолідували б новоздобуті свободи»³. Констатуємо, що зацікавленість міжнародної спільноти у реформах в Україні останнім часом пов'язується не тільки з «розширенням території демократії», а й з запобіганням дестабілізації.

У «Плані дій Україна — НАТО», підписаному у листопаді 2002 р. в підрозділі «внутрішні справи», зазначено: «З метою більш тісної євроатлантичної інтеграції Україна продовжуватиме проводити внутрішню політику, основувану на зміцненні демократії та верховенстві права, повазі до прав людини, принципі

розподілу влад і незалежності судів, демократичних виборах відповідно до норм Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), політичному плюралізмі, свободі слова, повазі до прав національних та етнічних меншин та недискримінації за політичними, релігійними або етнічними ознаками. Зусилля мають бути спрямовані на реформування правоохоронних структур, удосконалення механізмів забезпечення дотримання і виконання всіма державними та громадськими структурами принципу верховенства права, посилення ролі структур, що захищають громадянські права». План містить, серед інших, окрему мету, — «сприяння постійному розвитку і зміцненню громадянського суспільства, верховенству права, захисту основних прав людини і громадянських свобод»⁴. Щорічні Цільові плани дій, які затверджуються Указами Президента України, містять підрозділи «Забезпечення верховенства права та додержання прав людини»⁵.

Найбільш детально програма сприяння становленню громадянського суспільства прописана в угодах з Європейським Союзом. Крім того, слід взяти до уваги, що ЄС обов'язково бере до уваги виконання зобов'язань перед Радою Європи країнами, що претендують на розвиток співпраці. Угода про партнерство та співробітництво передбачає взаємодію між ЄС та Україною, що враховує «загальні цінності, які вони поділяють, і містить зобов'язання «Зміцнювати політичні та економічні свободи, які є самою основою партнерства». Сторони, що домовляються, зафіксували переконаність «у надзвичайній важливості верховенства закону та поваги до прав людини, особливо прав меншин, створення багатопартійної системи з вільними і демократичними виборами...»⁶. План дій Україна — ЄС спрямований на конкретні досягнення у виконанні зобов'язань щодо спільних цінностей. Одним з пріоритетів Плану є подальше посилення стабільності та ефективності органів, що забезпечують демократію та верховенство права. Підрозділ Плану Демократія, верховенство права, права людини та основні свободи фіксує такі завдання: «Відповідно до міжнародних зобов'язань України та її стратегічної мети щодо подальшої європейської інтеграції Україна продовжуватиме внутрішні перетворення на основі зміцнення демократії, верховенства права, поваги до прав людини, принципу розподілу влади та незалежності суду, демократичних виборів відповідно до норм і стандартів ОБСЄ та Ради Європи (політичний плюралізм, свобода слова та ЗМІ, повага до прав осіб, що належать до національних меншин, недискримінація

за ознакою статі та політичної, релігійної та етнічної належності)»⁷. Окремий пункт Плану, — «Забезпечення розвитку громадянського суспільства» передбачає «дотримання права на свободу об'єднань та залучення громадян до процедури прийняття рішень, у тому числі через організації громадянського суспільства».

У Заходах щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна — ЄС, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2005 р. у розділі «Забезпечення розвитку громадянського суспільства», передбачалося розробити проекти законів України: Про внесення змін до Закону України Про об'єднання громадян, Про свободу совісті та релігійні організації, Про звернення громадян, розробити проект Концепції взаємодії держави з громадянським суспільством. Також було заплановано забезпечити проходження у Верховній Раді України проекту Закону України Про внесення змін до Конституції України (щодо удосконалення системи місцевого самоврядування).

Терміни підготовки проекту закону України Про внесення змін до Закону України «Про об'єднання громадян» (нова редакція) переносилися з 2005 р. на 2006 р., потім на 2007 р., але він залишається не виконаним. Законопроект, за дорученням Кабінету Міністрів знаходиться на доопрацюванні «у зв'язку з необхідністю урахування офіційних висновків експертів ОБСЄ та Ради Європи». Підготовка проекту Закону України «Про відкритість і прозорість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування» так само перебуває на стадії доопрацювання та узгодження з центральними органами виконавчої влади. Ще у 2005 р. мав бути здійснений ще один захід, — розроблення проекту «Концепції взаємодії держави та громадянського суспільства». В грудні 2006 р. проект Концепції було внесено на розгляд Кабінету Міністрів. Триває його опрацювання структурними підрозділами Секретаріату Кабінету Міністрів. Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», щодо зловживання правом на свободу світогляду і віросповідання зареєстровано у Верховній Раді 26.01.07 із запізненням понад рік⁸.

Певний прогрес у забезпеченні реалізації права на свободу об'єднань та залучення громадян до участі в управлінні державними справами, у тому числі через організації громадянського суспільства можна пов'язувати з додатковими кроками уряду. Розмір збору за державну реєстрацію об'єднань громадян

з 1 січня 2007 р. зменшився вдвічі. Професійні спілки з 1 січня 2007 р. звільнені від сплати реєстраційного збору, що узгоджується зі статтею 2 «Конвенції № 87 Міжнародної організації праці про свободу асоціації та захист права на організацію» (постанова Кабміну від 31 травня 2006 р. №768). Проект Закону України «Про звернення громадян» за рішенням Кабміну має бути внесений на розгляд у тримісячний термін після набуття чинності Адміністративно-процедурним кодексом. Водночас, постановою Кабміну від 31.05.06 розмір збору за державну реєстрацію об'єднань громадян з 1 січня 2007 р. зменшено вдвічі⁹.

В Україні існує розвинена мережа громадських організацій. Модернізація законодавства, що забезпечує їх функціонування, є актуальним питанням. Але більшою мірою обмежує потенціал громадських організацій спотворена суспільно-політична практика та слабкість матеріальної бази для становлення впливового «третього сектору». Для прогресу в цьому питанні потрібно в принципі обмежувати роль держави у сферах, де можуть і мають діяти інституції громадянського суспільства, сприяти зміцненню прошарку економічно самостійних громадян. Наразі система громадських рад при органах влади, консультації та громадські слухання ще не стали інструментами реального впливу на управлінські рішення. Зберігається практика маніпулювання громадського активністю. У найближчій перспективі цілеспрямовані системні дії органів влади, спрямовані на сприяння розвитку громадянського суспільства, є маловірогідними.

У рамках виконання підрозділу Плану «Забезпечення захисту прав людини та основних свобод відповідно до європейських та міжнародних стандартів» Україна уклала ряд конвенцій та факультативних протоколів ООН і Ради Європи. 9 лютого 2006 р. Україною ратифіковано Протоколи №12 та №14 до «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (Закон України №3435). Україною підписано «Європейську конвенцію про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів» (квітень 2005 р.), Додатковий протокол до «Конвенції про захист прав людини та людської гідності щодо застосування біології та медицини, який стосується заборони клонування людей» (квітень 2006 р.). «Конвенцію про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» та Додатковий протокол до неї було підписано 29.08.05. Закон про ратифікацію після кількох доопрацювань, зокрема з урахуванням висновків експертів

Ради Європи, отриманих у вересні 2006 р., був 09.01.07 проголошений в цілому. Але 30.01.07 Президент наклав на нього вето, як на такий, що не відповідає Конституції України. Так само не забезпечено ратифікацію «Європейської конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів». 01.03.06 МЗС направило законопроект на розгляд Президента України для подальшого внесення на розгляд Верховної Ради України. 12.09.06 Секретаріатом Президента України Мініюсту доручено доопрацювати проект Закону «Про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів» і пов'язаний з ним проект Закону «Про ратифікацію Європейської конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів». Законопроекти готуються до повторного направлення на погодження до заінтересованих органів виконавчої влади. Зволікання з ратифікацією може бути інтерпретоване як недооцінка важливості питання, яке за європейською практикою є актуальним і показовим.

Україна поступово просувається до європейських стандартів правового забезпечення прав людини та основних свобод. Проте залишається серйозна проблема дотримання законів на практиці, у тому числі щодо фінансування. Для реального забезпечення прав людини і основних свобод необхідно суттєво реформувати соціально-економічну сферу. Водночас, варті спеціальної уваги такі питання, як недостатня толерантність державної системи і, зокрема, бюрократії до пересічних громадян, недостатня дієздатність і загалом орієнтованість судової системи на захист їх прав та інтересів. Як свідчить досвід десятків країн, найскладнішим у розвитку владних інститутів є формування самостійної дієздатної судової гілки влади. Сама її природа передбачає наявність високої правової культури та розвинених інституцій громадянського суспільства. Для нових незалежних держав розвиток судової системи становить особливу складність.

«Заходи» з об'єктивних причин не можуть бути достатнім інструментом досягнення цілей, закладених у «Плані дій Україна — ЄС». Є досить серйозні проблеми з відповідністю заходів цього розділу відповідним орієнтирам Плану дій та загальній спрямованості цього документа, так само, як і деклараціям щодо європейського вибору. Попри підвищення повноважень Кабінету Міністрів, документ, що затверджується його розпорядженням, не є адекватним характеру завдань. Реформування політико-правової сфери переважно зводиться до законотворчості.

Але змін потребує суспільно-політична практика, політична культура еліти, державних службовців, громадян загалом. Крім того, слід мати на увазі, що неформальна реалізація цілей Плану має передбачати активну роль інституцій громадянського суспільства, вихід за межі дій влади.

Слід зауважити, що Заходи щодо виконання Плану дій Україна — ЄС на 2005, 2006 та 2007 роки містять мало оригінальних, реально нових завдань. Розділ «Політичний діалог і реформування» містить значну кількість завдань, передбачених зобов'язаннями України перед Радою Європи. Це ті завдання, які мали бути давно виконані. Числені законопроекти, ухвалення чи навіть підготовка яких складає «Заходи», розглядаються у Верховній Раді вже багато років. З багатьма заходами відбуваються метаморфози спрощення: замість запланованого ухвалення нових законів, врешті-решт вносяться зміни до старих. Таким чином, по-перше, сам підхід урядів до виконання «Плану дій» видається досить схематичним. По-друге, об'єктивні та суб'єктивні причини, які постійно гальмували процес реформування політичної та правової сфери, продовжують свою дію. Для повноцінного досягнення цілей Плану дій була б потрібна загальнонаціональна програма затверджена Верховною Радою, яка б базувалася на підтримці всіх основних політичних сил. Черговий річний план заходів, затверджений розпорядженням хай і більш повноважного, ніж раніше, Кабінету Міністрів, не став достатньо ефективним інструментом досягнення кінцевого успіху¹⁰.

Розділ Плану Дій «Політичний діалог та реформування» має розглядатися як ключовий для поглиблення співпраці з ЄС і наближення до критеріїв членства. Якість реалізації заходів розділу найкраще демонструють наявність реального прагнення, політичної волі, готовності до перетворень європейського гатунку. Неформальний підхід до реалізації розділу Плану передбачає зміну якості влади, характеру урядування. Очевидно, що майже три роки дії Плану не позначені такими змінами. Натомість, простежується тенденція до «економізації» Кабміном європейського курсу країни і утвердження спрощеного підходу до завдань реформування політичної сфери.

Політичні умови виконання Заходів не забезпечені належним чином. Значну специфіку на виконання заходів розділу накладає особлива роль у цьому Верховної Ради, адже йдеться передовсім про ухвалення законів та ратифікацію міжнародних конвенцій.

До того ж, на практиці значну роль у розробці законопроектів відігравав та відіграє Секретаріат Президента. На ситуації з виконанням Плану дій позначається та обставина, що річні плани на 2005 та 2006 роки формувалися різними урядами, і Заходи на 2007 рік мають складатися, затверджуватися і виконуватися знову новим урядом. Відмінності у політичних пріоритетах між урядами, так само, як і окремі суперечності між гілками влади, найбільшою мірою позначаються на виконанні розділу «Політичний діалог та реформування». Реально бракує як постійної уваги до виконання завдань, так і належної координації дій гілок та органів влади.

Затримка з виконанням окремих пунктів Плану офіційно пояснюється змінами урядів, та навіть змінами у керівництві окремими міністерствами. Особливо це пов'язано новими акцентами у діяльності центрального органу виконавчої влади після формування антикризової коаліції та Кабінету Міністрів на чолі з Віктором Януковичем. Заходам Кабміну бракує системності та спадковості. Частина заходів не здійснена у 2005 р. не перенесена в план 2006 р. Такі заходи фактично опинилися поза контролем громадськості. Даються взнаки фінансово-економічні обмежувачі реалізації окремих заходів, які потребують значних витрат. Під час розгляді у Верховній Раді питань про ратифікацію конвенцій, лунають аргументи на кшталт: «країна ще не готова». Виникають складні проблеми з внесенням змін у чинне законодавство, аби впровадити міжнародні стандарти в забезпеченні захисту прав людини та основних свобод відповідно до європейських та міжнародних стандартів, зокрема в таких аспектах як права дитини, гендерна рівність, умови праці. Щодо значної частини заходів виникає ситуація узгодження змісту законопроектів: укладених в Україні з європейськими інституціями (ОБСЄ, Радою Європи) на предмет відповідності європейським нормам і перевірки міжнародних конвенцій на відповідність українській Конституції. При цьому такі узгодження і перевірки не завжди відбуваються достатньо оперативно і конструктивно.

З урахуванням стану виконання заходів існують можливості суттєвого покращання ситуації, — ухвалення законів, затвердження концепцій та програм. Проте це стосуватиметься формального боку справи. Для країни важливо відчувати практичні наслідки дії законів, впровадження реального політичного діалогу та поглиблення реформ. Важливим індикатором виконання зобов'язань, передбачених Планом дій, слугуватиме саме ставлення до них

з боку уряду та парламенту. Наразі виконання Плану, використання його потенціалу як для реформування, так і для розвитку співпраці з ЄС не виглядає пріоритетним для виконавчої та законодавчої гілок влади. Заходи, які здійснюються, не мають виразного системного впливу на розвиток суспільно-політичної ситуації.

Якою є перспектива? В Угоді про створення антикризової коаліції зазначені завдання «ефективного захисту прав і свобод громадян:

— утвердження повноцінного громадянського суспільства, в якому людина всебічно розвивається і самореалізується;

— забезпечення незалежної діяльності громадських організацій і рухів, збільшення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень;

— забезпечення свободи слова та незалежності ЗМІ;

— запровадження гендерної рівності»¹¹.

Угода про створення парламентської опозиції у Верховній Раді України V скликання містить параграф «громадянське суспільство». В ньому зафіксовано: «Державна підтримка розвитку громадянського суспільства має передбачати:

— налагодження плідного діалогу між владою, неурядовими організаціями та громадянами;

— вчасне і публічне реагування державних органів влади на ініціативи та звернення громадськості.

Для реалізації зазначених пріоритетів учасники Коаліції зобов'язуються вдосконалити нормативно-правову базу діяльності громадських організацій, що передбачає схвалення законопроектів:

— «Про внесення змін до Закону України «Про об'єднання громадян»;

— «Про відкритість та прозорість діяльності державних органів влади та органів місцевого самоврядування»;

— «Про соціальні послуги» (регламентація механізмів та умов надання послуг неприбутковими організаціями);

— «Про непідприємницькі неприбуткові організації»;

— «Про громадський контроль»¹².

Результати позачергових парламентських виборів дають підстави прогнозувати більш злагоджену і цілеспрямовану роботу всіх гілок влади заради поглиблення демократичних реформ і впровадження європейських стандартів урядування. Провідні політичні сили вивели європейську інтеграцію з-під впливу

політичної кон'юнктури і загалом є близькі до консенсусу в цьому питанні. Залишається відкритим питання про рівень їх готовності дійсно поглиблювати демократичні перетворення та розвивати сучасну європейську політичну культуру.

Передовсім це має позначитися у підходах до продовження конституційної та загалом політичної реформи. Зокрема, важливо розширювати простір розвитку громадянського суспільства. На порядку денному має з'явитися й переоцінка об'єктивних можливостей державної влади. Україні у спадщину від радянських часів дісталася традиція «важкої держави», тобто іманентна гіперболізація ролі та функцій влади, її претензії на те, щоб все контролювати і за все відповідати. Це, зокрема, є однією з базових причин поширення реальної безвідповідальності. Переоцінка можливостей держави породжує її перевантаження зобов'язаннями, збільшує кількості тих сфер, в яких мали б діяти ринок, самоврядування, ініціатива громадян і де сама вона приречена на неуспіх. Крім того, така концепція державної влади породжує два масштабні негативні феномени. Перший, — бюрократизація, тяжіння до ручного управління, нівелювання ролі законів, права. Другий, — закріплення державного патерналізму і заохочення масового утриманства. Все це суттєво спотворює систему орієнтації влади та її суспільно-політичну роль. У вирішенні зазначених проблем роль зовнішніх чинників не може бути надто вагомою.

¹ Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» 5 жовтня 2005 року. <http://www.coe.kiev.ua/uk/index1.htm>

² Там само.

³ [http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549\(2007\).htm](http://www.coe.kiev.ua/uk/dogovory/res1549(2007).htm)

⁴ <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1709.htm>

⁵ Див.: Цільовий план Україна — НАТО на 2007 рік у рамках Плану дій Україна — НАТО. Додаток до Указу Президента України від 18 червня 2007 року № 535/2007 <http://www.mfa.gov.ua/data/upload/publication/mfa/ua/11960/plan2007.doc>

⁶ <http://www.delukr.ec.europa.eu/en/Data/pca-ukr.pdf>

⁷ <http://www.delukr.ec.europa.eu/data/doc/Action-plan-ukr.pdf>

⁸ Позиційний документ щодо імплементації Українською Стороною Плану дій Україна — ЄС у 2005-2007 роках. <http://www.kmu.gov.ua/document/83127264/PP%20ukr%20120607.doc>

⁹ Там само.

¹⁰ Детальніше аналіз виконання Плану дій «Україна — ЄС» див.: Національна безпека і оборона. 2007.- №2. — С. 2-12 та №5, — С 5-28.

¹¹ <http://www.spu.in.ua/ua/documents/4499>

¹² <http://www.razom.org.ua/docs/ugoda.doc>

Микола Іванюк

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Становлення громадянського суспільства безумовно є однією з головних складових в умовах переходу від авторитарного політичного режиму до демократії. З проголошенням незалежності в Україні розпочався активний процес формування якісно нових інститутів демократичної правової держави: системи органів самоврядування; сектору неурядових громадських організацій; незалежних засобів масової інформації, релігійних громад. Тобто, тих елементів, які становлять собою громадянське суспільство.

Дослідження процесу становлення та розбудови інститутів громадянського суспільства викликано необхідністю політико-теоретичного обґрунтування функціонування та ролі інститутів громадянського суспільства як соціальних інститутів, що артикулюють інтереси та потреби громади, врівноважуючи при цьому державну владу й відповідно впливаючи на розбудову в Україні демократії. Поряд з цим усі політичні, економічні, соціальні і культурні права людини мають знайти своє відображення у законодавчих актах, які регламентують діяльність інституції громадянського суспільства.

Проблематика громадянського суспільства і правової держави в останні роки опинилася в центрі теоретико-політологічних досліджень. Найбільш новаторськими серед робіт вітчизняних авторів є монографії С. О. Кириченко «Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави» (К., 1999); колективна праця І. Т. Пасько, Я. О. Пасько «Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів: компаративні нариси» (Дон., 1994) та інші. Поряд з цим за роки незалежності ухвалено цілу низку законів, які регламентують відносини між інститутами громадянського суспільства та державою. Водночас невирішеним залишається комплексний аналіз політико-правових, загально методологічних, теоретичних проблем становлення громадянського суспільства в незалежній Україні, зокрема його основних інститутів. Необхідно,

врахувавши проблеми функціонування даних інституцій на початкових етапах незалежності, окреслити подальші шляхи розбудови та механізми взаємодії складових громадянського суспільства по мірі розбудови правової держави. Адже однією з головних тенденцій світового розвитку є рух до громадянського суспільства і соціальної правової держави. Громадянське суспільство виступає фундатором правової держави. У свою чергу, держава як соціальний суб'єкт і офіційний представник усього суспільства все ще відіграє значну роль, особливо в умовах, коли руйнуються старі структури. Громадянське суспільство у цьому разі протистоїть не стільки державі, скільки запобігає утвердженню таких форм її організації, через які внутрішні інтереси суспільства підмінюються вузькими інтересами певної групи або державного апарату¹.

Політична історія України наводить безліч прикладів зародження та існування громадянського суспільства на її теренах як системи незалежних від держави громадянських інституцій та відносин. «Традиції громадянського суспільства заглиблені своїм корінням у практику місцевого самоврядування в давньоруських містах, яке було вдосконалено в XVI XVII століттях завдяки появі цехових об'єднань, церковних братств, освітніх закладів і т. ін. Однак виникнення традицій не гарантувало їх усталення та розвитку, що й сталося в Україні у XVIII ст. — після поділу української держави між Російською і Австрійською імперіями»². Тому, об'єктивно, в Західній Україні на початку XX ст. існував широкий спектр інститутів громадянського суспільства: молодіжні, жіночі, спортивні, наукові організації, політичні партії та незалежні засоби масової інформації.

Тоталітарний радянський політичний режим нівелював починання у формуванні громадянського суспільства. Адже партійно-державний апарат комуністичної партії знищував або одержавлював будь які незалежні об'єднання громадян. Соціально-політичні права та свободи громадян були чітко окреслені соціалістичними рамками. Більше того, «в тоталітарному суспільстві принципово неможливе здійснення найважливішої передумови становлення громадянського суспільства хоч будь-яке відокремлення економіки від політики, власності від влади»³.

Тому інституції громадянського суспільства становили загрозу існуванню тоталітарної системі, хоча «у 60-х роках, в часи хрущовської відлиги, намітилися деякі позитивні тенденції до відродження інституцій громадянського суспільства, чому

сприяв дисидентський та правозахисний рух, а також поява різнорідних неформальних об'єднань на взірць груп рокерів, хіпі, самвидаву тощо»⁴. Однак роки радянського режиму сприяли зниженню культури громадського руху, відсутності політичної культури, здатності незалежно мислити. Прояви тоталітарного режиму далися взнаки в незалежній Україні, коли шлях до формування громадянського суспільства був проголошений як один із пріоритетів подальшого поступу.

Подальший перебіг історичних подій призвів до розвалу радянської системи та утворення незалежних держав, у тому числі й України, й формування громадянського суспільства, що є однією з головних в умовах переходу від авторитарного політичного режиму.

Звичайно, цей процес є складним і тривалим, адже створення громадянського суспільства можливе за наявності певних умов розвитку, за яких взаємини держави і суспільства, влади і народу будуються винятково на правових основах. Поряд з цим держава стає гарантом забезпечення в суспільстві безпеки в цілому та кожного громадянина зокрема.

Головним показником рівня розвитку громадянського суспільства є місцеве самоврядування. Саме на рівні міського, районного, селищного врядування мають найповнішу реалізацію головні компоненти громадянського суспільства — громада і представницька влада, ініціатива і контроль, інтереси та права кожної особи⁵. Основними законами для функціонування самоврядних органів є Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування», а також ратифікована Верховною Радою Європейська хартія місцевого самоврядування. Відповідно до цих документів суть самоврядування полягає у гарантованому законом праві територіальних громад та їхніх органів самостійно вирішувати всі питання місцевого значення. У статті 7 Конституції України проголошено, «що в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування»⁶.

Міське самоврядування як один з основоположних принципів конституційного ладу в Україні, у свою чергу, має власну систему принципів, через призму яких ще повніше розкривається зміст цього важливого соціально-політичного явища, його місце та роль у суспільстві та державі. Найважливішими з них є правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність місцевого самоврядування та його органів. Правова

автономія органів місцевого самоврядування закріплена в Конституції України і Законі «Про місцеве самоврядування України» — органи місцевого самоврядування, які є юридичними особами і наділяються власними повноваженнями, у межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність згідно з законодавством⁷.

Ставлення місцевого самоврядування до громадянського суспільства в Україні є далеко не однозначним. Якщо міське самоврядування більш-менш реально інтегрується в громадянське суспільство, то сільське (селищне) самоврядування у своїй більшості перебуває під політичним та адміністративним контролем місцевих органів виконавчої влади і тому до громадянського суспільства (його інститутів) ставиться майже негативно. Регіональний рівень місцевого самоврядування також переважно контролюється місцевими державними адміністраціями, але ступінь інтеграції в громадянське суспільство тут вищий, ніж у сільського (селищного) самоврядування.

Таким чином, у системі органів місцевого самоврядування існує диференційоване ставлення до їх місця і ролі у громадянському суспільстві. Для того, щоб з'ясувати реальну роль місцевого самоврядування у цьому суспільстві, потрібно проаналізувати його політико-правові стосунки з іншими елементами громадянського суспільства: політичними партіями, громадськими організаціями та ЗМІ. Практика свідчить, що вплив інститутів громадянського суспільства на місцеве самоврядування постійно зростає і це відбиває загальну тенденцію до трансформації традиційної моделі місцевого самоврядування в інноваційну, тобто європейську або ліберально-консервативну модель⁸.

Закони про місцеве самоврядування 1997 р., про політичні партії 2001 р. та деякі інші розвинули положення Конституції і створили певне правове поле для розвитку взаємовідносин місцевого самоврядування та інших інститутів громадянського суспільства. У процесі реалізації даної правової бази виникають ті самі проблеми, що і в процесі реалізації конституційних положень про ці взаємовідносини: традиційна практика нівелює практично всі можливості для повноцінного розвитку як місцевого самоврядування, так і інших інститутів.

Дедалі більшої популярності набувають в Україні органи самоорганізації населення (ОСН) — це будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, основною метою діяльності

яких є деконцентрація влади на місцевому рівні, перенесення низки повноважень з рівня органів місцевого самоврядування на нижчий (самоорганізаційний) рівень через процедуру делегування повноважень. За цього чинне законодавство закладає дуже демократичну базу функціонування органів самоорганізації населення, закріплюючи право на самоорганізацію не лише осіб, що постійно проживають у будинку, на вулиці, території кварталу, мікрорайону (на основі реєстрації), а всіх, хто мешкає на даній території, незалежно від реєстрації⁹. Відповідно до статті 140 Конституції України «сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна». Стаття 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить органи самоорганізації населення до системи місцевого самоврядування і визначає їх як «представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста». В 2001 році на виконання конституційних норм було прийнято Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року, яким було врегульовано питання створення організації діяльності, визначення повноважень та відповідальності ОСН.

Взаємодія громадських організацій та органів місцевого самоврядування є важливим фактором встановлення довіри громадян до влади, а тому цю діяльність слід заохочувати, наприклад, шляхом прийняття закону «Про неприбуткові громадські організації», проект якого вже кілька років знаходиться на розгляді Верховної Ради України.

Ще наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. розвиток суспільно-політичних рухів та громадських організацій сприяв прийняттю союзного Закону «Про громадські об'єднання», який регулював діяльність об'єднань громадян. З розпадом СРСР основні демократичні права, включаючи свободу слова, інформації та право на об'єднання громадян, були визнані в Україні відразу після здобуття нею незалежності. Закон України «Про об'єднання громадян» (1992) став каталізатором швидкого зростання недержавних організацій. Українські громадяни почали використовувати нові можливості для заснування незалежних від держави відкритих організацій.

Із удосконаленням процесу державотворення стало очевидним, що один закон не може врегулювати специфіку діяльності організацій. Тому згодом було прийнято кілька законів, які регулюють діяльність специфічних об'єднань громадян: закони України «Про об'єднання громадян», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про дитячі та молодіжні організації», «Про творчі спілки», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку». Таким чином, діяльність сектору неурядових організацій не регулюється якимось одним законом. Навіть відсутній базовий закон, який би встановлював загальні правила утворення, реєстрації, реорганізації, діяльності та ліквідації тих юридичних осіб приватного права, мета діяльності яких спрямована на вирішення соціально значущих питань силами громадськості і не спрямована на отримання прибутку¹⁰.

Новостворені НДО відображають реакцію суспільства на процеси трансформації та є проявом його відповідальності за підвищення ефективності уряду. Багато НДО намагаються заповнити ті ніші, в яких держава більше не надає послуг, за які вона несла відповідальність раніше. Також ці організації починають брати на себе завдання підвищення громадської поінформованості та посилення відповідальності уряду за прийняття рішень. Якщо пригадати, що десять років тому така діяльність була нелегальною, то, здається, що це активне залучення заслуговує лише на похвалу; однак проблема низького рівня знань та практичних навичок, необхідних для виконання цієї роботи, вимагає невідкладного вирішення.

Перехід до демократичних форм управління державою за рахунок розвитку та розширення впливу громадянського суспільства є критично важливим для України. Цей процес можна прискорити шляхом зміцнення третього сектору та посилення його тісної співпраці із органами державної влади всіх рівнів. Розмаїття НДО в Україні, що працюють у різних сферах, відображає потенціал для підвищення ефективності влади і сприяння прозорій та стабільній демократичній трансформації.

Сильне громадянське суспільство позитивно впливає на підвищення якості державного управління шляхом забезпечення прозорості та стабільності демократичних перетворень. Тому для України важливо приділяти увагу розвитку третього сектору, зокрема: стимулювати активну участь громадськості; забезпечувати контроль громадськості за реалізацією державної

політики; запроваджувати демократичні норми і цінності через наявні демократичні інституції, мобілізувати ресурси для соціальних потреб.

Одним із чинників громадянського суспільства є структурування громадян цього самого суспільства. Політичні партії у цьому контексті — ефективний інструмент структурування суспільства, з одного боку та означення позицій влади, з іншого. Отже, політичні партії можуть бути визначені як групи, що відбивають інтереси різних суспільних страт через представлення їх в органах влади.

Політичні партії є особливим елементом громадянського суспільства. З одного боку, вони є формою самоорганізації громадян, виразником їх політичних інтересів. З іншого боку, приводячи своїх представників до влади внаслідок виборів, політичні партії самі стають частиною влади.

Згідно з Конституцією України (Ст. 36), «Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян і беруть участь у виборах». Вони (самостійно чи об'єднані у блоки) є єдиними конституційними суб'єктами виборчого процесу, крім самого виборця. Політичні партії є єдиною формою політичного структурування суспільства. Серед проблем, що заважають нормальному функціонуванню політичних партій, самі партійні активісти найчастіше називають недосконалість законодавства про політичні партії. Політичні партії є за своєю суттю певним містком між громадянським суспільством і політичною частиною суспільства як такого. Політичні партії є представництвом громадянського суспільства у владі, основним механізмом реалізації представницької демократії. У розвинутому громадянському суспільстві, у якому існують не лише законодавчо визначені механізми політичної відповідальності, а й готовність суспільства вимагати такої відповідальності від тих, кого воно обрало собою керувати, застосування пропорційної чи мажоритарної виборчої системи не є принципово важливим¹¹.

Дослідження проблем правової держави і громадянського суспільства з урахуванням сучасного стану розбудови української державності дає змогу окреслити такі основні шляхи побудови правової держави і громадянського суспільства на теренах України: на конституційному рівні має бути закладена якісно нова модель правової організації життя людини і суспільства, відповідно до якої весь державний і суспільний механізм націлюється

на здійснення на захист прав і свобод людини, всі політичні економічні, соціальні права людини мають знайти своє відбиття у відповідних інститутах громадянського суспільства; зміцнення самостійної державності як європейської держави¹².

Підводячи деякі підсумки, можна сказати, що і сьогодні основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні є, по-перше, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами. По-друге, активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя, формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру (благодійні фонди, споживчі товариства, клуби за інтересами, товариства, асоціації тощо), розвиток різних форм громадського самоврядування і самодіяльності. По-третє, максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, формування поваги до права і до закону. По-четверте, зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості суспільства на основі цюнайширших зв'язків із зарубіжним світом. По-п'яте, піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ і процедур та інформованості населення, але й в умінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, в готовності до постійного удосконалення політичної системи відповідно до зміни конкретно-історичних умов.

Враховуючи особливості перехідного часу, в якому знаходиться Україна, має бути проведена в життя така концепція співвідношення особи, суспільства і держави, яка дозволила б не тільки змінити сьогоднішній менталітет людини, але й сприяти формуванню вільної особи з високою політичною, економічною і правовою культурою, яка усвідомлює свою цінність і гідність. Ця концепція передбачає, що епіцентром громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси, що всі інститути громадянського суспільства і держави утворюються постільки, оскільки є необхідність створити умови для нормальної життєдіяльності людини, захисту її прав і свобод. При цьому державні інститути мають нести подвійний тягар, забезпечуючи через закони, по-перше, рівні для всіх людей умови і можливості, по-друге, нормальне функціонування громадянського суспільства загалом. Тобто, у пострадянський період важливим напрямом розвитку України має бути поновлення дієздатності інститутів

громадянського суспільства з обмеженим втручанням держави у життєдіяльність громадян¹³.

Також ще однією з важливих умов формування в Україні громадянського суспільства та правової держави є впровадження політичної реформи. Сьогодні реалізується «конституційна реформа», в той же час інші реформи перебувають в стані розвитку, що значно ускладнює подальші процеси демократизації держави.

Отож, на новому конституційному рівні має бути закладена якісна модель правової організації життя людини і суспільства, відповідно до якої весь державний і суспільний механізм спрямовується на здійснення і захист прав і свобод людини. Всі політичні, економічні, соціальні і культурні права людини мають знайти своє відбиття у відповідних інститутах громадянського суспільства, таких, як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, освіта, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації та інших. Ці інститути повинні стати надійним матеріальним фундаментом прав і свобод людини.

¹ Новохацький В. Д. Громадянське суспільство і держава // Трибуна. — 2003. — № 7-8. — С.2.

² Розвиток громадянського суспільства в Україні. — К, 2001. — С.11.

³ Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, — 1999. — С.113.

⁴ Розвиток громадянського суспільства в Україні. — С.12.

⁵ Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. — Київ, 2002. — С.39.

⁶ Конституція України.

⁷ Муніципальне право України: Підручник / В. Ф. Погоріло, О. Ф. Фризький, М. О. Баймуратов та ін. — Стер. вид. — К.: Юрінком. Інтер 2001. — С.86.

⁸ Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. — С.47.

⁹ Структура громадської участі в Україні. Збірник аналітичних матеріалів / За ред. М. Лациби, Н. Ходько. — К.: Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. — С.52.

¹⁰ Законодавча і нормативна база для створення і діяльності неприбуткових організацій в Україні / Упоряд. Сидоренко О. І. — К.: Центр інновацій та розвитку, 2003. — С.7.

¹¹ Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. — С. 100.

¹² Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. — Київ: Логос, 1999.

¹³ Кравченко Л., Цимбалюк М. Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем // Право України. — 2003. — № 10 — С. 18.

Богдан Буяк

**МОЛОДЬ ЯК ОСОБЛИВА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА
ГРУПА В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Наукове дослідження молоді постійно привертало й привертає увагу багатьох громадських діячів і учених. Питання молоді як частини суспільства вивчають практично всі суспільні науки, розглядаючи «молодь» зі своїх методологічних «предметних» позицій, внаслідок чого відзначаємо різноманіття «предметних» визначень суті молоді. Незважаючи на їх відмінності, вчені різних суспільних наук виходять із загального методологічного принципу: визнання молоді частиною суспільства.

Для розуміння взаємин суспільства і молоді як співвідношення цілого й частини велике значення мають класичні наукові праці античних філософів. Так, на думку Платона, «частина багатоманіття не може бути частиною ані самої себе, ані частиною іншої частини з цієї багатоманітності. Частина може бути лише частиною цілого. Тобто частина множини може розумітися як частина тільки в тому разі, якщо сама ця множина розуміється як щось ціле»¹. В свою чергу, Арістотель вважав, що «цілим називається те, в чого не відсутня жодна з тих частин, складаючись з яких, воно називається цілим від природи, а також те, що так охоплює охоплювані ним речі, котрі утворюють щось одне»².

Будучи частиною суспільства, молодь піддається впливам усіма найбільш значущими процесами й факторами, які зумовлюють соціальні процеси. У свою чергу, будучи активною творчою частиною суспільства, молодь є не тільки об'єктом, на який чиниться суспільна дія, але й суб'єктом процесу взаємодії. Тому, використовуючи методологічні положення, що визначають взаємодію суспільства і молоді як співвідношення цілого й частини, дію суспільства на молодь можна визначати як індукцію, а молоді на суспільство — як дедукцію.

Характер таких взаємин частини і цілого виявляється в диспозиції загальнонародних, державних і приватних молодіжних інтересів при артикуляції й агрегації інтересів різних соціаль-

них спільностей. У конструктивному патерналістському, про- текціоністському відношенні держави до молоді може використо- вуватися весь потенціал державних органів, їх законотворчі, виконавчі та інші повноваження. Навпаки, молодь через моло- діжні об'єднання, які представляють її інтереси, має обмежену правоздатність для самостійного вирішення власне молодіжних проблем і для отримання підтримки держави для їх реалізації.

Суперечності між об'єктивно необхідним включенням особ- ливих інтересів молоді в число суспільних, схвалених і підтри- муваних державою і реальними можливостями реалізації таких інтересів з участю органів державної влади і місцевого самовря- дування, мотивують взаємодію молодіжних об'єднань з органа- ми державної влади і місцевого самоврядування, розвиток меха- нізму державної молодіжної політики.

У свою чергу, органи державної влади і місцевого самовряду- вання спонукають до взаємодії з молоддю, молодіжними об'єд- наннями, розглядають суперечності між потребами держави і суспільства в успішній соціалізації молоді і їх обмеженими можливостями для створення необхідних для соціалізації умов. Крім того, мотивом співпраці органів державної влади з моло- діжними об'єднаннями є необхідність вирішення протиріч, які виникають під час диференціації інтересів суспільства і його молодіжної частини. Ці суперечності також породжують необхідність подальшої взаємодії держави і молоді та розвитку державної молодіжної політики.

Питання визначення поняття «молодь», критерії виділення її в самостійну групу, вікових та інших меж, служать основами полеміки для науковців та практиків у сфері молодіжної проб- лематики. Політологи розглядають молодь як інноваційний ресурс розвитку країни, соціологи — як соціокультурну групу, психологи — як групу з властивими їй психофізичними особли- востями дорослішання особи. Кожній науці властива взаємодія з іншими науками, теоретико-методологічне доповнення кон- цепцій, сумісне використання емпіричних даних досліджень.

У представників усіх наук, мабуть, немає розбіжностей тільки в тому, що молодість — це період між «дитячістю» і «дорослістю» (під «дитячістю» розуміється дитяча несамостійність, не повна правова та інша відповідальність, не повна працездатність, за- лежність від старших; під «дорослістю», навпаки, повна еконо- мічна і політична незалежність, повна правова відповідальність,

працездатність); що молода людина — це вже не дитина, але ще і не цілком доросла, недостатньо самостійна людина.

Відомий російський дослідник молоді І. М. Ільїнський охарактеризував суть проблеми поняття молоді так: «Молодь — поняття конкретно-історичне, залежне від характеру й рівня розвитку суспільства. Визначеного раз і на всі часи, всіма прийнятного поняття «молодь» у світі ніколи не було, немає і бути не може»³.

У процесі багаторічного дослідження молоді були сформовані ряд теорій, основні напрями яких склалися в 20-х — на початку 30-х років ХХ століття. В. А. Лужков виділяє три типові підходи до поняття «молодь» і розглядає наступну класифікацію теорій молоді⁴, що мають сутнісні відмінності парадигм.

Так, **соціально-психологічний підхід** розглядає молодь як носія психофізичних властивостей молодості. У його теорії молодь характеризується як «певний вік зі своїми біологічними і психологічними відносинами, а внаслідок цього — усіма особливостями вікового класу»⁵. У даному підході розглядається не власне молодь, а певний період життя людини — молодість (юність). Теоретичну основу такого підходу створили у своїх працях такі вчені, як: Г. Стенлі Хол, К. Грос, Ш. Блер, А. Фрейд, В. Раях, Е. Фромм, Е. Еріксон та інші.

Субкультурний підхід виокремлює молодь як соціокультурну групу зі специфічним способом життя, стилем поведінки, культурними нормами та цінностями. Теорії Е. Шпрангера, М. Міда, Т. Парсонса, Т. Розака, Ч. Рейча та інших учених розглядають молодь через сукупність властивих їй культурних властивостей і функцій, різноманіття інтерпретацій яких перешкоджає виробленню єдиного визначення молоді, заснованого на більш або менш загальних уявленнях про молодіжну субкультуру.

Стратифікаційний підхід досліджує молодь як особливу соціально-демографічну групу, обмежену віковими межами, із специфічними соціальними позиціями, статусом і ролями, що є об'єктом і суб'єктом процесу спадкоємності і зміни поколінь. Тому, вивчаючи молодь відповідно до такої парадигми, особлива увага зосереджується на її соціальних функціях. У цій групі досліджень виділяються два методологічні напрями: «лінія Маркса» (теорії соціологів марксистської школи) і «лінія Мангейма» (концепція К. Мангейма та його прихильників).

Марксистська концепція молоді була теоретично обґрунтована в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, які поклали початок

визначенню молоді з позиції класового підходу, де за основу береться класове розшарування суспільства⁶. На думку прихильників «лінії Маркса», молоді «взагалі» немає, є молоде покоління певних класів, які по-різному проявляють специфічні характеристики юності: активність, досвідченість, критичність, безкомпромісність та інші.

У 60 — 70-і роки ХХ століття сформувалися теоретичні положення соціальної концепції молоді, що продовжила розробку марксистської концепції молоді в працях І. В. Бестужева-Лади, Л. С. Виготського, С. Н. Іконникової, І. С. Кона, М. Карвата, В. Т. Лісовського, М. Х. Тітми, В. І. Чупрова та інших дослідників молоді того періоду.

Так, В. Т. Лісовський у 1968 році одним з перших дав визначення поняття «молодь» в соціологічній парадигмі «соціально-історичного детермінізму». Він визначив молодь як «покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в зрілішому віці — вже засвоїли освітні, професійні, культурні та інші соціальні функції; залежно від конкретних історичних умов вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 30 років»⁷.

На думку В. А. Лукова, таке визначення містило в собі протиріччя класовому підходу і тому не набуло широкого застосування.

Межі змісту визначення були розкриті в роботах І. С. Кона, де він з'єднав соціологічний і психологічний підходи до молоді⁸. Відповідно до концепції К. Мангейма І. С. Кон розробив власний соціально-психологічний підхід і дав якнайповніше визначення поняття «молодь»: «Молодь — соціально-демографічна група, що виокремлюється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального становища і обумовлених цим та іншим соціально-психологічних властивостей. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з нею соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного устрою, культури і властивих даному суспільству закономірностей соціалізації»⁹. Така дефініція була визнана соціологами молоді як основна.

У продовжувачів марксистської концепції молоді, при всіх відмінностях у визначенні її суті, обов'язково підкреслюється така особливість молодіжного вікового періоду, як перехід від «властивостей» дітей до «властивостей» дорослих¹⁰. Цей процес включення людини в життя суспільства як суб'єкта позначається терміном «соціалізація».

Разом з ним застосовується термін «суб'єктивація», який означає процес засвоєння людиною певного соціального досвіду. Зокрема, М. Х. Тітма і Е. А. Саар писали, що, «входячи в суспільне життя, молоде покоління суб'єктивує суспільні відносини та інститути, що знаходяться на конкретному історичному рівні розвитку»¹¹.

І. В. Бестужев-Лада, С. Н. Іконникова та інші ювенологи звертають особливу увагу на те, що соціалізація молоді, набуття нею властивостей соціального суб'єкта має здійснюватися «у свій час»¹². Тривала молодість, на їх думку, є благом для людства, оскільки розширення вікових меж молодості може використовуватися для того, щоб, вступаючи в самостійне життя, громадяни більшою мірою оволодівали соціальним досвідом, що є у суспільства, і в подальшому плідно працювали в суспільних інтересах. Проте таке «продовження молодості» не може бути безмежним, бо, «процес життя людини полягає в проходженні ним різних вікових періодів»¹³ і надмірне збільшення або скорочення одного з вікових періодів порушує єдину лінію розвитку соціального суб'єкта. «Сьогодні у нас «молодь» — поняття безмежне» — писав з цього приводу І. В. Бестужев-Лада. В цю групу споконвіку потрапляли молоді люди, що ведуть свій особливий, молодіжний спосіб життя, внаслідок чого поняття молодь є не стільки віковим, скільки соціальним, історичним.»¹⁴

До «лінії Мангейма» належать концепції, що мають соціологічну спрямованість і відкидають марксистське розуміння суспільства, зокрема, це праці І. М. Ільїнського, Т. Маклера, К. Мангейма, Л. Розенмаєра та інших авторів.

Основу цих концепцій становить запропонована німецьким соціологом Карлом Мангеймом концепція молоді як покоління у відповідному історико-соціальному просторі.

У своїй праці «Діагноз нашого часу» К. Мангейм розкрив положення про те, що у кожного покоління є свій просторово-часовий вимір, дослідження цього покоління здатне дати справжній результат, якщо воно враховує його «історико-культурний простір».¹⁵

Життєвий досвід кожного нового покоління відрізняється від досвіду інших поколінь через зміну соціальних умов, в яких цей досвід був набутий.

У центрі уваги К. Мангейма опинилася проблема встановлення соціологічної функції молоді в суспільстві. Він стверджує, що значення молоді у суспільстві не стабільне: «...завжди є нове

покоління і молодіжні групи, проте, питання їх використання залежить щоразу від характеру і соціальної структури даного суспільства. Молодь — це один з прихованих ресурсів, які є в кожному суспільстві і від мобілізації яких залежить його життєздатність»¹⁶.

У своїх роботах К. Мангейм дійшов до наступних висновків:

1. Динамічні суспільства спираються на зв'язок з молоддю. Молодь «оживляючий посередник, свого роду резерв, який виступає на передній план, коли таке поживлення стає необхідним для пристосування до швидкозмінних або якісно нових обставин». Динамічні суспільства «рано чи пізно повинні активізувати і навіть організувати» молодь як ресурс, який в традиційному суспільстві не мобілізується і не інтегрується, а навпаки часто пригнічується.

2. Молодь виконує функцію оживляючого посередника соціального життя; ця функція має своїм важливим елементом неповну включеність в status quo суспільства. «Ключ до розуміння молоді треба шукати не тільки в розвитку». Цей параметр універсальний і не обмежений ані місцем, ані часом. Вирішальним чинником, який визначає вік статевої зрілості, є те, що «в цьому віці молодь вступає в суспільне життя і в сучасному суспільстві вперше стикається з хаосом антагоністичних оцінок».

3. «Молодь ані прогресивна, ані консервативна за своєю природою, вона потенція, готова до будь-якого почину».

Ідеї К. Мангейма були розвинуті у ряді нових концепцій молоді. Фахівці, що вивчають історію соціології молоді (зокрема, В. А. Лужков), порівнюють його внесок у розвиток соціології немарксистської орієнтації з внеском Маркса, Енгельса, Грамі в марксистську соціологію. Хоча відмінність позицій Маркса і Мангейма під час аналізу молодіжних проблем виявляється «у вузькій зоні деяких початкових філософських принципів».

К. Мангейм ставив питання про співвідношення поколінь, функціональність молоді в суспільній системі. Тези про якість молоді як соціального ресурсу і можливості його реалізації набули концептуального характеру.

Значний внесок у вивчення проблематики молоді вніс російський дослідник проблем молоді, молодіжних організацій, державної молодіжної політики І. М. Ільїнський. Його концептуальні підходи були висвітлені 1991 році в доповіді ООН «Молодь планети: глобальна ситуація у 90-х роках, тенденції

і перспективи» (російською мовою в повному обсязі робота була видана в 1999 році)¹⁷.

Суть концепції полягає в тому, що «молодь — це цінність особливого роду, це головна цінність суспільства, це не тільки поняття демографічне, але також економічне, соціальне, політичне». Ставка на молодь в сьогоденні, на майбутні покоління здатна породити політику суспільства і держави, які працюватимуть на випередження подій, на профілактику явищ, на прискорення розвитку суспільства.

Основні положення концепції:

— «Молодь — це об'єктивне суспільне явище, яке завжди виступає як велика специфічна вікова підгрупа».

— «Молодь — це носій величезного інтелектуального потенціалу особливих здібностей до творчості...».

— «Соціальний статус молоді у всіх конкретних суспільствах і у всі часи в головному однаковий: молодь одночасно об'єкт і суб'єкт соціалізації». В роботах І. М. Ільїнського особливо наголошується те, що молодіжні проблеми є проблемами всього суспільства.

Специфічні проблеми молоді пов'язані з віком. «У будь-якому суспільстві молодість тісно пов'язана з ідеєю залежності»: люди зрілого віку головують в суспільстві, і всі інші вікові групи (діти, молодь, люди похилого віку) повністю залежать від їх волі. «Перед молодими людьми стоїть проблема вибору сфери трудової діяльності, вибору професії», молоді люди вирішують проблему своїх життєвих планів, етичного і духовного самовизначення, вибору чоловіка чи дружини, питання про кількість дітей в сім'ї та інші.

І. М. Ільїнський запропонував нове бачення проблем, що існують між поколіннями. Він вийшов за рамки відносин поколінь як таких і застосував для аналізу відразу дві основи — зміна поколінь і зміна соціального ладу. У доповіді він зробив висновок про те, що можливо і необхідно виховувати молоде покоління, ґрунтуючись на формуванні в особі здібностей вижити, не деградувати, в «жорстких» соціальних природних умовах, що погіршуються. Допомогти кожній людині розвинутися, духовно піднятися, відтворити і виховати нащадків.

І. М. Ільїнський у своїй роботі писав: «Молодь — акумулятор критичних настроїв відносно існуючої діяльності; вона — конденсатор тієї будівельної енергії, яка так потрібна у момент корінних реформ; вона — каталізатор тих трансформацій, які

завжди непомітно і постійно (латентно) відбуваються всередині суспільства. Молодь, таким чином, одночасно і «вибухонебезпечний» руйнівний матеріал, і сила, здатна творити нове»¹⁸.

У новій концепції виховання виокремлені принципи гуманізму, духовності, демократизму, громадянськості і патріотизму, конкурентоспроможності, толерантності, індивідуалізації, варіативності.

Таким чином, політико-соціологічні теорії молоді, незважаючи на їх теоретико-методологічні відмінності, об'єднані прагненням представити молодь через характеристики її соціальності. А «лінія Маркса» і «лінія Мангейма» у багатьох аспектах виявлення соціальної детермінації, зміни поколінь і суб'єктності молоді співпадають.

Саме в молодому віці людина переходить від наслідування старших до самостійного осмислення, прагнення створити щось нове, інколи абсолютно несхоже на те, що було у батьків. Ця інноваційна якість молоді виступає виключно важливим чинником оновлення суспільства, оскільки порівняно з рештою соціальних груп у молодого покоління вища готовність і прагнення до змін з огляду на ряд обставин: нестабільності становища і соціального переміщення-переходу від однієї форми діяльності до іншої; економічної залежності, управлінської несамостійності; неврівноваженого становища в рольовому виконанні функцій, видів діяльності, що знаходяться і втрачаються в міру фізичного, психічного дозрівання, підвищення компетентності.

Для свого реального оновлення суспільство має відкрити для себе молодь як могутній чинник соціальних змін, сприйняти її як соціальну цінність особливого роду, як безцінний капітал.

Завдання оновлення актуальне для нашого суспільства, яке накопичило за десятиліття фантастичний потенціал консерватизму і в якому всьому новому ставився непереборний бар'єр з ідеологічних догм. До молоді вже давно ставляться з тим же побоюванням, що й до найновішого.

Молодь — носій великого інтелектуального потенціалу, нових і новітніх знань, які вона несе у всі сфери суспільного життя. Молодь фізично найздоровіша частина населення, це життєва сила суспільства, провідник і прискорювач впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя.

Знати вікову структуру суспільства необхідно для визначення трудових ресурсів країни, питомої ваги дієздатного, економічно

активного населення, розробки планів соціально-економічного розвитку регіонів, областей.

Знати частку молоді у складі населення потрібно для того, щоб визначити її роль у державних і суспільних справах суспільства загалом.

Знати межі поняття «молодь» важливо для проведення в життя молодіжної політики, яка нині напрацьовується в країні. Без цього не можливо визначити, на яку частину населення вона розповсюджується.

Як один з визначальних і провідних підходів у вивченні «молоді» можна виділити соціально-демографічний підхід.

Вікові межі молодості в усіх країнах визначаються в різних рамках.

Молодість як тимчасовий відрізок життя людини посуває свої межі в міру того, як суспільство переходить на вищі ступені свого розвитку, як збільшується тривалість людського життя.

Відповідно до цієї концепції у 1960-х роках в ООН були визначені межі молодіжного віку в інтервалі 15-24 роки. Так, за даними ООН на початку 2000 року населення світу становило 6062 млн. осіб, з них молодих людей віком від 15 до 24 років було 1061 млн. осіб, або 17,5% від загальної кількості, а в 2006 році кількість молоді становила вже 22%. В Україні за 1991 — 2004 роки питома вага молоді збільшилась на 2,2%. Молодь завжди перебуває в авангарді громадських рухів, є своєрідним каталізатором суспільних перетворень в сучасній Україні¹⁹.

У науковій літературі поняття «молодь» визначають як соціально-демографічну групу, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, зумовленого соціально-психологічними властивостями. Вони визначаються суспільним устроєм, культурою, законодавчими актами соціалізації та виховання, яке здійснюється у даному суспільстві²⁰.

Межі молодіжного віку закріплені в нормативно-правових актах держави. Так, у Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 року мова йде про те, що державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 15 до 28 років, незалежно від їхнього походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, і здійснюється через органи

державної виконавчої влади, установи, соціальні інститути та об'єднання молодих громадян²¹. Але останнім часом навколо нижньої та верхньої межі молодіжного віку відбувається багато дискусій, в основі яких лежить міркування про продовження періоду молодості. Він залежить від термінів навчання, збільшення віку вступу в трудове життя, досягнення економічної незалежності від батьків, держави та інше. Починаючи з 80-х років ХХ століття загальноприйнятою межею молодіжного віку вважають роки від 14 до 35.

У західній науковій думці, на відміну від поняття «молодь», широко використовується термін «юність». Становище молоді і його вікові параметри визначаються рівнем соціально-економічного, культурного розвитку. У Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року вікові межі молодого покоління зазнали подовження. Відповідно до даного закону «...молодь, молоді громадяни — громадяни України віком від 14 до 35 років...»²². Спираючись на його норми, поняття «молодь» можна охарактеризувати як соціально-демографічну групу віком від 14 до 35 років, яка визначається на основі сукупності соціальних, юридичних, економічних, демографічних, психологічних та фізіологічних характеристик. Це дає змогу визначити кількість громадян країни, яких можна віднести під це визначення і відповідно на яких поширюється молодіжна політика держави.

Нижня межа молодіжного віку (після дитячого) пов'язана з такими поняттями, як соціальне становлення, фізичний розвиток, завершення процесу навчання в школі. За відносно короткий період часу молода людина стає фізично й соціально дорослою, в цей час відбуваються головні події в її житті. Вона здобуває освіту, обирає професію, починає трудову діяльність, створює сім'ю, народжує перших дітей. Фактично за невеликий проміжок часу молоді люди декілька разів змінюють свій соціально-демографічний статус.

Закінченням молодості є принаймні чотири найважливіші умови:

а) економічна незалежність, тобто відповідальність за придбання необхідних для власного існування засобів і здатність створювати їх;

б) особиста самостійність, тобто здатність ухвалювати рішення, які стосуються себе у всіх сферах існування, без чужої опіки,

без будь-яких обмежень, окрім необхідних для існування в суспільстві;

в) самостійне розпорядження засобами, якими володіє і які необхідні для життя, незалежно від їх походження;

г) створення власного вогнища, незалежного від батьківського, взяття відповідальності за його підтримку і управління.

Кожна з цих умов є необхідною, але тільки всі разом вони є достатніми.

Практика показує, що кожна з цих умов окремо досягається у різному, деколи досить ранньому віці. Молоді люди одружуються в основному в 22-23 роки; досягають економічної самостійності у 24-25 років. Проте прийнято вважати, що в нашій країні в основному особа повністю формується до 25-30 років, вона набуває визначеного суспільно-політичного, трудового і сімейного статусу, професійної кваліфікації, захопленості улюбленим заняттям, вибирає привілейовані форми відпочинку і т. п.

Використовуючи вищеописані теоретико-методологічні підходи, можна дати комплексну оцінку молоді, як особливої соціально-демографічної групи. Соціально-психологічний, субкультурний, демографічний, соціально-статусний — неповний перелік підходів, у розрізі яких вивчається молодь, визначаються властиві їй риси і властивості.

Усі ці ознаки в комплексі дають змогу охарактеризувати молодь як особливу соціально-демографічну групу, перехідну від дитячої несамостійності, неповної відповідальності за свої вчинки — до дорослості — самовизначення у соціентальності, економічній незалежності. В період молодості громадянин з об'єкта політики держави переходить у стан повноправного суб'єкта суспільного життя.

¹ Усов А. К истории философии. Платон, Аристотель, Декарт / <http://www.us-off.narod.rii/Us7.htm>,

² Аристотель. Соч. В 4 т. Т.1. — М., 1975. — С. 174-175.

³ Вишневикий Ю. Р., Ковалева А. И., Луков В. А., Ручкин Б. А., Шапко В. Т. Практикум по социологии молодежи. — М., 2000. — С. 24.

⁴ Там само. — С.19.

⁵ <http://www.lpur.tsu.ru/Public/art2002/sbomik/052.htm>.

⁶ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии / <http://www.isito.ru/library/authors/Пyin/hrest/Marx.htm>.

⁷ Див.: Лисовский В. Т. Методология и методика изучения идеалов жизненных планов молодежи/ Автореф. канд. дис. — Л., 1968.

- ⁸ Кон И. С. Юность как социальная проблема // Бой идет за человека. — Л., 1965; Кон И. С. Психология ранней юности // Возрастная и педагогическая психология. — М., 2-е изд., 1979; Кон И.С. Эстафета поколений. Заметки о воспитании молодежи // Коммунист. — 1987. — № 4.
- ⁹ Кон И. С. Молодежь // БСЭ. — 3-е изд. — М., 1974. — Т. 16.
- ¹⁰ Див., наприклад, Бестужев-Лада И.В. Молодость и зрелость. — М., 1984. — С. 24.
- ¹¹ Титма М. Х., Саар Э. А. Молодое поколение. — М., 1986. — С.3 — 4.
- ¹² Див.: Бестужев-Лада И.В. Молодость и зрелость. — М., 1984. — С. 16 — 20.
- ¹³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 46. — С. 141.
- ¹⁴ Див.: Бестужев-Лада И. В. Молодость и зрелость: Размышления о некоторых социальных проблемах молодежи. — М., 1984. — С. 16 — 20.
- ¹⁵ Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Молодёжь планеты: глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы / Ильинский И. М. и др. — М., 1999.
- ¹⁸ Ильинский И. М. Молодежь в процессе обновления // Молодежь в процессе обновления. — М., 1989. — С.20 — 21.
- ¹⁹ Молодь України в алгоритмі суспільного життя [електронний ресурс] режим доступу / <http://www.ipro.org.ua>
- ²⁰ Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия 2004 [електронний ресурс] режим доступу / <http://www.multitrade.com.ua>
- ²¹ Закони України про молодіжні та дитячі громадські організації: За станом на 15.10.2000 р. — К.: Парламент. — 2000. — С. 4 — 7.
- ²² Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 р. [електронний ресурс] режим доступу / <http://www.nbuv.gov.ua>

Ярослав Олексин

ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Перед сучасними істориками стоїть невідкладне завдання підвищити теоретичний рівень своєї науки, відійти від описового характеру наукових розвідок, піднятися від конкретних фактів до рівня світоглядних узагальнень. Хороші можливості для цього відкриває тема розбудови громадянського суспільства, зокрема, досить важливого його складника — державно-релігійного життя.

На сучасному етапі історичного розвитку нашої держави, коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові ідеології не завоювали довіри у людей, великого значення на шляху духовного відродження України набувають релігія як форма суспільної свідомості і церква як важливий інститут громадянського суспільства.

Оцінюючи релігійно-церковну складову формування і розвитку громадянського суспільства в Україні, варто взяти до уваги наявність у країні і кількість різних релігій, конфесій, релігійних напрямів, їхнє кількісне співвідношення й взаємини між собою. В першу чергу слід мати на увазі традиційно існуючі в Україні конфесії. Крім того, Україна стала об'єктом потужного тиску з боку різних місіонерських структур, а також нових релігійних течій із Заходу і Сходу. Масштаби розгорнутої місіонерської діяльності викликали занепокоєння з боку церковних ієрархів і ряду громадських утворень.

Здобувши незалежність, Українська держава засудила політику тоталітарної влади, стала на шлях цивілізованих відносин з церквою. Одним з перших її законодавчих актів став Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий 23 квітня 1991 року¹. Ним кожному громадянину гарантовано право на свободу совісті, «відкрито виражати або вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання». При цьому окремо визначено, що: а) громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального

і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії; б) в офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується².

У другому розділі Закону визначені статус і структура релігійних організацій в Україні. «Релігійні організації України, — зазначено у ньому, — утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури; обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями)»³. Визначено, що релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищеозначених релігійних організацій.

Місце і роль релігії в українському суспільстві визначено Конституцією України. У статті 35 відзначено, що кожен громадянин має право на свободу світогляду і віросповідання. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. У статті також вказано, що ніхто не може бути увільнений від обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань⁴.

Провідною ланкою релігійно-церковного життя в Україні є релігійна організація, мета утворення якої — задоволення релігійних потреб віруючих громадян. Тобто створення умов, аби вони не тільки мали змогу колективно сповідувати свою релігію в богослужінні, виконанні релігійних ритуальних обрядів, а й мали можливість за допомогою цих організацій реалізувати приписи своєї релігії у повсякденному житті, вільно але цивілізовано їх пропагувати і поширювати. Отже, головним завданням релігійної організації є задоволення релігійних потреб відповідної категорії громадян.

Відповідно до міжнародно-правових документів, визнаних Україною, прийнято статус релігійної організації, де релігійна громада як об'єднання віруючих громадян, котрі сповідують свою віру в рамках Конституції своєї держави, є головною ланкою церковної ієрархії. Їй надано право утворювати інші структури аж до своїх центральних органів, делегуючи їм відповідні повноваження.

Чинне законодавство і загальне спрямування державної політики України щодо релігії і церкви створили сприятливі умови для розвитку релігійних організацій. За роки державної незалежності релігійна мережа в Україні зросла більш ніж у півтора раза і зростає далі⁵.

Аналізуючи місце і роль релігії у розбудові громадянського суспільства в незалежній Україні, слід враховувати, що церква і релігійні організації в ній відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова⁶. Однак держава не стояла осторонь від проблем, які пов'язані із релігійною ситуацією в Україні. Незалежна Україна сприяла поверненню релігійним конфесіям їх храмів. Протягом 1992 — 2000 рр. віруючим було повернуто до 4 тисяч храмів та понад 8 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель, якими користувалися церкви, зросла з 9054 до 13157. За цей період було збудовано понад 3 тисячі церков, костьолів та молитовних будинків⁷. Упродовж 1991 — 2000 рр. в Україні значно зросла кількість віруючих. Якщо на початку 90-х рр. до віруючих відносили себе 15-20% населення, то у 2000 р. — близько 70%. При цьому, якщо серед молоді рівень релігійності у 1992 р. становив 40%, то у 2000 р., за даними опитувань, — від 59,9 до 73%. У 1991 році жінки серед віруючих становили 54%, у 2000 р. — 68%⁸. Кількість релігійних організацій в Україні збільшилася більш як на 55%, духовних вищих і середніх навчальних закладів — у 5 разів, монастирів — більш ніж утворює, місій — у 6 разів⁹.

Майже половина всіх релігійних громад (47,2%) було зосереджено в західних областях України¹⁰. У 2000 році тут діяли 61 духовний центр та управління (31,8%), 111 з 198 монастирів, 35 з 86 духовних навчальних закладів. На 10 тисяч населення в цьому регіоні припадало 9,6 громади, що значно більше, ніж у південно-східних областях, де цей показник становив 1,6, і більше, ніж у північно-центральному регіоні, де на 10 тисяч населення припадало 2,9 громади.

Половину всіх релігійних громад України було створено православними — 10350. Найбільш потужною була Українська православна церква (УПЦ), кількість громад якої у 2000 р. становила 7386 парафій, або 71,4% від загальної кількості православних громад України. За кількістю релігійних громад (3151) та мона-

стирів (61) друге місце посідала Греко-католицька церква. У 2000 р. вона мала 12 єпархій, 61 монастир, 9 духовних навчальних закладів, 26 періодичних видань. Переважна більшість греко-католицьких громад (97,5%) знаходилася в Галичині та на Закарпатті, де вони створювали окрему Мукачівську єпархію, що не входила до складу УГКЦ, а підпорядковувалася безпосередньо Апостольській столиці¹¹.

За цей же період зросла мережа та конфесійна різноманітність релігійних громад національних меншин, які мешкають в Україні. У 1991 році в Україні були представлені лише 2 етно-конфесійні напрями — іслам та іудаїзм — і діяли, відповідно, 14 мусульманських і 25 іудейських громад. На початку 2000 року вже діяли 533 громади 11 віросповідних напрямів¹².

У 2000 р. релігійні громади в Україні обслуговували 17798 священнослужителів. У порівнянні з січнем 1993 р., загальна кількість душпастирів зросла на 8030, або на 82,2%¹³. Значне збільшення пояснюється, зокрема, тим, що за цей період кількість духовних навчальних закладів в Україні значно зросла.

Станом на вересень 2005 року в середньому по Україні в кожній області діяли 840 релігійні громади, однак цей показник не є типовим для кожної області окремо. Великий розмах варіації (2703) і коефіцієнт варіації сукупності (70,3%) вказують на її неоднорідність¹⁴. Дані статистики цілком підтверджуються соціологічними дослідженнями.

Західний регіон України, особливо Львівщина, Закарпаття, Івано-Франківська і Тернопільська області відзначаються великою релігійністю населення, що є традиційним. Південні області України відзначаються певною релігійною стабільністю. Навіть абстрагуючись від конфесійної різноманітності — 76 релігійних об'єднань і віросповідних напрямів, загалом релігійну карту України можна вважати неоднорідною.

У середньому кількість релігійних громад в Україні зростає щорічно на 1467 одиниць, що дорівнює 8,5% на рік. Загалом кількість релігійних громад впродовж восьми років зросла на 9700 одиниць, що становить 74,5% від базисного 1992 року. Але на тлі стабільного зростання кількості релігійних громад спостерігається коливання темпів приросту, що дає можливість прогнозувати протягом наступних років подальше уповільнююче зростання. Це пояснюється в основному тим, що потенціал церков до збільшення своїх первинних організацій вичерпується.

Станом на 1.01.2000 р. більше третини загальної кількості громад в Україні становили громади УПЦ — 8490 од. На другому місці — УГКЦ — 3240 од. Загалом кількість громад християнських культів в Україні становить 97,7%¹⁵. Українська православна церква впевнено займала панівне положення серед інших релігійних об'єднань, її частка в загальній кількості релігійних громад становить 38% і збільшується в абсолютних величинах пропорційно збільшенню кількості громад загалом, що свідчить про стабільність цього об'єднання, наявність у нього потенціалу до подальшого розвитку, оскільки темпи приросту не спадають і навіть за останній рік збільшилися. Частка Української греко-католицької церкви (в основному за рахунок західних регіонів України) становить 14%, але темпи зростання кількості її релігійних громад зменшуються, скоріше за все внаслідок того, що західні регіони вичерпують свій потенціал, а для східних регіонів України греко-католицизм не є традиційним.

Спостерігалось уповільнення темпів зростання і в інших традиційних християнських конфесіях. Це вказує на поступове зменшення їх впливу в релігійному середовищі. Єдиний в Україні випадок зменшення (501 од.) кількості громад явила собою Українська автокефальна православна церква — 989 од. або 4,2%. Римсько-католицька церква в Україні, натомість, подає добрий приклад стабільного зростання, хоча її частка — 772 од. або 3,7%, порівняно до інших провідних конфесій, невелика. На цьому тлі збільшувалася кількість релігійних організацій, що належать до новітніх і нетрадиційних культів — 1083 од. або майже 10%. За останні п'ять років темпи зростання цих релігійних організацій становили більше 1000%.

Таким чином, зростала кількість і активність релігійних організацій в Україні, що, в свою чергу, зумовлює й зростання соціальної значущості і гуманітарної ролі церкви в українському суспільстві.

Станом на 1 січня 2005 р. Держкомітет у справах релігій визначив статистичні підсумки минулого року в Україні та з'ясував, що в Україні зареєстровано 29699 релігійних громади і існує ще 1106 незареєстрованих релігійних організацій, що становить 30805 організацій, які представляють понад сто різних релігійних течій, церков, деномінацій. Ця цифра включає 378 монастирів (6184 насельників), 173 духовних навчальних закладів

(19770 слухачів), 298 місій, 75 братств. У різних конфесіях було 27902 священнослужителя (із них 722 — іноземці). Працювало в 2004 р. при громадах 12 039 недільних шкіл, виходило друком понад 350 часописів і газет¹⁶.

Отже, збільшення насиченості й різноманітності конфесійного простору, що ми спостерігаємо в Україні, не є лише нашою особливістю, а являє собою об'єктивно зумовлену світову тенденцію. Таке різноманіття конфесійного простору України складалося історично, під впливом безлічі факторів: економічних, політичних і етнічних, мирних і військових.

Оскільки діяльність релігійних організацій відбувається в певному політичному просторі, а громадсько-політичні погляди віруючих виявляються в релігійній формі, то партії, а також окремі політики постійно цікавилися релігією, релігійно-церковним життям. Для досягнення своєї мети вони намагалися спертися на можливість релігійних організацій впливати на віруючих. У зв'язку з цим релігійні конфесії ставали об'єктами, на які поширювалася діяльність партій і політиків різної орієнтації.

Одним з найбільш переконливих свідчень політизації релігії в Україні було створення партій конфесійного спрямування, зокрема таких, як Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Українсько-демократична партія, Християнсько-народний союз, Партія мусульман України. Вони, як про це зазначено у їхніх програмних документах, домагаються повного духовного та національного відродження українського народу. При цьому акцентувалося, що досягнення цього можливе лише за умови повної й абсолютної реабілітації релігії, надання церквам та релігійним організаціям прав вільної пропаганди релігії, видання релігійної літератури, участі у громадсько-політичному житті.

Після проголошення незалежності України виявилася тенденція до скорочення кількості релігійних об'єднань, що функціонували нелегально. Якщо у середині 70-х рр. ХХ ст. в Україні їх було більш як 1100, то вже у 1992 р. — 816. Але вже у 1998 р. їх стало знову близько 1100¹⁷. В таких формуваннях їх лідери також мали підвищений вплив на членів. У багатьох випадках вони ним зловживали, що призводило до негативних соціально-психологічних наслідків.

Крім того, в незалежній Україні велику активність почали проявляти екстремістські релігійні організації. Зокрема, християнські

протестантські та ісламські. Вони відкрито ставили за мету досягнення цілей, несумісних з ідеалами громадянського суспільства. Їх ідеологія базувалася, переважно на авторитаризмі.

Наведені статистичні дані свідчать про значну поширеність релігії на всій території України. В діяльності релігійних організацій та церков залучена значна частина населення нашої держави. Вплив релігійного чинника відчувається майже у всіх сферах суспільного життя. Слід зазначити, що домінуючу роль у суспільно-політичному житті України і, зокрема, у процесах формування громадянського суспільства відіграє православна церква. Сьогодні релігійно-церковні організації становлять значну частину громадських організацій України. Вони займаються освітою, місіонерською діяльністю, видають значну кількість газет і журналів, мають свої сторінки в Інтернеті. Як й у минулому, релігійно-церковні організації мають можливість здійснювати серйозний ідеологічний і політичний вплив на суспільство. Основний загальний релігійно-церковних організацій в Україні представляє християнське вчення. При цьому ми можемо бачити дві основні лінії конфліктів, джерела яких лежать у минулому. По-перше, це православно-католицький — між усіма відгалуженнями православ'я, з одного боку, та католицькими громадами, з іншого. По-друге, конфлікт в середині православ'я. Тому першочерговим завданням на шляху підвищення ролі релігійного чинника у формуванні громадянського суспільства є подолання зазначених конфліктів, а також забезпечення на законодавчому рівні мирного співіснування різноманітних релігійних конфесій.

На жаль, Україна, як і інші постатеїстичні країни, страждає характерними «хворобами» в релігійному середовищі. Релігійні об'єднання в Україні, особливо православні церкви, перебувають в перманентному стані «холодної війни» між собою, який часто переростає у відверту конфронтацію. Загальна демократизація суспільства, поряд з багатьма позитивними наслідками, викликала небезпечну «хворобу розколів» у церковному середовищі. Перший приклад у цьому, не без втручання окремих політичних сил, подала найбільша і найвпливовіша релігійна інституція України — православна церква. Існуюче в українському православ'ї напружене становище і надалі підігривається політичними силами, як в Україні, так і зовні, в надії ще розіграти свою «релігійну карту». Небезпечна тенденція

до розколів проявилася і в середовищі протестантських церков. Хоча центробіжні зрушення серед цих конфесій обмежуються лише канонічним і адміністративним розмежуванням, не сягаючи такої напруги, як між православними та православними і греко-католиками.

Не може не викликати тривоги надмірна заполітизованість у діяльності тих церков, які небезпідставно претендують на роль національних в Україні. Підвищення т. зв. «ісламського фактора» також може відіграти негативну роль у громадсько-політичному житті України. Україна відчуває наполегливий тиск з боку нетрадиційних конфесій і неорелігій. Такі конфесії, як Церква Ісуса Христа святих останніх днів (Мормонів) і Товариство Свідомості Крішні вже набули в Україні статусу релігійних центрів, їх відносини з державою поступово формуються і поки що розвиваються в конструктивному напрямі, але суспільна напруга, пов'язана з їх діяльністю, не спадає. Невпинно триває проникнення в Україну місіонерів Церкви Об'єднання, Богородичної Церкви тощо. В окремих місцях все частіше з'являються підпільні групи, що декларують себе як представники Церкви Сатани та інших деструктивних і псевдорелігійних організацій. Нарешті, такий суспільно-релігійний феномен, як Велике Біле Братство, що виник на українському ґрунті, теж може бути схильним до рецидиву.

Поряд з тим, уже досить багато зроблено для того, щоб перевести релігійне життя України в конструктивне русло. Утворена і плідно працює Всеукраїнська рада церков та релігійних організацій, проводиться ряд науково-практичних заходів з релігійної тематики, інформація про діяльність державних органів у справах релігій все частіше з'являється у ЗМІ. В Україні відновлюються і будуються храми, розширюється благодійна і культурно-виховна діяльність церков. Усе це подає надію, що нове тисячоліття Україна розпочинає як демократична багатоконфесійна держава зі стабільним і активним релігійним життям.

¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Ради УРСР. — 1991. — № 25. — С. 656-666.

² Там само.

³ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996 — №41. — Ст. 389.

⁴ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Офіційне видання ВРУ. — 1996. — 45 с.

⁵ Короткий огляд документів // Зб. наук. пр. Соціальна доктрина церкви. — Львів: Свічадо. — 1998. — С. 15.

⁶ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1996 року. — Ст. 389.

⁷ Релігійна панорама. — Київ, 2000. — С. 51-59.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Релігія і Церква в Україні: літо 1999 року. Моніторинг // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий щорічник. За заг. ред. д. філос. н. А. Колодного і к. філос. н. В. Єленського. — К.: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 1999. — С. 167-173.

¹¹ Релігійна панорама. — С. 51-59.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Колодний А., Саган О. Церкви України: цифри, факти, тенденції <http://proua.com/> 10.03.2005.

¹⁵ Релігійна панорама. — С. 51-59.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Релігія і Церква в Україні: літо 1991 року. Моніторинг. — С. 167-173.

Тетяна Ляшенко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Лідери та політична еліта держав Центральної Азії після проголошення незалежності своїх країн опинилися перед необхідністю вирішення багатьох питань. Гостро постала проблема національної, культурно-цивілізаційної, геополітичної самоідентифікації, вибору моделі соціально-політичного устрою. Практично всі держави регіону (особливістю відрізняється позиція Туркменистану) оголосили про свою прихильність демократичним принципам. Проте темпи, шляхи та форми демократичних реформ виявляються різними.

Спочатку перспективи реформування економічних та політичних інститутів у державах Центральної Азії оцінювались як досить низькі, не було конкретної позиції стосовно того, які стратегії розвитку будуть для них найбільш доречними. Незважаючи на високий рівень освіти, надзвичайно сильна залежність економіки від природних ресурсів відкидала ці країни майже до рівня слаборозвинених. Проте коли деякі з цих держав пройшли міжнародну експертизу, стали превалювати більш оптимістичні прогнози. Наприклад, Казахстан та Киргизстан випереджали Росію з багатьох макроекономічних показників. Керівництво Киргизії погодилося перетворити країну у свого роду полігон для перевірки ефективності реформ і першою на пострадянському просторі розпочала реструктуризацію фінансової системи. Казахстан, маючи найпотужніший банківський сектор серед країн колишнього СРСР, прийняв революційну програму приватизації, Узбекистан також сприйняв певні економічні заходи.

На відміну від інших держав СНД, країни центральноазійського регіону мають досить специфічну ознаку трансформаційного процесу. В соціально-політичній сфері відбуваються два паралельних процеси, які, проте, можна вважати різновекторними: інституціоналізація демократичних державно-правових та політичних форм та ісламізація суспільства, що набула після

сімдесяти років придушення «другого дихання». Тому політична еліта цих держав змушена опрацювати і здійснювати реалістичний та результативний курс на модернізацію суспільства, який би враховував цю обставину.

Насамперед виникає питання щодо універсальності засадничих принципів громадянського суспільства, адже до сьогодні не вщухають суперечки про те, чи справді ліберальні цінності притаманні лише західній цивілізації, або ж вони є парадигмою, яка визначає напрям загальносвітового прогресу. Ці суперечки будуть тривати ще довго, адже історична реальність дає підстави для найрізноманітніших відповідей на це питання. Центральнаазіатський регіон став ще одним полігоном для здійснення потужного соціального експерименту, а саме — впровадження демократичних стандартів у своєрідне, східне соціокультурне середовище. Не випадково деякі дослідники вважають за можливе говорити про «громадянське суспільство незахідного типу».

Ісламське відродження часто ототожнюється з релігійним фанатизмом та посиленням впливу фундаменталізму. Проте це не завжди правомірно, особливо стосовно Центральної Азії. Тут ісламське відродження — не реакція на перенапругу в суспільстві, що пов'язана з невдалими спробами модернізації за західним зразком, але процес, який виконує компенсаторні функції. Він є логічним етапом розвитку і засобом національно-державної самоідентифікації, яка супроводжується зазвичай підвищенням інтересу до традиційних коренів, видатних історичних постатей на кшталт Аміра Тимура, Абая або Самані. Ісламське відродження як елемент національно-культурного самовизначення може конструктивно вплинути на формування державності в країнах Центральної Азії, якщо при цьому не створюються загрози її світським засадам.

Разом з тим загальноновизнано, що ісламська релігійна доктрина не сприяє утвердженню засадничих принципів та цінностей громадянського суспільства як «союзу індивідуальностей», що має ефективні важелі впливу на структури влади.

Вважається, що великі перспективи для демократизації суспільства відкриваються в тих центральноазіатських країнах, де структуроутворюючі етноси піддалися ісламізації з історичної точки зору нещодавно. Насамперед мова йдеться про Казахстан та Киргизстан.

Формування перших інститутів громадянського суспільства в Казахстані належить до кінця 1980 — початку 1990-х років, коли почався перший етап розвитку громадянського суспільства в посттоталітарних умовах. Корінні реформи в економічній, політичній та соціальній сферах, що почалися тоді, стимулювали створення громадських об'єднань для захисту прав та інтересів різноманітних соціальних груп. Одними з перших у Казахстані з'явилися профспілки, які представляли інтереси робітників недержавного сектору економіки.

На початку 1990-х років за ініціативи низки організацій була здійснена успішна спроба створення Коаліції соціального захисту, в рамках якої за стилі переговорів сіло 28 різноманітних організацій, партій, рухів та розпочало спільну роботу з ліквідації гострих суспільних проблем шляхом їх обговорення, пошуку механізмів їх вирішення на консолідованій основі. Ці роки характеризувалися певним відходом держави від безумовного домінування на інформаційному просторі та розвитком недержавних (приватних, корпоративних тощо) ЗМІ, скороченням частки державних ЗМІ в їхньому загальному обсязі.

Другий етап розвитку громадянського суспільства в Казахстані умовно відносять до середини 1990-х років, коли чітко визначилася профільна спрямованість діяльності громадських формувань. Президентом Республіки Казахстан у грудні 1994 року було підписано постанову про створення республіканської тресторонньої комісії з соціального партнерства у сфері соціально-економічних та трудових відносин.

Створенню правового поля для утворення та функціонування партій та рухів і, відповідно, подальшого розвитку партійної системи країни сприяло прийняття в 1995 році Конституції РК та в 1996 році законів «Про громадські об'єднання» та «Про політичні партії». В цей період активного розвитку набули національні культурні центри, які об'єдналися в Асамблею народів Казахстану. Міжетнічна злагода стала фундаментом, який дозволив забезпечити проведення ринкових реформ в країні.

Третій етап розвитку громадянського суспільства в Казахстані умовно починається з кінця 1990-х років та позначений професіоналізацією діяльності громадських структур. Різноманітні НПО, асоціації, союзи стали більш спеціалізованими. Окрім цього, внесення парламентом країни 7 жовтня 1998 року змін та доповнень в Конституцію РК передбачали введення до виборчої

системи республіки виборів за партійними списками і прискорили процеси партійного будівництва. Так, з грудня 1998-го по серпень 1999 року були утворені Громадянська партія Казахстану, Республіканська народна партія Казахстану, Демократична партія «Азамат», Аграрна партія Казахстану, Республіканська партія Отан, Демократична партія жінок Казахстану, Національна партія Казахстану «Алаш». З'явилися партійні фракції в парламенті.

Для четвертого етапу в розвитку громадянських інститутів характерно створення та розвиток системи більш ефективної взаємодії неурядового сектору з органами влади всіх рівнів в інтересах суспільства. Цей етап починається з жовтня 2003 року, коли був проведений перший Громадянський форум за участі Президента Назарбаєва. Після форуму відбулося прийняття плану заходів щодо реалізації розвитку громадянського суспільства, визначених на форумі.

Була розпочата робота зі створення довготермінових стійких механізмів партнерства «влада — суспільство». Підготовлений і у квітні 2005 року прийнятий Закон «Про державне соціальне замовлення», який відкриває принципово нову систему взаємовідносин органів влади та НПО.

І, нарешті, в 2005 році була представлена Концепція розвитку громадянського суспільства в Республіці Казахстан (2006–2007 рр.), яка впроваджує цілий комплекс заходів щодо розвитку громадянського суспільства. Зокрема, передбачається, що, починаючи з 2011 року розвиток інститутів громадянського суспільства набуде системного характеру, а норми та цінності громадянського суспільства укоріняться у суспільній свідомості та ввійдуть у повсякденну практику.

У Казахстані процес виникнення нових політичних партій триває, причому новоутворені організації належать до опозиційних. Тим не менш і в цій країні помітною є стабілізація, оскільки нові партії виникають здебільшого шляхом реформування вже існуючих партійних структур. Тому кількість партій у Казахстані за останні роки коливається в межах 10–12 партій. Наприклад, «Отан» («Вітчизна»), пропрезидентська партія; «Асар», пропрезидентська партія, яку очолює дочка Нурсултана Назарбаєва Даріга. До опозиційних партій можна віднести: «Ак жол» («Світлий шлях»); «Демократичний вибір Казахстану», партія, яка підтримує опозиційні кола, Республіканська народна партія Казахстану. Проте перепони з боку уряду, а також внутрішні

організаційні проблеми завадили розвитку цієї партії, яка залишається досить пасивною.

Взагалі, на думку казахських дослідників, саме нерозвиненість партійної системи сприяє посиленню президентської гілки влади. «Специфікою сучасного конституційного процесу в Казахстані є те, що його суб'єктами стали не повноцінні політичні партії (які знаходяться на стадії становлення), а інститути державної влади»¹.

Аналізуючи ситуацію в Казахстані, можна сказати, що для співробітництва влади та інститутів громадянського суспільства в цій країні створені конкретні умови, які мають усі шанси отримати свій подальший розвиток на підставі системних підходів до формування казахської моделі громадянського суспільства.

До середини 1990-х років Киргизстан просувався в напрямі створення демократичної держави, і ця трансформація відбувалась майже паралельно процесам у країнах Центральної Європи, таких як Румунія, Болгарія та Словаччина. Стратегія подолання бідності, яку уряд Киргизії розробив спільно з Всесвітнім банком у 2001 р., передбачала багато політичних реформ. Зокрема, це були програми підвищення ефективності роботи місцевих органів влади та поступового переходу від призначення багатьох місцевих керівників до їх виборності. Існували плани перегляду елементів радянської системи для заміни їх більш демократичними. Окрім цього, важливою частиною програми подолання бідності мало стати проведення багатоаспектної антикорупційної політики, яка передбачала навчання та підвищення кваліфікації співробітників місцевих слідчих органів, судів та поліції.

Киргизія — єдина країна в Центральній Азії, в якій громадська думка примусила уряд змінити політику. Поведінка Аскара Акаєва ставала все більш автократичною, що й спровокувало перші заворушення ще на початку весни 2002 р. Політичний процес в Киргизстані зазнає періоду важкої кризи. По-перше, під час виборів новою владою була задекларована політична реформа, що передбачає трансформацію президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську. Проте після виборів Президента 10 липня 2005 року ситуація змінилася. Курманбек Бакієв, який став Президентом значною мірою через те, що Фелікс Кулов віддав на його користь свою велику популярність у країні, нині не бачить сенсу в тому, щоб віддавати владу прем'єр-міністру.

У листопаді-грудні 2006 р у Киргизстані були прийняті дві нові редакції Конституції Киргизстану. Перша, прийнята у період проведення мітингів опозиції, розширювала повноваження парламенту та уряду, скоротивши повноваження Президента. Цей варіант був названий компромісним, так як при зміні повноважень президент та парламент зберігали свої позиції до закінчення терміну їх повноважень у 2010 році. Період до 2010 року називався перехідним. Між тим, наявність у новій редакції низки суперечливих моментів, що стосувалися уряду, привела до відставки Кабінету Міністрів 19 грудня, створивши тим самим прецедент розробки та прийняття нової редакції Конституції. Останній варіант Основного закону розширює повноваження Президента та скорочує, особливо в період до 2010 року, повноваження парламенту.

На сьогодні рівень життя людей і в столиці, і, тим більше, в провінції дедалі знижується. Іноземних інвестицій майже немає. Значних інвесторів відлякує незрозуміла економічна перспектива та відсутність політичної стабільності в країні. Варто зазначити, що використання щорічної ренти за американську військову базу Манас — це 200 млн.дол, становить 60% доходів бюджету країни.

У Киргизії діє найбільша кількість політичних партій: їх кількість постійно змінюється, але за останні роки їх не було менше як декілька десятків. Найвпливовіші це: Блок «Національний рух Киргизстану» (НДК), який сформувався у вересні 2004 р., об'єднавши дев'ять партій та рухів: Партію комуністів, Комуністичну партію, Республіканську партію, Партію національного відродження «Асаба», Демократичний рух Киргизстану, «Кайран Сль», «Новий Киргизстан», «Еркин Киргизстан» та «Еркиндик». Виборчий блок «За чесні вибори» об'єднав партії «Ар-Намис», «Ел», «Ата-Мекен» та Соціал-демократичну партію. Роза Отунбаєва, колишній міністр закордонних справ, заснувала партію «Ата-Юрт» («Вітчизна»). Є декілька партій націоналістичного спрямування: «Асаба», «Ата-Мекен», «Еркиндик» та Народно-патріотичний рух.

Відносно стабілізувалася за два останні роки кількість партій в Узбекистані, де існує п'ять партій. Народно-демократична партія — пропрезидентська партія. Це — колишня Комуністична партія Узбекистану, яка була реорганізована 1991 року. «Прогрес вітчизни», також пропрезидентська партія, яка надавала

підтримку домінуючої Народно-демократичній партії. Соціал-демократична партія «Адолат» — також пропрезидентська партія. Опозиційних партій дві. Перша — «Бірлік» («Єдність»). Її лідер — Абдурахім Пулот, живе у вигнанні в США. Незважаючи на те, що з 1992 р. партія заборонена, вона змогла у квітні 2002 р. провести декілька зібрань, у тому числі сімь регіональних, без втручання влади. Друга — Демократична партія «Ерк» («Свобода»). Лідер партії Мухаммад Саліх був суперником Іслама Каримова на президентських виборах 1991 року і здобув 12%. У 1992 р. партію заборонили, а лідер Саліх з 1993 року проживає в Норвегії.

Політична система Узбекистану заснована на уяві про те, що у східній країні демократія не може бути такою, якою вона є в західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». «Узбекистан — держава, що обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

Іслам Карімов були науково обґрунтував п'ять принципів реформування суспільства:

Перший принцип. Пріоритет економіки над політикою. Економічні реформи не повинні підкорятися будь-якій ідеології, внутрішні та зовнішні економічні відносини мають бути вільними від неї.

Другий принцип. Держава — головний реформатор. Вона зобов'язана визначати головні напрями реформ, виробляти політику оновлення та перетворень, послідовно втілюючи її в життя.

Третій принцип. Верховенство закону у всіх сферах суспільства. Прийнятих демократичним шляхом Конституцію та законів повинні дотримуватися усі без винятку.

Четвертий принцип. Проведення сильної соціальної політики з врахуванням демографічної ситуації в країні. Одночасно з запровадженням ринкових відносин необхідно приймати дієвих заходів соціального захисту населення, особливо малозабезпечених родин, дітей та людей похилого віку.

П'ятий принцип. Перехід до ринкових відносин здійснюється еволюційним шляхом з врахуванням об'єктивних економічних закономірностей, послідовно, продумано, поетапно»².

Основним елементом узбецького суспільства є оголошена махалля (община). Прийнятий у квітні 1999 року закон про органи місцевого самоврядування, з одного боку, поставив махаллю в залежність від органів виконавчої влади, а з іншого, — наділив голів махаллінських комітетів широкими повноваженнями, що передбачають навіть втручання в приватне життя громадян.

Хоча Конституція Узбекистану передбачає розподіл влади, її законодавча та судова гілки знаходяться під контролем виконавчої, а точніше — президента республіки, який має ще й законодавчі повноваження. Парламент (Олій Мажліс) складається з двох палат. Депутати нижньої палати (120 осіб) обираються за партійними списками. Депутати верхньої палати представляють області республіки, Ташкент та Республіку Каракалпакстан (по шість осіб від територіального утворення). Згідно з національним законодавством сесії Олій Мажліса відбуваються не постійно, а «за потребою, але не менше, ніж тричі на рік.

Конституція Узбекистану — єдина серед країн СНД, яка навіть не передбачає можливість відсторонення Глави держави від посади через імпичмент. Вважається, що зміна влади в Узбекистані шляхом революції абсолютно виключена. Тим не менш, Іслам Карімов балансує зараз між кількома провідними клановими угрупованнями, що мають явний регіональний характер. На даний момент в Узбекистані при владі здебільшого представлено два клани: вихідці з Ташкента та Самарканда.

Необхідно мати на увазі, що практично всі реформи політичної системи та управління були ініційовані у відповідь на вимоги низки міжнародних організацій та урядів західних країн, які надавали підтримку реформам у країнах Центральної Азії.

Необхідно також зазначили, що в системі управління регіону мають місце такі явища як клановість та трайбалізм, а високий рівень корупції став звичайним явищем у всіх центральноазіатських країнах. Існує широко розповсюджена практика отримання державних посад не на підставі професійності, а завдяки зв'язкам або фінансовим можливостям. Найбільшого поширення корупція набула в правоохоронних структурах та судах. «Кампанії боротьби з корупцією, як правило, починаються у відповідь на вимоги фінансових донорів. Основна мета цих кампаній — отримання нових фінансових вливань. Фактично держава імітує боротьбу з корупцією. Іншою тенденцією серед керівників центральноазіатських країн є намагання зберегти владу будь-якою

ціною. Для здійснення цієї мети застосовуються найрізноманітніші методи, починаючи від переслідування представників політичної опозиції та закінчуючи фальсифікацією виборів та/або ініціюванням різноманітних референдумів, які проводяться з метою легітимізації збереження влади конкретними особами»³.

З моменту набуття незалежності країни Центральної Азії досягли певного прогресу в галузі демократизації та формування ринкової економіки. Усі п'ять держав Центральної Азії демонструють зростаючий рівень впевненості у власних силах, більшість з них докладає зусиль для зміцнення своїх зв'язків з міжнародним економічним та політичним співтовариством.

Серед спільних досягнень — прогрес у галузі узгодження державних кордонів, формування функціонуючих державних структур та створення органів державного адміністрування, правоохоронних органів, а також органів управління економікою та фінансами. Тим не менш, здійснення подальших економічних реформ, зниження рівня бідності, вдосконалення форм та методів управління, забезпечення дотримання меж закону, а також подолання залежності прибутків від експорту незначного обсягу необробленої первинної продукції лишаються спільними проблемами.

Державне будівництво залишається основним пріоритетом усіх центральноазіатських держав. Раніше причиною більшості центральноазіатських проблем, зокрема, конфліктів, була загроза порушення національної стабільності. Перевага надавалася питанням ідентифікації держави та територіальної цілісності, зокрема, визначенню державних та територіальних кордонів. Органи влади усіх центральноазіатських держав приклали багато зусиль для об'єднання своєї влади. Часто така робота здійснювалася за рахунок розвитку громадянського суспільства, забезпечення свободи преси, виконання міжнародних зобов'язань з прав людини, а також розвитку співробітництва з сусідніми державами.

Більш суттєвою обставиною, ніж ісламський фактор, що гальмує зміцнення засад громадянського суспільства в Центральній Азії, є бідність основної маси населення. Як відомо, громадянське суспільство — це продукт самоорганізації вільних та заможних громадян. Без останньої умови усі розмірковування про перехід до демократичної системи виявляються суто умовними та неактуальними. Якщо не зупинити збіднення широкого

загалу, перспективи громадянського суспільства в Центральній Азії залишатимуться проблематичними, одночасно буде формуватися сприятливе середовище для релігійного фундаменталізму.

Також, як відомо, в країнах з незрілою демократією гіпертрофовану роль у державно-політичній сфері відіграє особистісний фактор, за яким стикаються на даному етапі політичної еволюції багато з країн СНД. Досить важко подолати комплекс патерналізма у взаєминах з державою. Через це суттєве значення як стимулюючий фактор у демократизації суспільства має позиція та дії лідерів країн Центральної Азії. Їх ставлення до легальної опозиції та ЗМІ, до представницьких інститутів та самоорганізації громадянського суспільства безпосередньо впливають на внутрішньополітичну ситуацію в країні, демократизацію суспільства.

Таким чином, формування громадянського суспільства в країнах Центральної Азії набуває стійких форм, якщо у його побудові будуть враховуватися менталітет народу, традиції, соціокультурне середовище загалом. У будь-якому разі, цей процес буде тривалим, навіть суперечливим, потребуватиме втручання з боку керівництва.

¹ Майлыбаев Б. А. Институт Президента в Казахстане. — Алматы, 2004. — С.391.

² Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. — Ташкент, 2003. — С. 35-36.

³ Защита власти в Центральной Азии — использование террора в качестве предлога? Видение неправительственной организации из Кыргызстана // <http://www/fti.org.kg>

Леся Ковач

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Одним з пріоритетів зовнішньої політики України є курс на європейську інтеграцію. Саме тому розвиток транскордонних зв'язків і співробітництва для нашої держави набуває все більшого значення. Таке співробітництво в Європі має широку географію та розвивається тривалий час. Багатотисячолітня історія європейського континенту — це історія трансформації державних кордонів. Але якщо раніше вони виконували функцію розділення, то тепер навпаки — об'єднуюча тенденція стирає міжнародні межі, відкриваючи тим самим нову епоху міждержавного співіснування.

Значним поштовхом для розвитку транскордонного співробітництва у Європі стало прийняття 21 травня 1980 р. у Мадриді Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади. Схвалена європейським співтовариством, вона заклала основні засади у визначенні суті транскордонного співробітництва та механізмів його впровадження. Згідно зі статтею 2 Конвенції «транскордонне співробітництво» означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення і поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або органами влади, які знаходяться під юрисдикцією договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей¹. Відповідно до Конвенції основними суб'єктами транскордонного співробітництва є органи самоврядування і місцевої адміністрації двох або більше сусідніх держав. Протокол №2 до Європейської Рамкової Конвенції від 5 травня 1998 р. поширив принципи співробітництва і на міжрегіональну співпрацю², тобто на взаємини регіонів різних країн, які навіть не межують безпосередньо один з одним.

Метою транскордонного співробітництва є максимальне залучення зовнішнього фактора для всебічного соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів, щоб запобігти перетворенню

їх у відсталі периферійні провінції своїх держав. Таким шляхом здійснюється і вирівнювання рівнів регіонального розвитку прикордонних та внутрішніх територій країни.

Для України науковий аналіз теорії і практики участі регіонів у транскордонному співробітництві має важливе значення. Наша держава безпосередньо межує із сімома країнами світу: Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою, Росією та Білоруссю. Загальна протяжність українських сухопутних кордонів — 6606 км., а морських — 1959 км., всього — 8565 км². Більшість областей України — прикордонні, що мають багаторічні традиції розвитку співробітництва із прилеглими адміністративно-територіальними одиницями сусідніх держав. Їх дослідження дозволяє виявити основні тенденції взаємозв'язків і взаємовпливів інтеграційних процесів різного рівня і значення — глобальних, субрегіональних і міжрегіональних відносин, а також з'ясувати ефективність систем державного управління для реалізації господарських інтересів її окремо взятих територій.

Становлення правової системи українсько-польського економічного співробітництва розпочалося на базі Договору між Україною і Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 року. В документі, зокрема, зазначається, що обидві держави сприятимуть встановленню і розвитку безпосередніх зв'язків та співробітництва між регіонами, адміністративно-територіальними одиницями та містами України і Республіки Польща. Особлива увага приділятиметься прикордонному співробітництву. З метою реалізації цих положень буде створено міжурядову комісію з питань міжрегіонального співробітництва. Сторони співпрацюватимуть у галузі перспективного планування розвитку прикордонних регіонів, збільшуватимуть кількість кордонних переходів, а також вдосконалюватимуть прикордонний та митний контроль⁴.

Фіксація цього напрямку співробітництва в тексті даного документа надала йому загальнодержавного значення, що свідчить про розуміння керівництвом країни потенціалу, який мають такі зв'язки для розвитку національних економік.

Наступним кроком у процесі формування нормативно-правової основи українсько-польського транскордонного співробітництва стало підписання 24 травня 1993 р. Урядом України і Урядом Республіки Польща Угоди про міжрегіональне

співробітництво, в якій обидві сторони висловили готовність підтримувати таке співробітництво і таким чином всіляко сприяти економічному та суспільному прогресу своїх регіонів, особливо прикордонних⁵. Міжрегіональне співробітництво, згідно зі Ст. 21 угоди, означає «діяльність регіональних органів державної адміністрації і органів місцевого самоврядування, що направлена на зміцнення і розвиток дружніх і добросусідських відносин між обома країнами»⁶.

Найбільш перспективними сферами в економічному співробітництві були визначені: будівництво та облаштування територій, транспорт, комунальне господарство, промисловість, торгівля, сільське господарство (розвиток аграрної культури, переробка та збут сільськогосподарської продукції). Для здійснення співробітництва регіональним органам державної адміністрації та органам місцевого самоврядування Угода надавала право укладати договори з вищезазначених питань, особливо це стосувалося договорів щодо поставок або надання послуг, а також створення спільних підприємств, товариств, асоціацій та фондів⁷. Але при цьому регіональні органи влади повинні були діяти в межах своєї компетенції та згідно з внутрішнім законодавством договірних сторін. Крім того, обидва уряди мали інформувати свої регіональні органи державної адміністрації та органи місцевого самоврядування про можливості їх діяльності в галузі міжрегіонального співробітництва⁸.

Щодо України, зазначені положення цього документа є нічим іншим, як відображенням політики централізму, характерної для нашої країни на цьому етапі державотворення: умови угоди не дозволяють регіональним органам влади самостійно діяти в рамках міжрегіонального співробітництва. На початку 1990-х рр. в національному законодавстві країни не існувало і нормативно-правових документів, які б чітко розмежовували повноваження центральних і місцевих органів влади. Частково це питання вдалося вирішити тільки з прийняттям Конституції України (1996 р.)⁹, законів України Про місцеве самоврядування» (1997 р.)¹⁰, «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.)¹¹, «Про генеральну схему планування територій України» (2002 р.)¹².

Конституція закріпила право територіальних громад на місцеве самоврядування, тобто право самостійно вирішувати питання місцевого значення на свою відповідальність та у межах, встановлених законом. Спроби законодавчого закріплення місцевого

самоврядування робилися і раніше та зводилися, по суті, лише до його декларування. Однак Основний Закон визначив, головним чином, тільки принципові питання організації влади, функціонування місцевого самоврядування. Базовим же документом став Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», але і в ньому ряд питань залишилися лише означеними і потребують додаткового законодавчого оформлення. Наприклад, Ст. 8 Закону встановлює форму безпосередньої участі громадян у вирішенні питань громади, проте у ч. 3 цієї статті зафіксовано: «Порядок проведення загальних зборів громадян за місцем проживання визначається законом та статутом територіальної громади». Виходить, що з цієї норми випливає ще один закон «Про збори громадян за місцем проживання». Наступною нормою, яка потребує додаткового законодавчого регулювання, є норма Ст. 20: «Державний контроль органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватись лише на підставі, у межах повноважень та у осіб, що передбачені Конституцією та законами України»¹³. Але ні Закон про місцеве самоврядування, ані Конституція, ані будь-який інший закон не вирішують проблем державного контролю, який, безперечно, необхідний і має бути законодавчо врегульованим або шляхом внесення доповнень до чинного закону про самоврядування, або прийняттям ще одного закону з умовною назвою: «Про державний контроль за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування». Таких прикладів чимало, що шкодить ефективній реалізації міжнародних відносин на рівні регіонів.

Безумовно, українсько-польська Угода про міжрегіональне співробітництво — ґрунтовний, комплексний, міжнародно-правовий документ, який охоплює різні сфери такого рівня відносин. Однак її слабким місцем є адміністративно-бюрократичний характер практичної реалізації цього співробітництва.

Тільки в умовах децентралізації економічної системи і фінансів формується середовище, за якого підвищується рівень прозорості управлінських рішень, забезпечується більш висока оперативність їх прийняття і реалізації, підвищується рівень адекватності зовнішньоекономічної політики відповідно до потреб регіону.

Оскільки в розгалуженій системі децентралізованої влади зменшується кількість владних щаблів при проходженні тих чи інших управлінських рішень, меншими стають і можливості для

практики протекціонізму та корупції, зменшуються і адміністративні витрати, формуються більш сприятливі умови для прискореного реформування відносин власності. Разом з цим, формуючи систему децентралізованих владних відносин, слід зазначити, що економічна самостійність регіону повинна бути не абсолютною. Її рівень має визначатися економічним розвитком держави і регіонів зокрема, соціально-економічним генотипом суспільства, який залежить від правової культури, освіченості населення, історичних традицій, професіоналізму управлінських кадрів як в регіонах, так і в центральних владних структурах, їх уміння працювати в умовах децентралізації системи управління. Перелічене відчутно впливає на мотиваційно-поведінкову сферу суспільства, є одним із визначальних факторів, які необхідно враховувати в процесі формування структури децентралізованої влади.

Загальною тенденцією в країнах соціально-орієнтованої ринкової економіки є посилення ролі місцевих фінансів, розширюється сфера їх використання, підвищується рівень правового забезпечення, функції і повноваження регіонів з приводу формування та використання коштів місцевих бюджетів. Це також стосується податкової, соціальної, інвестиційної сфер. На долю місцевих фінансів у розвинутих країнах припадає значна частина фінансових ресурсів держави: в США, ФРН, Японії — 50-60%, Великобританії і Франції — 30-40%¹⁴. Через податки місцевих органів влади здійснюється фінансування муніципальної освіти, охорони здоров'я, комунального обслуговування населення, будівництво та утримання доріг. За допомогою місцевих фінансів держава, значною мірою, здійснює вирівнювання соціально-економічного розвитку територій.

Україна ж в перші роки незалежності виявилася неспроможною відмовитися від територіальної організації влади радянської системи. Відцентрові тенденції сприймалися як регіонізоляціонізм, автономізм чи й сепаратизм. Значна частина депутатів усіх рівнів, державних чиновників та пересічних громадян виявилася неготовою до сприйняття нових ідей. Після десятиліть панування тоталітарного режиму, населення України здебільшого втратило ознаки свідомого суб'єкта місцевого самоврядування. Потрібен був час, щоб подолати стереотипи минулого та поступово перейти до методів управління провідних країн світу, в системі яких місцеве самоврядування

сприймається як єдино можлива демократична і раціональна модель влади на місцях.

Важливими документами, до яких приєдналася Україна і які посилили значення регіонів у проведенні зовнішньоекономічної політики та інших сферах діяльності, стали Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади від 1980 року та Європейська хартія про місцеве самоврядування від 1985 року. Перший документ було ратифіковано Верховною Радою України 14 липня 1993 року¹⁵, другий — 15 липня 1997 року¹⁶. Після чого, відповідно до Статті 9 Конституції, вони набули статусу внутрішніх законодавчих актів, що значною мірою зміцнило правову базу українсько-польського транскордонного співробітництва — юридичні механізми імплементації міжнародно-правових зобов'язань у кожній країні обмежені правовими можливостями національного законодавства і регіони як основні суб'єкти транскордонних відносин, правочинні виключно в його межах.

Наступним кроком у напрямі формування нормативно-правової бази стало прийняття 24 червня 2004 року Закону України «Про транскордонне співробітництво»¹⁷. Цим законом було врегульовано правові, організаційні та економічні питання розвитку транскордонного співробітництва; його фінансову та державну підтримку, розширено повноваження органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади у цій сфері.

Проте навіть за умов суттєвого поліпшення нормативно-правової бази транскордонного співробітництва можливості регіонів України і Польщі в сфері зовнішньоекономічної діяльності залишаються незіставними. Якщо польські воєводства користуються значним ступенем свободи в прийнятті рішень, то в Україні основні питання економічної діяльності вирішуються в Києві. Особливо помітно диспропорція в повноваженнях поглибилася після проведення в Польщі адміністративно-територіальної реформи 1 січня 1999 року, коли більше фінансових ресурсів та конкретної влади було делеговано вниз¹⁸. Як наслідок, польські воєводства отримали можливість активніше проводити зовнішньоекономічну політику і тим самим конструктивно вирішувати назрілі питання соціально-економічного розвитку своїх територій. Це ще раз підтверджує тезу про те, що необхідно децентралізувати економічну систему і систему державного управління в Україні. Тільки тоді можна сподіватися

на підвищення ефективності економічного співробітництва в рамках транскордонних відносин між нашими державами.

У досліджуваній період складається і нормативно-правова база транскордонного співробітництва на рівні прямих зв'язків регіонів України та Польщі. 18 грудня 1991 року, одними з перших, Угоду про прикордонну співпрацю із Львівською та Волинською областями підписали воєводства Хелмське, Перемишльське, Кроснинське і Замостське. Стосується вона безмитних зон і митних складів, спільних підприємств, діяльності торгово-промислових товарних ярмарок і банківсько-фінансової обслуги. Для реалізації положень підписаного документа створювалася Змішана комісія, секретаріат якої мав знаходитися у Замості. 30 березня 1992 року до Угоди приєдналося Тарнобжезьке воєводство¹⁹.

У червні 1992 року підписано Угоду про співпрацю між Волинською областю та Координаційним комітетом міжрегіонального порозуміння, що об'єднує Хелмське, Білопідляське, Люблінське та Тарнобжезьке воєводства. Спільна діяльність пов'язана з проблемами регіонального розвитку комунікацій, забезпечення носіями енергії та води, охорони навколишнього середовища, торговельного обміну, сільського господарства та переробки сільськогосподарської продукції²⁰.

Свідченням подальшого розвитку взаємовигідних відносин між регіонами України та Польщі стала Угода між Закарпатською обласною державною адміністрацією та Кросненською воєводською управою про міжрегіональне співробітництво, підписана 24 травня 1994 року²¹. Більшість положень цієї Угоди спрямована на спільне формування сприятливих умов для здійснення економічного співробітництва, основою реалізації якого мали стати: обмін досвідом і організованими формами навчання з питань, що стосуються механізмів ринкової економіки і змін форм власності, участь господарських організацій двох сторін у торгівлі, семінарах, нарадах і зустрічах представників ділових кіл, обмін актуальною господарською та юридично-економічною інформацією, взаємний розвиток експортно-імпорتنих відносин із першочерговим залученням надлишків сільгосппродукції та споживчих товарів; налагодження широкої кооперації в галузі використання сировини, матеріалів, машин та устаткування; обмін технологіями і науковими думками; докладання зусиль у вирішенні питань надійності та відповідності

системи транспорту і телекомунікацій; налагодження співпраці між самовладними господарськими об'єднаннями. Обумовлено, що співпраця може торкатися іншої діяльності, яка не врахована в цій угоді, якщо це було корисним для двох сторін і знаходилося в їх компетенції.

Для підтримки систематичних контактів з метою обговорення проблем і досягнень у прикордонній співпраці утворювалася Координаційна група. Свої засідання група мала проводити у міру потреби, але не рідше, ніж два рази на рік, позачергово у кожній із країн²².

До 1999 року між областями України та воєводствами Республіки Польща було підписано 68 угод і договорів щодо міжрегіонального співробітництва²³. Тільки в 1997 році Договір про співпрацю підписали Сумська область та Гожувське воєводство, Дніпропетровська область і Жешувське воєводство, Тернопільська область та Цехановське воєводство²⁴.

Підписання цих документів засвідчило той факт, що поодинокі і випадкові контакти між регіональними органами державної адміністрації обох країн замінені організованим та тривалим співробітництвом. А велика кількість підписаних документів промовисто говорить про зацікавленість сторін в таких відносинах.

Отже, вже на початку 1990-х років починає формуватися нормативно-правова база, покликана забезпечити розвиток транскордонного співробітництва України з іншими державами, в тому числі і з Польщею. Хоча в Угоді про міжрегіональне співробітництво, підписаній урядами обох держав, механізм впровадження в життя її положень є ще централізованим, проте приєднання України до Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади, а згодом і до Хартії про місцеве самоврядування, правове закріплення місцевого самоврядування в Конституції України та врегулювання основних принципів його діяльності в Законі України «Про місцеве самоврядування» створювало регіональним органам влади належні умови для налагодження ефективного і взаємовигідного співробітництва з воєводствами Польщі. Проблема полягає в тому, що, незважаючи на важливі кроки, які зробила Україна в напрямі децентралізації державного управління, ще багато питань залишаються невирішеними.

Чи не найважливішою серед них є проблема зміцнення матеріально-фінансової бази регіонів. Вона зумовлюється тим, що чинне податкове та фінансове законодавство не забезпечує достатніх матеріальних та фінансових ресурсів для ефективної діяльності місцевого самоврядування. Зокрема, потребує ґрунтовного перегляду перелік місцевих податків та зборів, зміцнення акцентів на майнові податки, які, як свідчить досвід країн Західної Європи, формують 50-70% доходної частини місцевих бюджетів. Забезпечення фінансової самостійності регіонів можливе лише за радикальних змін механізму формування місцевих бюджетів — переходу від так званої «бюджетної піраміди», яка ставить низові ланки місцевого самоврядування у залежність від районних та обласних рад, до побудови бюджетної системи за принципом «знизу — вгору». Необхідно також передбачити дієвий механізм фінансування делегованих повноважень виконавчої влади, оскільки на даний момент останні (а вони становлять більшу частину повноважень органів місцевого самоврядування) фактично не можуть здійснюватися через відсутність належного фінансування. Дієвий спосіб вирішення даної проблеми використовує Польща. Так, у цій країні закон про самоврядування дозволяє застосувати значні майнові санкції до осіб, винних у несвоєчасному фінансуванні здійснення делегованих повноважень²⁵.

Вагомим чинником, що зумовлює слабкість фінансової основи місцевого самоврядування, є недосконалість законодавства, що передбачає відповідальність за порушення у податковій та бюджетній сферах. Гострими були й залишаються проблеми комунальної власності (до цього часу не визначено її статус), випуску муніципальних цінних паперів та діяльності комунальних банків. Вирішення низки зазначених проблем вимагає якнайшвидшого остаточного прийняття Бюджетного та Податкового кодексів, внесення змін до чинних нормативно-правових актів у цій сфері.

Важливою проблемою місцевого самоврядування є нерозмежованість повноважень як між органами місцевого самоврядування різних рівнів, так і між органами самоврядування та місцевими органами виконавчої влади. Невизначеність у цьому питанні зумовлює неефективність здійснення функцій названими органами та відсутність відповідальності за неналежне виконання посадовими особами місцевого самоврядування покладених на них обов'язків.

Отже, подальше формування нормативно-правової бази українсько-польського економічного співробітництва в рамках транскордонних відносин має відбуватися в таких напрямках, як вдосконалення національного законодавства України про місцеві органи влади (оскільки, незважаючи на важливі кроки, які зробила Україна в напрямі децентралізації державного управління, ступінь свободи дій польських регіональних органів влади в цілому був вищим, ніж в Україні, що певною мірою заважало швидкому вирішенню взаємних проблем та реалізації спільних ініціатив), зовнішньоекономічна діяльність загалом, а також врахування основних норм та принципів європейського права, ефективність яких була перевірена багаторічним досвідом функціонування даної форми стосунків між країнами Європи. Тільки за цих умов можна сподіватися на досягнення бажаних результатів від такої форми зв'язків.

¹ Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади. — Братислава, 1999. — С. 123.

² Протокол №2 до Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади // Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади. — Братислава, 1999. — С. 123.

³ Географія / П. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко, П. Г. Тищенко. — К.: Знання, 1998. — С. 229-230.

⁴ Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №43. — Ст. 10.

⁵ Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про міжрегіональне співробітництво // Історико-Архівне управління МЗС України. — Ф. «Міжнародні договори України». — Док. №267. -Преамбула.

⁶ Там само. — Ст. 2.

⁷ Там само. — Ст. 5. п. 1.

⁸ Там само. — Ст. 2.

⁹ Конституція України. — Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.

¹⁰ Про місцеве самоврядування в Україні. — Закон України від 12 червня 1997р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — №24. — Ст. 170.

¹¹ Про місцеві державні адміністрації. — Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №20-21. — ст. 190.

¹² Про генеральну схему планування територій України. — Закон України від 29 серпня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002 — №30. — Ст. 204.

¹³ Про місцеве самоврядування в Україні. — Закон України від 12 червня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. -№24. — Ст. 20.

¹⁴ Передрій О. Регіональне управління та регіональна політика // Державне управління та місцеве самоврядування в Україні. Шляхи реформування: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (17-20 вересня 2000) — Ужгород, 2000. — С. 89.

¹⁵ Про приєднання України до Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади 1980 року. — Постанова Верховної Ради України від 14 липня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №36. — Ст. 370.

¹⁶ Гавриш С. Через місцеве самоврядування до демократії // Місьцеве самоврядування: 10 років незалежності України. — К.: Парламентське видавництво, 2002. — С. 8.

¹⁷ Про транскордонне співробітництво. — Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №45. — Ст. 499.

¹⁸ Бар Є. Наше стратегічне партнерство має багато вимірів // Діловий вісник. — 1998. — №8-9. — С. 4.

¹⁹ Skrzydio A. Wykaz regionyw wspolpracy transgranicznej // Regiony graniczne: wspyzalenanci i wsp?lpraca. — Warszawa. — 1993. — S. 167.

²⁰ Пацук М., Пальмовскі Т. Регіональна міжнародна співпраця польських воєводств // Регіональна економіка. -1999. — №1. — С. 160.

²¹ Попович І. Ужгород-Кросно: підписано Угоду про міжрегіональне співробітництво // Новини Закарпаття. — 1994. — 26 травня. — С. 2.

²² Попович І. Там само.

²³ Дрозд С. Стан та перспективи розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Польщею // Польща — Європа — Україна: Польща у Європейському Союзі: Шанс чи загроза для польсько-української співпраці. — Кросно: Карпатський євроорегіон, 2000. — С. 86.

²⁴ Галицькі контракти. — 1997. — №9. — С. 35.

²⁵ Гавриш С. Через місцеве самоврядування до демократії // Місьцеве самоврядування: 10 років незалежності України. — К.: Парламентське видавництво, 2002. — С. 8.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Александр Плющ

ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТРАНСТВА

Отличительной чертой постиндустриального общества является деятельность, связанная в первую очередь с обработкой данных, управлением информационными потоками и анализом информации. Со всей очевидностью растет роль человеческого фактора, человека как личности, как компетентного субъекта социальных структур. Социально-психологические аспекты массовой коммуникации в последнее время все чаще становятся объектом исследования. Это связано с быстрыми темпами развития сети средств массовой информации и соответствующим увеличением их влияния на общество¹. Способность современных социумов справляться со сложностью возникающих перед ними задач решающим образом зависит от наличия эффективной коммуникационной сети и существующих там типов дискурса. Целью работы является рассмотрение способов регуляции информационного пространства общества, позволяющих противостоять информационному доминированию отдельных групп политических интересов.

Анализ особенностей массовой коммуникации с точки зрения процесса интерпретации информации позволяет рассматривать текст как основную форму представления информации². В условиях монопольного права на описание событий, на единственно верную точку зрения текст имеет самостоятельное значение. Возникающая в результате его прочтения модель ситуации — индивидуальна, репрезентирующая хаос окружающего мира, которая еще не упорядочена смыслополагающей деятельностью субъекта. Эта модель внеконтекстуальна, и релевантность текста и действительности, которую этот текст репрезентирует, порой с трудом поддается оценке аудитории.

В эпоху модерна наблюдается разнообразие текстов и дискурсов, описывающих одни и те же события, и в связи с этим большее

значение для понимания смысла текста имеет контекст ситуации³. Задача СМИ, в большей или меньшей степени щадящих когнитивные ресурсы аудитории, обрисовать эти контексты, связать центральное событие с другими, периферийными, показать их релевантность той ситуации, в которой находится зритель, т.е., в конечном счете, вложить в это событие готовые смыслы. Политические субъекты действуют в социальном поле и репрезентируют социальные и политические силы; сюжетные конфликты привязаны к социальной структуре и носят характер взаимодействия сил социального хаоса и порядка, очерчивая нужный контекст, в котором первоначально окказиональные события приобретают социальный и культурный смысл. Производство контекста становится информационной стратегией⁴.

В эпоху постмодерна текст теряет самостоятельное значение, на первое место выходит положение текста в пространстве информационных потоков⁵. Именно информационные потоки, задающие рамки дискурсов, на перекрестке которых находится человек информационной эпохи, определяют реальные условия его жизнедеятельности. Информация как текст не является полной, пока не поставлена в систему циркуляции. Интертекстуальная компетентность потребителей информации является центральной для продуктивности создания значений из текстов⁶. Вес, значимость информации определяется не столько ее содержанием, сколько вызванной обратной связью, количеством (и не всегда качеством) обсуждений, что опять связано с количеством информационных потоков, предоставляющих места для форумов. Культура постмодерна является фрагментарной. Фрагменты оказываются собранными вместе в случайном порядке, а не организованы в стабильное образование в соответствии с внешним принципом. Это предполагает достаточную образованность читателя, чтобы интерпретация текстов одного потока (фрагмента информации) не подменяла целостного видения картины мира. В эпоху постмодерна потребитель информации все больше становится соавтором текста. Не зря У. Эко говорит о жанрах массовой культуры как написанных одновременно автором и читателем⁷.

Объектом репродукции СМИ является не только пласт социальных смыслов, представления о социальном устройстве, нормативно-ролевая картина мира, но и пласт культурный, т.е. императивы, независимые от принадлежности индивида к той или иной социальной группе. В основе объективности информации

лежит не соотношение с реальностью, а соотношение с тем, что большинство людей считает реальностью, т.е. с общественным мнением. «Общеизвестное» знание, здравый смысл субъективно достоверны и не нуждаются в верификации. Чем более нарративные структуры текстов СМИ соответствуют здравому смыслу аудитории в рамках понятной, привычной для нее картины мира, тем более реалистична информационная репрезентация события и тем менее эта репрезентация нуждается в верификации.

Возможность почти мгновенного осуществления наиболее важных трансакций, разрушение возрастных стереотипов поведения, отрыв жизнедеятельности людей от природных ритмов — все это и многое другое вводит человека во «вневременное» время, которое более не является линейной последовательностью. Пространство потоков и «вневременное» время порождают культуру виртуальной реальности. Эта культура представляет собой глобальный гипертекст, существующий в Интернет-пространстве и в пространстве СМИ. Но для многих жителей планеты она становится основным источником информации об окружающем мире, истории, мировоззренческих проблемах и основным полем деятельности человека (в силу ее интеллектуализации). Виртуальность (гипертекст) становится для огромных масс людей реальнее действительности.

Телевидение, видео, компьютеры, масс-медиа, электронные сети образуют виртуальные пространства, в которых человек черпает новые информационные ресурсы и смыслы, узнает себя и окружающих людей. С одной стороны, это, действительно, открывает широкие перспективы развития человека, осознающего множественность реальностей и свою включенность в них. С другой стороны, формирующаяся с помощью технических средств виртуальная реальность, в зависимости от контекста и цели порождения, может выступать как информационно-коммуникативная среда, как квазисоциум — особый тип социокультурного пространства, значимость которого для субъектов возрастает.

Если сказать еще определеннее, психологический статус зависит от социальных определений реальности в целом и сам по себе является социально определенным⁸. Переход к новому типу культуры — информационной культуре — во многом связывается с порождением интерактивных информационно-коммуникативных сред, трансформирующих духовно-ментальные коды и языки

культуры. Тотальная технологизация бытия, виртуализация социокультурного пространства изменяют каналы передачи социокультурного опыта, возможности адаптации человека к новым условиям, перспективы его творческой самореализации. За явными достижениями не менее заметны и последствия столь быстрого включения огромного массива технических средств в жизнь человека, качественное изменение социокультурной реальности. Открытие неравновесных структур в науке привело к пониманию того, что из-за нестабильности мира нам следует отказаться даже от мечты об исчерпывающем знании, что приводит к относительности критериев истины. Нет «идеальной» нормативной шкалы оценивания: каждая культура предлагает свою в качестве «единственно верной» и «правильной». Гомогенизация культурного контекста, в рамках которого функционируют совокупности дискурсов, способствует ограничению потенциала общества по решению вызовов истории. Таким образом, новый тип культуры предполагает серьезные социокультурные изменения и, прежде всего, новые принципы взаимодействия людей и социокультурной организации (замену форм общения на прием и передачу информации, отсутствие иерархической соподчиненности элементов социальной системы, широкое развитие горизонтальных связей, «размытые» социальные структуры и т.д.).

Ни одно общество не в состоянии уйти от тех или иных методов социального управления. Если тоталитарное общество поддерживало свою идеологию силовыми методами, то демократическое общество, решая аналогичные задачи, переходит к управлению общественным мнением, стремясь таким образом достичь необходимого уровня консенсуса в обществе⁹. В условиях глобализации регуляция информационного пространства путем ограничения распространения информации практически недостижима и приводит к обратным результатам. Проще включить нелицеприятную информацию в общий поток, где она вполне может затеряться. Запрещающими мерами информационное пространство в современных условиях защитить невозможно, так как, во-первых, существует техническая возможность обойти и получить информацию (Интернет, спутниковое телевидение, мобильная связь). Во-вторых, существуют международные стандарты допуска к информации, и их нарушение может вызвать ответные меры. В третьих, в обществе создается атмосфера недоверия, когда «элитарная» прослойка диктует

всем, что смотреть, о чем и как думать, лишая остальных возможности самостоятельно интерпретировать информацию.

Отсутствие иерархической упорядоченности в условиях постмодерна предполагает отсутствие упорядочения во всех сферах социальной жизни — в экономической, социальной и культурной. Отказ от дисциплинирующего порядка (по крайней мере, теоретически) имеет раскрепощающий потенциал. Однако ограничения, связанные с условиями материального существования, преодолеваются не так просто, как постмодернистский имидж. Социальная и культурная подвижность, предложенная постмодернизмом, в большей степени присуща тем, кто обладает относительно высоким уровнем экономического и культурного капитала. Предполагается, что думающий человек, сопоставляя и анализируя новостные информационные потоки, сможет, если не составить более-менее объективную картину событий, то, по крайней мере, избежать погружения в гипноз пропаганды. А общество, очевидно, должно предоставить ему возможность для этого. Этому, конечно, немало способствует выработка соответствующих ценностей с детства путем изучения достижений культуры, воспитания активной гражданской позиции и т.п.

В условиях глобализации общество может задавать стандарты качества информационного продукта путем создания здоровой конкуренции СМИ с другими социальными институтами, конкуренции в среде самих СМИ, а также путем формирования индивидуального потребителя информации — сознательного, критичного и требовательного к качеству информационного продукта. Это предполагает следующие пути управления дискурсивными практиками информационного пространства:

1) общественное влияние на информационное пространство: создание рейтингов качества изданий, этики издателя, журналиста;

2) создание равных условий для информационных потоков, порождающее конкуренцию между ними (при этом, учитывая различия в финансовых ресурсах, желательно принять протекционистские меры по отношению к отечественным владельцам СМИ, иначе влияние общества на информационную политику будет ограничено);

3) культурное образование общества, включая медиаобразование подрастающего поколения.

Можно согласиться с У. Эко, что политические организации и культурные общности, стремящиеся изменить установки журналистов, редакторов, издателей, должны фокусироваться на принимающем звене коммуникативной цепочки, на просвещении аудитории, потому что именно здесь происходит борьба между смыслами, между свободой и пассивностью приема сообщений¹⁰. Акцент должен переноситься на готовность индивидуальных субъектов самостоятельно разбираться с потоком информации в рамках существующих в обществе дискурсов. Вопрос не только в информационном воздействии, а в топологии распределения информации в социальном пространстве: важно сосредоточить усилия на структурах, обеспечивающих самоорганизационные процессы (системе образования, средствах массовой коммуникации, научной среде), обеспечивающих дискурсами общественное сознание и формирующих в итоге дискурсы индивидуального, массового и общественного сознания.

Дискурсивная практика, воспроизводимая средствами массовой коммуникации, выступает важнейшей имплицитной формой социальной структуры общества. Субъективно интериоризованная, она закрепляется в культуре как универсуме значений, конституируется в социальных практиках, становится одним из факторов формирования общественного устройства. В условиях информационного общества возрастает значимость структур, обеспечивающих рефлексивную функцию социальной системы, поэтому общество, развивая самостоятельность индивидуальных субъектов, должно уделять достаточно внимания качественному функционированию самоорганизационных структур, обуславливающих их зрелость мышления и успешную социализацию.

¹ Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. М.: Едиториал УРСС, 2003. — 240 с.

² Почепцов Г. Теория и практика коммуникации. — М.: Из-во «Центр», 1998. — 352 с.

³ Назаров М. М. Указ. соч., Почепцов Г. Указ. соч.

⁴ Fiske J. Television and Postmodernism. In: Curran J., Gurevitch M. (eds.) Mass Media and Society. L.: Edward Arnold, 1991. PP. 55-67.

⁵ Назаров М. М. Указ. соч., Почепцов Г. Указ. соч.

⁶ Fiske J. Understanding popular culture. London etc., 1989. P. 125.

⁷ Eco U. The role of the reader. — Bloomington etc., 1979.

⁸ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е. Руткевич; Моск. филос. фонд. — М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. — 323 с.

⁹ Почепцов Г. Г. Информационные войны. — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001. — 576 с.

¹⁰ Eco U. The role of the reader.

Лариса Кочубей

ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЇ, ВИБОРИ І ПРОЦЕС УТВЕРДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Як відомо, Інтернет має ряд досить суттєвих переваг перед традиційними ЗМІ і це загальновідомо: легкість і практична миттєвість опублікування будь-якої інформації; відсутність просторово-часових обмежень; можливість тематичного пошуку; оперативність проведення моніторингових досліджень тощо. Роль Інтернету не перекреслила традиційного впливу телебачення. Інтернет став не лише одним з головних джерел незалежної інформації й аналітики, а й оперативним засобом обміну ідеями та новинами. З Інтернету регіональні друковані видання брали невідфільтровану владою інформацію. Численні Інтернет-сайти стали місцями безпосереднього спілкування українських громадян усіх суспільних рангів. Іншими словами, Інтернет став одним із чільних способів самоорганізації українського громадянського суспільства¹.

Більше шістнадцяти років незалежності це період, коли треба проаналізувати зроблені помилки і з'ясувати: чому розвиток громадянського суспільства в Україні так часто нагадує броунівський рух...? Громадянське суспільство в Україні має вдосконалюватися не лише шляхом співпраці з державою, що, як зрозуміло, обов'язково, але також завдяки участі кожного свідомого громадянина у демократичних процесах, оскільки громадянське суспільство повинне вирости знизу. Для цього кожна автономна особистість мусить навчитися дбати про забезпечення власних фундаментальних прав і свобод, а також урахувати й національні інтереси держави: таким має бути кредо кожного прихильника розбудови громадянського суспільства в Україні.

Метафоричний простір Інтернету представлено сьогодні рядом транс- культурних найменувань: «глобальне селище», «електронний фронтір», «всесвітня павутина», «електронна агора» та ін. Досить широке розповсюдження отримало співвіднесення Інтернету з давньогрецькою «агорою» — зібранням громадян для вільного обговорення новин та прийняття рішень із суспільного життя,

а також місцевою площею для таких зібрань. Протягом тисячоліть агора незмінно пов'язувалася із зародженням та дійсним функціонуванням демократії. «Агора функціонувала як центр передачі інформації і вільного спілкування; саме в силу цих причин вона пов'язана з політичним зростанням Греції та з демократичними традиціями»². Ідея «глобального селища» належить Маршаллу Маклюену, який вважав, що влада бізнесу і уряду рано чи пізно буде скасована зростаючим впливом нових технологій на громадян. Глобалізація ЗМІ, ключова концепція «глобального селища», яка була прогнозована М.Маклюеном ще задовго до сучасної інформаційної революції, проявилася у розвитку всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет. І цей фактор, безперечно необхідно враховувати, характеризуючи проблеми комунікативного простору у виборчому процесі, оскільки вдосконалення технічних можливостей передачі інформації, поява нового поняття — «віртуальні комунікації», потребує розгляду всіх можливих впливів на електорат.

З розширенням масового доступу до Інтернету він починає відігравати дедалі помітнішу роль не тільки в повсякденному житті людей, але й у сучасному політичному процесі. Інтернет сприяє зростанню відкритості й транспарентності політичних інститутів і політики загалом. Політичні діячі активно освоюють Інтернет, швидко переймаючи західні технології й прагнуть використати їхні можливості для мобілізації електорату. У Мережі з'являється щораз більша кількість сайтів політиків, на яких вони пояснюють свою позицію з того або іншого питання. Дедалі популярнішим засобом спілкування політиків з народом стають Інтернет-конференції, що має набагато більший ефект масовості в порівнянні з радіо й телебаченням, які обмежені часом і регіоном віщання. Інтерактивні й оперативні можливості Інтернету дають змогу зробити висновок про те, що для багатьох політичних лідерів Інтернет-сайт може стати одним з найважливіших засобів комунікації, що буде сприяти більш ефективній роботі з виборцями, представниками ЗМІ, союзниками й навіть конкурентами. Така взаємодія політиків із громадськістю стає особливо актуальною під час виборчої кампанії. Це особливо важливо, з огляду на те, що не завжди в того або іншого політичного лідера з тих або інших причин є можливість виступити в електронних ЗМІ, які перебувають у сильній залежності від контролюючої влади й від політичних інтересів власників. Інтернет же є більш демократичним середовищем для висловлення

різних позицій. Відкритий інформаційний простір не може бути монополізованим жодним суб'єктом комунікації.

Віртуалізація політики стає результатом її медіатизації, під якою політологи розуміють перенесення політичного процесу, політичних суб'єктів (держав, партій, політичних лідерів) зі світу реального в ще значно реальніший — світ технотелемедіа. А поява Інтернету як якісно нового комунікаційного середовища й розширення доступу до нього може мати наслідки для еволюції політичної системи інформаційного суспільства, тотожні за своєю значимістю з наслідками розширення виборчого права в епоху індустріалізації³.

«Електронна демократія» (або ще: «кібердемократія», «віртуальна демократія») — термін, який набув досить широкого вжитку останнім часом і в Україні. Під цим поняттям будемо розуміти певну систему, в якій комп'ютери, об'єднані в телекомунікаційні мережі, використовуються для того, щоб сприяти виконанню основних функцій демократичного процесу: вільний доступ до суспільно значущої інформації, свобода слова, участь в управлінні справами суспільства (як шляхом вільного обговорення, так і участі у виборах, референдумах та інших формах волевиявлення громадян) тощо⁴.

Водночас, як з'ясувалося, Інтернет, кіберпростір — це не лише позитив, але і значні проблеми. Інформаційна епоха — це не лише синтез позитивних моментів, а також і ера розколотих комунікацій: світ став більш фрагментарний і розбіжний, у ньому превають нав'язані образи, комунікативний простір комерціалізовано, продукуються нові взаємовідносини між простором та часом, між кіберпростором і людиною.

Які ж питання є найбільш актуальними (і в науковому, і в практичному плані) у контексті виборів і ширше, загальніше — у процесі утвердження громадянського суспільства ?

По-перше, це — правові проблеми: Ідея регулювання кіберпростору є актуальною для пострадянського суспільства, де питання про правові основи Інтернету регулярно обговорюються. Зокрема, аналізуються: правові проблеми в Інтернеті⁵; конфіденційність інформації та спілкування, права особистості⁶; інформаційні війни, проблеми компромату і наклепу в Інтернеті⁷; авторське право в Інтернеті⁸; офіційна влада та Інтернет⁹. Жодна влада на сьогодні не здатна цілком і повністю контролювати потік інформації, перекрити всі джерела та канали її ретрансляції¹⁰.

Наступним є вирішення політичних і моральних проблем. Соціальна спільність Інтернету є формою суспільного та політичного життя людей, яка має глобальний, наднаціональний характер. Разом з тим, локальні спільноти мають національну специфіку, яка відображає політичну структуру країни. Тому одним із важливих аспектів проблеми є врахування соціально-політичних та культурно-історичних умов розвитку пострадянської держави, аналіз залежності між об'єктивними факторами політики пострадянських країн із доступу своїх громадян до інформації, яка розміщується у Мережі та соціально-психологічними особливостями поведінки громадян.

Нові комунікативні умови періоду посттоталітаризму визначаються зміною свідомості, сприйняття сучасної людини. Ступінь доступу до інформаційних кодів сьогодні є основою будь-якої стратифікації. Сьогодні ні у кого не викликає сумнівів проти визначення Інтернету як однієї, нехай і специфічної форми життя суспільства. На нашу думку, з'явилися всі підстави нового соціо-нормативного канону громадянина, якому властиві психологічний, когнітивний та комунікативний плюралізм, невизначеність, пошук Я-концепції, пошук стратегій самопрезентації, можливість майже цілковитого управління враженням про себе.

Віртуалізація політики стає результатом її медіатизації, під якою розуміємо перенесення політичного процесу, політичних суб'єктів (держав, партій, політичних лідерів) зі світу реального в ще значно реальніший — світ технотелемедіа.

І нарешті — технічні (в умовах України). Необхідно пам'ятати, що у нашій державі *рівень доступу громадян до сучасних технологій надто низький*. Зокрема, Інтернет-аудиторія України на сьогодні сягає 4,7 мільйони людей, тобто 10% населення. Якщо хоча б половина з них досягли повноліття (а таких даних по Україні поки що немає), то це цілком відчутні 6-7% виборців.

Існують також і проблеми, пов'язані з ризиками електронної демократії. Зокрема, небезпека маніпулювання голосуванням та виборами через недостатній захист даних, небезпека поділу суспільства на тих, хто володіє інформацією, і тих хто нею не володіє (цифровий розподіл), і, внаслідок цього, обмеження принципу демократії вибору.

Розглянемо більш предметно ці питання на матеріалах виборів, у тому числі на практичному досвіді зарубіжних країн.

Сьогодні досить часто лунають висловлювання про кризу системи демократичних виборів, про політичну апатію населення. Рішення цієї проблеми на сьогодні можна певним чином розглядати також у застосуванні новітніх технологій, зокрема електронного мережевого голосування (e-vote), що прискорить процес голосування та надасть більш точні результати голосування.

Проблема ідентифікації виборців стає все більш актуальною через поширення голосування за допомогою нових технологій та Інтернету. Цілком ймовірно, що у майбутньому люди зможуть взагалі не приходити на виборчу дільницю, щоб засвідчити своє волевиявлення, а голосуватимуть просто з дому.

З покращанням доступу до громадських комп'ютерних мереж у майбутньому *члени виборчих комісій* зможуть подавати інформацію прямо на Інтернет-сайт або інший інтерфейс, на новітніх «інформаційних шляхах». За допомогою Інтернету результати голосування виборців зможуть негайно бути доступними. Однак значною проблемою безпеки залишається ідентифікація окремого виборця. Це означає, що необхідно буде розробити економні способи особистої ідентифікації.

Голосування за допомогою персональних комп'ютерів, підключених до Інтернету, стає все більш ефективним способом, особливо у таких високорозвинених країнах, як Німеччина, Франція, Велика Британія, США.

Уряд Німеччини розглядає можливість в майбутньому проводити всезагальне голосування через Інтернет. Послуги, які надає Мережа для полегшення участі громадян в політичному житті країни, дадуть можливість участі у виборах людям з обмеженими фізичними можливостями, а також тим, кому доводиться багато подорожувати. Для цього необхідно гарантувати принципи демократичних виборів — пряме, вільне і таємне голосування (наприклад, мати можливість довести особистість виборця і в той же час гарантувати таємницю голосування). З метою пошуку рішень цих проблем в МВС Німеччини створено робочу групу експертів в галузі інформатики, юриспруденції і виборів. Одним з перших кроків в цій галузі стане вирішення проблеми виборчих дільниць: необхідно, щоб виборець мав можливість проголосувати на будь-якій дільниці, незалежно від місця проживання.

У парламенті Франції внесено законопроект про голосування через Інтернет. У одній із статей майбутнього закону йшлося про те, що «дозволяється голосування вдома через комп'ютер,

який підключений до Інтернету», і що уряд у подальшому видасть декрет, у якому будуть гарантуватися «анонімність, таємність і безпека голосування». Основною причиною внесення законопроекту стало збільшення пасивності виборців: на парламентські вибори не прийшло 30% виборців, а у референдумі з введення п'ятирічного президентського правління не брали участь 70% виборців.

У США основою для серйозного аналізу тенденцій в політичному житті слугували президентські вибори 2000 року. Вони стали першою виборчою кампанією епохи Інтернету. Хоча ще в 1996 році передбачались експериментальні спроби використовувати Інтернет в політичних цілях, зараз склалась якісно нова ситуація. У 2000 році близько 140 млн. американців мали доступ до Інтернету. В результаті Інтернет став таким же засобом впливу на виборців, як і газети, журнали, радіо і телебачення, хоча поки і поступається їм у впливі. Кожний із кандидатів мав один сайт, який містив інформацію про претендента і його політичну платформу. Свої сайти мали і партійні комітети, і різні суспільно-політичні організації, які вели передвиборчу агітацію. Таким чином, виборці були прямо залучені до виборчої боротьби задовго до моменту голосування. Крім того, у штаті Арізона демократи дозволили своїм виборцям голосування через Інтернет, і 40 тис. виборців вперше використали цю можливість. Крім того, 200 військовослужбовців, які перебувають за кордоном, могли голосувати через Інтернет у місцях свого постійного проживання в Південній Кароліні, Техасі, Флориді і Юті. Така форма виборів розглядається її прибічниками як подальший розвиток демократії.

Представники британської влади заявили, що мешканці 18 виборчих округів центральної Британії тепер можуть не приходити під час виборів на виборчі дільниці. Майже півтора мільйона англійців зможуть проголосувати, не виходячи з дому — через Інтернет. Під час виборів на спеціальних сайтах подаються бюлетені, які заповнюються в режимі он-лайн.

За результатами дослідження, проведеного державною виборчою комісією Великої Британії, більше половини англійців, які мають право голосу у віці від 18 до 24 років, ігнорують вибори¹¹. Основним мотивом відмови від участі у виборах є небажання приходити на виборчі дільниці, так як це «відбирає занадто багато часу». Аналіз даних, отриманих під час дослідження, показав, що «пасивна» аудиторія проявляє справжню активність

в Інтернеті. Тому англійський уряд дозволив громадянам голосувати прямо в мережі. Так чиновники сподіваються підвищити інтерес виборців до політичного життя країни.

В Естонії Міністерство юстиції ще у січні 2001 року сформулоvalo групу експертів з інформаційних технологій і юристів для підготовки поправок до естонського закону, які дозволять проводити голосування на виборах через Інтернет.

Світова практика свідчить про те, що жодна виборча кампанія не проходить без застосування *«брудних» технологій*, зокрема, маніпуляційних та фальсифікації результатів виборів. Тим актуальнішою стає проблема дослідження і розвитку таких виборчих технологій, які відповідають не лише правовим нормам, але і моральним і етичним, і сприяють вдосконаленню виборчого процесу в цілому. Під час виборчих кампаній спостерігається створення фальшивих Інтернет-сайтів з розміщенням на них фальсифікованої інформації. Так, зокрема, існуючі брудні виборчі технології в Інтернеті, які досить часто межують з інформаційними війнами, деформують громадську думку напередодні виборів і суттєвим чином впливають на результати волевиявлення народу. Як зазначив Андрій Сайко голова правління Асоціації політичних консультантів України «... нечисті на руку політичні консультанти, які працюють на політика чи бізнес-угруповання, прораховують ланцюжок: скинули опрацьовану інформацію на «чорний» сайт, її процитувала решта сайтів, а далі її надає радіо- чи телеканал, який попередньо отримав гроші. Після цього інформаційну хвилю підхоплюють решта ЗМІ і готова політична провокація. Полився сфабрикований інформаційний бруд на голови українських виборців. І відбулися заплановані кимось зміни у державі»¹².

Громадянське суспільство робить свій внесок у справу консолідації демократії таким чином, що воно стимулює участь у політичному житті, розвиває демократичну культуру толерантності та консенсусу, створює додаткові шляхи для вираження та представлення інтересів, запроваджує поєднувальні містки над суспільними розколами, підбирає і готує нових політичних лідерів, удосконалює функціонування демократичних інститутів (через моніторинг виборів та людських прав), розширює та збагачує потік інформації, що надходить громадянам та створює підтримку коаліцій в ім'я економічної реформи. На думку Ларрі Раймонда, «громадянське суспільство не просто

обмежує та контролює державу, але також зміцнює її тим, що підвищує контроль за підзвітністю, відповідальністю, включеністю, ефективністю, тобто, легітимністю політичної системи»¹³.

Політичним інститутам необхідно дати час на розвиток через серію послідовних виборів та змін урядів. Поступово має вкоренитися демократична політична культура, а громадянські підходи та політика мають конкурувати із популізмом та демагогією. Серед найбільш потужних перешкод на шляху реалізації цього громадського бачення посткомуністичного суспільства знаходиться перверсивна спадщина недовіри, що залишили по собі посткомуністичні режими повсюди. Лише одна свобода не може подолати спадщину недовіри, і навіть вільно конкурентні вибори не змогли створити репрезентативного уряду, тому що переможці не представляють чи установ, які б користувалися широкою підтримкою і довірою серед населення. Глибокі економічні та соціальні зміни також потрібні для того, щоб «деконструювати» монолітні інститути колишньої партії-держави.

Які можна зробити висновки, у тому числі саме для української практики?

Аналіз ролі Інтернету як одного з гарантів демократії є дуже перспективним напрямом у політології. І дійсно, на сьогодні Інтернет може забезпечити спілкування громадян з урядом «без посередників». Інтернет, надаючи широкі можливості для обміну інформацією, з одного боку, посилить вплив простих громадян на політику, а з іншого — послабить вплив тих, кому нині належать ЗМІ.

Останнім часом ідея Інтернету — «Ми відмовляємося від королів, президентів та виборів. Ми віримо у згоду з основних питань і код»¹⁴ — все більше підлягає сумніву, а середовище Інтернету — контролю. Дані останніх Інтернет-видань свідчать про значний інтерес користувачів до політики та проблем устрою держави, все частіше лунають висловлювання про трансформацію політичного кіберпростору, його більш справедливої організації у порівнянні з реальним світом.

До переваг Інтернету можна віднести й те, що в результаті взаємодії між людьми утворюються міцні зв'язки і таким чином громадськість позбавляється від обмежень, які пов'язані з географічним місцем розташуванням, а натомість розширює те, що нині зветься локальною спільнотою.

За умов, коли інформатизація бурхливо розгортається «на горі», не проникаючи в суспільство, вона позбавляє громадян можливості стежити за діяльністю держструктур, контролювати їх, тобто не тільки не робить державу прозорішою, але й може посилити її монополію на інформацію. Ймовірно, що електронізація «згори» дасть правлячій еліті додаткові можливості для маніпуляції суспільством та окремою людиною. Технологія може змінити методи регулювання, але не міняє їх суті. Інформаційна відвертість не стане прямим наслідком надання цифрової форми відносинам громадян та державних інститутів та навряд чи призведе до лібералізації суспільних відносин. *Україні необхідно вивчити досвід країн, в яких такі методика вже широко використовуються. Дуже важливим є те, щоб доступ до Інтернету отримало понад 80 відсотків населення.*

Законодавство України не перешкоджає партіям здійснювати комунікацію в усіх можливих формах, у тому числі й висвітлювати поточну діяльність партій за допомогою електронних засобів донесення інформації¹⁵. Головне при цьому пам'ятати основну мету такої комунікативної активності: встановлення постійного та довготривалого зв'язку з виборцями. Існують серйозні проблеми, пов'язані з відсутністю в громадян можливості справляти вплив на зміст демократії. Наразі громадськість втратила більше можливостей комунікувати з представниками влади, ніж набула.

Проте комунікація не залежить виключно від удосконалення правового регулювання даної сфери. Комунікативні зв'язки повинні ініціюватися насамперед громадськістю. Вимогою поточного часу є створення (особливо на місцевому рівні) на базі недержавних організацій, партій (передовсім тих, що не здолали прохідний бар'єр), інших організацій постійно діючих моніторингових груп, які зможуть активно відстежувати хід виконання рішень, прийнятих органами публічної влади. Змін потребує як організаційно-правова, так і інформаційно-психологічна підготовка суспільства.

Водночас, Інтернет міг би: надати зручніші засоби для взаємодії у виборчих кампаніях партіям меншості, ніж традиційні масові засоби інформації; забезпечувати ширший одночасний доступ до офіційних документів та поточних законодавчих ініціатив і пропозицій.

На нашу думку, перспективи у потенціалі Інтернету не тільки в тому, щоб зробити політичний зв'язок і потоки інформації

ефективнішими й прозорішими, але також у тому, щоб використовувати кожну зручну нагоду для участі громадян у політичних процесах. Ключове ж питання під час оцінки ролі інформаційних технологій для демократії полягає в тому, наскільки уряди і громадянські суспільства навчаться використовувати можливості, які надаються їм новими каналами комунікації, щоб просувати та посилювати базові представницькі інститути, які об'єднують громадян у державу¹⁶.

¹ Грабовський С. Слава Інтернету // ТелеКритика. — 2005. — №1 — 2. — С.12.

² Ostwald M.J. Virtual urban futures // Virtual Politics. Identity and Community in Cyberspace / D.Holmes (ed.). — SAGE Publications, 1997. — P.134.

³ Див. Сіленко А. Інформаційні технології створення образу політичного лідера // Наук. зап. ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2007. — Вип.35. — С.64-65.

⁴ Бондаренко С. В. Социальные технологии «электронной демократии» // <http://library.cjes.ru/online>.

⁵ Ефремов А. Информация как объект гражданских прав // eaa310779@mail.ru, <http://www.vsu.ru/~vsuc2a0e>; Наумов В. Право и Интернет: очерки теории и практики: Монография. — М., 2002.

⁶ Дмитрик Н. Интернационализация правового регулирования вопросов применения электронных подписей // dmitric@mail.ru; Серго А. Хакер и закон // mail@internet-law.ru.

⁷ Данухин Д. Проблемы характеристики использования компромата // dima-g@mail.ru, <http://doctrina.da.ru>

⁸ Кобелев Ю. Авторское право и Интернет // yurikob@yandex.ru.

⁹ Пунтус О. Государственное регулирование Internet. Возможно ли? // acid-vo-ca@yandex.ru; Цыганаш В. Государство и современные телекоммуникационные технологии // trignash@mail.ru.

¹⁰ Усов П. Г. Коммуникативные пространства в процессе формирования общественного мнения // Структура представления знаний о мире, обществе, человеке: в поисках новых смыслов: Мат-лы междунар. семинара. — 2003. — Вып.IV: Социал. науки, т.2. — С.159.

¹¹ w.w.w. Panarin.com

¹² Мигаль М. Пірати світової павутини // Без цензури. 2004. № 8(50). 27 лютого — 4 березня. С.11.

¹³ Даймонд Л., Платтнер М. Ф. Глобальне відродження демократії / Пер. з англ. С.Виноградова. — Л.: Ахілл, 2004. — С.28.

¹⁴ Чувахин Н. Право и Интернет: есть ли пересечение? // <http://russianlaw.net/lkaw/doc/a62.htm>.

¹⁵ Див. за: Конончук С. Комунікаційний потенціал українських політичних партій // Питання ефективної комунікації політичних партій з виборцями в контексті формування публічної політики: пріоритети розвитку. — К.: УНЦПД, 2007. — С.17-18.

¹⁶ Саркісова К. Електронна демократія як форма політичної комунікації в сучасному суспільстві // Політ. менеджмент. — 2007. — № 1. — С.71-72.

Юлія Дмитришин

СОЦІАЛЬНА РЕКЛАМА ЯК ІНСТРУМЕНТ БОРОТЬБИ ЗА ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ

Для сучасного суспільства будь-які вибори нерозривно пов'язані з проведенням яскравої передвиборчої кампанії. Виборам передують рекламні шоу, що потребують значних коштів від своїх замовників та надзвичайної пильності від пересічних громадян, які на період передвиборчої агітації стають «жертвами» рекламних експериментів вітчизняних та зарубіжних політтехнологів. З часів «помаранчевої революції» ми всі стали свідками використання різноманітних виборчих технологій, метою яких є впровадження в масову свідомість бажаних психологічних установок стосовно політичного вибору електорату. Здавалося, що вже нічого нового не можна вигадати. Проте у передвиборчій кампанії 2007 р. з'явився ще один інструмент впливу на свідомість громадян, який використали найвпливовіші політичні сили країни, починаючи з самого Президента України. Йдеться про соціальну рекламу, яку в межах цьогорічної кампанії найчастіше використовувалася як інструмент боротьби за політичну владу. З'ясувати, наскільки цьогорічна соціальна реклама була справді соціальною і чи існує певна межа між політичною та соціальною рекламою взагалі, є метою цієї статті. У своїй роботі автор опиралася на найновіші факти, тому значну роль у написанні статті відіграли Інтернет-джерела, які містили актуальну інформацію з зазначеного питання у зв'язку з їх високою швидкістю оновлення та доступністю.

Згідно з законом України **соціальною рекламою** є інформація будь-якого виду, поширена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку¹, поширення інформації про конкретну продукцію та її виробників.

Основною **метою** соціальної реклами є привернення уваги до актуальних проблем та передача суспільству соціально значущої інформації, спрямованої на формування, підтримку або зміну суспільної думки, соціальних норм, моделей поведінки. Соціальна реклама не вирішує проблем, але ставить їх на порядок денний.

Надзавданням соціальної реклами є залучення членів суспільства до вирішення соціальних проблем².

Загалом можна стверджувати, що соціальна реклама є не лише засобом передачі інформації суспільству, а й каналом комунікації між суспільством та рекламодавцями, а також інструментом впливу на формування суспільної думки. Розглядаючи соціальну рекламу саме в цьому контексті, необхідно дати відповіді на наступні питання: хто, що, кому і як? Тобто проаналізувати такі аспекти цього феномена: рекламодавець, предмет, цільова група та спосіб передачі інформації.

У основі соціальної реклами покладена мета **«зачепити кожного»**, вона не повинна залишити байдужим нікого, навіть людей, яких ця проблема може і не стосуватися. Проте ефективна соціальна реклама актуалізує зазначену проблему і залучає всіх до її вирішення. Згадувана реклама соціальних цінностей, зокрема таких, як сімейні, культурні, орієнтується на все суспільство. Але найчастіше замовники орієнтуються на конкретну цільову групу (визначальними є вік, стать, освіта, місце роботи чи проживання) і, враховуючи її особливості (маємо на увазі оптимальний шлях розробки реклами), а не лише свої ресурси і цілі, впроваджують цю рекламу у маси.

Згідно зі ст.7 Закону «Про рекламу» визначимо основні **принципи** соціальної реклами: законність, точність, достовірність, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами шкоди. А також реклама не повинна підривати довіру суспільства до реклами та має відповідати принципам добросовісної конкуренції, повинна враховувати особливу чутливість дітей і не завдавати їм шкоди³. Проте цей принцип відверто ігнорується у цьогорічній рекламі «Вільних демократів» з їх гаслом на бігбордах.

Одним з визначальних моментів для успішної реалізації рекламної кампанії є правильний вибір способів та каналів передачі інформації. Згідно з результатами експертного опитування Дніпропетровського центру соціальних досліджень, метою якого стало визначення ролі і місця соціальної реклами в житті українського суспільства й експертна оцінка плакатів соціальної реклами про шкоду тютюнопаління і зловживання алкоголем, випущених громадською організацією «Союз споживачів», було визначено найбільш ефективні способи розміщення соціальної реклами: бігборди — 25%; на алкогольній і тютюновій продукції — 21,02%; плакати настінні — 15,91 %; вкладиші газетні — 8,52%;

сіті-лайти — 9,66%; календарі кишенькові — 6,25%; календарі настінні — 5,68%; календарі настільні — 3,98%; інше — 1,14%; важко відповісти — 2,84%⁴.

В українському інформаційному просторі на заваді стають ще кілька проблем: держава не виявляє зацікавленості у впровадженні ефективної соціальної реклами, відсутня чітка схема, за якою має здійснюватися соціальна реклама.

Варто пам'ятати, що соціальна реклама — це дорогий продукт, і вона може бути лише частиною добре спланованої кампанії з інформування громадськості. Водночас варто констатувати, що все частіше використовують соціальну рекламу як інструмент боротьби за політичну владу.

З 21 червня 2007 р. ми стали свідками того, як основні телеканали країни регулярно транслювали рекламні ролики зі зверненням Президента України, в якому Віктор Ющенко дає оцінку останнім політичним подіям. Згодом вздовж доріг були розміщені бігборди, на яких зображений Президент та його основні соціальні «острозькі ініціативи». Проте звичайна, на перший погляд соціальна реклама викликала неабиякий резонанс та обурення серед політиків і пересічних громадян. Перш ніж перейти до детального аналізу цієї соціальної реклами, варто нагадати, що Президент уже не вперше звертається до такого інструменту впливу на громадську думку.

Усе почалося ще в грудні 2005 р., коли на телебаченні почали транслювати ролики із закликом «думай по-українськи» та наступними зверненнями Президента: «Думай про Україну. Це твоя земля, твоя відповідальність, твоя місія. Думай по-українськи. Віктор Ющенко, Президент України» або «Думай по-українськи. Ти — нащадок рівноапостольних княгині Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Історія вимагає від тебе віри в себе і в Україну. Думай по-українськи. Віктор Ющенко, Президент України». На вулицях з'явилися бігборди оранжевого кольору з аналогічним гаслом. Що це було — політична реклама на підтримку Народного Союзу «Наша Україна», далекоглядна самореклама Президента чи справді соціальна реклама ідей об'єднання нації та любові до Батьківщини? Саме останній варіант обрала тодішній прес-секретар президента І. Геращенко. Також, за словами І. Геращенко, ініціатором роликів виступив не Президент, а фонд «Український вимір» і Я. Лесюк, який запропонував їх керівництву Секретаріату Президента. До речі,

він уже давно співпрацював з В. Ющенком — входив до групи розробників помаранчевої символіки президентської кампанії — 2004. Ця реклама транслювалася безкоштовно, оскільки, відповідно до висновку Національної ради з питань телебачення та радіомовлення, її було віднесено до категорії соціальної. Ролик транслювали досить часто, зокрема на «5 каналі» по 13 разів на день. У 2006 р. ця соціальна реклама не привернула великої уваги громадськості. Можливо, тому, що ще не так давно була «помаранчева революція», і у свідомості людей Президент був нерозривно пов'язаний з «помаранчевими» політичними силами. Можливо, через надміру увагу і критику іншого гасла «Нашої України» — «Не зрадь майдан». Можливо, тому, що зазначена реклама не містила тих порушень законодавства, які закидають цьогорічній, а можливо — через активний перебіг передвиборчої агітації інших політичних сил. Пізніше І. Геращенко якимось обмовилася, що секретаріат Президента не покидає ідею подальшого використання соціальної реклами⁵. Її прогнози справдилися, і у 2007 р. з'явилася нова соціальна реклама від Президента. Проте цього разу вона не залишилася непоміченою, викликавши обурення представників різних політичних сил. Так, М. Томенко, заступник лідера БЮТ, вважає, що розміщення соціальної реклами із зображенням глави держави нашттовхує на думку, що в Україні почалися дострокові вибори не парламентські, а президентські. Його припущення перегукується зі словами М. Погребінського, директора «Київського центру політичних досліджень і конфліктології», який вважає, що це політична реклама, тому вона незаконна і підлягає кримінальному переслідуванню⁶. Проте за словами В. Бондара, заступника голови Секретаріату Президента, ролик виготовлено на правах соціальної реклами, а соціальна реклама — це дієвий механізм налагодження комунікацій між Президентом та громадянами⁷. Після проведення експертизи Національна рада з питань телебачення та радіомовлення дійшла висновку, що «надісланий ролик містить промову Президента України з питань суспільно-політичної ситуації в державі та позачергових виборів до Верховної Ради України. Зазначена інформація спрямована на досягнення суспільно-корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей демократії, а беручи до уваги зміст інформації — вона не має на меті одержання прибутку. За таких обставин, зазначена інформація є соціальною рекламою в розумінні статей 1, 12 Закону України «Про рекламу»

і може бути поширена аудіовізуальними засобами масової інформації згідно із названим Законом. Проте з даним висновком не погодилися представники Партії регіонів та Соціалістичної партії. 24 липня у ЗМІ з'явилася інформація про те, що главам райдержадміністрацій, міським головам міст обласного значення за підписом заступника голови Львівської облдержадміністрації Т. Батенка розісланий лист такого змісту «Відповідно до листа Глави Секретаріату Президента України від 02.07.07 р. №02-02/1439 Львівська ОДА розробляє проведення ряду заходів щодо роз'яснення соціальних ініціатив, які були проголошені Президентом України 22.06.2007 р. в м. Острог. Зокрема, планується розмістити по дві площини (розмір 3х6 м) як соціальну рекламу у кожному районі та місті обласного значення. Просимо протягом найближчого часу забезпечити розміщення даних площин та сприяти у звільненні розповсюджувачів реклами від оплати за користування рекламними місцями на час розміщення соціальної реклами. Матеріали необхідно отримати до 18.00 год. 24 липня 2007 р.»⁸.

Цей лист дав ще більше підстав звинувачувати секретаріат Президента у використанні адмінресурсу. Крім того, проаналізувавши склад керівництва Національної ради з питань телебачення та радіомовлення, можна дійти висновку, що п'ятеро з восьми членів ради, за різними джерелами, так чи інакше прихильно ставляться якщо не до «помаранчевих» ідей, то до Президента особисто або його оточення. Так, «Національну раду з питань телебачення та радіомовлення» очолює В. Шевченко, який у 2005 р. був обраний народним депутатом від блоку «Наша Україна». Обов'язки відповідального секретаря Нацради покладено на экс-голову правління «5 каналу» В. Лясовського. Членами Нацради, прихильними до Президента, є також Ю. Плаксюк, А. Мирошніченко, Т. Мокріді. Отже, говорити про об'єктивну оцінку соціальної роликів досить важко. Комітет виборців України розцінив ролик Президента як приховану політичну рекламу⁹. І якщо Національна рада з питань телебачення та радіомовлення вважає ролик Президента соціальною рекламою, наголошуючи, що він не має на меті отримання прибутку, Комітет виборців звертає нашу увагу на дану рекламу як на приховану, тобто розцінює як інформацію про особу чи товар, яка слугує рекламним цілям і може вводити в оману осіб щодо справжньої мети таких програм, передач, публікацій¹⁰, крім того, яка ще й має політичний підтекст. Згодом

трансляцію ролика по телебаченню припинили, наступне звернення Президента 9 серпня 2007 р. було вже більш нейтральним, і проблема поступова зникла з інформаційного порядку денного, проте так і залишилися невирішеною.

Телевізійний ролик починається зі спогадів про «помаранчеву революцію» і перші 12 секунд на екрані майорять жовтогарячі прапори. Далі Віктор Ющенко висловлює власну точку зору на перебіг політичних подій. У першу чергу він обґрунтовує необхідність проведення позачергових виборів 30 вересня. Тоді як питання доцільності проведення виборів полемізувалося у політичних колах і чимало фахівців сперечалися про легітимність указів Президента. Отож спроба відстояти інтереси тих, хто зацікавлений у виборах, а не пропагувати певні загальносуспільні цінності, дає першу підставу для сумнівів у соціальності цього ролика. Крім того, вибір даної теми не можна вважати успішним, адже у ролик БЮТ Юлія Тимошенко наголошує, що всі заслуги щодо проведення позачергових виборів належать саме її політичній силі, проте цей ролик транслюється вже на правах і за розцінками політичної реклами.

Також у ролик можна помітити такі порушення Закону України «Про рекламу», а саме: ст.8 ч.1 «У рекламі забороняється використовувати або імітувати зображення Державного Герба України, Державного Прапора України, звучання Державного Гімну України, зображення державних символів інших держав та міжнародних організацій, а також офіційні назви органів державної влади України, крім випадків, передбачених законом, а також вміщувати зображення фізичної особи або використовувати її ім'я без згоди цієї особи»¹¹. У ролик справді використовувалися зображення Державного Прапора та Герба, а також були зображені Голова Верховної Ради О. Мороз та чинний прем'єр-міністр В. Янукович, і їх діяльності Президент давав негативну оцінку. Незважаючи на ці порушення закону, ролик Президента все-таки транслювали на телебаченні, в той час як у представників інших політичних сил виникли труднощі з розміщенням своєї реклами. Так, телевізійні канали відмовилися транслювати в «первісному» вигляді ролики Партії регіонів та Блоку Юлії Тимошенко. В більшості випадків причиною відмови стало використання зображень інших політиків (без їх письмового дозволу) з негативними репліками у позакадровому тексті. Тому ролики довелося переробляти, хоча у роликах

Партії регіонів все-таки залишився фрагмент однієї з бійок у Верховній Раді, коли комуністи розбили ніс депутату від «Нашої України» М. Мартиненку. Цим піарники В. Януковича хотіли продемонструвати неконструктивність помаранчевих, як зазначалось у інформативних джерелах¹². За іронією долі всі політики зробили однакові помилки, проте політика подвійних стандартів дала можливість деяким силам транслювати свою рекламу. Крім того, згідно зі ст. 12 Законом «Про рекламу» соціальна реклама не має містити посилань на рекламодавця, в даному разі на Президента. Ця норма закону також була порушена.

Якщо влітку ми бачили на бігбордах зображення Президента з «острозькими ініціативами», які підтримав НУНС, то вже у вересні з'явилися нові рекламні щити з відкритою політичною рекламою Президента та НУНС. Дві третини щита займала помаранчеве тло з кулаком «Народної самооборони» та гаслом «Закон один для всіх», на іншій третині був зображений Президент то на бордовому, то на білому, а то на блакитному фоні. На одному з бігбордів позаду Президента проглядався державний прапор. Згодом в один з останніх роликів НУНС увійшов фрагмент виступу В. Ющенка у Львові. Як бачимо, від прихованої соціальної Президент перейшов до відкритої політичної реклами.

Проте варто наголосити, що в цій ситуації є певні позитивні моменти. Перш за все, важливим кроком у процесі демократизації українського суспільства стали спроби Президента налагодити зв'язок з громадськістю шляхом використання соціальної реклами. Нехай ця реклама застосовувалася не зовсім правильно, але вперше була розгорнута така активна інформаційна кампанія на підтримку певних президентських ініціатив. До речі, Президент Ющенко не єдиний звертався до соціальної реклами з прихованими політичними цілями.

По-друге, зазначена реклама засвідчила, що політтехнологи, які працюють на вітчизняному ринку, удосконалюють свою майстерність. Справді, бігборд В. Ющенко був розроблений професіоналами: Президент зображений в окулярах (символ ділової людини) з відведеною назад правицею, яку взагалі не видно. Політичний зміст реклами передано червоною краваткою і червоним тлом. Цей колір мав символізувати «лівизну» поглядів Президента, адже він виголошує соціальні ініціативи, тому на зображенні і не видно правиці. По контуру зображення на деяких бігбордах був візерунок з вишивкою, мабуть, для підкреслення

національного значення цієї реклами. Інформацією бігборд не перевантажений (за правилами ефективної соціальної реклами) і містить зображення Президента та його основні тези. Портрете, труднощі з визначенням даної реклами як соціальної чи як політичної свідчать про недосконалість системи законодавства України, про відсутність чітких норм і критеріїв, які дали б змогу відрізнити соціальне звернення Президента від політичної реклами. Наявність цих прогалин у законодавстві зумовлює плутанину, суперечки та зловживання з боку різних учасників виборчого процесу. Загалом, дану рекламу Президента можна охарактеризувати як рекламу на соціальну тематику з політичним підтекстом. Вона не є «чистою» соціальною, тому не мала б транслюватися безкоштовно. Крім того, ця реклама з'явилася ще до початку офіційної передвиборчої кампанії, що було б нормальним явищем для соціальної реклами. Проте оскільки її кваліфікували як приховану політичну рекламу, то її передчасна трансляція була протизаконною. Всі ці промахи і недоліки у створенні та розповсюдженні даної реклами призвели до погіршення іміджу Президента у суспільстві. І найгірше те, що Президент, який називає себе «Президентом усієї України», агітував, власне, за політичну силу, яка отримала підтримку всього 15% населення. Крім того, рекламний ролик Президента додає ще більше негативу до усього «брудного» та чорного PR цьогорічної кампанії, адже в ньому міститься велика кількість негативної інформації про інші політичні сили (зокрема, про Партію регіонів, яку все-таки підтримує третина населення України), що аж ніяк не сприяє об'єднанню України та консолідації суспільства.

Підсумовуючи все сказане, зазначимо основні відмінності між політичною та соціальною рекламою. Отже, метою соціальної реклами є привернення уваги до актуальних проблем та передача суспільству соціально значущої інформації, спрямованої на формування, підтримку чи зміну суспільної думки, соціальних норм, моделей поведінки, а політична реклама має на меті впровадження у масову свідомість бажаних психологічних установок стосовно політичного вибору. На відміну від політичної, соціальна реклама не повинна містити посилання на рекламодавця та розміщується безкоштовно. В центрі політичної реклами — противник, політичний опонент, в центрі соціальної — певне соціальне явище, проблема. У політичній рекламі інколи застосовуються «брудні технології», «чорний» PR, формування образу ворога,

проте ці методи впливу заборонені у соціальній рекламі. Соціальна реклама не існує без зворотного зв'язку. І, нарешті, в політичній рекламі часто не враховуються етичні аспекти, в той час як соціальна реклама базується на етичних нормах і залежить від реакції аудиторії.

Розглянувши основні відмінності соціальної і політичної реклами, варто наголосити, що будь-який вид соціальної реклами є вагомим інструментом впливу на громадську думку. Реклама не є злом чи підступною маніпуляцією свідомості, проте вона має бути розроблена і застосована коректно. Тому будемо сподіватися, що скоро державні структури та політичні сили користуватимуться власною корпоративною та політичною рекламою відповідно без маскуванню та спекуляцій зі соціальною рекламою. Як сказав колись прем'єр-міністр Великобританії, видатний політичний діяч Уїнстон Черчіль: «Наші проблеми не щезнуть від того, що ми закриємо очі і не будемо на них дивитися», тому треба їх вирішувати, адже ми прагнемо кращого демократичного суспільства, в якому закон один для всіх, справедливість перемагає, а життя покращується вже сьогодні.

¹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» // Відомості Верховної Ради. — 2004. — № 8. — С. 62

² Коупнов Р. Городская социальная реклама как объект управления // Вестник Московского университета. Серия 18. — 2007. — №1. — С. 67

³ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» // Відомості Верховної Ради. — 2004. — № 8. — С. 62

⁴ Результати експертного опитування, проведеного Дніпропетровським центром соціальних досліджень за замовленням Всеукраїнської громадської організації «Союз споживачів» з 15 листопада по 15 грудня 2004 року // consumerunion.org.ua.

⁵ Чивокуня В. Ющенко як рекламний герой // www.pravda.com.ua

⁶ Матеріали круглого столу на тему: «Політична реклама напередодні позачергових парламентських виборів. Яким політтехнологіям надають перевагу кандидати цього року?» // www.stolytsya.kiev.ua

⁷ Бондар В. Соціальна реклама — дієвий механізм налагодження комунікацій між Президентом та громадянами // www.president.gov.ua.

⁸ Томенко відродив дискусію про «соціальну рекламу Ющенка» // ua.proua.com.

⁹ Ролики Ющенка розцінили як приховану політичну рекламу // www.pravda.com.ua.

¹⁰ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» // Відомості Верховної Ради. — 2004. — № 8. — С. 62

¹¹ Там само.

¹² Іронія долі, або «цензура» реклами Тимошенко і «Реґіонів» // www.pravda.com.ua.

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Фелікс Рудич

**ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС (ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА:
ЇЇ МІСЦЕ І РОЛЬ В УТВЕРДЖЕННІ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)**

Політичний клас («еліта влади»), правляча еліта представляє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави — це і депутатський корпус парламенту, і адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів.

Соціальна значущість політичного класу, політичної еліти залежить від рівня політичної культури і активності як еліти, так і громадян суспільства, і саме тут поле реалізації конкретики, яку слід розглянути.

Виходимо із того, що різні суб'єкти політики справляють на політику неоднаковий вплив. Більшість не бере безпосередньої участі в політичному житті. Цим займається особливий прошарок людей, яких називають політичною елітою. В етимологічному значенні поняття «еліта» — у перекладі з французької *elite*: краще, відбірне, вибране. Політична еліта це носії політико-управлінських якостей. Політична еліта здебільшого визначається як меншість суспільства, достатньо самостійна, відносно привілейована група (або сукупність груп), яка має відповідні психологічні, соціальні та політичні якості й бере безпосередню участь у формуванні і здійсненні політичних рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї стратегії розвитку суспільства в цілому¹.

Що ми самі зробили не так? Проблема ролі та місця політичної еліти, політичного класу України у становленні української державності останнім часом інтенсивно досліджується політичною наукою. Вийшла друком низка монографічних праць², періодично публікуються аналітичні матеріали³. Ці питання набувають особливої актуальності на нинішньому етапі, а саме:

на етапі формування владних структур після дострокових (вересень 2007 року) виборів до Верховної Ради України.

Заради справедливості слід віддати належне політичній еліті України, як би ми критично до цього не ставилися: за роки незалежності за її участі Українська держава відбулася в усіх формальних вимірах.

За Конституцією «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава»⁴. В суспільно-політичній сфері відбулося становлення владних структур, формується політичний клас, багатопартійна система, діють осередки громадянського суспільства — громадські об'єднання, недержавні аналітичні центри, незалежні друковані та Інтерв'ювання. В економічній сфері відбуваються трансформаційні процеси, спрямовані на впровадження ринкових засад У зовнішньополітичній сфері незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів України визнані світовою спільнотою; країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних об'єднань та організацій.

Проте — і це теж реальність — сучасний етап розвитку українського суспільства все ще характеризується кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну та духовну сфери. В політичній сфері зростає апатія і недовіра громадян до діяльності владних структур; в економічній — відсутня довгострокова стратегія інноваційного розвитку виробництва; в соціальній — зростає майнова нерівність, відбувається зубожіння переважної частини населення. За 15 років (1992–2006 рр.) незалежності України кількість населення скоротилася з 52,1 млн. до 46,6 млн., тобто зменшилася на 5,5 млн. осіб. Найбільш глибокою і небезпечною для суспільства є криза в духовній сфері: спостерігається втрата політичних і соціальних орієнтирів та ідеалів, криза світогляду, суті і смислу повсякденного буття, виникає ідеологія несприйняття існуючої дійсності.

Отже, головна проблема для України міститься всередині, має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану прийнятним у цивілізованому світі критеріям. Досвід держав на пострадянському просторі свідчить, що політика в них страждає численними «дитячими хворобами», серед яких, насамперед, неадекватність наявної еліти і її політичних лідерів зростаючим вимогам часу і потребам суспільства. Україна не є винятком. Слід зазначити, що після здобуття незалежності

протягом шістнадцяти років. правляча політична еліта України не спромоглася визначити стратегію розвитку суспільства, шляхи вирішення проблем, що постали перед ним, не консолідувала суспільство і не повела його за собою, не змогла зробити для народу того, що повинна була зробити, маючи владу.

Як відомо, політична еліта визначається за двома критеріями: функціональною ознакою — це ті, хто обраний, або ті, хто нами керують; ціннісною — ті, хто гідний правити. В ідеалі ці критерії мають збігатися.

Сучасна політична еліта, яка виросла в умовах союзної держави, не сформувалася як справжня еліта, а тому виявилася неспроможною вирішувати загальнодержавні завдання. Діючи політичну еліту в Україні представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств. Перші, прийшовши до влади в умовах відсутності досконалих законів, у своїй переважній більшості стали задовольняти власні інтереси. Другі, не маючи професійних умінь і навичок управління, виявили безпорадність у вирішенні складних соціальних та економічних проблем, які постали перед суспільством, і, як наслідок, результати практично зійшли з політичної сцени, проте не забули, керуючись мораллю «нової буржуазії», її зневагою до закону, збагатитися особисто. Як слушно зазначає академік І. Дзюба: «Відбувся раптовий викид у псевдоеліту, склалася «гримуча суміш», в якій змішались осколки радянської партійної номенклатури, політичні кар'єристи, демагоги, сумнівного походження скоробагатки»⁵.

Отже, до влади у своїй переважній більшості на всіх рівнях прийшла олігархізована, корумпована управлінська еліта. На сучасному етапі правляча еліта об'єдналася в олігархічні клани, нерідко їх називають клієнтели. Головною їх метою є особисте збагачення. Спостерігаємо феномен приватизації влади, сутність якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що, зрештою, приводить до тотальної корумпованості. Корупція пронизує владну вертикаль згори донизу, а «зразки» такої поведінки встановлюють на найвищих щаблях державного управління.

Не можна не погодитися з твердженням про те, що причина суспільної неефективності сучасної української політичної

еліти — не у відсутності знань і вмінь, а в тому, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватись або моральними засадами еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Проте мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Певною мірою це пояснюється і тим, що переважна більшість представників політичної еліти походить із сільської місцевості або невеликих міст і є носіями традиційної культури, одним із визначальних компонентів якої є трайбалізм — схильність до культурної і суспільно-політичної кланової відокремленості, простіше — містечковості та кумівства. Використовуючи корпоративні, сімейні зв'язки, клани прагнуть захопити владу в країні чи регіоні або узурпувати її в окремих владних структурах в інтересах своїх представників⁶. Ці риси політичної еліти на нинішньому етапі є особливо виразними і, зрештою, визначають цінності, якими вона керується у своїй діяльності.

Зрозуміло, що така еліта могла створити політичний устрій лише за власною міркою і створила його. Виразними рисами цього устрою є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість. Близькістю до центрів прийняття державних рішень, товщиною гаманця, демонстративним надвитратним особистим споживанням почали вимірювати публічну репутацію того чи того представника еліти. Небезпека криється у тому, що Україна може опинитися в такому стані, коли в суспільстві формуватимуться, за словами англійського лорда Бенджаміна Дізраелі, «дві нації, між якими немає спілкування, які мають настільки мале уявлення про звичаї, думки, почуття один одного, наче вони жителі різних зон або мешканці різних планет. Вони формуються під впливом різного виховання, споживають різну їжу, в них різні манери поведінки, і живуть вони за різними законами».

Як наслідок, між владою і суспільством відсутнє взаєморозуміння, шириться глибоке провалля. До того ж, правляча політична еліта розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. І особливо небезпечним є те, що серед молоді спостерігається стійка тенденція до зниження морального порога, вони починають думати, що досягти «елітарних» позицій у суспільстві можна лише нехтуючи нормами моралі.

На роль справжньої еліти претендує політична еліта, яка нині прийшла до влади. Проте ця політична еліта, в усякому разі значна її частина, має переважно те ж саме коріння, що й та, яка від влади відійшла. Чи зможе нова еліта, оволодівши владою, бути справжньою? Відповідь: час покаже. У сучасній владі, наскільки відомо, відсутня стратегія досягнення цивілізованого рівня розвитку країни, відстоювання національних інтересів українського народу.

Що робити, щоб виправити ситуацію? Перед Україною сьогодні на весь зріст постало завдання реформувати політичну систему задля зміцнення конституційного ладу, зростання ефективності діяльності державних органів, поглиблення демократичних засад управління, духовного оновлення та морального оздоровлення суспільства, покращення добробуту громадян, зміцнення національної безпеки та підвищення міжнародного авторитету країни.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін у Конституцію України» від 8 грудня 2004 року реформа політичної системи, яка почала діяти з 1 січня 2006 року, спрямована насамперед на вирішення інституційних питань: як перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку, досягти оптимального розподілу повноважень Президента, Парламенту, Уряду, якою має бути виборча система формування законодавчої влади. Безсумнівно, ці питання є важливими і їх необхідно вирішувати, передовсім на конституційному рівні, хоча розв'язуються вони, як показує практика, болісно, складно й суперечливо, нерідко на шкоду міжнародному авторитету країни. Конфлікт між гілками влади, а точніше, між Президентом і Прем'єр-міністром та їхнім оточенням, який перманентно продовжується, несе на собі відбиток президентської конкуренції 2004 року. Інерція персонального протистояння двох кандидатів у президенти дає про себе знати до цих пір⁷. Протистояння, яке виникло між гілками влади, зумовлено: болісним процесом перерозподілу повноважень; недосконалістю змін, внесених до Основного закону; суб'єктивним фактором взаємовідносин між керівниками держави, їх оточення і опозиції. В кінцевому підсумку політична криза, яка супроводжувалася достатньою кількістю непереконалих з правової точки зору дій (міграція народних депутатів із фракції в фракцію, Укази Президента країни про розпуск парламенту, тиск політичних сил

на Конституційний Суд України, призначення і раптове звільнення Генерального прокурора України), завершилася домовленістю протиборствуючих сил про проведення дострокових виборів 30 вересня п.р.

16 жовтня 2007 року Центральна виборча комісія оголосила результати позачергових виборів народних депутатів України. Визначено кількість депутатських мандатів, які отримали політичні сили, що прийшли до парламенту: Партія регіонів отримала 175 депутатських мандатів, БЮТ — 156, Наша Україна — Народна самооборона -72, Комуністична партія України — 27, Блок Литвина — 20 депутатських мандатів⁸. Практично не змінився формат Верховної Ради України, що таїть у собі небезпеку подальшого протиборства політичних сил.

На сучасному етапі нагальною потребою для українського народу є сильна демократична влада. Сила демократичної влади (за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, лідера, політичної еліти, які мають бути етично мотивовані.

Саме під цим кутом політикам, політологам, а, можливо, їм у першу чергу належить знайти відповідь на запитання про те, яким вони бачать вихід із суспільної кризи. Йдеться, насамперед, про роль політичного лідера, який зумів би запропонувати і здійснити програму виходу України із кризи.

Історичний досвід, особливо першої половини ХХ сторіччя, показує нам найбільш видатних, яскравих і харизматичних лідерів, вождів, політиків, які в складний час не лише виводили свої країни із економічної кризи, але й перетворювали їх в держави, з якими рахувалися в цілому світі: Конрад Аденауер в Німеччині, Шарль де Голль у Франції, Франклін Рузвельт в Сполучених Штатах Америки, Йосип Сталін в Радянському Союзі, Уїнстон Черчилль в Англії. Такими прикладами не може похвалитися ХХІ сторіччя. Але від цього не зменшується потреба в лідері нації.

Вибори третього Президента України в грудні 2004 року пов'язуються у суспільній свідомості з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як держави, так і суспільства. Громадяни України, як свідчать результати соціологічних досліджень, бажають бачити на посаді Президента

свої країни визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, впевнено завершив би економічні реформи, рішуче поборов бідність, безробіття, викоринив злочинність, корупцію, клановість. До останнього часу цього не відбулося⁹. Традиціоналістська, скоріше патерналістська орієнтація глави держави, захоплення архаїчною старовиною, молебні і богослужіння на вищому державному рівні, спроби запровадити релігійні догмати в державну систему освіти, трайбалізм (кумівство) як основний принцип підбору кадрів у підчас формування владних структур у суспільстві сприймаються неоднозначно. При цьому демократичні декларації в устах нової влади носять риторичний характер, а не свідчать про реальне прагнення орієнтуватися на демократичні норми соціального життя і власним прикладом демонструвати зразки поведінки, які б відповідали неархаїчним, а сучасним демократичним цінностям, таким як верховенство права і рівність усіх перед законом, повага до прав і інтересів кожного громадянина, соціальна солідарність, громадянська активність.

Напевне ніхто не наважиться сказати, якими рисами має бути наділений лідер держави, щоб оволодіти ситуацією. Проте можна ризикнути визначити, яким він не повинен бути. По-перше, він у кожному разі не повинен відхилятися від політичної відповідальності і займати позицію стороннього спостерігача стосовно тих процесів, які відбуваються в країні. По-друге, об'єднуючи націю, він не повинен забувати одне: інтереси і єдність політичної нації — це абсолютний пріоритет стосовно до будь-яких інтересів. У цьому контексті важливо проявити політичну коректність щодо питань, які не сприймаються нацією в цілому. Проблеми ОУН-УПА, голодомору, входження в НАТО мають вирішуватися не на владному рівні, а на рівні вчених, експертів і лише потім пропонуватися суспільству загалом. По-третє, він не повинен понижувати планку інтелектуальних вимог до самого себе. Особливо коректно слід ставитися до історії власного народу, сприймати її такою, якою вона була насправді. Шарль де Голль: «Справжня школа, яка дає право наказувати — це висока культура»¹⁰.

Стосовно політичної еліти. Справжня політична еліта в Україні, як свідчить реальність, тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх

політичних партій, у змаганні яких за владу і з'явиться справжня владна еліта, правлячий політичний клас, який володіє високими професійними і моральними рисами, стратегічними цілями і волею для їх здійснення. І від того, якими темпами відбуватиметься цей процес, яку стратегію розвитку визначить правлячий політичний клас, залежатиме майбутнє Української держави.

У нові владні структури після парламентських виборів мають прийти підібрані за конкурсом професіонали, які прагнуть і спроможні самовдосконалюватися. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана володіти політичною культурою, тобто професійно знати закони суспільно-політичного державного устрою, професійно вміти застосовувати ці знання в своїй сфері, професійно налагоджувати відносини з колегами по управлінню. При цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у галузі, якою вони керують. Одна з проблем тут — викорінення тотальних проявів корумпованості, що нині проникла не тільки в політичну, а й практично в усі сфери суспільного життя. Для боротьби з корупцією важливо, щоб вищі посадові особи держави були порядними людьми і не знаходилися під тиском олігархічних кланів. Небезпека саме криється в їхньому оточенні. Тут непоодинокі випадки прояву хабарництва. Але з беззаконням належить боротися за допомогою закону і тільки закону. Концептуальною основою нормативно-правових актів у боротьбі з корупцією мусить бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які б виключали можливість корупційних проявів: має діяти невідворотно механізм політичної, правової відповідальності владних осіб. Томас Джефферсон: «Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш вирвати йому зуби і кігті після того, як він туди ввійде¹¹.

Якщо цю тенденцію не подолати, то наслідком може стати становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність, обов'язковість, професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки. Жити в аморальній державі може стати нормою. Проте Україна буде виведена з числа цивілізованих країн. «Через те у нинішньої української влади залишається єдиний вибір — або залучити у свої ряди

справжніх професіоналів, які, приклавши титанічні надзусилля, зможуть поправити існуючу ситуацію, або вони будуть зметені вихром історичних змін»¹².

Важливу роль у розв'язання цього завдання може і повинна зіграти духовна еліта, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатна апелювати як до сумління, так і до розуму, повернути собі втрачений голос, стати справжньою «совістю нації» і сказати своє слово так голосно, щоб її почули і суспільство, і правляча еліта. Маємо яскраві, але все ще поодинокі приклади: незаангажовані публікації в засобах масової інформації Івана Дзюби, Бориса Олійника активно впливають на суспільну думку.

І насамкінець: проблема, розв'язання якої буде значною мірою сприяти розвитку соціально-правової держави і громадянського суспільства в Україні, — *напрацювання консолідуючої ідеології*.

Виходимо з того, що громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно дотримуватися і відстоювати різноманітні ідеї, теорії, погляди, які віддзеркалюють різні аспекти життя суспільства.

Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу відносно найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Як підтверджує досвід, ці цінності можуть бути визначені в рамках політичної нації, яка спроможна об'єднати країну, що після президентських і парламентських виборів ідеологічно розкололася майже на дві — Схід і Захід — рівні половини. Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології могли б стати патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість.

Кожна держава і її народ прагнуть сформуванню ідею, проект життя громадян даної країни. Варто погодитися з тим, що національна ідея — це не етична категорія, а державно-політична. Формування національної ідеї — справа не проста. На це, можливо, підуть роки. Але уже сьогодні необхідно вирішувати реальні життєві проблеми, які сприяли б покращанню життя співвітчизників. Таким могло б бути питання викорінення бідності. В майбутньому, коли бідність подолаємо, суспільство могло б прийняти ідею соціального партнерства, про продуктивність якої свідчить і досвід європейських країн, де цей інститут функціонує багато років.

У зовнішньополітичній сфері перед країною постало настійне завдання — вибудувати власну, орієнтовану на національні інтереси політику. Україна мусить мати своє політичне обличчя і діяти, насамперед, у власних інтересах, а не в інтересах інших держав. Щодо моделі реалізації безпеки в світі загалом і в Східній Європі, зокрема, прийнятній для України, то важливою передумовою тут є відмова від однополярного центру сили, яким нині є Сполучені Штати Америки і перехід до декількох центрів (це, зокрема США, Росія, ЄС, Китай та Індія). Обираючи шлях власної безпеки, Україна має визначити для себе або модель країн Східної Європи, які є членами НАТО і ЄС, де господарює транснаціональний капітал. Або модель, за якої командні висоти в економіці утримує національний капітал, а сама країна має нейтральний статус, не вступаючи ані в НАТО, ані у військовий союз з Москвою, що гарантує добрі стосунки і з Європою, і з Росією. Останнє положення неоднозначно сприймається політичною елітою, та все ж воно має право на існування.

На сучасному етапі роль Української держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Самі інститути громадянського суспільства потребують сильної державної влади, яка б створила правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступила гарантом їх функціонування. Вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (Верховної Ради, Президента, Уряду), підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб не тільки здійснити позитивні зміни в економіці України, а й зробити її політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою.

¹ Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С.182-183.

² Журавський В. С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика, трансформації. — К., 1998. — 264 с.; Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография. — К.: Знание Украины, 2001. — 270 с.

³ Ролі та місце політичної еліти України у становленні української державності присвячено тематичний випуск журналу «Національна безпека і оборона». — 2003. — № 9. — 56 с.

⁴ Конституція України. — К.: Парламентське видавництво, 1997. — С.6.

⁵ Див.: Політологічний енциклопедичний словник. — С.666.

⁶ Див.: Карасев В., Корниенко У. Конституционный цикл: продолжение следует // День. — 2007. — 10 февраля.

⁷ Дзюба І. На еліту надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. — 2003.— № 9. — С.36.

⁸ Див.: Оголошено офіційні результати виборів// Урядовий кур'єр. — 2007. — 17 жовтня.

⁹ Див.: Врублевський В. Портрет президентів в оправі історії. До річниці «режимної перезміни»// День. — 2005.- 9 грудня.

¹⁰ Цит. за: Человек и его миссия. Шарль де Голль — великий французский националист// День.- 2006. — 9 сентября.

¹¹ Антология мировой политической мысли. — В 6 т. — Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. — М., 1997. — С.535.

¹² Цит. за: Карасев В., Корниенко У.: — Указ. соч.

Анатолій Пахарев

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
У МАРГІНАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР**

*Пускать не велено сюда
простой народ.
(А. Пушкин)*

Серпневі події 1991 року, наслідком яких став розвал Радянського Союзу, відкрили нову добу в політичній історії народів колишніх союзних республік, які раптом опинилися в статусі незалежних держав. Побудова власної державності поєднувалася з формуванням владних структур у центрі й на місцях, а це означало, що почав утворюватися новий за формою управлінський прошарок суспільства. Хоча досвід перших років та першого десятиліття незалежності свідчить, що в складі керівних адміністративно-управлінських органів усіх рівнів мали велику перевагу представники колишньої партійно-радянської та господарської бюрократії, які своєчасно відмовилися від комуністичної ідеології і терміново перефарбувалися у демократів. Представники нової хвилі політиків та управлінських структур, які прийшли до влади з дисидентських кіл, змушені були об'єднатися з колишньою бюрократією, бо вона мала великий досвід управління всіма галузями суспільного життя. Таким чином, первісна пострадянська політична еліта відрізняється ідейно-політичною строкацією та невиразністю, а соціально-економічні негаразди та гострі кризи додали цій еліті поведінку шахрайства і корумпованості.

В Україні початковий процес формування управлінських еліт мало чим відрізнявся від більшості пострадянських республік. Представники всіх гілок центральних органів влади і місцевого самоврядування мали таку саму ідейно-політичну строкацію та невиразність. Шістнадцять років української державної незалежності свідчать, що сучасний перехідний період характеризується становищем, за якого ще не сформувалася політична система держави, багатопартійність поки що не спирається

на стали суспільну структуру, а правляча верхівка почувається невпевнено. Яскравим підтвердженням цього можуть бути не тільки президентські вибори 2004 р. та парламентські вибори 2006 і позачергові 2007 років, а й міжвиборчі періоди життя країни, коли правляча еліта постійно демонструвала власну нездатність ефективного управління суспільством, створивши фактично в державі гостру внутрішньополітичну кризу з реальним розколом на два непримиренних табори.

Процес формування політичних еліт ускладнюється постійним кризовим станом економіки, соціальним становищем абсолютної більшості населення (масове безробіття в більшості регіонів країни, зубожіння широкого загалу, відсутність надійного правового захисту людей тощо), падінням істинної духовності й високої культури на тлі вестернізації і запровадження низькопробних зразків масової культури, реальним якісним знищенням рівня освіти в усіх її ланках, зруйнуванням доступної для населення системи охорони здоров'я шляхом комерціалізації та цінового необмеження вартості ліків, зростанням прірви між прибутками купки нуворишів та більшістю населення — все це спровокувало і сприяло розвитку масової маргіналізації українського суспільства.

Унаслідок розвалу СРСР Україна одержала приблизно четверту частину промислово-економічного і наукового потенціалу колишньої великої держави. Виважена зовнішня політика перших пострадянських років надавала перспективу незалежній державі успішно розвиватися, спираючись на досить потужний індустріальний та інтелектуальний потенціал, хоча і виникли серйозні проблеми в сфері фінансів, ринку збуту, економічних та технологічних зв'язків. Але всі ці негаразди, хоча й дуже суттєві, можна було б подолати шляхом розумної внутрішньої та зовнішньоекономічної політики. На жаль, рожеві сподівання на швидкий соціально-економічний розквіт не справдилися. Рік за роком країна втрачала економічні показники радянських часів, особливо це стосувалося високотехнологічних галузей промисловості. Найбільш прибуткові підрозділи великих підприємств приватизувалися керівниками та їхнім близьким оточенням, до якого входили і представники владних структур, у так звані «об'єкти з обмеженою відповідальністю», а решта руйнувалася шляхом банкрутства і продажу комерційним структурам за безцінь. Сьогодні значна частина колишніх

заводів перетворена на торгові центри, в які ринув потік зарубіжних споживацьких товарів, не завжди пристойної якості. В індустріальному Донбасі та й в інших колись високорозвинених регіонах постала проблема деградації міст, в яких панує безробіття та зубожіння. Таких міст більше всього на Сході та Заході країни, тому статистика свідчить, що саме з цих регіонів найбільша частина працездатного населення виїхала працювати за кордон або в українські міста, де є будівельна індустрія чи можна влаштуватися на роботу в сферу послуг. Соціального захисту ці люди не мають, бо працюють у статусі нелегалів або напівлегалів. Та й робота ця не відповідає їхній професії, фаху та виробничому досвіду. Це зазвичай декласовані чорнороби.

Тотальна маргіналізація суспільства характеризується низкою об'єктивних та суб'єктивних причин, про які вже йшлося вище. Але соціально-економічна трансформація на бік капіталізму не є єдиною причиною маргіналізації суспільства. Молода незалежна держава фактично не здатна була створити усталені політичні та соціально-економічні структури, які були б спроможні захистити людей від пауперизації і декласування професійних працівників. Сучасні маргінали — це мільйони вчорашніх висококваліфікованих робітників, інженерів, техніків, учителів, науковців, військових та ін. Маргіналізація пов'язана також з тим, що значний прошарок населення не подолав колишнє сприйняття радянського соціально-політичного устрою й неоднозначно сприймає сучасні глибинні трансформаційні процеси, часто не здатний пристосуватися до нових умов. Це призвело до стану, коли значна частина суспільства випала із звичних соціальних інститутів і відносин, позбулася власного колишнього статусу й опинилася на узбіччі соціальної організації життя. Всілякі соціальні, економічні, політичні та духовні кризи, які є природним і частим супутником перехідних політичних систем, посилюють комплекс невпевненості помітної частини громадян, які не відчувають тривалості та надійності свого становища.

Не обійшла маргіналізація і бізнесовий прошарок населення. Процес приватизації дуже часто відбувався в умовах кримінальної реформації, яка поглиблювала маргіналізацію суспільства. Нова бізнес-еліта шляхом присвоєння загальнонародної власності у приватну руйнувала промислові можливості більшості галузей економіки, залишаючи і підтримуючи лише такі, які давали швидкий прибуток. Соціальні наслідки такої економічної

політики призвели до величезного збагачення невеликої купки олігархів та маси декласованих трудящих, більшість з яких створили армію безробітних. У суспільстві укріпилася ідеологія виживання, яка притаманна, переважно, маргіналізованому способу життя.

Маргінальні риси самої сучасної бізнес-еліти, як свідчать численні аналітичні та інформаційні джерела, найбільш очевидно виявляються в поведінці, рівні загальної і політичної культури тощо. Більшість сучасних нуворишів повторюють старовинні звичаї «диких купців». Найбільш відвертими якостями сучасної бізнес-еліти є енергійність, заповзятість та організаторські здібності, які відсунули на другий план професіоналізм, компетентність і знання своєї справи, а компенсацію цих якісних характеристик сьогодні можна здійснити шляхом найняття кваліфікованих фахівців.

Не менш властивою є маргіналізація представників адміністративно-управлінських структур, тобто сучасної бюрократії. Управлінський апарат складався з колишніх представників радянської бюрократії, які мали певний досвід управління суспільством, та представників нових політичних сил, які прийшли до влади на хвилі розвалу радянської держави і були позбавлені навіть елементарних управлінських здібностей. Таким чином, сформувався своєрідний штучний симбіоз різнополярних за освітою, життєвим досвідом, менталітетом та ін. представників державної влади в центрі й на місцях. Такий стан не міг не викликати серйозних проблем і хиб в управлінні суспільством.

Створена за часів незалежності законодавча база України окреслює основні функції діяльності і норми поведінки державних службовців. Проте законами та регламентами неможливо передбачити всі можливі випадки управлінської служби. Часто державні службовці мають приймати рішення, покладаючись на здоровий глузд, керуючись власними моральними принципами, цінностями, совістю. Найважливішими психологічним компонентом успішної взаємодії на державній службі є досягнення довіри між колегами, відповідальне ставлення до своїх обов'язків. За таких умов законодавче регулювання не є необхідним, і моральні принципи мають значно більшу силу, ніж юридичні.

Сьогодні, як свідчать численні інформаційно-аналітичні джерела, професіоналізм і компетентність значної частки державних службовців зумовлені рядом факторів: 1) невисокий рівень

загальної культури помітної частки населення; 2) досить низька політична культура багатьох прошарків суспільства; 3) недостатня політична культура владної еліти; 4) значна корумпованість корпусу державних службовців; 5) бюрократизація державного апарату; 6) помітна недовіра більшості населення до всіх гілок державної влади (за останні 2-3 роки ця недовіра значно поглибилася); 7) низький авторитет державної влади тощо. Таким чином, визначені вище та інші негативні характеристики сучасного бюрократичного апарату свідчать не тільки про рівень професійних якостей більшості управлінських службовців, а й про неприховані риси маргіналізації.

Маргіналізація, яка безумовно притаманна значній частині державних службовців, у сучасному політичному лексиконі дістала назву «люмпен-бюрократії». Дослідники проблем пострадянського державного управління підкреслюють, що ця «люмпен-бюрократія» повністю позбавлена дисциплінарних норм, а масову корумпованість приховує зовнішнім демократичним мундиром. Будучи ядром сучасної правлячої еліти, бюрократія не менше, ніж в минулу політичну епоху, застосовує силові методи управління, зберігаючи та примножуючи тоталітарні норми поведінки та психології.

Законодавчі та регламентні документи сучасної України визначають привабливе лице чиновника державної служби, що зумовлюється власними принципами, яких повинні дотримуватися представники управлінського апарату. Серед них: 1) повага до закону в поведінці, яка сприяє підвищенню авторитету влади; 2) чесність у відносинах з людьми, яка повинна виключати брехню, підступництво, лицемірство; 3) довіра у ділових відносинах та спілкуванні, яка припускає абсолютну сумлінність і особливу людську порядність державного службовця; 4) соціальна відповідальність, яка є основою моральної поведінки, а це є запорукою довіри до влади. На жаль, в умовах тотальної маргіналізації суспільства ці здорові принципи залишаються на папері, а якщо виконуються окремими представниками владних структур, то це випадкові приклади, які суспільство не запам'ятовує.

У сучасній політичній науці в Україні є різні погляди, судження та оцінки процесів елітотворення. Деякі науковці вважають, що політична еліта у часи незалежності цілком сформувалася, адже вона придбала всі необхідні ознаки: владні повноваження, панування у фінансово-економічній сфері, в засобах

масової інформації, доступ до державних таємниць, соціальні пільги і т.ін. Прибічників цієї концепції не бентежать факти, що цей управлінський прошарок суспільства значно позбавлений ідеологічний засад та не здатний на самопожертву заради загальнонародного блага та громадянської злагоди.

Є дослідники, які, навпаки, заперечують існування політичної еліти в сучасних внутрішньополітичних умовах і визначають представників управлінських структур та їхню позицію як переделіту. Можна погодитися, що сучасний діючий політикум не сформувався ще в бажаний політичний клас, але й заперечувати факт, що діючі в політичному житті сьогодні окремі особи й політичні інститути є елітарним прошарком суспільства, було б, на нашу думку, помилкою.

Автор цієї публікації, спираючись на соціально-економічні, духовні та внутрішньополітичні реалії перехідного періоду сучасності, дотримується погляду, що в Українській незалежній державі ще не створився елітарний політичний клас західного зразка. Для цього ще не створилися реальні соціальні, економічні, ідеологічні, політичні та духовні умови. Але шістнадцять років власної державності з усіма її атрибутами, запровадження деяких демократичних заходів на основі всенародних президентських та парламентських виборів, виникнення початкових паростків майбутніх інститутів громадянського суспільства, існуюча багатопартійність — усе це створює наукове підґрунтя та явні передумови для остаточного формування політичної еліти в Україні.

Очевидно, що в сучасному політичному процесі України діють чотири групи політиків, які незгуртовані зсередини і мають суттєві внутрішні розбіжності, суперечності і навіть протистояння.

До першої елітарної групи слід віднести численну армію державних службовців або ту управлінську бюрократію, яка сформувалася в умовах незалежної державності й виконує владні функції в центральних державних органах управління та на місцях. Про шляхи формування та соціальне коріння цієї бюрократії було сказано вище. Нині політичне керівництво країни, яке приходить до влади шляхом демократичних (або напівдемократичних) виборів, не відокремлюється від численого апарату чиновників, які в розвинених західних демократіях працюють на постійній основі, не приймають політичних рішень, а лише професійно забезпечують на високому технологічному рівні управлінські функції відповідальних владних

структур. У нас зміна політичного керівництва країни, на жаль, веде до тотальної зміни чиновників-управлінців, що неминуче призводить до серйозних (навіть кризових) труднощів в управлінні суспільством. Причиною подібних внутрішньополітичних проблем є не тільки низька політична культура більшості політиків, а й ті ознаки політичної маргіналізації, про які йдеться в цій статті.

Другу елітарну групу становить політизована бізнес-еліта, яка від виборів до виборів набирає щораз більшої ваги в політичному житті й участі у політичних інститутах держави. Володіння величезними фінансовими можливостями відкриває перед бізнесменами двері майже всіх управлінсько-владних структур, а комерціалізація, фактично, всіх сторін нашого життя-буття вирішує на користь великих грошей найважливіші політичні виборчі кампанії країни. Але розглядати сучасну українську політичну бізнес-еліту як щось монолітне та згуртоване не має сенсу. Сучасна бізнес-еліта в українській політиці — це різні угруповання політиків-бізнесменів, які перебувають у стані конкуруючих суб'єктів. Боротьба цих угруповань за владу, в тому числі за допомогою залежних засобів масової інформації, є боротьбою за здійснення більш ефективного контролю над фінансово-економічними ресурсами країни заради прибутків та понадприбутків. Ідеологічні засади політичних бізнес-елітних угруповань не мають чіткої орієнтації, хоча лібералістські ідеї в їхніх програмах існують.

Третя елітарна група сучасної української політики формується на основі активістів впливових політичних партій, хоча формування партійних еліт відбувається важко, з численними труднощами й складнощами. Створена за часів незалежності українська багатопартійність, яку деякі аналітики ототожнюють з партійною системою і вважають величезним демократичним завоюванням, реально не є партійною системою. Наявність за списками Мінюсту в країні до 140 політичних партій (ця цифра коливається залежно від виборчих кампаній) свідчить не стільки про розквіт демократії, скільки про низьку політичну культуру політизованих прошарків населення, амбітність різного роду дрібних ватажків, які намагаються створити будь-яку невеличку, але власну партійку. Це теж наявні рецидиви або нерозумної ментальності, або того ж маргіналізму. Тому в країні налічується не більше 10-12 політичних партій, які мають власну

ідейно-політичну орієнтацію, більш-менш зрозумілу соціально-економічну та інтелектуальну програму дій, сформовані центральні керівні органи та розгалужені систему місцевих організацій, власні інформаційні та теоретичні видання, електоральну базу. Інші, так звані «партії», — це переважно віртуальні фантими або невеличкі угруповання місцевого значення, які більше нагадують політичні клуби та гуртки.

Відсутність в Україні чіткого та зрозумілого закону про політичні партії та політичні об'єднання гальмує процес політичної структуризації як владних структур, так і суспільства загалом. Ми дуже захоплено орієнтуємося на західні демократичні цінності і не бажаємо зрозуміти, що західна демократична система ґрунтується на партійних засадах, які й сформували структурованість влади та суспільства. На жаль, в Україні сьогодні з'являються горе-теоретики, які закликають до департизації та деідеологізації. Ці вкриті мохом ідеї виникали колись в Європі, але від них європейська цивілізація дуже швидко відмовилася, а ось нашим сучасним політичним недоросткам такі ідеї видаються привабливими. Ідейно-політичному розброду в суспільстві сприяє організаційно-політична невизначеність українських загальнонаціональних лідерів щодо проблем структуризації суспільства і створення оптимальної партійної системи. Наявне коливання між демократією та авторитарними важелями управління суспільством. А деякі лідери не проти запровадити і диктаторські методи управління. Подібні настрої та прагнення також яскраво свідчать про риси маргіналізованості певних представників вищих ешелонів політичного бомонду.

До четвертої групи політичної еліти України можна віднести представників академічної науки і творчої інтелігенції, котрі не виступають самостійним політичним об'єднанням, але відіграють значну роль у політичному житті суспільства. Видатні вчені, відомі письменники та діячі мистецтва, популярні журналісти та інші представники інтелектуального прошарку населення є дуже привабливими персонами в будь-якому передвиборчому списку, а своїм обранням у владні структури вони, безумовно, значно підвищують інтелектуальний рівень даних органів управління. Таким чином, політизована наукова і творча інтелігенція є суттєвим фактором формування та розвитку національної політичної еліти і своєрідною надійною запорукою в подоланні наслідків маргіналізації суспільства.

Підводячи підсумок даної публікації, можна констатувати, що процес становлення і формування нової політичної еліти в Україні проходить болісно й суперечливо, а його розвиток зумовлений низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників, серед яких:

— вперше в світовій політичній історії відбувається перехід від соціалістичної політичної системи до капіталістичної, і такого суспільно-політичного досвіду ще не було;

— пострадянській владі не вдалося своєчасно висунути привабливу модель розвитку, яка враховувала б інтереси різних соціальних верств населення і запропонувала б нову систему духовно-моральних цінностей, замість реального соціалізму;

— управлінські державні органи допустили багато помилок і прорахунків за час становлення ринкових відносин;

— вузькокорпоративні інтереси й непомірні амбіції більшості політичних лідерів та організацій;

— негативне ставлення з боку абсолютної більшості народу до політичної влади та її повноважних представників в умовах гострих кризових соціальних проблем і зубожіння, безробіття, соціальної незахищеності і т.ін.

Становлення і розвиток нового соціально-політичного ладу передбачає створення політичної еліти нового типу, яка відповідала б завданням справді демократичного суспільства.

Тетяна Бевз

«ПОЛІТИКИ» І «ПОЛІТИКАНИ» У СТРУКТУРІ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

Проблема влади — одна з основних в історії політичної думки і сучасної політичної теорії. Вагомою складовою цієї проблеми є питання взаємодії влади і суспільства. У цього контексті варто звернутися до Н. Макіавеллі. Він набагато ближче, порівняно з пізнішими мислителями, підійшов до розуміння соціальної природи державної політичної влади, виводячи, зокрема, останню із боротьби між «знаттю» і «простим народом». При цьому він, однак, зазначав, що державна влада не повинна знаходитися в руках того чи іншого класу, а має «охоплювати» всі ті суспільні елементи, із яких складається держава¹. Виникає питання визначення суб'єкта й об'єкта влади.

Важливо зрозуміти, хто покликаний займатися політикою. Безумовно відповідь варто шукати у М. Вебера. Він, насамперед, наголошував, що «можна займатися «політикою» — тобто прагнути впливати на розподіл влади між політичними інститутами і всередині них — як політика «з випадку», так і як політика, для якого це другорядна або основна професія»². Політиками «з випадку» М. Вебер називав усіх тих, хто бере участь у виборах, референдумах, політичних зборах, виголошує «політичну промову». Цим, власне, у таких людей і обмежуються їх стосунки з політикою. Політиками «за сумісництвом» вчений називав довірених осіб і правління партійно-політичних спілок, які за загальним правилом, займаються цією діяльністю лише у разі необхідності, і вона не стає для них першорядною « справою життя» ані в матеріальному, ані в ідеальному відношенні. Однак, на погляд М. Вебера, «є два способи зробити з політики свою професію: або жити «для» політики, або жити «за рахунок» політики і «політикою»³.

Безумовно, що від епохи М. Вебера пройшло багато часу, а ще більший проміжок віддаляє нас від античності, а тому й розуміння і трактування політики з'явилися інші. Сучасні вчені характеризують політику як мистецтво можливого, підкреслюючи її реалістичність; як мистецтво компромісів, звертаючи увагу на її гнучкість; як гармонію бажаного і об'єктивно досяжного,

роблячи акцент на її ефективності і динамізмі. Однак упродовж останніх років у публічних виступах і пресі вживаються і такі характеристики: «Політика — брудна справа», «Політика аморальна». Тільки у складній політичній ситуації могли з'явитися схожі оцінки. Адже політика за визначенням не може бути ані брудною, ані аморальною справою. Такими бувають іноді цілі і мотиви людей, які шляхом популізму, обману, хитрощів дістають доступ до активної політичної діяльності, перетворюючи тим самим політику в політиканство.

На жаль, у лексиконі сучасного українського політикуму чи не найпоширенішим і найбільш вживаним є термін «політиканство». Не менш промовистою є і тематика газетних статей: «Про політику і політиканство», «Локальна коаліційна політика чи політиканство», «Лукавство чи політиканство», «Політика та політиканство як симптоми громадянського і негромадянського суспільства» та низка інших. Їх пишуть, зазвичай, політики, журналісти, рідше — науковці. У одній із таких публікацій читаємо: «Політична боротьба в Україні — надзвичайна штука. Чим дорожчий приз, тим цікавіше спостерігати за діями доморощених політиків і політиканів. Ну, а коли на кону місце в парламенті наступного скликання а разом із ним депутатська недоторканність, можливість лобювання вигідних для свого бізнесу законів тощо, то тут уже кожен викладається на повну. Забуваючи часом про втому і перепочинок, стікаючи солоним потом і висолопивши довжелезні язики, учасники виборчих перегонів натужно тупотять крос. Та ще й примудряються на бігу давати інтерв'ю, робити гучні заяви, хвалити себе, улюблених, і плюватися на інших. Поки що ніхто не зійшов з дистанції...»

Наскільки ці публікації відтворюють поняття «політиканство»? Зазначимо, що у словнику цей термін визначається як «безпринципність, інтриганство, не гребування ніякими засобами в політиці, характерні для багатьох політичних діячів. **Політикан** — ділок, який займається політикою з метою особистої вигоди; безпринципний політичний діяч».

Події сучасного політичного життя, протиріччя, які з кожним днем накопичуються в українському політикумі, наштовхують на роздуми: чи політики при владі, а можливо — це політикани? Що поєднує ці два слова, крім спільного кореня?

Варто зауважити, насамперед, що це категорії не лише нашого сьогодення, ними користувалися та їх вивчали і значно раніше.

У зв'язку з цим ми маємо намір проаналізувати у цій статті, тлумачення зазначених категорій людьми, які були у витоків вітчизняної соціології та політичної наук — Н. Григорієв та М. Шаповал. Їхні погляди, на нашу думку, досить актуальні для оцінки сучасної політики, а також її творців — політиків, а ймовірно, й політиканів.

Н. Григорієв наголошував, що кожна людина свідомо чи несвідомо бере більшу або меншу участь у політиці і вважає себе компетентною й спроможною вирішувати всі політичні питання, бо справи політики, справи суспільного життя — це ті справи, в яких беруть участь усі й які всіх вонитак чи інакше торкаються⁴. Проте свідомість відповідальності за політичні рішення занадто мала взагалі, а особливо у суспільствах політично малорозвинених, до яких належать і українці.

Український рух на початку ХХ століття самі українські діячі намагалися втримати лише в рамках культури. Навіть після першої російської революції, коли зародилося українське громадське життя й українська преса, політичний зміст українства розкривається дуже часто ворогами українства, як, наприклад, руським цензором Щеголевим⁵, який у своїй книзі дав більш-менш повну характеристику українського тогочасного руху й розшифрував його політичні перспективи, налякавши тим одних і підбадьоривши інших.

Тільки революція 1917 р. поставила український рух на цілком політичний ґрунт і змусила кожного українця, хоче він того чи ні, бути політиком, і то не випадковим та пасивним, а постійним і активним. Безумовно, що саме у процесі політичної соціалізації під час виконання різних соціальних ролей особистість набуває політичного досвіду. Н. Григорієв наголошував, що втрата української державності у ХVІІІ ст., обсадження державно-громадського апарату чужими силами, усунення від того українців, особливо від провідних місць, призвели до знищення української бюрократичної верстви. На Україні засіла чужа бюрократія. На розвиток національної вдачі (ментальності — Т. Б.) це мало як негативний, так і позитивний вплив⁶.

Бюрократія, на його думку, «означає пильнування певних шаблонів, додержування правил, систем. Відсутність бюрократії означає ослаблення розвитку достотності, розмірності, систематичності. З другого ж боку, це причина до розвитку ініціативності, різноманітності, піонерства і т. п. Не маючи своєї бюрократії, українська нація не має і її властивостей. Як поганих, так і добрих.

Тільки в останні часи започаткувався в галицькому суспільстві деякий бюрократизм. З одного боку, цьому сприяло витворення ще перед війною різноманітних українських установ і організацій, а з другого — пробирання в Австро-Угорщині українців до державно-громадського апарату»⁷.

Українські організації в Галичині вже перед Першою Світовою війною були більше збюрократизовані, ніж на Наддніпрянщині. Після війни процес цей зменшився в обсязі, але кристалізувався в змісті, перегинаючи палицю в негативний бік. І тут Н. Григоріїв робить досить оригінальний висновок, про те, що взагалі ж українська вдача антибюрократична. Хоч немає негативних рис бюрократизму — обмеженості, вузькості, дріб'язковості, сухості, формальності, але не має і позитивних його рис — достатності, ясної кристалізації й систематичності.

Якісні перетворення життя суспільства неможливі без кардинального реформування управління в усіх сферах, без наявності професійної, політично і морально зрілої групи політичних лідерів, які стоять на чолі державних і партійних структур, суспільно-політичних організацій і рухів, неформальних об'єднань. У політичне життя 1917 р. прийшла маса ініціативних, але професійно не підготовлених до політичного життя людей, які стали на чолі Української революції. Досвід і професійні навички вони здобували в процесі боротьби.

Н. Григоріїв зазначав, що різні умови «громадсько-політичного виховання й боротьби та різниця індивідуальної вдачі спричинили витворення кількох типів, як політиканів, так і політиків»⁸.

Політиканами стали елементи: 1) егоїстичні, які основою громадської діяльності вважають особисті інтереси, та 2) полохливі, які бояться чітко поставити свою мету й відверто боротися за неї, намагаючись натомість бути з усіма в добрих стосунках, діяти потайки багато в чому навіть від своїх політичних друзів, недоговорювати до кінця своїх думок, уникати не тільки відвертої, а взагалі помітної боротьби, говорити одне, а робити інше, залишати за собою завше отвір, в який можна було б кожної хвилини при потребі вискочити»⁹.

З погляду Н. Григорієва, політиканство запанувало переважно серед галицьких докторів, віденських та петербурзьких бюрократів, малоросійських хуторян, хитрих хохлів і т. п.¹⁰.

Водночас **політиками** стали люди, які основою своєї громадсько-політичної діяльності поставили добро українського

народу (а не свої особисті інтереси) й не боялися скрізь і завжди відверто та чітко ставити свою мету й наполегливо боротися за її здійснення¹¹. Серед політиків Н. Григоріїв виділяє такі типи:

1) **Романтики-хуторяни**. Вони готові віддати життя за українську справу, за «будь-яку державу», за «добро українського народу взагалі», але не мають жодної уяви не тільки про закони суспільного життя, а навіть про конкретні його форми, про державу, заради якої вони все віддають. Вони хочуть робити добро, але не знають, що саме може довести до добра, а що ні: З цих причин позавчора вони йшли з монархістами, вчора з комуністами, сьогодні з фашистами, а завтра підуть невідомо з ким. Це добрі люди, чесні, не крутії, але без сталого політичного світогляду, швидше з відсутністю його; мрійники без конкретної навіть мрії; прихильники «єдиного національного фронту», борці за «будь-яку державу», що чесно допомагали, допомагають і будуть допомагати будувати українську державу всякому, хто її будуватиме: допомагали Центральній Раді, допомагали гетьманові, допомагали Директорії, а тепер готові допомагати навіть комуністам, аби тільки будували державу українську. Це ті, що щиро можуть допомагати різним будівничим української держави, але самі ніколи не здатні стать її будівничими, бо не мають для того належного знання й уміння, не знають з чого й як будуються держави: не вміють скласти навіть попереднього плану її на підставі даного матеріалу. Вони щирі патріоти, добрі урядовці, завзяті воїни, але погані політики.

2) **Романтики-фанатики** захоплюються теоріями до повного забуття дійсності: одні з них мріють про те, як «оживуть гетьмани в золотих жупанах»: другі — про здійснення «Святого писма» від Маркса, Лаврова чи Драгоманова: треті — про свої власні плани ошчасливлення людства; вдача ж їх одна: літати в рожевих хмарах, високо в небесах минулого чи майбутнього, а не ходити по землі сучасного. Вони відірвані від реального життя, засліплені теорією й не добачають того, що робиться навколо них, часто під самим носом, через що обертаються у політичних дітей, тих «наївників», добрими побажаннями яких вимощується дорога в пекло. Одні, наприклад, з любові до України роблять єврейські погроми, якими завдають величезну політичну шкоду українській справі на довгі роки; інші в ім'я добра українського народу в інтернаціональному розумінні громлять разом з московськими комуністами все політичне й господарське

життя України, а треті готові голови розбивати один другому за те чи інше розуміння соціалізації, націоналізації чи взагалі якоїсь літери святого письма.

3) **Поети** витають у хмарах, захоплюючись красою великих справ і не бачачи реального життя буденщини, що вимагає особливої уваги політика; вони здатні на великі жертви в захопленні й нездатні на витривалість в затяжному буденному бою. Не тверді й не постійні. Все роблять за бажанням.

4) **Бюрократи**, які зрослися з певними чужими зразками суспільно-державного життя і ніяк не можуть від них емансипуватися; все намагаються збудувати не так як вимагає сучасне українське життя, а як було в їхніх попередніх панів — у Відні чи Петербурзі. Вони йдуть старими й чужими шляхами, задушуючи порохом бюрократичної старовини всякий подих нового життя.

5) **Ремісники** сумлінно виконують усі закони фаху, іноді навіть виявляють певну фахову творчість, але ніколи не захоплюються вогнем завзяття; як воли, уперто, з обов'язку й потреби тягнуть своє ярмо. Тільки перспектива свіжішого «сінця» на хвилину може прискорити їх рух.

6) **Громадяни** віддають своїй праці всі свої сили й удосконалюються, творять.

7) **Творці-політики**, за покликанням, обдаровані для того великими здібностями від природи. Для них політика єдина стихія, в якій вони можуть існувати й для якої вони тільки й існують; це ті, що не тільки «беруть нутром», «даром природи», «інтуїцією», удосконаленням дару, наукою, пізнанням і усвідомленням світу: природний алмаз свого таланту обшліфують фаховим знанням і досвідом. Такі політики-творці — справжній дар природи, а в наших, українських, умовах особливо¹²».

Застосовуючи категорії політичної науки, ми можемо стверджувати, що Н. Григоріїв на підставі своїх досліджень виділив сім типів лідерів. Це його внесок у розвиток вітчизняної теорії лідерства. Дана типологізація заслуговує уваги і більш детального вивчення. Н. Григоріїв використовував її для класифікації своїх колег, а також відомих політичних і державних діячів.

М. Шаповал наголошував: лише такий індивід, який при максимальному інтелектуальному озброєнні (ідеал, програма діяльності і знання соціотехніки) має напружену постійну орієнтацію (волю) і могутні почуття, як динамічну, рушійну силу — може

бути провідником революції і народу, може довершити чуда, може справитися з завданням суспільного руйнування старих відносин і нового суспільного будівництва.

«Для цього треба знати **техніку** культурного, господарського і політичного будівництва, щоб могли конструювати нове суспільство за законами соціальної логіки і відповідно до вищих людських цілей свого народу.

Для цього треба знати **механіку** міжнародних, міжкласових, міжпартійних і інших відносин, щоб зручно маневрувати, ведучи свої маси до перемоги і вчасно запобігаючи небезпекам і технічно добре орудуючи при усуненні перешкод.

Для цього треба мати **суспільний ідеал, а також програму** зміни одних суспільних зв'язків і нав'язування інших — як шлях до здійснення ідеалу.

— Треба стояти на **вищому щаблі культурно-наукової свідомості**, яку можна здобути лише упертою працею над собою, отже, треба мати інтелект (розум), озброєний всебічними знаннями взагалі і соціологічними, зокрема.

— Треба мати **великий темперамент**, не моментально-вибуховий, а постійно-напружено діючий. Він є рушійна сила, що штовхає вперед, без втоми і надає інтелектуальній діяльності красу, оригінальність, принадність, зачарування, як сугестивну силу, що постійно діє на оточення і гіпнотизує його; це буває лише як вроджена сила, а не виплекана. Темпераменту зробити не можна.

— Треба мати **волю**, як напружене постійне простування до мети. Сильна воля виростає лише при сильних темпераментах, це є явищем, зумовленим біологічно і корегованим вихованням: хоч-би й дуже біологічні одиниці, але вони можуть позбутися волі, коли у них переважатимуть виховані емоції страху (умовні рефлекси, прищеплені до емоції страху)¹³.

М. Шаповал зазначав, що інтелект, воля і емоції повинні бути в великих дозах (вище пересічного типу), але водночас має бути певна рівновага. Відсутність, недостатність або перевага одного з зазначених елементів робить людину однобічною і на роль суспільного будівничого та провідника не придатною. На підставі цього він визначає типи політиків, основні елементи яких якісно вищі пересічного типу:

1) якщо переважає інтелект і цей інтелект вищого рівня — то такий індивід найбільш здатний на **теоретика-ученого, сухого, не ефектного, відлюдного (типовий «спеціаліст»);**

2) якщо до такого інтелекту додати сильні почуття, то з такої людини вийде проповідник, публіцист, письменник, взагалі неабиякий художник;

3) якщо додати ще й волю — вийде **борець, провідник, суспільний реформатор**. Це все за умови, що основні елементи якісно вищі пересічного типу.

При пересічному типі, з погляду М. Шаповал, буде «один з провідників», зоря другої величини, видатний діяч, але не суспільний реформатор. Тут він виділяє такі типи політиків:

1) якщо почуття розвинене, а інтелект слабший, тоді це **романтик-художник, агітатор за чужі істини**;

2) якщо розвинена лише одна воля — це деструктивний тип, **бунтар, навіть бандит**;

3) сильна воля в сполучені з сильним інтелектом — це швидше дасть **полководця, міністра, керівника підприємства, винахідника-техніка**, але не суспільного будівничого. При пересічному типі — це **урядовець, торговець, промисловець**. Ймовірно, виділяючи групи політиків при пересічному типі, М. Шаповал розмірковує про політиканів, але це лише наше припущення.

М. Шаповал зазначав, що для формування типу політика все залежить: а) від біологічного ґрунту (загального фізичного стану), б) від висоти (вищій, пересічній, нижчій) основних здібностей — інтелекту, емоцій, волі; в) від характеру їх поєднання, г) від соціального оточення, з якого даний індивід вийшов і одержав перші враження, і в якому діє. Цікавий погляд вчений висловив стосовно тих видатних людей, які виходять з нижчих суспільних верств. Він зазначав, що їх «культурність» завжди трішки знівечена враженнями дитинства: «Хоч-би мінімальна доза хитрування і підступу залишається на віки¹⁴».

Заслужують на увагу думки М. Шаповала про політиканство. Для нього «політиканство» — «це вічні розмови про «владу», ота вічна словесна й безплідна «критика» чужих насильств, без надії будь-коли покласти край цим насильствам і чужій владі. Ця політика, що йде без будь-якого зв'язку з масами, не оперта на них, не підкріплена реальною будівничою працею на полі культурному, господарсько-кооперативному й професійному, фатально мусить обернутись і обертається в політиканство й тягне за собою духовно-моральну смерть. Коли нема будівничої праці на полі господарства й культури, тоді ніколи не зросте політично-партійна сила, а коли не буде сильної партії — не буде

визволення. Це залізний закон суспільного життя, і хто не йде за наказом цього закону, той неминуче політично вмере¹⁵».

Враховуючи українську специфіку й особливості, вчений зазначав: «Історію України могли й можуть творити тільки великі маси селян і робітників. Тому я й кажу одверто: нам треба не політиканства, а суспільного будівництва. Конкретно суспільне будівництво виявляється лише в професійній, економічно-кооперативній (промисловій і торговій), шкільно-навчальній і видавничій праці. На першому місці я ставлю професійну організацію, потім культурну разом з кооперативною, а потім політично-партійну»¹⁶.

Аналізуючи специфіку української влади та можливості політичних діячів історіософ, політолог А. Камінський зазначав ще у 70-ті роки ХХ ст.: «Уся біда в тому, що в українському житті аж надто багато емоцій і замало інтелекту, а основне — українська політика великою мірою засвоїла собі основні елементи російської політичної практики, яка є наскрізь персоналістичною, в сенсі ідентифікації проблем і політичних справ та національних інтересів з власною особою. В українців, як і в росіян, у центрі політичного життя і суперечок стоять не проблеми як такі, а люди, які вважають себе уособленням цих проблем. У висліді можна сказати, що українська політика це — в першу чергу зудар і змагання не політичної думки і концепцій, а людей, які, ідентифікуючи себе з поодинокими справами, імплікують їх всіма своїми особистими слабостями, що їх нікому не бракує»¹⁷.

Підсумовуючи, варто зазначити, що категорії «політики» та «політикани» дедалі частіше використовуються в сучасному політичному лексиконі. І якщо категорія «політики» достатньо глибоко проаналізована в політичній науці, то категорія «політиканство» і «політикани» лише торує свій шлях. Ми в цій статті лише окреслили, як ці категорії використовували два українські вчені Н. Григорієв та М. Шаповал. Вважаємо за необхідне продовжити роботу над визначенням цих дефініцій, оскільки це має важливе значення як для наукових досліджень, так і політичного життя. Адже якщо політика не є політикою життя та діяльності людей у державі то вона вироджується у політиканство. На прикладі України ми можемо спостерігати, як зневажаючи витоки життя та соціальну сферу, загалом, свідомо чи не свідомо, створюються гальма для процесів подальшої демократизації суспільства та розбудови правової держави.

Мислителі Стародавньої Греції, вважали що політика не просто мистецтво, а найвище з усіх мистецтв. З їхнього погляду, заняття політикою, справа високоосвічених, мудрих, справедливих і чесних людей. Мудра політика — запорука процвітання держави, благополуччя суспільства і особистості.

¹ Алексеев А. С. Макиавелли как политический мыслитель. — М., 1980. — С.123.

² Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С.

³ Там само.

⁴ Григорій Н. Політик-творець (З нагоди 25-ліття громадської і політичної праці М. Ю. Шаповала)//Вільна Спілка. Збірник 3. — Прага-Львів, 1927-1929. — С.1.

⁵ Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К, 1912. — С.43.

⁶ Григорій Н. Політик-творець (З нагоди 25-ліття громадської і політичної праці М. Ю. Шаповала)//Вільна Спілка. Збірник 3. — Прага-Львів, 1927-1929. — С.1.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Див.: Там само.

¹¹ Там само.

¹² Див.: Там само. — С.2-3.

¹³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). — Прага: Накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. — С.184.

¹⁴ Там само. — С.51.

¹⁵ Там само. — С.51.

¹⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С.52.

¹⁷ Камінський А. За сучасну концепцію української революції. — Мюнхен, 1970. — С.52.

Наталія Кононенко

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Тема формування нової політичної еліти є надзвичайно важливою для сучасної України. Її повне розкриття потребує окремого фундаментального дослідження. В межах цієї статті пропоную свідомо звузити тему утворення політичного класу в Україні до обговорення трьох дискурсів:

- чи є політична еліта в сучасній Україні;
- яким є механізм формування нового політичного класу в Україні;
- яким є механізм інституціалізації сучасної еліти в Україні;

Отже, чи є політична еліта в Україні? Прибічники технократичного підходу до пошуку відповіді на це питання вважають: з огляду на цілу низку суб'єктивних і об'єктивних обставин, виходить потрібно з того, що політичні інститути працюють, а політичні рішення приймаються, а тому можна констатувати, що існує певна страта — політичний клас, який забезпечує життєдіяльність політичної системи і держави.

Ті, хто вважає, що основними ознаками політичної еліти, є розробка, формування і реалізації політики, фіксують, що політична еліта в Україні існує.

Втім, дослідники якісної складової української політики наголошують на тому, що саме низька ефективність політичних та державних інститутів, відсутність чітко артикульованих зовнішньополітичних орієнтирів України дозволяє зробити висновок про незавершеність процесу формування національно свідомої еліти.

А найбільш радикальні дослідники цієї теми навіть доходять до висновку, що в Україні відсутні політичні еліти, але успішно функціонують контреліти, які не здатні виступати провайдерами суспільних інтересів — у питаннях внутрішньої політики та державних інтересів — у питаннях зовнішньої політики.

На нашу думку, еліти (в розумінні провайдерів агрегованих суспільних інтересів — у внутрішню політику та державних

інтересів — у зовнішню) завершують період як свого формування (через закриття т.зв. «вікон можливостей»), так і період інституціалізації. Специфічність процесу оформлення нової політичної еліти зумовлюється двома об'єктивними чинниками, а саме:

— по-перше, вирішальним впливом на цей процес надзвичайно впливових в українських умовах фінансово-промислових груп (або олігархічних формувань), що тривалий час визначало домінування корпоративного чинника над іншими (державні інтереси, суспільні прагнення, питання національної безпеки і т.д.) серед решти ціннісних характеристик елітних груп;

— по-друге, специфічним політико-географічним дизайном України (йдеться про різні ціннісні та світоглядні орієнтири Сходу, Центру та Заходу України), що унеможливило формування монолітного політичного класу, який би артикулював адекватні до світоглядних характеристик представників різних частин України політичні цілі та завдання;

Утім, подальше імплантування України у світові та європейські процеси стає тим чинником, що вимагає чіткого позиціонування нашої країни щодо діючих у світі центрів впливу, систем безпеки, політичних та соціально-економічних стандартів. **На нашу думку, саме процес неминучої вбудови України в сучасний світ буде тим фактором, що прискорить остаточне завершення формування нового політичного класу, який буде змушений зайнятися стратегічним позиціонуванням України, шукати синтезні схеми та політичні конструкції і через це відійти від домінування корпоративних стандартів та провайдерської місії інтересів у «великій політиці» лише частини українських регіонів.**

Який вигляд має механізм формування нової політичної еліти? На нашу думку, це — одне з найскладніших, найменш вивчених та дуже цікавих питань сучасної української політології. Більшість аспектів цього напрямку у вітчизняній елітології, а саме: механізм формування, суб'єкти та об'єкти процесу, склад, інститути та канали процесу, темпи процесу — залишаються практично не розкритими і потребують ретельного дослідження. Зрозуміло те, що за часів СРСР, частиною якого була і Україна, механізм формування еліти виглядав дуже прозорим та інституційно завершеним. Замовником виступала КПРС. Існував певний алгоритм «набору в еліту», що передбачав певні вимоги до соціального та національного походження, успішне навчання в школі, активну суспільну діяльність,

службу у ЗС, вступ до лав КПРС, здобуття вищої освіти і просування «догори» або по партійній, або по господарській лінії. Існував навіть певний перелік офіційних та неофіційних вимог до особистісних рис людини, яка почала свій рух «до гори». Знайти наукові відповіді на питання (підкреслюю — наукові), як інституційно виглядає процес формування та кооптування до еліти сьогодні, які риси має мати людина нині для того, щоб займатися професійно «високою політичною діяльністю», не можливо, бо воно ще не розроблено. Механізм формування сучасної української еліти залишається непрозорим, непублічним, а тому і незрозумілим процесом.

Єдине, що, на мій погляд, можна стверджувати, так це те, що **замовником (провайдером, суб'єктом) процесу формування нової еліти взагалі (і еліти політичної — зокрема) в Україні сьогодні є фінансово-промислові групи**. Саме вони створюють прошарок людей, які керують їх активами у різних галузях економіки і формують політичні конструкції, які забезпечать їх бізнесу легальне і впливове існування в Україні. Чому процес формування згаданими суб'єктами нового політичного класу залишається не публічним, які якості має уособлювати людина, щоб гідно репрезентувати ФПГ у влади — це питання для дослідників.

На нашу думку, інституціалізація нової політичної еліти в Україні — це історія процесу української «політичної реформи», яка є лінгвістично-політичним синонімом іншого процесу — процесу зростання українських ФПГ та створення ними політико-владної конструкції, яка б максимально відповідала реалізації їх корпоративних та електоральних прагнень. Логіка процесу зростання ФПГ та переходу їх із стану об'єктів в категорію суб'єктів дозволяє зробити наступні висновки щодо етапів інституціалізації нової політичної еліти:

1991-1994 рр. — процес інтенсивного формування бізнесу ФПГ, що не дозволяв їх власникам сконцентруватися на питаннях інституціалізації політичного впливу. Політичні рішення переважно ухвалюються представниками пострадянської еліти в межах імперічно створеної владної конструкції.

1994-1998 рр. — завершення процесу ваучерної приватизації, яка зробила за мінімальні гроші власників ФПГ власниками великої кількості промислових активів. На початку періоду політичні рішення приймаються пострадянською елітою, по відношенню до якою власники ФПГ виконують все ще васальні

функції. Втім, з'являються перші спроби ФПГ задіяти механізми інституційного політичного впливу на політику (проект ЛПУ, яка створила власну фракцію в парламенті), починається активний пошук політичних менеджерів, які б репрезентували інтереси ФПГ у владі (виконавчій, законодавчій, судовій). Оскільки в цей період бізнес ФПГ був остаточно не сформований, йшов процес великої приватизації, то і **Конституція 1996 року стає свого роду політичним компромісом між бізнес-елітами щодо того, що в межах президентської республіки статус-кво між бізнес-елітами буде зберігатися за допомогою гіпервпливового президента, який є і главою держави, і керівником виконавчої влади.** Втім, рішення Верховної Ради (де в той час уже перебували як народні депутати лідери найвпливовіших ФПГ або лобісти ФПГ) про зміну у 1997 р. мажоритарної виборчої системи на змішану свідчило про те, що **цей статус-кво є питанням тимчасовим, оскільки через присутність партій у парламенті ФПГ взяли спрямування на здійснення політичного впливу на виконавчу та законодавчу влади.**

1998-2002 рр. — політична система стає все більш моноцентричною, вплив Президента зростає. В парламент за списками проходять представники декількох партій: ПЗУ, СДПУ(о), КПУ, СПУ, НДП, СППУ. Ці політичні проекти ще не можуть впливати на виконавчу владу (оскільки виконавчу владу формує Президент), втім вони вже можуть впливати і суттєво впливають на хід законодавчого процесу. **Йде «політична приватизація» (не інституційна) ФПГ структур виконавчої влади в центрі і на місцях, створюється система васальної залежності чиновника від ФПГ.** У 2000 році різко падає вплив Президента на політичні процеси, що відбуваються в країні («справа Гонгадзе») і ФПГ через своїх представників у парламенті і інших органах влади починають активну дискусію щодо зміни владного каркасу в Україні в бік парламентської республіки, яка дозволить вивести виконавчу владу в центрі та на місцях з-під впливу Президента.

2002-2006 рр. — це період остаточної політичної інституціалізації ФПГ, і, відповідно, їх представників в усіх гілках влади через обрання парламенту 2002, 2006 рр. виключно за партійними списками, через реформування системи влади (2004-2006 рр.), що дозволило ФПГ через свої політичні проекти у парламенті легально формувати внутрішню і зовнішню політику, а через

виконавчу владу (що формується парламентом) — здійснювати політичний курс.

З 2006 року триває період пошуку міжелітного компромісу (фактично — компромісу між ФПГ, а відповідно — між їх представниками у політиці) щодо майбутнього України. Сутність цього компромісу зумовить модель українського транзиту. Якість політичного класу обумовить форми та шляхи реалізації транзиту. Якість еліти є складною політичною, соціальною, політологічною проблемою, оскільки існування політичного класу — доведений факт. А чим він є — це питання, пошуком відповіді на яке в Україні серйозно не займаються.

Використана література:

1. Ослунд Андерс. Розбудова капіталізму. — Київ: Дух і літера. — 2003 — 636 с.
2. Українська національна еліта — становлення чи занепад? // http://dialogs.org.ua/archive.php?chapter=project_ua&cat_filter=-1&view=1&page=203. Янукович В. Какую политическую элиту ждет Украина? // Зеркало недели. — 2003. — 15-21 ноября. — № 44 (469).

Федір Медвідь

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ І ЛІДЕРІВ У РЕФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Політична система як сукупність інституційної, інформаційно-комунікативної та нормативно-регулятивної підсистем, що взаємодіють між собою, виступає сукупністю державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємини в історичному трикутнику цивілізації «людина — суспільство держава».

Демократія, як засвідчує післявоєнний розвиток країн Центральної і Східної Європи, може стати в Україні основою ефективною політичною системою. Однак політичні еліти та їх лідери, що прийшли до влади демократичним шляхом за відсутності ефективних правових обмежень, дуже часто вдаються до згортання демократії та відновлення авторитарних методів управління. Представники різних політичних сил владних структур, що повинні творити єдину цілісну владу, вузькопартійно трактують національні інтереси та шляхи їх досягнення і таким чином змагаються за політичний і економічний вплив на суспільні процеси.

Отже, головним завданням формування ефективною, демократичною владою в Україні повинно стати її творення на засадах єдності у відстоюванні національних інтересів як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

Видатний український громадсько-політичний діяч Микола Міхновський свого часу багато уваги приділяв історичній місії інтелігенції як володареві слова у формуванні свідомості взагалі, національної, зокрема, визначав її завдання — як еліти нації, яка повинна одухотворювати свідомість народу до сприйняття ним національної ідентичності, національної ідеї, і врешті-решт, — еліта набуває прав і обов'язку керувати національними змаганнями. На прикладі українських діячів XVI-XIX ст. М. Міхновський виробив для наступних поколінь концепцію «національної вартості» інтелігенції, що випередила донцовську критику «провансальства». «А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз

грала ганебну і сороміцьку роль, з жалем констатує далі автор. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила своєму народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільності тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність... Тоді сильним і могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVII і XIX віків... Народ знову лишився без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування»¹.

Застереження речника української національної ідеї М. Міхновського актуальні і для нашого часу, бо частина сучасної української управлінської еліти більше переймається інтересами чужих держав, аніж інтересами і долею власного народу.

За відсутності дієвих механізмів політичної відповідальності політичних сил та їх лідерів перед громадянами, високого рівня конфліктності серед політичних еліт на ґрунті різновекторних ціннісних орієнтацій, непрозорості управлінських процедур у державній владі й місцевому самоврядуванні та корупції, в тому числі політичної, на всіх рівнях влади, важливим виступає завдання спрямувати політичну конкуренцію політичних еліт та їх лідерів у патріотичне русло на базі консенсусу щодо змісту національних інтересів України.

Головним і необхідним компромісом у політичній сфері покликаний був стати Універсал національної єдності, підписаний у серпні 2006 року за ініціативи Президента України². Хоч Універсал і створювався в інтересах розвитку держави, її єдності, досягнення консенсусу між різними політичними силами, Главою держави і парламентською більшістю, однак окремі політичні сили стали на шлях ігнорування положень Універсалу, використавши його лише як засіб приходу до влади.

Національна безпека як важлива функція кожної держави, що покликана гарантувати сприятливі умови для життя і продуктивної діяльності громадянам, державних інститутів, захищати життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Національна безпека, як зазначено у ст.1 Закону України «Про основи національної безпеки України», виступає як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення,

запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам». Захищеність людини і громадянина, суспільства і держави забезпечується відповідною діяльністю, яка зменшує або відвертає ймовірні загрози і підвищує захисні, мобілізаційні функції у період небезпеки чи загроз. В основі цієї діяльності лежить обстоювання і реалізація національного інтересу певної країни — глобального, всеохоплюючого інтегрального інтересу, втілення якого уможливорює здійснення життєво важливих приватних, групових і суспільних інтересів переважної більшості громадян. Ст.6 Закону України «Про основи національної безпеки України» визначає пріоритети національних інтересів України:

- гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;
- захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;
- забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;
- збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;
- забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;
- розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір;
- розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України³.

Зважаючи на виняткову значущість національної безпеки, її концепція у багатьох країнах виробляється і схвалюється національним законодавчим органом і відображається у всіх напрямках внутрішньої і зовнішньої політики. Для реалізації концепції національної безпеки Президент України 12 лютого 2007 року своїм Указом затвердив Стратегію національної безпеки України і доручив Кабінету Міністрів України забезпечити її виконання⁴. Для реалізації політики національної безпеки в країні створюється спеціальний орган з найвищих посадових осіб і керівників силових міністерств і відомств (в Україні — Рада національної безпеки і оборони), очолюваний главою держави чи виконавчої влади. Рада національної безпеки і оборони України на основі Конституції України та Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони» визначає першочергові завдання у сфері національної безпеки, пріоритети і стратегію реагування на загрози, що з'являються (воєнні, політичні, економічні, соціальні, інформаційні, гуманітарні, екологічні, стихійні, терористичні та ін.), стратегію запобігання ймовірним загрозам, дає доручення відповідним відомствам, що й забезпечують відповідні напрями — складові національної безпеки. Структурно національна безпека складається зі змісту інтересів кожного її елементу. Для окремих громадян національна безпека — це їх невідчужувані права і свободи, для суспільства — збереження і примноження матеріальних і духовних цінностей, для держави — внутрішня стабільність, надійна обороноздатність, суверенність, незалежність, національна і територіальна цілісність. Отже, національна безпека є своєрідним синтезом інтересів і потреб усіх соціальних суб'єктів. Фактори національної безпеки поділяють, як правило, на дві групи — воєнні і невоєнні. До першої групи належать: стан збройних сил держави і ступінь їх боєготовності; наявність можливих театрів воєнних дій, стан стратегії, резервів і мобілізаційних можливостей; кількість військових союзників і участь у військово-політичних союзах; можливості стратегії, розгортання і професіоналізм особового складу збройних сил; розміри військових витрат, стан військової науки і характер воєнної доктрини. Другу групу факторів національної безпеки становлять: природно-економічні умови країни; геополітичне становище і геостратегічна інфраструктура; соціальні фактори (життєвий рівень населення; культурні, етнічні, демографічні характеристики; рівень суспільної стабільності, дисципліни і правопорядку); стан інформаційної

безпеки держави; рівень державної безпеки; людський фактор. До останнього часу панівною світовою тенденцією було максимальне використання в цілях національної безпеки воєнних факторів, зокрема за рахунок гонки озброєнь. В умовах глобалізації, що несе зростаючу умовність та проникність кордонів, «розмивання» суверенітету і формування нової політичної географії їхня роль залишається високою, однак стало очевидно, що насильницьке вирішення національних і міжнародних конфліктів, гарантування національної безпеки за рахунок гонки озброєнь стало неможливим. В умовах зростання взаємопов'язаності і взаємозалежності окремих держав, при збереженні багатьох глобальних загроз національна безпека поступово перетворюється на складову загальної безпеки, зусиль усіх народів щодо збереження миру, демократії, демілітаризації й гуманізації сучасних міжнародних відносин. Результатом існування та розвитку національної безпеки є створення системи національної безпеки⁵.

Правову основу національної безпеки становлять Конституція України, закони, інші нормативно-правові акти, а також визнані Україною міжнародні договори і угоди.

Національна безпека має інтегральний характер. Її забезпечення досягається об'єднаними зусиллями державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, спрямованими на реалізацію державної політики національної безпеки, основи якої визначені у Законі України «Про основи національної безпеки України». Ст.6 Закону відповідно до Конституції і законів України визначає повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки:

— Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони України;

— Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки, формує законодавчу базу в цій сфері, схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України;

— Рада національної безпеки і оборони України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини України;

— Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби зі злочинністю;

— Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України;

— міністерства, Служба безпеки України та інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України завдань, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки;

— місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції;

— Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру;

— правоохоронні органи ведуть боротьбу із злочинністю і протидіють тероризму, забезпечують захист і врятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характерів;

— суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України;

— прокуратура України здійснює повноваження у сфері національної безпеки України відповідно до Конституції України та Закону України «Про прокуратуру України»;

— громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування,

які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку⁶.

Втілення національної безпеки в життя полягає у реалізації національних інтересів, що відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення, тобто виступають як реалізація природного права народу на самостійне існування та включеність його у світову цивілізацію.

Модернізація українського суспільства пов'язана з формуванням сучасної політичної, правової та виборчої систем, забезпеченням поділу і взаємодії гілок влади, реформуванням державного механізму і, насамперед, судової влади, що приведе до створення сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері та забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Отже, становлення системи національної безпеки в Україні створило політико-правові підстави для реформування і модернізації політичної системи політичними елітами та їх лідерами на ґрунті консенсусу щодо змісту, пріоритетів, небезпек і загроз пріоритетним національним інтересам держави.

¹ Міхновський М. Самостійна Україна // Політологія. Кінець XIX — перша пол. XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів: Світ, 1996. — С.132-133.

² Універсал національної єдності // Урядовий кур'єр. 2006. № 145. 5 серпня.

³ Закон України «Про основи національної безпеки України» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 30 липня.

⁴ Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки» від 12 лютого 2007 року // Урядовий кур'єр. — 2007. — 7 березня.

⁵ Медвідь Ф. М. Національні інтереси України в умовах становлення стратегії національної безпеки та трансформації політичної системи // Віче. 2007. — № 16 (205). С.19.

⁶ Закон України «Про основи національної безпеки України» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 30 липня.

Олена Симоненко

ІННОВАЦІЙНІ МОДЕЛІ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ.

*«Життя вимагає лідерів не за посадою,
а за рівнем підготовки та практичних дій».*

В. Литвин

У статті здійснена спроба соціально-політичного аналізу лідерства окремих діячів, з'ясовується вплив особистих та професійних якостей на успішність політичної діяльності у час модернізації політичної системи незалежної України.

Актуальність теми дослідження викликана нагальною потребою нашого часу. Роль і суспільна функція політичного лідерства потребують широкого вивчення в період реформаційних процесів політичної системи. Вивчення цієї проблеми свідчить про те, що в трансформаційні періоди, а особливо в нестабільні, у суспільстві і державі роль політичного загальнонаціонального лідерства стає винятково важливою, оскільки саме від його ефективності великою мірою, залежить якість відповідей на виклики, визначені часом.

Теоретико-методологічне обґрунтування політичного лідерства зробили такі вчені, як М. Вебер, Ж. Блондель, Г. Лебон, К. Гаджієв, О. Панарін. Глибокий аналіз історичних витоків та сучасного становища політичного лідерства дали Д. Видрін, А. Д. Пахарєв, Ю. Левенець, Ф. Рудич та інші.

У нестабільні періоди розвитку суспільства значно зростає потреба у вивченні та аналізі специфічних особливостей політичного лідерства. Суспільство прагне знати практично все, що характеризує образ і політичне кредо загальнонаціонального лідера, незалежно від того, ким він є — президентом, главою уряду чи главою парламенту. Крім того, суспільство уважно стежить за політичним життям впливових партій, громадських рухів та груп, лідери яких приходять до державної влади шляхом виборів або кадрових переміщень, зумовлених певними обставинами. Між тим, оскільки є влада і лідерство, неминуча

і боротьба за лідерство. В умовах зміцнення незалежності і суверенітету України, розбудови державності теж відбувається досить гостра боротьба за політичне лідерство. Принципово важливо, наскільки її методи цивілізовані, адекватні вимогам демократії.

Соціологічні дослідження виявили, що виборці несвідомо у своєму виборі керуються стійкими критеріями оцінювання (площинами сприйняття), які вони «примірюють» до політиків. Так, найсильніший вплив на вибір має наявність чи відсутність морально-ділових якостей у кандидата на пост. Візьмемо, наприклад, президента: безкорисливість, відповідальність, порядність, компетентність, справедливість. Більш новітні соціологічні дослідження також підтверджують ту точку зору, що українські виборці, оцінюючи політиків, звертають увагу передусім на його особистісні риси, керуються насамперед моральними критеріями для оцінювання. Серед якостей, що їх повинен мати «ідеальний», з погляду респондентів, президент держави, вони найчастіше називають чесність (46%), порядність (24%), справедливість (18%), турботу про інтереси народу (15%), розум (13%), вольові якості і професіоналізм (по 12%), рішучість (10%). Тобто, на перше місце ставляться морально-етичні характеристики, а потім уже його суто професійні якості.

Кандидати на президентство інтуїтивно відчують ці речі, і тому, мабуть, найсильнішою моделлю вибору буде та, різні варіації якої можна подати як: «чесні вибори проти нечесних», «правда проти сили» тощо, тобто, яка ґрунтується на антитезі «чесність — нечесність». Може бути модель «народний кандидат проти антинародного», яка існує у варіації «народний кандидат проти виразника кланових інтересів» тощо. Соціологічні опитування свідчать, що більшість електорату справді не вірить у чесність виборів.

Політик, якого громадяни невдовзі оберуть президентом, має враховувати ці нагальні потреби та виклики часу, налаштовуватися на кончу необхідність боротьби з тотальною корупцією та хабарництвом серед чиновництва всіх рівнів. Контроль як політична функція має справжній лідеротворчий потенціал: він впливає на особистість політика, розвиває здатність до оцінки власних дій та уміння самовизначатися й у такий спосіб формує адекватні прояви лідерської поведінки. За даними соціологічних досліджень пересічні виборці обирають людей, а не ідеї чи програми, внаслідок чого центральною ланкою механізму формування політичного лідерства в Україні постає особистість політичного діяча.

Майбутній лідер має усвідомлювати, що вирішення цих завдань зустрине шалений опір бізнесово-політичних груп і «тіньових» політиків, які звикли тривалий час отримувати «дивіденди» зі становища, що склалося у державі протягом кількох останніх років. Тому цей політик повинен бути постаттю здатною консолідувати суспільство в єдину національну спільноту.

Нинішній Президент України В. Ющенко, являє собою яскравий приклад лідера нації молодій державі. Для розгляду ціннісної системи його лідерства доречно процитувати низку висловлень з однієї його передвиборчих брошур: «Перше, що потрібно для єдності, — **чесна, яка викликає довіру політика**. Але життя і діяльність громадян політикою не обмежується. Існує значно більш ґрунтовний фундамент спільності — наша **духовна і моральна спадщина, наша культура**»¹. В. Ющенко постійний у тім, що політична і культурна сфери — інтегруюча основа для успішного розвитку економічної і соціальної галузей. Концепт «соборності, єднання» всіх українських регіонів і всіх українських громадян став одним з центральних і в допрезидентській, і у вже президентській риторичі В. Ющенко. Імідж В. Ющенко позбавлений яскраво вираженої біографічної або політичної регіональної ідентичності. Нинішній Президент України став першим політиком усеукраїнського масштабу, що продемонстрував глибоку, переконливу релігійність. Свій перший день на посаді Президента України він почав молитвою в Софіївському соборі Києва, що є духовним і історичним символом українського народу. В. Ющенко став першим усеукраїнським лідером, що взявся за вирішення проблеми конфесіональної роздробленості українського православ'я. Він активно підтримує ідею «повернення до витоків, до традицій». Президент України активно реанімує цінність родини, з'являючись часто на публіці разом з дітьми і дружиною. Образ матері Президента, що благословляла свого сина перед виборчою кампанією, досить часто згадується В. Ющенком як людський ідеал моральності і добра.

Ставши Президентом, В. Ющенко зробив багато символічних кроків: відвідав у день народження видатну українську поетесу Ліну Костенку, очолив першу в історії України загальнодержавну церемонію поваги пам'яті жертв Голодомору 1932 — 1933 р., провів багато прямих ефірів і телемостів і т. д. Таким чином, його національне лідерство не характеризується звичним для радянських і більшості пострадянських лідерів домінуванням

соціально-економічного утилітаризму, технократизму і гедонізму. Однак в українському суспільстві позитивна оцінка цих пріоритетів спостерігається переважно на Заході й у Центрі України, у той час як на Сході і Півдні країни опоненти обвинувачують Президента в бездіяльності і нераціональному використанні часу. Щодо мовного питання В. Ющенко зайняв позицію відстоювання української мови як єдиної державної і національної на тлі абсолютно ліберального ставлення до функціонування російської мови.

Засоби легітимації національного лідерства В. Ющенко містять не тільки моральність і патріотизм, заснований на європейських цінностях волі вибору, але і патріархальні цінності і глибоку релігійність.

Просторово-інтегративний потенціал В. Ющенко збігається з територією переважно Центрально-Західної України. Не маючи досвіду регіонального лідерства, В. Ющенко має позитивний об'єднавчий потенціал. Однак на тлі слабкості інституціональної структури суспільства, помилок у сфері державної політики стосовно малого і середнього бізнесу, конфлікту щодо постачань газу з Росії, розбіжностей з прем'єр-міністром України і лідером одного з найвпливовіших політичних блоків на парламентських виборах Ю. Тимошенко та іще з ряду інших причин інтегративний потенціал президента В. Ющенко помітно понизився.

Здатність впровадження «осі нового часу» у В. Ющенко як національного лідера під час президентської виборчої кампанії і на початковій стадії президентства була максимальною. «Жовтогаряча революція» може розглядатися як спроба ініціювання системної трансформації, комплексної рецепції і впровадження європейських культурно-цивілізаційних цінностей. Прихід до влади В. Ющенко сприймається більшістю прозахідно налаштованих аналітиків і прихильників «жовтогарячої революції» як «розрив з посткомунізмом, кучмізмом, посттоталітаризмом» і перехід до демократії і ринкової економіки.

У риторичі В. Ющенко фігурує національний хронотоп: «Ми повинні схилитися перед великими предками, ми повинні трудитися в ім'я майбутніх поколінь вільних українців-європейців». Хронотоп «тут і сьогодні» у його риторичі займає маргінальні позиції, Президент часто призиває «набратися терпіння і багато трудитися». Самоідентифікація національного лідера

включає чітко позначену проміжність — між героїчним, трагічним минулим і світлим, стабільним матеріально, багатим духовно майбутнім.

Таким чином, приклад В. Юценка дає змогу розглянути емпіричне втілення ідеального типу національного лідерства.

Віктор Янукович, лідер усеукраїнської політичної партії лівоцентристської спрямованості Партії регіонів, являє собою яскравий приклад пострадянського лідера національно неінтегрованого соціуму. Ціннісна система соціального лідерства В. Януковича характеризується домінуванням утилітарно-гедоністичних імперативів. Зокрема, актуалізуються цінності матеріальної стабільності, соціального комфорту, сакралізованої хазяйновитості. Концепти стабільного, прогнозованого економічного розвитку і соціальної захищеності є ключовими для індивідуальної і колективно-групової оцінки лідерських якостей В. Януковича.

У той час, коли у випусках новин на центральних телеканалах країни В. Ющенко з'являється то на молитві в храмі, то на відкритті художньої виставки, В. Януковича в тих же інформаційних випусках показували на екскурсії по металургійному комбінаті, або на зустрічі із шахтарями.

Легітимаційні механізми соціального лідерства В. Януковича включають концепти «сили», «примусу». Тип макрополітичного лідерства В. Януковича відповідає базовим основам макіавелівського типу лідерства, у той час коли тип національного лідерства В. Юценка є антиподом цього образу. Факт наявності двох судимостей у В. Януковича і публічне використання неетичної лексики є психологічними передумовами його макіавеллізму. В. Янукович позиціонується як досвідчений господарник і керівник, якому далекі національний романтизм, символізм і комплексна рецепція європейських цінностей.

Цивільно-активістський прояв «жовтогарячої революції» засвідчив мінімальну перевагу В. Ющенко. Однак в умовах системної кризи, що наступила за «жовтогарячою революцією», співвідношення просторових характеристик національного і соціального лідерства динамічно і циклічно змінюється, не залишаючи істотної переваги ні за одним з типів загальнонаціонального лідерства. Стабільною залишається масова підтримка В. Януковича в Східній і Південній Україні, що охоплює національно неінтегровані регіони країни.

В. Янукович позиціонувався постійно як спадкоємець Президента України Л. Кучми і сприймався як послідовник політичних традицій пострадянської господарсько-управлінської еліти. Основним гаслом В. Януковича й очолюваної ним політичної сили є «поліпшення якості життя українських громадян уже сьогодні». Масштаби вираження нації, регіону, Європи, людства в політичній риторичі В. Януковича відсутні — їм протистоїть теза «тут і зараз». «На відміну від апеляції В. Януковича, який прагне гарантувати ефективний державний патерналізм, що не залежить від рівня цивільної свідомості, В. Ющенко звертає увагу до терпіння, турботи про майбутнє і життєво важливої індивідуальної відповідальності»². Таким чином, на прикладі В. Януковича було представлено емпіричне втілення ідеально-типологічних характеристик лідера соціуму.

Цікавим і доцільним в умовах трансформацій, які відбуваються в нашій країні, видається дослідження гендерних аспектів політичного лідерства.

Традиційно лідерство як соціально-психологічний феномен вивчалось майже без врахування статі, тому що лідерська роль априорі вважалася маскулінною. На керівних державних посадах, а також у масових громадсько-політичних організаціях, партіях в основному перебувають чоловіки, які й формують політику держави в її власне «чоловічому вбранні». Проте логічно припустити, що жінка-політик зможе більш компетентно оцінити проблеми жінок, що вона буде більш розумніше, чутливіше, адекватніше представляти жіночу частину населення. Оскільки кожний конкретний політичний лідер не може рівною мірою враховувати і «свої», і «не свої» гендерні інтереси, набуває актуальності проблема пропорційно представленості в політиці лідерів як чоловічої, так і жіночої статі.

Конструктивне поєднання гендерних ролей у політичній діяльності, пропорційна представленість у ній лідерів від жінок і чоловіків суттєво збагачує суспільство, стимулює його творчу енергію, оптимізує процес прийняття рішень.

Необхідно також брати до уваги, що інтереси тієї чи іншої соціальної групи можуть бути належно враховані, якщо їх представники становитимуть не менше як 30% від загальної кількості осіб, які причетні до прийняття політичних рішень. У країнах із високим рівнем жіночого представництва у структурах влади (Фінляндія — 39,0%, Норвегія — 35,8%, Швеція — 33,5%,

Данія — 33,0%) краще, ніж деінде, вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, досягається злагода у суспільному організмі. При цьому від жінок-політиків очікують не тільки захисту соціальних інтересів населення, конструктивного і активного вирішення специфічно жіночих проблем, а й іншого, відмінного від чоловіків, стилю роботи, способів розв'язання питань.

Проте, як свідчать результати досліджень, на жаль, ставлення до жінок-лідерів, зокрема політиків, у нашому суспільстві є досить упередженим. Серед народу поширена думка, що жінці не місце у великій політиці. Звичайно, ці стереотипи трохи посунула така харизматична постать української політики, як Юлія Тимошенко. Не будемо оцінювати її політичну діяльність та реформи, але погодьтеся, що у ролі лідера вона виглядає досить природно.

Необхідно сказати, що питання про стиль роботи доволі суперечне і багато в чому залежить від суб'єктивної точки зору — хто не хоче бачити жіночого стилю в політиці, той його не помітить. У більшості випадків відзначаються позитивні якості жінки-політика. Наголошується, що жінки більш терпимі в спілкуванні з іншими, прагнуть в більшій мірі досягти гармонії і тому надають перевагу компромісу, а не конфронтації, колегіальному, а не ієрархічному способу прийняття рішень. У жінок більш прагматичний підхід, порівняно з чоловіками, краще розвинене почуття обов'язку стосовно роботи, вони рідше відсутні на сесіях та засіданнях. Необхідно відмітити, що окреслені переваги значною мірою породжені уявленням про «сімейну жінку» і переносяться на імідж жінки-політика. Якщо критикується «жіночий стиль» у політиці, то знову ж таки, згадують негативні риси, які жінка виявляє в побуті, а не в професійній діяльності.

Відмічаються відмінності в проблемах, які політики-жінки та їх колеги-чоловіки визнають найактуальнішими. Наприклад, жінки більше переймаються соціальними проблемами та активніше підштовхують уряд до їх вирішення (пам'ятаєте реформу Тимошенко щодо виплат за народжену дитину?). Крім того, вони менше впевнені у завтрашньому дні та значно обачніше, ніж чоловіки, і тому більше уваги приділяють таким питанням, як податок на охорону здоров'я, дитячі установи та пенсії. Це специфічний «жіночий» елемент, який відповідає ролі жінки-матері, сенс якої визначається піклуванням

про інших. Жінка, згідно з рольовими стереотипами суспільства, має бути м'якою, стриманою. Ці якості скоріше заважають більшості жінок бути успішними в політиці, побудованій за чоловічим сценарієм.

Ще одна особливість жінок-політиків полягає в тому, що вони прагнуть робити моральну політику. Під моральною політикою розуміється наступне: відповідність засобів і способів тим високим цілям, які декларуються в програмних документах; діяльність не заради кар'єри, власного просування по службі, а заради ідеї; мета — не завоювання влади, а вироблення механізмів народовладдя; протистояння злу в усіх його проявах; захист несправедливо скривджених і т. ін.

Вважається, що жінка-політик має більш складний імідж, ніж політик-чоловік. Вона повинна мати в своєму іміджовому портреті певні «чоловічі» риси (звідси — «залізна леді» Маргарет Тетчер, або «сталісна леді» Мадлен Олбрайт). Але на загал у неї повинні переважати суто жіночі риси. Можливо, що такий «пульсуючий» імідж створює ускладнення для жінки-політика і заважає аудиторії пристосуватися до неї: тільки аудиторія починає звикати до «чоловічої» поведінки жінки-політика, раптом починає діяти жіноча іміджова модель.

В українському суспільстві на даному етапі формування та становлення демократії покоління політичних лідерів є непростим, визначається специфічними історичними і політичними обставинами України та її суспільних відносин. Україна робить свої кроки до демократії та громадянського суспільства через низку реформ. У сучасному світі не достатньо лише мати успіх — необхідно його продемонструвати, акцентуючи на ньому увагу міжнародного співтовариства.

Ось чому необхідно також на державному рівні організувати інфраструктуру засобів масової інформації для подачі світовому співтовариству про шлях розвитку України до демократії та громадянського суспільства. Для того, щоб інформація про Україну стала відомою, вкрай необхідно ухвалити цілісну концепцію. Таку концепцію повинні продумати наші сучасні загальнонаціональні лідери і водночас бути готовими демонструвати гідний імідж держави, нації через творчу думку, гарні, достойні дії, які б возвеличували народ України, державу.

Слід зазначити, що для політичних лідерів властивою є психологія боротьби за здобуття і реалізацію влади не завжди

чистим шляхом, що пов'язано з постійним рухом, напруженням, суперечностями, конфліктами (середній термін перебування при владі політичних лідерів становить 12,5 місяців).

Українські загальнонаціональні лідери не користуються довірою суспільства. Лише 17,6 відсотків населення довіряють Президенту України, 3,9% — народним депутатам, 2,4% — міністрам, 1,2% — керівникам політичних партій. Найвищий рівень довіри населення проявляє до вчених — 36,0%.

Зазвичай, пересічні громадяни, що становлять більшість суспільства, здебільшого сприймають, оцінюють (підтримують або відкидають), як уже згадувалося, не самого лідера, а його імідж (образ), який сформований в їх свідомості різними шляхами.

Тільки високий інтелект, моральність, професіоналізм загальнонаціонального політичного лідера забезпечить легітимність влади, а також буде сприяти формуванню в українського народу той стиль державного мислення, який дозволить Україні стати міцним чинником стабільності та соціальних перемін. Таким стилем може бути лише демократія.

Час модернізації українського суспільства на демократичних засадах потребує висококваліфікованих політичних лідерів, керівників нового типу у сфері ділового спілкування, які б відповідали зростим вимогам і, відповідно, світовим стандартам якості, як фундаментальної фахової підготовки, так і високої моральної культури, де б тісно були пов'язані слово-думка-вчинок.

Отже, лідерство — невід'ємний компонент політичної діяльності. Проблеми лідера й лідерства, їхнього місця в суспільстві минулого, сучасного та майбутнього, перспективи їх розвитку та умови формування постійно хвилюють людство. З їх розв'язанням пов'язують долі людей та прогнози розвитку суспільства. Ця тема набуває особливої актуальності сьогодні, бо якісна перебудова життя суспільства неможлива без кардинального реформування управління, без наявності професійного корпусу політичних лідерів, які керують державою.

Політичне лідерство на загальнонаціональному рівні — це не новий стиль керівництва, а засіб організації влади в громадянському суспільстві з розвинутою політичною свідомістю всіх або більшості його соціальних верств. Соціальне й політичне партнерство, взаєморозуміння лідера та його послідовників — основа нової сучасної політики. Схиляюся до думки, що кожний тип лідера виробляє власну систему політичної поведінки

та етичних норм відповідно до конкретних факторів політичних умов, у яких він виконує своє управлінське призначення. Проте потрібно мати на увазі, що лідер завжди чимось унікальний, а саме політичний ринок визначає «вартість» тих чи інших політичних лідерів і самої інституції лідерства.

Наш час і наша країна гостро потребують нове покоління лідерів із стратегічним мисленням, неординарним баченням ситуації, впевненістю в успіх. Поєднання об'єктивних сил, політичних обставин, суспільних традицій політичної дійсності утворює лідера, але тільки за особливого його складу, інакше він залишиться службовцем, керівником хоч і високопоставленим.

¹ Безпятчук Ж. И. Инновационные модели макрополитического лидерства Журнал ПОЛИТЭКС <http://politex.info/content/view/197/40/>

² Скнар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів // Соціальна психологія. 2004. № 3. С. 39-46.

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Борис Дем'яненко

УКРАЇНЬСКА ВЛАДА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОСТТОТАЛІТАРНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

*«Відповіді є попереду, позаду є тільки досвід —
позитивнийчи негативний»
(древня грецька мудрість)*

Якщо погодитися із твердженням англійського історика Джона Актона «Будь-яка влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно», доведеться визнати, що розбещеними здебільшого є політики, бо ніхто так не жадає влади й ніхто так не страждає від її відсутності, як вони. Спробуємо розглянути феномен української влади через призму кризи ціннісних орієнтирів посттоталітарного суспільства.

Українська влада сформувалася і діє в особливих умовах посттоталітарної трансформації суспільства. З часу проголошення незалежності населення України вимушено проживає в умовах соціальної аномії, що характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації (загального уявлення про те, що таке добре і що погано, що в цьому суспільстві заохочується, що засуджується і що карається). Колишня ціннісно-нормативна система, що консолідувала тоталітарне суспільство, зруйнована, а нова, заснована на демократичних цінностях, так і не була сформована. Ці умови вже давно призвели до високого рівня аномічної деморалізованості понад 80% населення України. Але стан аномії не може тривати в суспільстві до безкінечності. Масова свідомість змушена шукати ціннісні підпори в історичному минулому і звертається до пошуків месії, який прийде і наведе «лад в країні». Таким месією в аномічному суспільстві може стати авторитарний або тоталітарний лідер з комуністичною риторикою або архаїчно-традиціоналістський «духовний пастор». Безперечно, в Україні ще дуже живі рани від правління комуністичних лідерів.

Проте, не знаходячи в соціумі не тільки нових чинних демократичних цінностей, але навіть і елементарних законів, які діють, масова свідомість звертається до традиціоналістської ціннісної бази регулювання соціальних відносин. Важливими конструктивними елементами ціннісної системи політичної свідомості українського суспільства є посттоталітарні стереотипи. Тому цілком закономірною є атрибутика й риторика, відповідна цінностям, що претендують на морально-консолідуючу основу в Україні.

Попередній кучмівський режим влади в Україні мав явно авторитарний характер і зумовлювався особистими як перевагами, так і недоліками особи Л. Кучми. Конструктивна робота між парламентом і Президентом в Україні не складалася, прем'єри часто змінювали один одного, оскільки перша особа держави побоювалася політичної і, можливо, ресурсної конкуренції з боку прем'єр-міністра й інших вищих керівників країни. Централізація, жорстка ієрархія, глибоке проникнення влади у життя громадян формували особливе ставлення населення України до державних інститутів і, врешті, — до влади. Для української влади, на думку О. Дергачова, були характерними не тільки такі стійкі явища як патерналізм та утриманство, але спостерігалися й більш глибокі явища:

— система організації влади й система управління не були зорієнтовані на служіння народу;

— відбувалася перманентна експансія держави на традиційне поле життєдіяльності громадянського суспільства;

— сформувалася політична псевдокультура, в масовій свідомості утвердилася досить стійка уява про недоторканність державної влади, особливий статус вищих представників влади, можливості і необхідності контролю за їх діяльністю¹.

Політичні сили, що прийшли до влади у 2004 році, скоріше всього інтуїтивно, використавши інші ціннісні установки масової свідомості, стали формувати образ лідера з пасторськими рисами. Звідси й досить дивна для політичних лідерів, що проголошують курс на інтеграцію в сучасне демократичне співтовариство, традиціоналістська орієнтація: архаїчне вбрання й зачіски, молебні й богослужіння на вищому державному рівні, спроби упровадити релігійні догмати в державну систему освіти, непотизм (кумівщина) як основний принцип підбору кадрів у формуванні владних структур і т.п.

Схема розподілу владних повноважень зразка 1996-го року закріплювала в Україні майже абсолютну повноту президентської

влади, але цілком ігнорувала механізм відповідальності глави держави. Не думаємо, що сильна президентська влада — ідеальний варіант для України. Слепе повернення до конституційної редакції 11-річної давності буде, найшвидше, означати крах української демократії. Президентський режим припустимий і виправданий лише тоді, коли глава держави буде ще й главою виконавчої влади та стане відповідати за дії цієї влади. І, найголовніше, — коли буде виписано чіткий механізм жорсткого контролю за діяльністю Президента з боку парламенту та опозиції. Однією з головних гарантій здійснення цього контролю має бути проста й зрозуміла процедура оголошення імпічменту. Причому дострокова відмова від влади має наступати, серед іншого, за порушення найвищою посадовою особою принесеної нею присяги. Крім того, Президент має бути позбавлений права вносити до Конституції зміни, що стосуються сфери його повноважень. Напевно, розумно було б і звільнити його від обов'язків гаранта Основного Закону, перекинувши цю роботу на Конституційний суд.

Версія зразка 2004-го року має ще більше недоліків². Те, що наші політики та підготовані ними правознавці голосливо іменують «системою стримувань і противаг», насправді виглядає нерозумно, оскільки не дає нормально функціонувати ані Президентові, ані уряду. Після внесення поправок до Конституції виникла система «двовладдя» в країні в цілому й у виконавчій гілці влади зокрема.

Мають рацію ті, хто вважає, що політична реформа має незавершений характер, і є лише першим кроком у низці системних змін у країні. Тому робити висновки про переваги й недоліки нової системи рано. Сама система поки так і не набула скільки-небудь стабільних контурів. Не варто також говорити про системне посилення або ослаблення інститутів КМУ або Президента, оскільки при зміні політичної кон'юнктури можливою є зміна існуючого балансу сил.

Сьогодні очевидним є той факт, що в особі прем'єра і Президента зішлись не тільки керівники двох найвищих державних інститутів в Україні — КМУ і президентської посади, але і двох геополітичних, культурних світоглядів, управлінських стилів. За В. Ющенком і В. Януковичем сьогодні стоять не тільки особисті амбіції й інтриги найближчого оточення, але й ціннісні орієнтири громадян України. Тому перемога одного з таборів

чи навіть порушення балансу сил на користь однієї зі сторін опонентами сприйметься у край хворобливо.

Спроби забезпечити перемогу або перевагу однієї зі сторін через демократичні традиції, що не сформувалися, неминуче призведуть до насадження (більш-менш успішного) цінностей однієї з них. Це, наприклад, бажання прискороеного вступу в НАТО, зрівнювання в правах воїнів ОУН-УПА і ветеранів Великої Вітчизняної війни, з одного боку, і визнання російської мови як державної, інтеграція у напрямі Росії (СНД і ЄСП) — з іншого. Причому йдеться не про спроби налагодження внутрішньонаціонального діалогу, пошуку консенсусу або компромісу, а саме — про прагнення до асиміляції, до насадження інших культурних орієнтацій, про підміну історичної пам'яті. Тобто, наявні ознаки авторитарного мислення, для якого характерна нетерпимість до опонента. Насправді ж, нам видається, обидві позиції якщо не ідентичні, то близькі одна одній, і пошук компромісу за правильного підходу не зайняв би багато часу й сил. Просто обидві сторони дуже наполегливо тримаються за упевненість в істинності тільки своїх поглядів. Крім того, домінування лише однієї політико-державної інституції означає домінування (а в українських умовах — «узурпацію влади») одного політичного угруповання, яке не сприймається значною, а то й більшою частиною українського суспільства, так само як і політичною й економічною елітою.

Нинішня опозиція Президента В.Ющенка політичній реформі свідчить про те, що всі, хто з ним прийшов у владу, маючи можливість, починають орієнтуватися на президентську форму правління як консервативнішу й таку, що сприятиме утриманню владних позицій. Іншими словами, будь-яка пострадянська влада схильна до консервації свого становища і, якщо можливо, робить це через президентську форму правління, а будь-яка опозиція прагне до посилення ролі парламенту. Причина, зрозуміло, кориниться не в ідеалістичних симпатіях до цього інституту, а в бажанні використовувати його для здобуття влади.

Щодо ще одного суб'єкта владних відносин — партій влади, то варто зазначити, що в їх формуванні та функціонуванні також проявляється посттоталітарний синдром. Усі вони — і колишні (НДП, «За ЄдУ» тощо), і теперішні («Партія регіонів», НУНС) будувалися згори для політичного обслуговування свого лідера, який уже займає чи має серйозні шанси зайняти одну з вищих державних посад. Тому всі зусилля його найближчого

оточення зосереджуються на забезпеченні безперешкодного, монопольного, нічим і ніким не обмеженого доступу до державних ресурсів для безконтрольного їх споживання й використання у приватних інтересах — своїх і свого боса.

Будь-яка партія влади неминуче набуває рис картельної партії: у такій партії її вищі функціонери стають одночасно державними службовцями (висота посади безпосередньо залежить від місця в партійній ієрархії). Саме цей симбіоз партійних чиновників із державними контролює увесь процес ухвалення і партійних, і державних рішень. Вплив рядових членів партії (це персонал підприємств, що належать партійній верхівці) усередині такої партії украй незначний і, зрештою, зводиться до ролі «чорної піхоти» виборчих баталій. КППРС відрізнялася у цьому сенсі лише формально визначеними номенклатурними привілеями і партійною дисципліною.

І все ж, думається, найпослідовнішим носієм тоталітарних цінностей у системі державного управління є чиновницько-бюрократичне середовище. Перше покоління українських управлінців було сформоване радянською системою. Дехто з них, діставши доступ до розподілу потоків і благ, сприяли асоціалізації розподільної системи в державі. Безумовно, вони мали відшліфовані навички організації чиновницької роботи.

Нове покоління сорока-сорокап'ятирічних, яке прийшло до влади зараз, дістало без попередньої підготовки доступ до тіньової сфери розподілу. Коли вони прийшли у законодавчу, виконавчу, президентську владу, незалежно від кольору прапора й змісту партійних гасел, з'ясувалося, що переважна більшість цих людей не має елементарного уявлення про механізми організації державного управління. Вражаюче, але факт — українські чиновники всіх рівнів, які висиджували в своїх кріслах кар'єру майже шістнадцять років, не здатні організувати роботу, якщо немає конкретного господаря з його конкретними корпоративними інтересами. Як працювати на себе, свого керівника знали і знають усі державні чиновники, як працювати на інтереси народу чи держави — до цих пір не знає ніхто. Чиновники обох генерацій мають здебільшого одну і ту ж мотивацію своєї діяльності — приватний інтерес.

Сьогодні різні частини політичної еліти роблять ставку на приєднання до чужих національних чи регіональних проєктів розвитку, не в змозі сформулювати національний державний інтерес. Це ознака глобальної непатріотичності критичної маси українських політиків. Розколотисть еліт поглиблює

розколотість суспільства й посилює загальну неконкурентоспроможність держави.

Цілком очевидно, що боротьба, яка ось уже котрий рік із різним ступенем активності відбувається на владному олімпі, має дуже мало спільного з битвою за інтереси народних мас. Сьогодні це битва за інтереси сотень чи тисяч, наділених владою, із тими, хто її прагне. Причини аж ніяк не в концептуальних різницях при формуванні державного бюджету, аграрної політики країни, реформуванні судової системи, визначенні зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпеченні енергетичної безпеки та реалізації програм енергозбереження. Причина — у прагненні до максимальної концентрації влади з однією метою — шлюзувати фінансові та ресурсні потоки в потрібні русла, потрібним людям. Саме це прагнення, помножене на непрофесійний кадровий призов, деідеологізацію політичних об'єднань і пасивність мас, дало той результат, який ми сьогодні маємо.

Як у колишні радянські часи відданість комуністичним ідеалам, сьогодні лояльність та вірність кольору прапора та лідеру, що цей прапор тримає, є провідним критерієм кадрових призначень. Це обмежує доступ до влади менеджерів і професіоналів із державним мисленням, котрі й без того з величезними потугами туди просочуються. Не випадково креативні, масштабні, творчі люди українського походження часто обтяжені життям в Україні саме через те, що духовний клімат визначають дуже сірі посередності. Складається стійке враження, що і до 2004 року, і в постпомаранчевий період нашої історії ця класична українська управлінська схема витискування яскравих і креативних людей була реалізована стосовно народу в цілому.

Думаючи наші співвітчизники вбачають біду «помаранчевої революції» в тому, що вона так і не привела до якої-небудь якісної ротації еліти. Молоді, енергійні носії нового світогляду і нових управлінських установок (за дуже рідкими винятками) так і не просунулися у напрямі владних органів. Ті ж, кому вдалося на хвилі «революційного романтизму» просочитися у владні кабінети чи коридори, здається, були поглинуті і знівельовані відшліфованою системою.

Результати дострокових парламентських виборів 30 вересня 2007 року не вселяють оптимізму щодо перспектив зміни системи влади в Україні: якщо партійні політичні еліти і надалі вироджуватимуться в рамках своїх умовно-ідеологічних кадрово-закритих

громад, якщо не розпочнеться пошук людей іншої професійної якості, то Україна стане не просто легкою здобиччю для будь-кого, не просто загрозою для цивілізованого світу (про що вже нині лунають голоси в Європі), — неефективна й неспроможна державна машина стане основною небезпекою для своїх громадян, які за всієї своєї втоми, розчарувань та пасивності на це не заслужили.

Автор поділяє думку тих дослідників українських реалій, які причину перманентного тупцювання України на місці вбачають в тому, що частини її політичної еліти, на відміну від польської, естонської, литовської, угорської та інших пострадянських і постРЕВівських еліт — не змогли знайти спільної об'єднавчої платформи, яка складалася б із усіма визнаних цілей. У кожній із названих вище країн ліві, праві й центристи зійшлися на одній платформі — «країна повинна мати ринкову економіку, членство в ЄС і НАТО, демократичні вибори і вільну пресу». Все решта — нюанси. Сьогодні серед українських керівників, здається, немає жодного політика, який ставив би інтереси держави врівні або вище з особистими амбіціями (окрім словесних обіцянок, звичайно).

З людським лицем української влади далеко ще не все склалося, але все ж тоталітарний оскал зник. Влада не стала гуманнішою, проте вона демонструє набагато менше хамства, принаймні вона набагато частіше, ніж раніше, демонструє готовність це хамство завуальювати. Паростки свободи слова, свободи політичного життя — очевидні. Перманентна парламентська кампанія 2006 — 2007 рр. продемонструвала, що в Україні майже можливі вільні вибори. В Україні вже з'явилось що захищати. Лице влади змінюється, проте не змінилася її суть і методи. Здійснювалися певні спроби зламати систему, але вони зазвичай були точковими, несистемними, а тому, на жаль, не змінили ситуації кардинально. Однією із вагомих причин зазначеного, на нашу думку, стала непроведена вчасно кадрова люстрація носіїв комуністичних цінностей та радянського стилю керівництва.

¹ Дергачов О. «Помаранчева революція»: старт демократичного транзиту? / У кольорах «помаранчевої революції» / Загальна редакція та упорядкування Ю. Шаповала. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. — С. 127.

² Дем'яненко Б. Л. Політична реформа: можливі ризики одномоментного реформування // Україна Соборна. Збірник наукових статей. Випуск 4, Т.1. — Київ, 2006. — С.22 — 29; Дем'яненко Б. Л. Політична реформа: можливі сценарії реалізації / У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред та упоряд. Ю. Шаповала. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. — С.103 — 118; Богаченко-Мишевский Александр Подводные камни новой Конституции // <http://www.yurpractika.com/>.

Тетяна Василевська

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ВПЛИВИ ТА МОРАЛЬНІСНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК ФАКТОРИ ПІДТРИМКИ ЕТИКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Активні зміни у суспільному житті України, формування громадянського суспільства, необхідність укладення відносин довіри до влади, пошук ефективних та етично обґрунтованих моделей службових взаємодій у бюрократичному середовищі актуалізують тему підвищення професійної етики державних службовців. Однак досить часто спроби унормувати етичну сферу державно-управлінської діяльності виявляються безрезультатними. Це, на наш погляд, пов'язане з «одномірною» спрямованістю цих зусиль. Лише системні перетворення в сфері професійної етики (і більш широко — реформування державної служби) в поєднанні із довірою до моральних чеснот працівників здатні дати вагомий результат для суспільства.

Тема інституціональних засобів підтримки моралі в державному управлінні, в політичній царині розглядається в працях П. Бурдє, О. Ковриги, К. Попера, М. Рудакевич, Б. Сутора, Ш. Уаймана, Ю. Якименка та інших науковців. Вітчизняні дослідники зосереджують свою увагу на аналізі моральної саморегуляції державних службовців (розробки В. Колтун, М. Логунової, М. Нинюк, М. Пірен, В. Цветкова та інших). Меншою мірою українськими науковцями розробляється проблема організаційних важелів професійної етики. Ідея сполучення інституціональних впливів із моральною саморегуляцією, яку відстоює ряд дослідників (Л. Мамут, А. Оболонський, К. Попер, С. Роуз-Акерман, Б. Сатор, Ф. Фукуяма та інші), у вітчизняній науці залишається на узбіччі дослідницьких інтересів. Цим зумовлена нагальність постановки та спроби вирішення проблеми «двосторонньої підтримки» зусиль у встановленні сприятливого етичного клімату на державній службі.

Метою статті є обґрунтування необхідності поєднання інституціональних і моральнісних факторів впровадження етики державного службовця.

Особистість та зовнішнє середовище здійснюють постійні взаємовпливи та спричиняють взаємний розвиток, тому вважаємо,

що суттєвими факторами підтримки етики державного службовця є:

- демократично орієнтований соціум, зріле громадянське суспільство, спроможність громадськості брати участь в управлінні;
- раціонально вибудоване організаційне середовище державної служби;
- сформовані та дієздатні професійні співтовариств державних службовців;
- моральна зрілість особистостей професіоналів-службовців.

Державне управління ефективно діятиме та виконуватиме своє соціальне призначення лише за створення певних моральних передумов. Перетворення в професійній етиці державного службовця, за нашим переконанням, мають відбуватися у двох напрямках:

1. через *інституціональні впливи*, зміни в організаційному середовищі, які максимально унеможливають порушення етичних засад професії;
2. через *особистісну моральнісну саморегуляцію* державних службовців.

Перший напрям професійно-етичних впливів передбачає створення етичної інфраструктури державної служби, впровадження репутаційного контролю за поведінкою працівника та функціонування активного громадянського суспільства. Другий напрям пов'язаний з внутрішніми імперативами та особистісними моральними чеснотами державного службовця. Головний наголос тут ставиться на моральнісній саморегуляції, творчому самовираженні професіонала й ступені інтеріоризації професійно-етичних вимог і цінностей.

Соціальні інститути є системами установ, в яких певні люди, вибрані членами груп, дістають повноваження для виконання суспільних та безособових функцій для задоволення суттєвих індивідуальних і суспільних потреб і заради регулювання поведінки інших членів груп, писав Ян Щепанський¹. Термін «інститут», констатує В. Малахов, у сучасній соціології вживається в двох дещо відмінних значення, як:

- історично усталена форма організації й регулювання суспільного життя; у цьому розумінні мораль є одним із інститутів;
- «установа», що має певну опредмечену форму й цілеспрямовано створена для поєднання індивідів і регуляції їхніх дій у межах чітко окреслених функцій; у такому розумінні мораль не є інститутом².

Ми вживатимемо цей термін саме у другому його значенні.

У державному управлінні є наявною потреба в існуванні певних об'єктивних факторів, що забезпечуватимуть підтримку найнеобхідніших етичних принципів. Це зумовлено тим, що, делегуючи повноваження державі громадяни не лише покладаються на особисту мораль державних управлінців, а вимагають гарантування достойної поведінки чиновництва з боку держави й професійного співтовариства.

Характеристиками самої організації не можна нехтувати, незважаючи на те, що особисті характеристики працівників істотно впливають на її ефективність, вважає Г. Саймон. Тезу про важливість організації науковець підтверджує тим, що вона:

- створює середовище, яке формує і розвиває особисті якості й навички;
- забезпечує індивідам, що працюють на відповідальних посадах, засоби здійснення влади та впливу на інших;
- структурує комунікації та визначає інформаційне середовище, в якому приймаються рішення³.

Основою організацій є люди, й етичне оцінювання організацій залежить від того, який вплив вони мають на людей. Умови праці, структура організації, процедури набору та кар'єрного просування, механізми контролю, система стимулювання і т.п. можуть заохочувати або блокувати професійно-етичне поведіння працівників. Структури, що побудовані та функціонують на моральних принципах і нормах, стимулюють людей до моральних вчинків і навпаки, аморальність у побудові та діяльності організацій спонукує людей до аморальних дій. Отже, підтримання морального клімату на державній службі має забезпечувати, крім моральнісно орієнтованих працівників, і «моральнісно орієнтовані» структури.

Добре впорядковані інститути спрямовують діяльність представників влади та не дозволяють їм переходити певні етичні межі. Але «стратегічне» завдання інститутів у підтримці професійної етики бюрократії полягає не в обмеженні можливості для розвитку особи, а в скеровуванні її на засвоєння, інтеріоризацію суспільно визнаних цінностей професії. Суспільні інститути є важливими чинниками самореалізації людини, які задають моделі соціальної поведінки, ціннісно орієнтують, унормовують, регулюють поведіння індивідів.

Державні гарантії доброчесної поведінки бюрократії можуть мати етичний, правовий, або етико-правовий характер,

і професійно-етичні стандарти поведінки іноді впроваджуються й адміністративними методами, хоча є певні сумніви щодо можливості ствердження моральних принципів і норм «невласливими їм механізмами реалізації».

Якщо держава прагне реалізувати свою політику через моральнісно орієнтовану державну службу, вона створюватиме умови, які полегшать і заохотять етичну поведінку чиновництва, буде виявляти та підтримувати організаційні структури, що стоять на заваді етично недопустимій поведінці та сприятимуть виконанню професійно-етичних зобов'язань, взяттю на себе моральної відповідальності, підтримці справедливих і гармонійних відносин у професії. Наприклад, створення сприятливих умов праці, підтримка позитивної мотивації, ефективне лідерство, адекватне справедливе оцінювання трудових зусиль чиновництва постають елементами добре організованого інституціонального середовища, яке стимулює добросовісне поведіння бюрократії.

Нині йдеться і про створення механізмів сприяння професійно-етичним регуляціям, які дістали назву етичної інфраструктури, елементами якої (за документами Організації Економічного Співробітництва і Розвитку) є політична воля, законодавство, механізми звітності та нагляду, етичні кодекси, певні умови підтримки державної служби, координуючі органи, механізми професійної соціалізації, суспільний нагляд за діяльністю чиновництва.

Можна стверджувати, що для етики державної служби інститути виконують значимі функції координації діяльності службовців, забезпечення надійності взаємодій з громадянами, запобігання зловживанням, здійснення суспільного контролю, реалізації «етичної програми» держави, правового, соціального і морального захисту бюрократії, законодавчої підтримки вимог професійної етики, сприяння виконанню чиновництвом місії та вимог професії.

Але не варто, як це іноді спостерігається, переоцінювати інституціональні засоби підтримки професійної етики. Інституціональні засоби призводять до того, що службовці привчаються лише механічно користуватися приписами та правилами, й при цьому втрачають здатність орієнтуватися в некодифікованих ситуаціях, здійснювати моральний вибір, діяти в ситуаціях неоднозначних, які вимагають підвищеної моральної відповідальності за прийняті рішення та дії. Внаслідок цього у чиновництва формується вузький кругозір, негнучкість у спілкуванні

з громадянами та у реагуванні на ситуації, консерватизм, відсутність схильності до застосування у роботі творчих підходів.

Акцентуючи лише на адміністративних регламентаціях поведінки, значно знецінюються смисли професійної діяльності службовців.

Тому поряд із інституціональними підходами в публічному адмініструванні свою доцільність виявляють особистісні підходи. Потреби, інтереси, мотиви, переживання, зусилля людей наповнюють змістом функціонування інститутів. Моральнісна саморегуляція, особисті моральні принципи та моральні чесноти, творче самовираження, ступінь інтеріоризації професійно-етичних вимог і цінностей державним службовцем становлять другий напрям професійно-етичних впливів.

Ф. Фукуяма визнає що, якщо люди не довіряють один одному, вони можуть співробітничати лише в рамках системи формальних правил і регламентацій — системи, що потребує постійного переписування, узгодження, відстоювання у суді та забезпечення виконання, іноді примусового. А для людей, які об'єднанні спільними етичними цінностями, між якими існує моральний консенсус і довіра не потрібна детальна контрактно-правова регламентація їх відносин⁴.

Мораль, так само як право, наголошує на *необхідності* дотримання певних норм поведінки, але така необхідність істотно відрізняється від *примусовості*. Примус до моральності знецінює її як розумне самопокладання та самообмеження.

Сьогодні на теренах державної служби стає відчутною тенденція, що викликає пересторогу — витіснення моральних регуляторів поведінки з професійної сфери. Прагнення підмінити етичні норми професійними поширюється не лише в царині державного управління, а і в інших професійних сферах. В багатьох наукових студіях виголошується думка про те, що нині професії вже не встановлюють для себе більш високі моральні норми, а утверджують професійні норми, що іноді називаються етичними нормами. Ці останні не є аморальними, однак вони часто мають мало спільного із моральними нормами⁵. Наш аналіз різноманітних кодексів поведінки професіоналів свідчить, що, хоча в цьому вердикті існує деяке перебільшення тенденції зникнення моральної компоненти з професійно-етичних встановлень, однак частка правди тут є.

Інституціональні механізми підтримки етики державного службовця стають досить вагомими для її становлення та забезпечення.

Але моральний самоконтроль характеризує значно вищу стадію розвитку моральності особистості, хоча він може здійснюватися як на рівні відповідності нормам, так і на рівні обґрунтування та внутрішнього визнання норм. Дотримання зафіксованих регламентацій і зовнішній контроль залишаються менш ефективними регулятивними засобами, ніж *добровільне* регулювання поведінки.

Заміна зовнішнього контролю (який здійснюється через закони, кодекси, правила, стандарти поведінки і якого, зрештою, можна уникати) на самоконтроль передбачає автоматичне дотримання моральних настанов і психологічну заборону дій, що порушують професійно-етичні норми. Але моральна регуляція починається тоді, коли особистість не просто додержується етичних правил, встановлених у законах, кодексах, інструкціях, а коли вона усвідомлює та бере на себе місію своєї професії й ті норми, що служать найкращій реалізації цієї місії. У цьому разі діяльність державного службовця розглядається вже не тільки як виконання установок професії, але й як покликання, що вимагає напруги внутрішніх сил, повної самовіддачі. Тут внутрішній контроль реалізується через цінності, норми, переконання, установки, і від нього не можливо позбавитися без зради власному Я. Професія стає сферою самореалізації особистості, надає поштовхів до внутрішнього особистісного саморозвитку. А державний службовець є не лише функціонером, виконавцем, а й особистістю, яка, володіючи професійними знаннями та навичками, виявляє етичну чутливість до складних проблем професійної діяльності, здатна самостійно мислити та приймати відповідальні рішення.

Досить складно іноді досягти інституціональних змін у структурі, регламентах, процедурах діяльності організацій державної служби, однак особливо важко досягати змін у людській поведінці. Зміна орієнтирів, принципів, цінностей, установок є більш утрудненим і довготривалим процесом.

На нашу думку, значно ширше впровадження моральної регуляції в сферу виконавчої влади можливе за умови:

— акцентування уваги на *моральних* підставах кодексу поведінки у його розробці і впровадженні;

— входження в практику державної служби ряду засобів, що активізують (через професійно-етичне навчання, розширення сфери свободи й особистої відповідальності державних службовців і т.д.) *інтеріоризацію* етичних установок професії;

— підбору та просування кадрів з врахуванням не тільки *професійно-етичної, але і моральної складової професіоналізму*;

— посилення уваги до *особистісного компонента* державної служби, культивування поваги і до особистості громадянина-клієнта, і до особистості працівника державної організації.

При цьому важливо розрізнати і розмежовувати сфери етичного і правового регулювання і здійснювати пошук їх найбільш оптимального співвідношення для підтримки високих стандартів професії.

Залежно від того, на що покладається більша надія у впровадженні професійної етики — на інституціональні засоби чи на моральнісні чесноти та цінності службовців, розрізняються два підходи до етики державного службовця:

— *структурний* (популярний в більшості країн);

— *нормативний* (існуючий в Канаді, на Філіппінах і в інших країнах).

Вважається, що структурний підхід (*compliance*) зорієнтований на злагоду. При цьому підході основні акценти робляться на дотримання законів і встановлених формальних стандартів поведіння. В більшості випадків правила поведінки тут фіксуються як закони або підзаконні нормативні акти. Значна увага при такому підході приділяється розробці чітких приписів, кодексу поведінки державного службовця, які поєднуються із системою аудиту, контролю та різноманітного стимулювання чиновництва.

Нормативний підхід має за мету впровадження професійно-етичних принципів і норм через виховні впливи на державних службовців (*integrity*). Ця позиція орієнтована на те, що правильна професійна соціалізація службовців, засвоєння ними цінностей добросовісності втілюються в прийнятті етично коректних рішень і реалізацію етично чутливої поведінки. Акценти тут робляться на заохоченні та довірі до особистої порядності чиновника.

Як бачимо, структурний підхід акцентує увагу на інституціональних механізмах підтримки етики державних службовців, а нормативний апелює до їх особистих принципів. Однак без певного збалансування цих двох регулятивів як структурний, так і нормативний підхід матимуть «слабкі місця» у впровадженні професійної етики державних службовців. У той же час практика публічного адміністрування свідчить про необхідність

постійного поєднання й взаємозв'язку між інституціональними та моральними засобами підтримки гідного управління.

К. Попер свого часу підмічав, що чистий персоналізм є неможливим, так само як і чистий інституціоналізм. Організація інститутів передбачає важливі персональні рішення. «Інститути як фортеці: їх потрібно добре спроектувати та заселити». Демократичні інститути не можуть покращитися самі — їх покращання залежить від людей. Проблема покращання демократичних інститутів — це завжди проблема, що стоїть перед особистостями, а не перед інститутами⁶. При цьому Попер вважав, що прихильність, відданість певним інститутам, наприклад таким, що існують в демократичній державі, і навіть певним традиціям може цілком узгоджуватися з індивідуалізмом за умови, що інститути мають перед собою гуманітарну мету. Індивідуалізм не слід ототожнювати з антиінституціональним персоналізмом⁷.

Отже, оскільки особистість формується соціумом, реалізується у суспільстві, вона має рахуватися із інституціональними встановленнями. Але будь-яка жорсткість нормативних установлень не може замінити собою почуття моральної відповідальності, професійного покликання, совісті, поваги до особистості. Роль інститутів полягає в *підтримці* моральних (професійно-етичних) цінностей і норм та у *зменшенні негативних наслідків* небездоганної моральності.

Аналізуючи американський досвід розвитку державної служби, А.Оболонський звертає увагу на те, що ще «отці-засновники», з одного боку, вважали, що доля суспільства не повинна залежати від особистих достоїнств керівників, оскільки люди — аж ніяк не ангели, з іншого боку — акцентували увагу на моральних якостях покликаної правити «природної аристократії». Способи примирення цих протиріч вони бачили як у розробленій ними системі інституційних стримувань і противаг, що обмежують можливості зловживань владою, так і в моральній сфері — у висуванні на керівні посади людей, що керуються принципами служіння суспільному благу і заохочення цих якостей⁸.

На терені державно-управлінської діяльності зв'язок інституціональних та моральних регуляторів актуалізується у вирішенні найрізноманітніших проблем публічного життя. Зокрема, є дослідження, що виявляють залежність природи корупції і від організаційних, і від особистісних факторів. Тому вирішення цієї проблеми стає можливим при застосуванні подвійного підходу,

за допомогою реалізації комплексних заходів — вироблення одночасно оновлених політичних (і професійно-етичних. — Т. В.) цінностей і реформування системи врядування⁹.

Таким чином, маємо низку висновків:

— за допомогою інституціональних засобів здійснюється гарантування достойної поведінки чиновництва з боку держави й професійного співтовариства;

— інституціональні механізми можуть заохочувати або блокувати професійно-етичне поведіння працівників. Основна задача інститутів у підтримці професійної етики державних службовців полягає в скеровуванні їх на засвоєння, інтеріоризацію суспільно визнаних цінностей професії;

— суттєвим фактором підтримки професійно-етичних впливів є моральнісна саморегуляція, особисті моральні принципи та моральні чесноти, творче самовираження державних службовців;

— практика публічного адміністрування свідчить про необхідність постійного поєднання й взаємозв'язку між інституціональними та моральними засобами впровадження гідного управління.

Подальші розвідки з зазначеної проблеми можуть бути спрямовані в напрямі пошуку механізмів впливу професійних співтовариств й активного громадянського суспільства на підтримку професійної етики бюрократії.

¹ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 96-97

² Малахов В. А. Этика: Курс лекций. — К.: Либідь, 2000. — С. 47.

³ Саймон Г. А. Административна поведінка: Пер. з англ. — К.: АртЕк, 2001. — С.18.

⁴ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию/ Пер. с англ. — М.: АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2006. — С.53, 55.

⁵ Де Джордж Р. Т. Деловая этика/ Пер. с англ. — М.: Прогресс, РИПОЛ КЛАССИК, 2003. — С.569.

⁶ Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т.: Пер. с англ. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — Т.1. — С. 166-167

⁷ Там же. — С.332.

⁸ Оболонский А. В. Бюрократия для XXI века? Модели государственной службы — Россия, США, Англия, Австралия. — М.: Дело, 2002. — С.75.

⁹ Політична корупція перехідної доби: Пер. з англ./ За ред. С. Коткіна та А. Шайо. — К.: «К.І.С.», 2004. — С.170.

Надія Левицька

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКИ І ОСВІТИ ЯК ДІСВИЙ ФАКТОР ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Сучасні європейські країни свідомі необхідності створення сприятливих умов для розвитку науки і підготовки висококваліфікованих фахівців. Максимальне фінансування наукових і освітніх закладів — один з пріоритетних напрямів їх політики в освітній галузі. Україна перебуває нині на початку нового етапу реформування вищої освіти. Державна політика у зв'язку з прилученням до Болонського освітнього простору має базуватися на верховенстві права та виробленні загальнодержавної стратегії розвитку. Але стратегія не може бути самоціллю, бо вона є лише знаряддям примноження успіху, інструментом розвитку окремих напрямів та країни загалом. Це інструмент підвищення конкурентоспроможності і, нарешті, — це засіб підвищення рівня життя науково-педагогічних працівників та рівня наукових розробок, вкрай необхідних Україні у сучасному світі. Та навіть досконалої стратегії замало для успіху: необхідно всі рішення і пропозиції розробляти на найвищому державному рівні. Саме органи державного управління, формуючи цю стратегію, мають твердо визначитися щодо ґрунтового фінансування усіх наукових та освітніх реформ. Під час вироблення такої стратегії доцільно вивчити і використати всі позитиви не лише з досвіду сучасних європейських держав, а й з власного минулого нашої, Української науки і освіти, зокрема кінця XIX початку XX століть. Адже добре відомо: тогочасна наука і освіта була однією з кращих у світі, і нехтувати набутим досвідом ми не маємо права.

Політику царату в галузі освіти загалом, і гуманітарної, зокрема, характеризує стан фінансування вищих навчальних закладів.

Наприкінці XIX початку XX ст. реалізація політичних цілей, практичні потреби, необхідність у спеціалістах, усвідомлення тісного зв'язку між добробутом держави і загальним культурним рівнем змушувало царський уряд збільшувати витрати на освіту, йти на відкриття нових навчальних закладів, дбати про вдосконалення системи освіти.

Аналіз бюджету Російської імперії кінця XIX початку XX століття дає підставу твердити, що витрати по відомству Міністерства народної освіти (МНО) зростали.

Звичайно, не всі витрати спрямовувалися безпосередньо на розвиток освіти. Так, згідно з розписом на 1905 рік на утримання міністра і товаришів міністра призначалося 48240 руб. На адміністративні витрати в тому числі й на видавництво журналу МНО, управління навчальним округами тощо з бюджету виділялося 1607681 руб. (3,7%). З коштів на навчальну частину, призначених МНО, виділялось 36 587 637 руб. (84,9%), в тому числі на університети 4 668 843 (12,7%); на підготовку професорів і вчителів, на наукові відрядження й на видачу премій 166 600 руб.; на утримання стипендіатів МНО 38 138 рублів.

Окремою статтею спрямовувалися кошти на розвиток науки: на Академію Наук, наукові товариства і заклади, на видання наукових журналів, культурно-просвітні заклади тощо. На ці цілі з коштів МНО було виділено 2 369 632 руб. (5,5%)¹.

Лев Когут у книзі «Україна і московський імперіалізм» наводить такі дані про збільшення коштів, які виділяла держава на народну освіту: 1700 р. 4000 руб. (0,14% загального кошторису); 1794 р. 629000 руб. (1,28% загального кошторису); 1850 р. 2765000 руб. (1,0% загального кошторису); 1870 р. 8150000 руб. (2,2% загального кошторису); 1892 р. 23156000 руб. (3,9% загального кошторису); 1901 р. 43389000 руб. (4,2% загального кошторису).

Інші відомства, яким були підпорядковані навчальні заклади, витрачали на освіту значно менше коштів. Так, 1904 року по відомству Святого Синоду було прописано 29 331 890 руб., з них на духовні навчальні заклади 12 981 425 руб. (44,2%)².

Усі видатки на культурно-просвітні цілі по всіх міністерствах у 1901 році становили 61,9 млн. рублів. Порівняння коштів, що виділялися за державним бюджетом (розписом) 1905 року дає таку картину найбільше одержало Міністерство шляхів сполучення 448 299 104 руб.; Військове міністерство 367 млн. руб.; Міністерство фінансів 341 640 895 руб.). Звідси можна зробити висновок про ставлення Російської держави до питань розвитку освіти: МНО належало до найменш забезпечених відомств³.

Цю думку підтверджує Лев Когут, акцентуючи на тому, що «хоча бюджет для народної освіти зростав, але в Росії далеко ще до тої ролі, котру відіграє народна освіта по культурних краях в державнім бюджеті»⁴.

Разом з тим, аналіз постанов, розпоряджень, циркулярів МНП, звітів попечителів навчальних округів, доповідей міністрів, документів Синоду дає підстави твердити, що серед чиновників Російської імперії було розуміння необхідності розвитку вищої освіти, поліпшення її якості.

У доповіді 13 листопада 1888 року міністр народної освіти граф Делянов зазначав: «Важно не привлечение к высшему образованию большого числа лиц, а поставление избранного и способного меньшинства в условия, благоприятные для широкого развития талантов... Умственное вооружение нации также требует средств и пожертвований, как и вооружение материальное, и также, как это последнее, вызывается требованиями государственной пользы»⁵.

Але на практиці проголошені цілі не завжди реалізовувалися. Студентами вузів були переважно люди, які готували себе до чиновницької кар'єри, адже випускникам, особливо з університетів, надавалися значні службові привілеї. Існуюча тоді система стипендій давала змогу вчитися далеко не всім талановитим людям, які не мали відповідних коштів. Матеріальне, кадрове забезпечення також не завжди відповідало потребам підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Необхідність збільшення асигнувань на розвиток вищої освіти на зламі XIX — XX ст. була відчутною. В статутах вузів усіх типів виокремлювалося питання про фінансування, перераховувалися навчально-допоміжні заклади і видатки. Університетська, педагогічна, духовна освіта розвивалася, здебільшого за рахунок державних асигнувань. Жіноча освіта, більшість технічних вузів функціонували на приватні кошти і мали відповідний статус. Окрім того, значну статтю прибутків становила плата за навчання. У 1898 р. Київський університет отримав від студентів і вільних слухачів 95 000 руб., Харківський 54 750 руб., Новоросійський — 20 000 руб.⁶.

Затверджені в статутах вузів штати з часом вимагали розширення і навчальні заклади змушені були клопотати про виділення додаткових субсидій. У 1887 р. кредитом було відпущено 100 000 руб. на підвищення рівня викладання і контролю за заняттями студентів.

Реформа вищої освіти на початку 1900-х рр. передбачала також зміни у фінансуванні вузів. Наприкінці 90-х рр. збільшено кошти, спрямовані на матеріальне забезпечення вищої школи. Так, оплата штату Харківського університету зросла

до 327 190 руб. на рік, університету св. Володимира 332 070 руб., Новоросійського 218 150 руб. на рік.

Проте ці кошти не задовольняли потреб університетів, тому в кошторис МНП на 1899 р. було внесено кредит в 250 000 руб. на поліпшення матеріально-технічної бази шести університетів. Але Державна Рада не задовольнила повною мірою домагань МНП про виділення 2 907 729 руб. на рік для розвитку університетської освіти й асигнувала лише 1,5 млн.рублів.

Загалом, одним із напрямів реформи вищої освіти було посилення матеріального забезпечення. На утримання університетів у 1903 р. було виділено 4 539 513 руб⁷.

У радянській історіографії поширеною є думка про те, що провінційні університети фінансувалися гірше, ніж столичні. Розгляд і аналіз кошторису МНП дає підстави піддати сумніву це твердження. Слід враховувати, що кількість студентів і службовців університетів у Москві та С-Петербурзі була більшою, ніж в інших містах.

Із 4 539 513 руб., асегонованих на утримання університетів в 1903 р., 2 614 042 руб. (57,6%) витрачалися на утримання особового складу, 1 675 371 (36,9%) на навчально-допоміжні, господарські та інші видатки, 248 100 (5,5%) на стипендії та допомогу студентам. Фінансування Історико-філологічного інституту князя Безбородька здійснювалося переважно з приватних коштів і княгинею Му-сіною-Пушкіною на заснування і функціонування Гімназії вищих наук в м.Ніжині. Держава теж асигнувала частину коштів. До 1875р. із державних призначень 14 250 руб. виділялося на ліцей. За рішенням Державної Ради 20 листопада 1874 р. щорічно асигнувалося ще 73 914 руб⁸. Але ці призначення не давали можливості поставити справу педагогічної освіти на високий рівень.

Якщо університети фінансувалися здебільшого за рахунок державних коштів, то жіноча освіта була майже виключно приватною й існувала, відповідно, за рахунок приватних капіталів.

У 1881 р. в «Положениі о Высших женских курсах, учреждений в Киеве» в п.1 розділу VI було записано, що кошти курсів складалися з внесків за право слухання лекцій і добровільних пожертвувань⁹. Плата за річний курс навчання була вдвічі меншою, ніж в університетах (50 руб. за рік), але від неї ніхто не увільнявся. Вищі жіночі курси в Україні як першого періоду (до 1886 р.), так і другого (після 1905 р.) відкривали здебільшого за рахунок приватних коштів. 24 жовтня 1878 р. Міністерство внут-

рішніх справ затвердило Статут товариства для матеріальної підтримки Вищих жіночих курсів. Одночасно, невелика частина коштів призначалася з державного бюджету. З 1879 р. щорічно казна виділяла курсам по 3 000 рублів. За проектом положення про Вищі жіночі курси кошти їх склалися із: а) платних внесків слухачок; б) допомоги від казни, товариств і приватних осіб; в) від різних пожертвувань і відсотків від цих капіталів¹⁰. На переконання секції університетської підкомісії з реформування Вищої жіночої освіти, для початку достатньо було забезпечити Вищу жіночу освіту в Росії щорічним державним асигнуванням 180 тис. руб., а на допомогу курсам в шести університетських містах, у тому числі Києві, Харкові та Одесі по 30 тисяч.

Необхідною умовою було також забезпечення правового і матеріального статусу викладачів, оскільки багато коштів, асигнованих курсам спочатку піде на організаційні витрати (розширення приміщень, створення належної бібліотеки, придбання обладнання тощо)¹¹.

Духовні академії царської Росії за Статутом 1884 року існували на кошти Синоду (параграф 2, гл. I). В цьому ж документі визначалися і штати православних духовних академій. Із 512 900 рублів, які асигнувалися на утримання Санкт-Петербурзької, Московської, Київської і Казанської академій, 124 800 руб. виділялося на Київську. На кожного із 180 казенно-коштных студентів Київської академії виділялося по 210 руб.

Таблиця

Штат православних духовних академій в Санкт-Петербурзі і Києві за Статутом 1869, 1884 рр. (в руб.)

	Кількість осіб в академії				Всього коштів по академіях			
	СПб		Київ		СПб		Київ	
	1869	1884	1869	1884	1869	1884	1869	1884
На утримання особового складу	35	42	35	42	675000	664000	67100	66400
На навчальні підручники госп. та інші видатки					19700	27300	13900	20600
На утримання студентів	12	180	120	180	27000	40500	24000	37800
Всього					114200	134200	105000	124800

Таблиця складена за підрахунками автора на основі штатів, опублікованих в Статутах православних духовних академій 1869, 1884.

Крім державних асигнувань, капітали академій поповнювалися пожертвуваннями від приватних осіб. Так у 1903-1904 рр. в Київську академію поступило: а) 18800 руб. від Київського міського управління, Київського міського товариства, які надійшли від купців; б) 1000 руб. від колишнього ректора Академії архієпископа Одеського Димитрія на видання актів з історії Академії; в) 5600 руб., що були заповідані протоієреєм А. М. Колосовим на стипендії для студентів¹².

Таким чином, стан вищої освіти багато в чому залежав від коштів, призначених на її розвиток. Штати, затверджені в 1884 р., уже на час їх введення виявилися недостатніми, не відповідали дійсним потребам вищої школи. Ця диспропорція стала особливо відчутною у зв'язку зі ростанням кількості студентів і подорожчанням життя. На думку Д. І. Багалія професора Харківського університету, члена Державної Ради залишилася без справедливої оцінки величезна заслуга університетів, яка полягає в тому, що «они сумели організувати преподавание без увеличения отпускаемых им средств, почти для двойного числа учащихся, главным образом, посредством чрезвычайного напряжения сил своего преподавательского персонала»¹³.

Окрім державних субсидій, вузи, особливо технічні і жіночі, отримували відчутну матеріальну підтримку від приватних осіб. Недостатнє матеріально-технічне забезпечення поставило уряд перед необхідністю збільшити асигнування. Це стало одним із напрямів реформи вищої освіти на початку 1900-х років.

Отже, урядові програми царської влади передбачали зростаючі бюджетні витрати на діяльність університетів та інших вищих навчальних закладів, забезпечували достатню престижну оплату професорсько-викладацького складу. На потреби науки і освіти активно залучався приватний капітал та інші джерела грошових надходжень. Така активна державна політика залучення капіталів як надійного фундаменту освітнього і наукового прогресу дала відчутні і зримі результати. Вона довела також, що економити на освіті й науці значить лишати країну надійного майбутнього.

¹ Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора Н. В. Клейгельса с февраля 1904 по февраль 1905 года. К., 1905. — С.36.

² Когут Лев. Україна і московський імперіалізм. Львів: Політична бібліотека, 1916. — С.179.

³ Підрахунки зроблені автором на підставі даних, опублікованих у документі Департаменту Державного казначейства «Общая государственная роспись доходов и расходов на 1905 год». П. м и. С.143 148.

⁴ Когут Лев. Україна і московський імперіалізм. С.180.

⁵ Общая государственная роспись доходов и расходов на 1905 год. П. м и. С.7-8.

⁶ Проект общего Устава императорских Российских университетов. СПб.: тип. Пороховщиковой, 1905. — С. 5.

⁷ Объяснительная записка к смете расходов МНП на 1903. С.27.

⁸ Сборник постановлений по МНП. Т.6. С.602.

⁹ Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. К., 1881. С.12.

¹⁰ Объяснительная записка к составленному секцией проекту Положения о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. К.,1881. — С.8.

¹¹ Там же. С.10.

¹² Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903 1904 гг. СПб: Синодальная тип.,1904. С. 205.

¹³ Багалея Д. И. Экономическое положение русских университетов. СПб.: Общественная польза, 1914. С.3.

Анатолій Рачинський

КОМПЕТЕНЦІЯ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКОГО ПЕРСОНАЛУ: СУЧАСНІ МЕТОДИКИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Оскільки інтерес до виміру й прогнозування ефективності роботи персоналу за останні роки значно зростає, термін «компетенція» персоналу стає головним компонентом практики діяльності кожного керівника з управління персоналом. Однак, незважаючи на те, що сам термін є досить вживаним в управлінських колах, залишається досить серйозна проблема розробки й впровадження компетенції з метою підвищення ефективності роботи персоналу.

Розглянемо останні дослідження і публікації, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Варто звернути увагу на розробки в цьому напрямі бізнес-психологів, які розглядають здатності кандидата виконувати роботу в рамки стандарту, що називається KSAO (Знання, Навички, Здатності й Інші характеристики — Knowledge, Skills, Abilities and Other characteristics)¹.

Однак використання цього стандарту майже завжди викликає ряд труднощів, оскільки в ньому немає чіткого визначення для кожного із запропонованих критеріїв. Наприклад, коли мова йде про комунікації, то це навичка чи здатність? І що означає «інші характеристики»? При тому, що ці терміни покликані описувати позитивні сторони кандидата, вони занадто дрібні для того, щоб охопити значно ширші поняття, що визначають майбутню ефективність роботи персоналу організації.

Це означає, що коли за допомогою KSAO необхідно розподілити роботу між співробітниками на дискретні елементи, можна упустити загальну картину ефективності поведінки підлеглого на конкретній посаді.

Отже, стандарти KSAO допомагають лише визначити посадові вимоги, але при цьому вони не можуть повністю визначити роботу, так само як і особисті і професійні якості співробітника. Варто зазначити, що точно описати співробітника з погляду його індивідуального досвіду або індивідуальних навичок, якими він володіє, практично неможливо. Людина — це щось більше, ніж

сума цих частин. При цьому, компетенція являє собою значно ширший опис того аспекту, що проявляється людиною у стані здатності виконати, що стосується певної роботи. Крім того, компетенція описує те, що дозволяє людині виконувати іншу роботу або виконувати особливі завданням у складних ситуаціях.

Автор присвячує статтю практикам розробки й впровадження компетенції.

Досить часто виникає питання: «Навіщо компетенція потрібна в організації?». Якщо запитати керівника організації, чому він присвячує більшу частину свого робочого часу, у відповідь ви обов'язково почуєте: «Вирішенню проблем, пов'язаних з людьми». Саме тому перед керівником завжди стоїть подвійне завдання: як досягти бажаних організаційних результатів в оптимальний термін і з мінімальними ресурсами і як забезпечити високу ефективність і результати роботи своїх підлеглих.

Відомо, що сучасним організаціям доводиться працювати в умовах швидкозмінного середовища, тому їм потрібні інновації, талановиті й лояльні співробітники, готові швидко реагувати на зміни, працювати в умовах невизначеності. Природно, виникає питання — чи існує єдиний алгоритм, запровадивши який можна відразу вирішити ці актуальні для кожної організаційної структури питання. Навряд чи, але є практичні рішення, засновані на системних підходах, впровадження яких в організації дозволить відразу вирішити кілька важливих проблем.

До таких рішень належать розробка й впровадження компетенцій, цінність яких для сучасних організацій полягає в вирішенні наступних проблем ефективного управління персоналом:

1. Реалізація стратегії організації й досягнення організаційних цілей.
2. Підвищення стандартів роботи й гарантії якості (висока управлінська культура, високі стандарти обслуговування споживачів, компетентність і професіоналізм співробітників).
3. Створення прозорої системи управління (оцінка, винагорода, просування по службі), прихильність співробітників організації, високий рівень їхньої мотивації².

Формулюючи мету статті, ми встановили необхідність вирішення актуальних для кожної організації проблем ефективного управління персоналом, насамперед підвищення стандартів роботи й гарантії якості; створення прозорої системи управління персоналом. Зокрема, на основі існуючих досліджень теорії

і практики стратегічного управління персоналом а) дослідити існуючі практики розробки й впровадження компетенції персоналу як важливого елементу індивідуального виконання організаційних завдань; б) проаналізувати механізми управління персоналом, що дозволяють структурувати управлінські процеси, підвищити керованість організацією, відмовитися від механізмів ручного управління персоналом.

Компетенції ми розглядаємо як основу ефективного механізму управління персоналом з ряду певних причин, а саме:

- вони визначають напрями;
- їх можна оцінити;
- їх можна розвивати;
- вони можуть диференціювати нас від інших — вирішити завдання залучення й утримання кращих співробітників;
- вони повинні допомогти нам зробити управління персоналом дійсно рушійною силою прогресу³.

У результаті, свого часу була розроблена модель компетенцій під назвою «Global HRD People Competency Model», до складу якої ввійшли такі компетенції:

1. Знання бізнесу компанії.
2. Розвиток інших.
3. Співробітництво й командна робота.
4. Якісне й швидке прийняття рішень.
5. Управління змінами⁴.

Отже, що таке компетенція. Існує безліч визначень того, що таке «компетенція», і вони, як правило, доповнюють одне одного. Як приклад, наведемо деякі з них. *Компетенція* — це важливий аспект індивідуального виконання, що визначає комбінацію навичок, знань і вмінь, необхідних для ефективного виконання робіт (журнал «Competency & Emotional Intelligence») ⁵. У практиці роботи консалтингової компанії «ADDWIZE» *компетенція* — це поведінка співробітника, що описується поведінковими індикаторами (стандартами поведінки) і визначає краще виконання роботи співробітником ⁶. *Компетенція* — це основна характеристика особистості, власник якої здатний домогтися високих результатів у роботі (Chartered Institute of Personnel and Development — CIPD) ⁷.

Отже, з наведених визначень видно, що йдеться насамперед про певні аспекти поведінки співробітників, їх знання і навички, необхідних для виконання роботи, певні особистісні характерис-

тики. Відповідно, ряд науковців пропонують розглядати поняття «компетенція» у застосуванні до опису того типу поведінки співробітників в організації, який необхідний для досягнення високого рівня ефективності й визначних результатів роботи⁸.

У процесі управління персоналом організації перед керівником може постати запитання — «Що дозволяє розглядати компетенцію як інструмент управління?». Знову ж, для прикладу варто зазначити, що у практиці діяльності консалтингової компанії «ADDWIZE» кожна *компетенція* визначається *індикаторами поведінки*, які мають бути максимально конкретними й вимірюваними, гранично простими, доступними й зрозумілими. Дуже важливо, щоб їх можна було спостерігати й оцінювати.

Наприклад, така важлива для роботи управлінців компетенція, як «вплив», характеризується наступними поведінковими індикаторами:

- уміє викладати свою точку зору;
- надає переконливі й обґрунтовані аргументи;
- для досягнення бажаних результатів адаптує й розвиває аргументи;
- демонструє знання й навички роботи із зауваженнями споживачів;
- переконує або спонукує інших прийняти свою точку зору, погодитися змінити поведінку;
- відстоює інтереси організації перед третіми особами, буде взаємовигідні відносини із зацікавленими сторонами⁹.

Таким чином, доцільно зауважити, що розробка й впровадження компетенцій — структурований процес, який можна представити у вигляді декількох етапів. У сучасних умовах модернізації управлінських процесів перед більшістю керівників виникає проблема розробки механізму управління організацією, що допоміг би структурувати управлінські процеси, підвищити керованість організацією, вирішити ряд проблем, пов'язаних з управлінням персоналом, і дозволив би відмовитися від механізму ручного управління.

Як один із варіантів інтегрованого вирішення зазначеної проблеми, може бути розробка моделі компетенцій. *Модель компетенцій* — набір ключових компетенцій, необхідних для виконання певних робіт в організації.

Враховуючи, що розробка й впровадження компетенцій — структурований процес, який можна представити у вигляді

декількох етапів, першим етапом цього процесу визначається (1) *розробка й формалізація стратегії організації*.

На цьому етапі внаслідок цілеспрямованої роботи із вищим керівництвом організації визначаються серед інших ключові фактори ефективності роботи, такі як: *сильні й слабкі сторони організації, конкурентні переваги, ключові показники діяльності, а також стратегічні цілі й ініціативи*.

Далі роботу необхідно спланувати у декількох напрямках. Одним з них має стати (2) *визначення вимог до виконання робіт людьми в організації під стратегічні завдання*. Тут важливо зрозуміти, якою має бути поведінка співробітників в організації, щоб назвати її «орієнтованою на споживача».

Надалі необхідно (3) *детально вивчити й проаналізувати поведінку кращих співробітників в організації*, методом критичних інцидентів визначити ефективну й неефективну їх поведінку, проаналізувати робочі ситуації, пов'язані із контактами у внутрішньому зовнішньому організаційному середовищі.

Окремо, за результатами дослідження очікувань зовнішніх споживачів необхідно (4) *змоделювати умови організаційного середовища в майбутньому*, а за результатами проведення організаційного аналізу провести вивчення дійсних умов.

Таким чином, можна (5) *визначити стандарти виконання робіт*, що здатні забезпечити досягнення поставлених завдань у майбутньому.

На наступному етапі (6) *виявитися знання й навички*, необхідні співробітникам для виконання тих або інших робіт зі встановленими стандартами.

«На виході» (7) *визначаються поведінкові індикатори*, які слід згрупувати в компетенції по рівнях, щоб описати неприпустимий (неприйнятна для організації поведінка співробітника в обслуговуванні споживачів), припустимий (мінімальні вимоги, щоб виконувати роботу добре) і видатний (краща поведінка кращого співробітника) рівні поведінки співробітника на робочому місці.

Як забезпечити успішну розробку й впровадження компетенцій.

Сам процес розробки моделі компетенцій ще не означає її успішне перетворення в організаційну практику. Впровадження компетенцій відноситься до запланованих змін, які рекомендовано проводити поетапно.

Етап 1. Сформувати необхідність впровадження змін і донести її до співробітників організації. Для цього необхідно:

— чітко сформулювати мету діяльності: навіщо необхідно впроваджувати модель компетенцій з погляду управління й особисто для співробітників (просування по службі, зміни в оплаті, професійне зростання, нові можливості й т.д.);

— результати зробити видимими, тобто описати практичну значимість впровадження компетенцій і очікувані зміни;

— виявити тих, хто ініціює й підтримує зміни¹⁰.

При цьому, «зміни» визначаються нами як завдання, що ставить керівництво, але підлеглим вони часто не подобаються. У такому разі, коли ж з'являється необхідність змін? На це запитання складно відповісти. Але якщо цю необхідність сформувати з погляду перспектив розвитку організації й, виходячи з цього, роз'яснити людям важливість й доступність змін, то вони готові будуть прийняти їх.

Щоб мінімізувати такі ризики, як страх перед змінами, неформальні обговорення, вплив особистих інтересів, залучення співробітників безпосередньо у процес змін, необхідно:

— показати на особистому прикладі важливість компетенцій;

— визначити чіткий план дій: *що? як? коли? навіщо? що в результаті?*

Етап 2. Визначення й залучення «стейкхолдерів» змін. Їх можна класифікувати в таким чином:

— *ініціатори змін* — замовники змін, керівництво організації;

— *лінійні керівники організації* — основні «провідники» змін;

— *неформальні лідери*, думка яких може як сприяти, так і стримувати впровадження змін, важливо визначити таких людей і залучити їх у процес змін із самого початку;

— *зовнішні агенти змін* — консультанти, зовнішні експерти;

— *внутрішні експерти* — співробітники організації, споживачі, партнери, експертні думки, знання й навички яких необхідні для розробки компетенцій;

— *споживачі результатів змін* — співробітники організації, які повинні будуть прийняти зміни.

Проект розробки й впровадження компетенцій передбачає формування *проектної команди*, що складається частково із зовнішніх консультантів, експертів і співробітників організації. Зовнішні консультанти, у нашому розумінні, у жодному разі

не повинні підміняти потенціал організації, її співробітників, і завжди зобов'язані пам'ятати про свої ролі: *повідомлення методів, забезпечення високого рівня компетентності проектної команди, пропозиція ідей і кращих практик, систематизація досвіду й структурування рішень.*

Експертів і співробітників організації для роботи в проектній команді необхідно відбирати дуже ретельно, оскільки таким суб'єктивним факторам, як особиста позиція й ставлення до змін, приділяється ключова роль у впровадженні *моделі компетенцій*. Адже в одних впровадження компетенцій асоціюється з оцінкою, за результатами якої обов'язково когось будуть звільняти, в інших перехід на нові стандарти роботи розцінюється як зміни до гіршого, вони аргументують це тим, що й так важко працювати, зарплата невисока, а отут ще вводять якісь стандарти, спробували б самі працювати в такій ситуації.

Співробітники організації повинні бачити цінність впровадження компетенцій для себе. Саме тут, проектна команда — це діючий інструмент акумулювання переваг впровадження компетенцій.

Загалом, можна виділити наступні складові успіху проектної команди з розробки й впровадження компетенцій:

- комбінація: влада/повноваження, експертиза, лідерство, здатність до навчання й здоровий глузд;
- прозорі цілі й зрозумілі мотиви;
- залучення в процес фахівців різних рівнів організації;
- проектний менеджмент і командна робота;
- емоційна згуртованість проектної команди¹².

Етап 3. Навчання змінам. Відомо, що труднощі зростають у міру наближення до мети. Навчання є формою підтримки співробітників в освоєнні змін, що повинна надавати їм можливість ставити запитання й інтегрувати нові знання й навички в минулий досвід.

Впроваджуючи цей етап, варто поставити собі такі цілі:

— *навчити керівників структурних підрозділів усвідомити, що таке компетенція, модель компетенцій, як їх застосовувати в управлінні персоналом і як розбудовувати взаємини зі співробітниками організації, заклавши в основу управлінських процесів компетенції, сформувані на основі нових стандартів необхідні для роботи знання й навички.* Керівники структурних підрозділів є основними користувачами моделі компетенцій в організації. Відповідно, починати навчання варто саме з них.

— навчити співробітників організації перевагам роботи з новими стандартами, дати їм знання й розвинути навички, які є необхідними для ефективного виконання робіт. Провести ряд презентацій, що відображають зміни в процесах (наприклад, відбір, оцінка, кар'єрне просування, винагорода), які відбулися або відбудуться внаслідок впровадження компетенцій в організації.

Етап 4. Стимулювання й контроль змін. Загалом система стимулювання в організації повинна відповідати політиці організації й підтримувати виконання організаційних завдань. Оплату праці можна розглядати як певне «повідомлення», що керівництво організації направляє своїм співробітникам і де відображена мета й вимоги організації до персоналу¹³.

Якщо ж і компетенція належить до таких вимог, необхідно визначити зв'язок між компетенціями або стандартами роботи й принципами винагороди. Таким чином, компетенції повинні відображати вимоги до поведінки на робочому місці, а система винагорода — стимулювати необхідну поведінку.

Оскільки стимули повинні бути прозорими, своєчасними й зрозумілими співробітникам, треба визначити види показників (за що й коли платити), їх питому вагу в сумі всіх заохочень. Компетенції можуть використовувати при визначенні структури показників, за допомогою яких розрізняються роботи на основі їхньої складності й реальної цінності для організації.

Але, впроваджуючи модель компетенції, варто пам'ятати, що зарплата не веде до підвищення лояльності й обов'язковості у співробітників. Для того, щоб забезпечити ефективне впровадження компетенцій і зробити їх дійсно дієвими, недостатньо тільки, наприклад, закласти їх в оцінку персоналу й оплачувати роботу співробітників за результатами оцінки. Для досягнення довгострокового успіху, розробки й впровадження моделі компетенцій необхідним є об'єднання зусиль вищого управлінського персоналу, керівників структурних підрозділів, фахівців підрозділів з управління персоналом.

У підсумку цього дослідження слід зазначити, що незалежно від того, розроблені компетенції під потреби організаційного розвитку, стратегії управління персоналом чи запозичені, вирішують щодо впровадження компетенцій керівники організації. Відповідно, й завдання, які необхідно розв'язати за допомогою розробки й впровадження компетенцій, визначають вони ж. Усвідомлення того, що створюється, як це буде використовуватися,

як буде інтегровано в процес діяльності організації, допоможе правильно сформулювати зазначені завдання; процес розробки й впровадження компетенцій в організації може бути по-різному організований, але результати «на виході» повинні бути доступними й актуальними для співробітників, допомагати реалізовувати стратегію організації, досягати її організаційних цілей.

¹ Аникин Б. А. Высший менеджмент для руководителей: Учебн. пособие / Гос. ун-т упр., Моск. пед. ун-т. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 136 с.

² Веснин В. Р. Технология работы с персоналом и деловыми партнерами. М.: ТД Элит-2000, 2003. 592 с.

³ Власова Н. М. Руководство по управлению людьми: инструменты власти и влияния. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 304.

⁴ Громкова М. Т. Организационное поведение: Учеб. пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 207 с.

⁵ Друкер Питер Практика менеджмента. — М.-Санкт-Петербург-Киев: ИД «Вильямс», 2000. — 398 с.

⁶ Журавлев П. В. Мировой опыт в управлении персоналом: Обзор зарубежных источников. Рос. эконом. акад. им. Г. В. Плеханова. — Екатеринбург: Деловая книга, 1998. — 232 с.

⁷ Лемещук Р. Практики разработки и внедрения компетенций // Генеральный директор. — № 3. — 2006 // www.medipro.com.ua.

⁸ Там само.

⁹ Магура М. К., Курбатова М. Б. Современные персонал-технологии. М.: Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2001. 376 с.

¹⁰ Там само.

¹¹ Модели и методы управления персоналом. — М.; Бизнес-школа «Интел-Синтез»; 2001. — 464 с.

¹² Там само.

¹³ Чарльз Хэндлер, Ph. D // Компетенция: что это такое и для чего это нужно? // <http://www.hr-zone.net>

Юрій Друк

**ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ ВЛАДИ В УМОВАХ
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ:
ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ І
ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Актуальність дослідження проблеми політико-адміністративної модернізації суспільства і держави зумовлена, передусім, тим, що всі зміни в системі державного управління відбувалися і надалі відбуваються за рахунок модернізації. Разом з політичними партіями ключову роль у модернізаційних процесах відіграють державні інституції і, насамперед, бюрократична еліта, яка визначає характер функціонування інститутів державної влади.

Вагомий внесок у розробку питань проблеми модернізації системи державного управління зробили В. Токовенко, В. Тертичка, М. Михальченко, С. Конончук, Д. Котляр, Г. Зеленько, І. Кресіна, Є. Перегуда, Г. Чернов та ін.

Завдання статті — проаналізувати досвід та обґрунтувати необхідність політико-адміністративної модернізації системи державного управління. Визначаються проблеми і шляхи вдосконалення ролі як виконавчої, так і законодавчої гілок влади у процесах політико-адміністративної модернізації.

Розбудова організаційних структур державного управління, державного апарату, зокрема, сучасної Української держави є вельми багатогранною і об'ємною проблемою. Нині діюча в Україні управлінська парадигма загалом є неефективною, еклектично поєднує інститути, що дісталися у спадок від тоталітарного режиму, та інститути, що сформувалися за часів державної незалежності. Існуюча управлінська система, по-перше, не є збалансованою, не відповідає основному завданню — створити демократичну систему державного управління, де б діяли відповідні принципи і противаги, формування, скажімо, центральної і місцевої влади; по-друге; вона виконала своє ключове завдання щодо оперативного розв'язання проблем, які гальмували злам попередньої системи політико-владних відносин та процес становлення і зміцнення державної незалежності.

Для українського суспільства вдале проведення реформ видається нині надзвичайно важливим, але ще вагомішим є суспільна злагода, котра тільки й може це успішне реформування забезпечити. Вона є приматом по відношенню до реформ, оскільки останні без неї втрачають сенс. Однак, «оскільки у суспільстві відсутня єдина політична сила (цілісна при владі чи в опозиції), яка має програму перетворень, котру підтримала б переважна частина населення, зміни повинні бути проведені зверху. Виходячи з того, що досягнення національної злагоди в українських умовах є пріоритетним по відношенню до реформ, а з іншого боку — і передумовою реформ, головним завданням держави є проведення згори низки заходів щодо досягнення національної згоди, забезпечивши функціонування політичних і державних інститутів законодавчо»¹. Зрозуміло, що поки Українська держава чітко не окреслить власних національних інтересів і не підпорядкує їм задля підвищення добробуту власного народу всю внутрішню і зовнішню політику всіх гілок влади, їй не вдасться створити ефективну систему владних відносин, а отже, і демократичну політичну систему та стати повноправним членом європейського і світового співтовариства.

Серед об'єктивних причин необхідності реформування управлінської системи зазначимо такі:

1) Відсутність у законодавчому полі України закону про Кабінет Міністрів перетворює недоліки в діяльності останнього на недосконалість системного плану, що виявляється на всіх рівнях діяльності уряду.

2) Побудова уряду містить ряд елементів радянського устрою: галузевий принцип управління, стара система відбору та підготовки кадрів, практика прийняття управлінських рішень без урахування думки громадськості та фахівців, без вибору кращого з конкурентних проектів тощо. Призначення голів державних адміністрацій областей та районів Президентом призводить до їх фактичної підзвітності главі держави, а не Кабінетові Міністрів як найвищому органу виконавчої влади. Таким чином, уряд втрачає важелі ефективного впливу на виконавчу вертикаль.

3) Існування органів виконавчої влади на обласному та районному рівнях призводить до дублювання, підміни повноважень органів місцевого самоврядування, до безвідповідальності та низької ефективності державного управління на місцях.

Виконавчі структури держави повинні існувати лише на центральному та регіональному рівнях.

4) Оскільки вертикаль виконавчої влади в Україні побудована за радянським принципом згори донизу, сама структура такої вертикалі обмежує ініціативу, самостійність та ефективність місцевої влади. За такої системи розширення повноважень на місцевому рівні лише призводить до втрати загальнодержавної керованості та відповідальності місцевого керівництва за результати своєї управлінської діяльності².

У становленні та розвитку організаційних структур державного управління України можна виокремити чотири основні етапи розвитку:

1) Реформування владних інститутів за часів існування СРСР («перебудови») (1989 — 1991 рр.).

2) Створення та розбудова владних інститутів незалежної держави, вибір стратегії розвитку у форматі співвідношення парламентської/президентської форм правління (1991 — 1995рр.).

3) Перемога президентської гілки влади та закріплення владних преференцій у новій Конституції України. Спроба остаточно зафіксувати примат президентської вертикалі за допомогою Всеукраїнського референдуму (1996 — 2001 рр.).

4) Послаблення президентської гілки влади внаслідок глибокої політичної кризи восени 2000 — взимку 2001 рр.

5) Політична реформа, що вступила в силу 1 січня 2006 року продовжила цю тенденцію, рухаючи влаштування політично-адміністративного устрою України в напрямі парламентського-президентської республіки з наданням більших повноважень представницьким виборчим органам на всіх рівнях.

Перераховані етапи характеризують наступні визначні події: 29 жовтня 1989 р., в період реформування Союзу РСР, до Конституції УРСР 1978 р. вперше були внесені зміни до існуючих на той час політико-владних відносин. У 1990 р. Верховна Рада України розпочала процес внесення змін до Конституції УРСР, що започатковує процес конституційно-політичної реформи. Припинено дію ст. 6 Конституції УРСР, тобто скасована монополія на владу КПРС/КПУ. Було сформовано новий вищий законодавчий орган державної влади, на який покладалися функції виконання державного управління — Кабінет Міністрів УРСР. 18 квітня та 21 травня 1991 р. до Конституції України вносяться зміни щодо назви та посад в уряді. Саме з цього часу Україна

отримує свого прем'єр-міністра та Кабінет Міністрів Української РСР. Подальші зміни у Конституції УРСР були пов'язані із заснуванням посади Президента УРСР. Вибори Президента України і грудневий референдум 1991 р. остаточно закріпили факт існування державної незалежності України. Однак подальший конституційний процес, який розпочався з 1992 р., був продиктований логікою політичної боротьби всередині України. Введення інституту представників Президента у 1992 р. фактично ліквідувало владну монополію представницьких органів влади. Відповідно до вимог Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве та регіональне самоврядування» (1992 р.), було ліквідовано виконавчі органи районних та обласних Рад як управлінські системи, із наданням радам усіх рівнів функції представницького органу. 18 листопада 1992 р. протистояння між Президентом України та Верховною Радою завершується передачею значних повноважень від законодавчого органу до уряду, який набуває права видавати декрети. Водночас, Президента України було позбавлено права видавати укази з економічних питань, які ще не були врегульовані законами України. Щоправда, 19 грудня 1992 р. Верховна Рада України унормовує перелік питань, з яких можуть видаватися декрети. Після закінчення 21 травня 1993 р. терміну експерименту декретотворення на прохання Президента України йому знову було повернено право видавати укази з питань економічної реформи, не врегульованих законами України, які мали діяти до прийняття парламентом відповідних законів. У подальші роки прагнення Президента зміцнити свої повноваження й повноваження виконавчої влади в цілому та сформувати президентсько-парламентську республіку знайшли своє відображення в Законі України «Про державну владу та місцеве самоврядування» від 18 травня 1995 року. 8 червня 1995 р. перманентне протистояння Президента і парламенту завершується підписанням Конституційного Договору. По суті, з червня 1995 р. по червень 1996 р. Україна перебувала фактично у стані президентської республіки на тлі початку напруженої роботи щодо ухвалення нової редакції Конституції України. Після закінчення терміну дії Конституційного Договору конфлікт виконавчої та законодавчої гілок влади було призупинено 28 червня 1996 р. прийняттям нової Конституції України: Україна залишилася президентсько-парламентською республікою; згідно з Перехідними Положеннями

Конституції за Президентом було залишено на рік право видавати укази з економічних питань; визначено усталені принципи організації державної влади та політичного ладу.

Разом з тим, компромісна Конституція 1996 р. залишила відкритими низку питань, насамперед, — щодо формування відносин у трикутнику «Президент — Парламент — Уряд». Не було виписано процедуру формування уряду, налагодження зв'язку між урядом і парламентом. Не вказано механізмів такого зв'язку.

Найвищим рівнем політичного керівництва в Україні, згідно з Конституцією 1996 року, став інститут президентства, який було створено як системотворчий компонент розбудови політико-владних відносин незалежної держави, що було виражено у зазначених вище законодавчих актах. Стратегія політичної реформи була зорієнтована на зміцнення цього інституту, перерозподіл повноважень між Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. При цьому адміністративні обов'язки Президента стосовно уряду могли бути виписані у формі контрольних повноважень або у формі партнерства³. Ряд експертів відмічали посилення ролі Президента у виробленні й упровадженні державної політики за часів державної незалежності; вказували на те, що в перехідних умовах потрібне посилення ролі інституту президентства, зміцнення вертикалі виконавчої влади на чолі з Президентом: така побудова виконавчої влади мала забезпечити стабільність уряду, незалежність від змін політичної кон'юнктури, прагматичний (професійний) принцип його формування, оперативність політичного та адміністративного управління⁴.

В Україні еволюція політико-правових інститутів сприяла появі такого непередбаченого Конституцією органу управління, яким є на сьогодні Адміністрація Президента. Згідно з веберівською теорією патримоніалізму одним з базових елементів структури неопатримоніальної влади є адміністративний апарат (штаб правління за М. Вебером). Адміністрація (штаб) виступає як інструмент особистої влади і підвищує функціонально-технічні можливості господаря в досягненні його основної мети: встановлення універсальної персональної патримоніальної залежності підданих.

Найбільш гострою проблемою політико-адміністративних відносин у системі центральних органів державного управління України тривалий час було розмежування функцій між урядом

і адміністрацією Президента. На думку політологів, суперечливий характер взаємовідносин між урядом і адміністрацією Президента став однією з основних причин низької ефективності діяльності урядовців.

Підвищення стратегічної ролі Кабінету Міністрів України як центру формування і реалізації державної політики визначає пріоритетні напрями політико-адміністративної модернізації держави. У щорічному посланні Президента України до українських парламентаріїв вказується на те, що вдосконалення системи влади має відбуватися на основі радикальних змін у структурі та функціях центральних і місцевих органів виконавчої влади⁵. Завдання політичної реформи — знайти оптимальний вихід з тієї ситуації, за якою уряд вимушений у виробленні стратегії діяльності виконавчої влади виходити з політичного курсу Президента України. За таких обставин, уряд по суті перетворився на звичайного виконавця політики інституту президентства, тоді як Концепцією передбачено, що уряд має самостійно розробляти напрями реалізації внутрішньої та зовнішньої політики і спрямовувати діяльність усіх підлеглих органів на забезпечення ефективності її реалізації. Певною спробою утвердження подібного ставлення до ролі уряду можна вважати положення ст. 9 Указу Президента України від 29 травня 2001 р. №345 «Про чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні» про те, що міністр як член Кабінету Міністрів України особисто відповідає за розроблення і реалізацію державної політики; в межах наданих повноважень визначає політичні пріоритети та стратегічні напрями роботи міністерства⁶.

За результатами проведення політичної реформи має бути забезпечено статус Кабінету Міністрів України як вищого органу виконавчої влади в Україні, створені ефективні механізми взаємодії уряду з іншими центральними органами виконавчої влади та з державними адміністраціями на регіональному рівні. Одним з напрямів покращання діяльності міністерств має бути подальше удосконалення правової основи їх діяльності, прийняття спеціального закону про центральні органи виконавчої влади. При цьому варто уважно проаналізувати досвід формування й функціонування урядових структур у посткомуністичних країнах на предмет визначення можливостей та впровадження в сучасній практиці державотворення позитивних інновацій у цій сфері⁷.

Водночас, на думку ряду політологів, намір реформаторів перетворити уряд у «європейський інститут влади, коли він із команди технологів, які займаються соціально-економічними й іншими питаннями, стає одночасно політичною командою», може так і залишитися наміром. Натомість в результаті ми отримаємо «італійський варіант перманентної урядової кризи, але з суттєвими українськими нюансами: відсутністю правил гри в політиці та бізнесі, реальних законодавчих засад для демократичних виборів, забезпечення гарантій прав людини, свободи слова»⁸.

Існує нагальна потреба щодо внесення істотних змін і доповнень до остаточної редакції Закону України «Про Кабінет Міністрів України», на що сьогодні вказують не лише науковці та експерти, але й представники виконавчої влади, зокрема в контексті запровадження нових механізмів формування уряду парламентською більшістю, встановлення їхньої політичної відповідальності, створення парламентської коаліції⁹. Все це актуалізує необхідність спрямування політичної реформи на зміну статусу і повноважень уряду, механізму призначення державних службовців.

Загалом варто зазначити: необхідно, зрештою, визначитися і законодавчо упорядкувати статус (місце, формат, роль) Кабінету Міністрів України. Потрібно знайти те місце уряду в системі державної влади, що дозволить йому уникнути «властивої нині вразливості». Уряд має стати центром зосередження делегованої політики (від громадян через парламент), центром розробки державної політики на основі змісту такого делегування і необхідних для його реалізації законів (підтримка їх або не підтримка — справа парламенту). Відповідно, постає завдання удосконалення правових підстав для мотивованої відставки уряду, оптимізації усієї структури виконавчої влади (управлінської системи загалом).

Запровадження нових механізмів формування і функціонування управлінської системи в процесі політико-адміністративної модернізації підсилює статус міністра як політичного діяча (політика), який, згідно з Концепцією адміністративної реформи, «не є державним службовцем», адже міністри справді політичною фігурою можуть стати за умови, коли політична партія (парламентська більшість) буде рекомендувати їх до коаліційного уряду і нести відповідальність за результати як їх діяльності, так і діяльності уряду загалом.

Слід також констатувати, що уряд, сформований у позапартійний спосіб, не пов'язаний із підтримкою парламентської більшості, часто ставав жертвою політичного змагання між Президентом і парламентом. На переконання М. Катеринчука, Кабінет Міністрів не може бути ефективним поза системою політичної відповідальності, звідси статус прем'єра і міністрів має бути визначений як політичний. У зв'язку з цим було зроблено наступний крок в рамках конституційної реформи — надання парламентській більшості повноважень з формування уряду. Це дає змогу реалізувати в Україні не лише модель інституціональної відповідальності уряду перед ВРУ, а й політичної, із можливим доповненням функцією «відповідального міністерства»¹⁰.

Ключовим завданням політико-адміністративної модернізації в контексті проведення політичної реформи є запровадження дієвих механізмів, які б забезпечували, з одного боку, формування уряду на основі домовленостей провідних парламентських сил, а з другого — чітко встановлювали політичну відповідальність парламентської більшості. Запровадження механізму коаліційного формування уряду та кардинальне підвищення його ролі слід розглядати як провідний напрям політико-адміністративної модернізації держави. На думку автора, українські парламентарії сьогодні мають вирішити низку завдань: подолати напругу і створити умови для нормалізації законодавчого процесу; знайти нові незаполітизовані джерела для міжфракційного співробітництва, адже після парламентських виборів доведеться шукати можливості об'єднуватися для створення коаліційного уряду.

Створення необхідних умов для ефективної роботи уряду означає формування конструктивної, відповідальної парламентської більшості (коаліції парламентських фракцій і депутатських груп, які становлять більшість від конституційного складу парламенту), формування нею на основі домовленостей, узгодження інтересів провідних парламентських сил коаліційного уряду, а також запровадження дієвих механізмів, які б «чітко та однозначно встановлювали політичну відповідальність цих сил як за діяльність Уряду, так і за власні дії». Відомий фахівець з державного управління Н. Нижник вважає, що в основу взаємовідносин між парламентом і урядом має бути покладено правило симетрії, згідно з яким уряду необхідно надати ініціативу звертатися до Президента, а також надати гарантії проти під-

міни його позицій, що зображені в урядовій програмі; Президентів — надати право за певних обставин розпустити парламент (ця позиція, власне, закріплена у змінах до Конституції, які вступили в силу 1 січня 2006 року).

Управлінський зміст політико-адміністративної модернізації визначає її цілеспрямування на зміну функціонального імперативу управлінської системи; в контексті переходу від авторитарного до демократичного типу управління; на перехід від безпосереднього контролю за суб'єктами соціальної діяльності до контролю за системостворюючими для цієї діяльності факторами: заміну прямого директивного контролю над соціально-політичними процесами і структурами на громадянський (соціальний) контроль (регулювання, а не контроль; рекомендації, а не вказівки; програмування тенденцій, а не конкретних дій тощо). Виходячи з аналізу відносин, пов'язаних з наданням «управлінських послуг», що виникають в організаційно-технічній сфері реалізації виконавчої влади, та розглядаючи їх як новий комплекс відносин реалізації окремих організаційно-технічних функцій виконавчої влади на платній основі, академік І. Пахомов робить висновок, що оплатної державно-владної діяльності не може бути: ці функції доцільно передати у сферу підприємницької діяльності, що значно скоротить кількість технічного апарату органів виконавчої влади та посилить елементи демократизації громадянського суспільства¹¹.

Підсумовуючи, слід зазначити, що зміст модернізації управлінської системи визначає її спрямування на поступову трансформацію ієрархічної системи управління в поліархічну; децентралізацію управлінських повноважень серед суб'єктів прийняття державно-управлінських рішень; автономізацію управлінських структур на основі розподілу управлінських повноважень; перетворення інтегративної управлінської системи в інтеркурсивну. Усі організаційні структури державного управління повинні пройти «процедуру структурного аудиту», що сприятиме радикальній раціоналізації витрат на утримання державного апарату й органів самоврядування. Має відбутися перехід від владно-стримувальних ознак взаємодії влади і суспільства (організаційних структур державного управління і громадян) до активних організаційно-управлінських форм такої взаємодії, що означає створення: 1) інституціональних та нормативних передумов для масової участі громадян в управлінні;

2) організаційно-інституційних форм структуризації суспільства, консолідації соціального інтересу та артикулювання вимог громадян; 3) організаційних засад взаємодії структур управління із організованими громадськими структурами. Не викликає сумніву, що потребує перегляду і наявний спосіб формування місцевих органів виконавчої влади.

¹ Здіорук С. І., Бичек В. В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. Монографія. — К.: НІСД. — 2001. — С. 87.

² Політична реформа як засіб демократизації українського суспільства. Матеріали науково-практичної конференції. м. Харків. 18 квітня 2003 р. — Х.: Видавництво ХарПІ УАДУ «Магістр». — 2003. — С. 139-140.

³ Ресурси розвитку. Адміністративна реформа в Україні. Матеріали Всеукраїнського семінару та координаційної наради «Ресурсне забезпечення місцевого і регіонального розвитку», Київ, 10 листопада 2001 року, та науково-методологічного семінару «Адміністративна реформа: проблеми і перспективи реформування діяльності органів центральної виконавчої влади», Київ, 27 листопада 2001 року. — К.: Логос. — 2002. — С. 263.

⁴ Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук. Матеріали «круглого столу», м. Київ, 13 квітня 2001 р. — К.: Видавництво УАДУ. — 2001. — С. 129.

⁵ Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України. — 2003. — С. 22.

⁶ Про чергові заходи щодо дальшого здійснення адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 29 травня 2001 року №345/2001 // Урядовий кур'єр. — 2001. — №95. — 31 травня. — С. 4.

⁷ Котляр Д. Окремі аспекти проведення адміністративної реформи та організація центральної виконавчої влади в країнах світу (розміщено в Інтернеті за адресою: <http://www.parlament.org.ua>)

⁸ Мостіпака О. Від авторитаризму до олігархократії // Коментар. — 2003. — №1. — листопад. — С. 3.

⁹ Авер'янов В. Система органів виконавчої влади: уточнення концептуальних засад реформування // Вісник державної служби України. — 2003. — №2. — С. 3, 28.

¹⁰ Катеринчук М. Особливості української демократизації // Дзеркало тижня. — 2002. — 5-11 жовтня.

¹¹ Бойко В. В. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: Автореф. дис... канд. політичних наук: 23.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2005. — С. 24.

ТРАДИЦІЇ ВЗАЄМИН ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Валерій Солдатенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ І СУСПІЛЬСТВА (РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА 1917-1920 рр.)

Запропонована тема з фактологічного боку в більшості знайома фахівцям. А ось щодо осмислення тогочасних процесів, виведення необхідних уроків — тут, гадається, є чимала проблема. Достатньо наочно в тому переконує сьогоднішня історіографія.

Дуже поширеною в ній, зокрема, версія, буцімто українці дуже любили й підтримували рідну владу. Однак все «зіпсували» більшовики й російські інтервенціоністи. Вони силоміць нав'язали чужий, протиприродний режим, з яким доводилося миритися десятиліттями. Фабула проста, однак далеко небездоганна і не у всьому переконлива. Вона спростовувалася не лише радянською історіографією, а й активними, провідними учасниками Української революції та її першими й найталановитішими істориками В. Винниченком, П. Христюком, М. Шаповалом, а також такими вдумливими аналітиками — дослідниками з діаспори, як, наприклад, І. Лисяк-Рудницький. Зокрема, останній, гадається, дуже слушно зауважував: «Легенда, що її треба здати до архіву, це казка про «бесчисленні полчища» ворогів, що під їх ударами буцімто завилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917-1918 та 1918-1919) були відносно малі. Кремль до літа 1919 року не диспонував великою регулярною армією. Советська експансія була здібна поширюватися на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед ворогами Петрограда, то чи не повинна була встояти кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж перших двох років революції

сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства на Україні»¹.

Зважаючи на вищевикладене, є доцільним висловити деякі міркування і зауваги.

Досить тривалий час після Лютневої революції українські лідери не мислили себе здатними до виконання владних функцій. Центральна Рада вітала утворення Тимчасового уряду, довіряла його у своїй підтримці, з повагою ставилася до губернських комісарів Тимчасового уряду, комітетів об'єднаних громадських організацій. Ідеальною метою вважалося переконання Тимчасового уряду в необхідності згоди, бодай декларативної, на обласну (тобто українську, територіальну) автономію. Уособленням такого результату видавалися Українські Установчі збори (Сойм). З них, власне, і мало починатися формування національної влади.

Однак життя, тим більше в революційну добу, виявилось значно багатшим, складнішим, непередбачуванішим.

Коли Тимчасовий уряд відмовився вести переговори з делегацією, надісланою Центральною Радою до Петрограда у травні 1917 р., більше того — дав зрозуміти, що до Всеросійських Установчих зборів ніякі розмови про українську автономію неможливі, й навіть вдався до грубих погроз, натискних акцій (заборона скликання Другого Всеукраїнського військового з'їзду), Центральна Рада змушена була зробити кроки, які притаманні справжній владі. 10 червня 1917 р. вона видала Перший Універсал. Крім декларування автономних прагнень ("Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані, вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням — Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті"), в документі прямо говорилося про те, що до скликання Установчих зборів управлінську місію в суспільстві бере на себе Центральна Рада.

Слід сказати, що цей крок Ради виявився вимушеним. Про це йдеться в багатьох тогочасних документах. Так, у доповідній записці Центральної Ради Тимчасовому уряду та Виконавчому

комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів розлого зазначалося: «Українська Центральна Рада як представницький орган, зорганізований українською демократією, досі відогравала, навіть і тепер відограє здержуючу роль, звертаючи рух у зорганізоване русло.

Але вона могла й може це робити тільки до того часу, поки така організація йде в контакт з натуральним розвитком народнього руху. Коли з якоїсь причини вона муситиме припинити, або навіть відмовитися від своєї організаційної діяльності, її знесе стихійний потік.

...Ми беремо на себе сміливість звернути найсерйознішу увагу Тимчасового Правительства, Ради Робітничих і Солдатських Депутатів і всієї демократії на теперішній стан справи й закликаємо піти нам назустріч у здійсненню нашого важкого відповідального завдання — звернення української стихії на такий шлях, котрий не тільки не сприяв би всеростучим національним суперечкам, а навпаки, помагав би організації сил всієї Росії. Ми закликаємо якнайважливіше прислухатись до гомону сеї стихії»².

Витративши ще немало слів для того, щоб якомога вигородити себе в очах офіційного Петрограда, українські лідери, зрештою, переходили до основного: перед загрозою неконтрольованих процесів Центральна Рада прийшла «до твердого переконання, що самотнім правильним виходом з такого стану буде негайне задоволення домагань, котрі українська демократія в особі Української Центральної Ради представляє Тимчасовому Правительству й Раді Робітничих і Солдатських Депутатів і які ми тут коротенько викладаємо:

1) Беручи під увагу однодушне домагання автономії України, виставлені українською демократією, сподіваємося, що Тимчасове Правительство висловить у тім або іншій акті принципіально своє прихильне відношення до сього постуляту»³.

В.Винниченко адекватно оцінював у «Відродженні нації» тогочасну позицію проводу Української революції: «Отже ніякого страхіття ми не домагалися. Ми тільки скромно хотіли, щоб Правительство «в тому чи іншому акті висловило принципіально своє прихильне відношення до сього постуляту» — автономії України. Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви іменно до автономії України ставитеся «прихильно». Не заводьте її зараз, ми готові стільки там треба ждати здійснення цього

постуляту; не вирішуйте навіть його тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що «ви прихильно ставитесь...»⁴.

Стає зрозумілим виправдовувальний, вибачливий (перед Тимчасовим урядом) і тон Універсалу: «...І тепер, народі український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе».

У цих словах і визнання того, що українське суспільство було налаштоване значно радикальніше за свій провід щодо намірів зреалізувати волю нації, оформлену на Українському конгресі 6-8 квітня 1917 р. Маса вимагали невідкладних заходів у справі українізації армії, засудило великодержавну поведінку Тимчасового уряду щодо українських ініціатив, зажадало припинення безплідних спроб домовитися з офіційним Петроградом, пропонувало Центральній Раді взяти на себе управлінські функції.

Незважаючи на те, що Центральна Рада, створений нею виконавчий орган — Генеральний Секретаріат і надалі вели себе дуже помірковано, обережно, діяли з оглядкою, авторитет у влади, що оформлялася явочним шляхом, був дуже високим. Виявами широкомасштабної підтримки власної влади були численні листи, телеграми, які щоденно надходили до Центральної Ради, резолюції численних зборів, мітингів, які проводилися повсюдно, і обов'язково на почесного голову, обирали керівника Центральної Ради М.Грушевського. В.Винниченко, Голова Генерального Секретаріату, назвав такий феномен правління, свій уряд — морально-правовою владою. «Це не було міністерство в звичайному розумінню, — наполягав він. — ...Але це була Рада Міністрів для української, свідомої, організованої демократії. Це був Уряд для тих, хто почував над собою примус законів духу, а не законів фізичної сили. Це був ідеальний уряд, прообраз тих Урядів, які колись матиме людськість, коли позбавиться від усіх засобів насильства й грубого злочинного примусу. Основою його була добра воля, довіря й спільна мета тих, хто визнавав його.

...Це був, здається, перший і єдиний у всій історії людськості Уряд, який повстав без насильства, без примусу, без усяких органів і засобів урядування, але який був справжнім Правительством з великою моральною силою, з неписаними, необставленими тюремю, нагайом і жандармом законами»⁵.

Щоправда, той же таки В. Винниченко не раз згадував і про вади, складності роботи українського уряду, жалівся на відсутність у нього реальних важелів впливу на суспільство, брак коштів, інших матеріальних чинників.

Однак, безумовно, зовсім не це було головною проблемою для нової влади. Заявивши про народоправні стратегічні плани, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат чи то не збиралися, чи то не могли організувати на відповідні дії політично активні елементи суспільства й ефективно просуватися до поставленої мети.

Та все ж В. Винниченко був правий, маючи на увазі справді широку й високу довіру до української влади, по-суті, легітимізованої внаслідок переговорів делегації Тимчасового уряду з представниками Центральної Ради наприкінці червня прийняттям спеціальної постанови уряду з українського питання 3 липня 1917 р.

Однак слід визнати, що авторитет української влади ґрунтувався не стільки на конкретних справах, скільки на сподіваннях, що оголошений нею курс буде реалізованим.

Маси готові були рішуче підтримувати Центральну Раду, Генеральний Секретаріат і виступити на їх оборону від свавілля Тимчасового уряду, коли останній видав вкрай антиукраїнську, образливу інструкцію 4 серпня. Однак, замість того, щоб спертися на масове невдоволення діями Петрограда, українські лідери шукали шляхи до відступу, переживши при цьому урядову кризу ще офіційно незатвердженого Генерального Секретаріату й умовивши М. Грушевського не залишати головування в Раді (він звернувся з відповідною заявою про звільнення).

Можливо, тоді українство вперше з такою силою й наочністю переконалося в невідповідності своєї влади викликам часу. Безперечно, дедалі виразніше проступала тактика зволікань щодо практично всіх нагальних питань моменту: земельного, припинення війни, українізації армії та ін.

Тому прихід до влади більшовиків не викликав скільки-небудь істотних протестів, тим більше — активної протидії в народних низах. Лояльно, а то й з підтримкою, зустрічалося взяття влади на місцях Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів. А проголошення Третім Універсалом Української Народної Республіки, навпаки, не викликало очікуваного масового ентузіазму, що приголомшило керівництво Центральної Ради. Втім, посилену апеляцію Універсалу до чинників, які знаходилися поза межами України — «країв і областей», які б

підтримали ініціативу Центральної Ради щодо творення з Києва нової російської федерації, також видається логічним тлумачити як невіру в потенції власного народу, як ставку на те, що влада Центральної Ради знайде підтримку десь зовні, а не у власному, українському суспільстві⁶. Подальша ж поведінка Генерального Секретаріату, особливо недолугі інструкції щодо відкладення до кращих часів («на потім») реалізації положень Універсалу про ліквідацію поміщицького землеволодіння, каральні акції на захист поміщиків, передусім — польських, на Правобережжі, в яких селяни зважилися захоплювати землю на підставі «Декрету про землю» II Всеросійського з'їзду Рад, зовсім підірвали авторитет української влади. То ж і зовні активніша за попередній період українізація армії виливалася здебільшого у банальний обман: приїзд додому українських вояків, щоб насправді встигнути взяти участь у поділі землі, як виявлялося, всупереч рідній, українській владі.

Ситуація для Центральної Ради й Генерального Секретаріату стала безнадійною з початком наступу червоних на Київ. Боронити українську владу ніхто не бажав, і вона вдалася до вельми сумнівного використання зовнішнього чинника — запрошення в Україну австро-німецьких окупантів. Як відомо, це ніскільки не допомогло. А брутальний розгін Центральної Ради не викликав народної протидії.

То ж яким би привабливим не здавався б республікансько-демократичний лад, запропонований, виборюваний, зрештою навіть уконститутований, українською владою, він виявився практично не життєспроможним, бо вона (влада) не запропонувала ефективної політики, яка відповідала б корінним інтересам українства. При цьому важко стверджувати, що такий результат був зумовлений значним політичним досвідом, рівнем політичної вихованості й розвинутості суспільства. Для цього історія просто не відвела часу. Тут, швидше, йшлося про реакцію, умовно говорячи, на генно-рефлекторному, чуттєвому, та все ж прагматичному рівні.

Ще більшою мірою подібний висновок напрошується, коли йдеться про ставлення суспільства до влади гетьмана П. Скоропадського.

Буквально за два тижні після державного перевороту 29 квітня 1918 р. абсолютно більша його частина опинилася в протилежному від влади таборі. Маються на увазі рішення селянського, робітничого з'їздів, з'їздів УСДРП й УПСР, численних інших

форумів, формування Українського національно-державного союзу. Це було майже тотальне несприйняття авторитарно-монархічної влади, спроба повернення до дореволюційних (ще до лютневих) порядків.

Ще більше протистояння влади і суспільства уособилося в загальній стихійній повстанській боротьбі селянства, страйкових акціях пролетарів, усвідомленні керівництвом українських партій необхідності повалення гетьманату.

І 1918 рік яскраво продемонстрував, що за наявності реальних альтернатив — республікансько-демократичної та авторитарно-монархічної, українське суспільство чітко, безкомпромісно й усвідомлено стало на бік першої моделі суспільного розвитку, пов'язуючи своє майбутнє з силами, які вже один раз виявилися навіть не на висоті становища. Та все ж республікансько-демократична влада видавалася перспективнішою порівняно з ненависним, антинародним режимом гетьманату.

Однак і «друге пришествя» до влади республікансько-демократичного табору виявилось безталанним. Владу роз'їдали, розривали зсередини внутрішні суперечності. Зіткнулися два протилежні устремління: 1) очолюване В.Винниченком прагнення максимально наблизитися до народних і національних інтересів, започаткувавши Республіку трудового народу на базі трудових рад, і 2) орієнтація С.Петлюри на силу багнета (режим отаманщини)⁷.

Другий варіант виявився неприйнятним для українства. І оскільки для реалізації першого варіанту і його прибічників сил було недостатньо, маси опинилися у вкрай непростій ситуації: ні до кого було хилитися, ні на кого сподіватися, навіть ні в кого вірити. Мова, звісно про варіанти, моделі української влади. І народні низи неухильно еволюціонували в бік визнання переваг радянської влади, політики, що її проводили більшовики. Не останню роль тут відігравало й те, що інші сили (білі, австро-німецькі окупанти, різні інтервенти — антантські, польські) несли, по суті, поновлення все тих же дореволюційних (до лютневих) порядків. То ж полівіння українських мас було зовсім не випадковістю, а детерміновано набутим у часи революції власним досвідом, пошуком тієї влади, яка б гарантувала забезпечення народних інтересів і прагнень.

Переконалим унаочненням глибинних суспільних тенденцій стало практичне згорання роботи і втрата членів українськими партіями, котрі починали національно-визвольну революцію:

УСДРП й УПСР. Значна їх частина з розвитком революційних процесів сприйняла комуністичну ідеологію, визнала (хоч і не беззастережно) радянську владу. Утворивши дві партії — Українську комуністичну партію (боротьбистів) і Українську комуністичну партію, делегувавши своїх представників до уряду й органів місцевої влади, обидві партії взяли на себе відповідальність за долю народу, нації. І в їх виборі проглядається не випадковість, не стільки суб'єктивна поведінка партійних лідерів, а й значною мірою об'єктивна зумовленість, пошук відповідності дій влади нагальним потребам прогресивного поступу нації, народу.

Вищевикладене, звісно, лише загальна схема, яка може й повинна бути наповнена наявною досить широкою аргументацією (у певних проявах і такою, що допускає неоднозначність оцінок і тлумачень). Та головний висновок, гадається, незаперечний. Досвід формування й функціонування української влади в 1917–1920 рр. переконливо свідчить, що суспільству зовсім не байдуже, яка модель управління пропонується владою й наскільки ефективно вона реалізується. Воно (суспільство) не готове довго чекати здійснення обіцяних проектів і програм, причому таких, які відповідають корінним інтересам більшості народу. В протилежному разі розраховувати на розуміння, масову підтримку — просто марно. А без того неможлива ніяка надійна, оптимістична перспектива.

¹ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 215.

² Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. — Київ-Відень, 1920. — С. 161-162.

³ Там само. — С. 163-164.

⁴ Там само. — С. 166.

⁵ Винниченко В. Назв. праця. — С. 226-227.

⁶ Детальніше див.: Солдатенко В. Ф. Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії // Український історичний журнал. — 2003. — № 4. — С. 3-10.

⁷ Детальніше див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 625-767; Його ж. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. — К., 2005. — С. 95-125.

Володимир Кривошея

ЕВОЛЮЦІЯ ВЛАДНИХ ІНСТИТУТІВ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Одним із головних питань історії політичних інститутів є генеза і періодизація існування владних структур. Стосовно генези більшість вчених дотримуються точки зору, що владні інституції гетьмансько-козацької держави мають пряме коріння в попередньому періоді. Виборність і призначення на керівні посади — один із головних політичних процесів, якому в історіографії надавалося і надається значна увага. Стосовно ж періодизації незаперечним є лише те, що протягом 1764–1783 рр. вони втрачали свої позиції.

Системоутворюючим елементом термінології є гетьман, тобто старший над Військом Запорозьким. В. Смолій і В. Степанков вважають гетьманське начало потенційно монархічним¹. У зв'язку з цим зазначимо, що інститут гетьманства мав як монархічні, так і республіканські потенції. Як перші, так і другі були поступово втрачені. З 135 років існування Гетьманщини гетьман стояв на чолі держави 100 років, при цьому існували періоди двовладдя (1663–1668, 1669–1674) і неповноти влади (1738–1734), (1750–1764). Останнє обрання гетьмана на козацькій раді козаками відбулося 1687 р.

Другим за важливістю терміном є генеральна чи як вона називалася на початковому етапі, військова старшина, яка становила уряд гетьманської держави. У його підпорядкуванні була Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Генеральна військова артилерія, Генеральна військова музика, що становили головні інституції центрального урядового апарату. Наприкінці XVIII ст. його функції перейшли до Малоросійської колегії, яку утворювали Генеральний суд, Канцелярія Малоросійського скарбу, Генеральна Малоросійська рахункова канцелярія, Канцелярія Генеральної артилерії, Комісія військових судів.

Генеральний обозний керував Генеральною військовою артилерією (ГВА), роботу якої організовували осавули, писарі, хорунжі, отамани, дещо пізніше — значкові товариші ГВА.

В 20-х роках XVIII ст. до ГВА належали 15 армашів, 7 пушкарів та три ремісники (коваль, коновал, стельмах).

Релігійно — духовні функції у козацькому війську виконував гетьманський капелан. Під час бойових походів згадуються полкові походні священики. Вищеназвані священицькі посади у Війську Запорозькому не входили до старшинської ієрархії, але мали значний ідейний вплив. Час їх введення невідомий, але перші з них відомі за гетьманування Самойловича, а другі — в 30-ті рр. XVIII ст.

Про генерального суддю за гетьмана Мазепи відомо, що його призначали наказним гетьманом², а при Скоропадському — «отнюдь не было правосудия чрез судию Ивана Чарныша и через его крайный непорядок канцелярский, что и ныне исправки учинить негде»³. Нище у судовій ієрархії був писар суду генерального. Є згадки про те, що в походах існувала посада наказного писаря суду генерального.

До водночасного обрання гетьманів на Лівобережжі і Правобережжі в козацькій державі було два генеральні писарі — один для лівобережних, а інший для правобережних козаків. Реєнти, старші військові канцеляристи, військові канцеляристи (XVIII ст.), підписки (XVII ст.) працювали у Генеральній Військовій Канцелярії (ГВК)⁴. Реєнт ГВК В.Кочубей був спочатку писарем судів генеральних, потім став генеральним писарем⁵, реєнтський уряд займав і Пилип Орлик⁶. Уряд старшого військового канцеляриста спочатку називався старшим гетьманським підписком і ним за Б.Хмельницького був Іван Груша⁷, пізніше згадується гетьманський перший підписок (1658) Григорій Борисов.

Військові канцеляристи мали привілейоване становище, їх родини звільняли від постоїв та повинностей, а самих за заслуги брали під гетьманську протекцію. Ще у 1702 р. маємо згадку про підписку судового Федора Черняховського. Пізніше ця категорія службовців іменувалася військовими канцеляристами Генерального військового суду.

Територіально Гетьманщина поділялася на полки⁸. Ті ж, у свою чергу, були козацькими і охочими, останні поділялися на компанійські і сердюцькі. Перед 1648 р. в Україні існувало шість козацьких полків: чотири сформувалися навколо старовинних оборонних замків, які стали центрами староств — Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, два ж останні — навколо стосовно молодих осад Переяслава (на Лівобережжі, східний рубіж)

і Чигирин (південний рубіж). Різке збільшення полків розпочалося з початком Української національної революції. За підрахунками В. Панащенко, у «Літописі Самовидця» їх зафіксовано 26, у літописі Граб'янки — 34, у І. Крип'якевича — 36⁹. Полк складався з сотень, які, відповідно, розподілялися на територіальні курені, крім того зберігались і курені сотницькі, тобто особисті курені сотника.

Усю владу на місцях тримали полковники, які були повними і наказними. На початковому етапі вони обиралися на загальнополковій раді, потім — на старшинській, пізніше — призначалися (гетьманом, царем, Сенатом). З метою забезпечення виконання своїх обов'язків полковники мали спеціальні особисті підрозділи, до яких, насамперед, слід віднести дворовий курінь, курінь чи два стрілецькі, а також курінь чи корогву дворянську. Крім того, полкова старшина мала свої особисті курені. Такі формування виконували як охорону, так і функції зв'язку. Цікавий матеріал надає реєстр полку Миргородського (1711 р.). Згідно з його даними полковий обозний мав курінь з 26 козаків, суддя — 8 козаків, осавули — 18 і 22 козаків, об'єднаний курінь двох хорунжих налічували 17 козаків¹⁰. Привертає увагу той факт, що серед курінчиків полкової старшини перебували діти козацької старшини, яка раніше посідала цей же уряд. Це засвідчує, що курені полкових старшин, з одного боку, зберігали досвід попередників, а з іншого — були школою підготовки майбутніх осавулів, хорунжих, писарів. Куріні полкової старшини були своєрідною формою навчання, сутність якої пізніше перейшла до полкових канцелярій.

В управлінні сотнями полковнику допомагала полкова старшина. Іноді крім повної полкової старшини згадані і наказна (тобто тимчасово призначена полковником, а не обрана). Обозні полкові організували через свої особисті курені постачання, а через полкову артилерію (осавул, отаман, хорунжий, іноді писар полкової артилерії) вогневе забезпечення дій полку. Обозні фіксуються у полковому управлінні з часів гетьманства Богдана Хмельницького.

Полкова військова музика згадується з XVII ст. За реєстром 1732 р. у Переяславському полку музику складали 8 козаків¹¹. Цікаво, що їх прізвища відповідали фаху: Іван Сурмач, Матяш Сурмач, Степан Сурмач.

До керівників полкової артилерії зараховувалися осавул, отаман, хорунжий, писар. Уряд полкового осавула артилерійського

Стародубського полку спадково займали рід Прямиць. Так, Филимон Прямиця тривалий час очолював полкову артилерію за гетьмана Самойловича, а після його смерті уряд зайняв його син Кіндрат. 1729 р. у цьому ж полку відомий артилерійський отаман Григорій Яхонов. 1690 р. є згадка про хорунжого гарматного стародубського Колоса. Михайло Груднецький розпочав службу писарем при державних овечих заводах в 1740 р. У 1745 р. став сотенним писарем монастирищанським, в 1749 р. — полковим канцеляристом, в 1754 р. — хорунжим полкової артилерії Прилуцького полку, у 1762 р. знову повернувся на посаду полкового канцеляриста¹².

1726 р. була визначена кількість (за штатом) полкових і сотенних служителів: литаврщиків — 10 (по одному в полк), трубачів — 20, гармашів — 20, римарів — 10, теслярів — 10, ковалів — 10, слюсарів — 10, полкових сторожів — 10, ратушних писарів — 125, городничих — 125, сотенних осавульців — 320, сторожів сотенних — 230¹³. Згідно з ревізією 1732 р. в переяславській полковій артилерії було 26 служителів: осавул, хорунжий, 10 пушкарів, 10 гармашів, 1 артилерійський стельмах, 1 артилерійський коваль, 1 артилерійський римар, 1 артилерійський коновал¹⁴. До складу обозу зараховувався також полковий цирульник, який виконував функції як лікаря, так і цирульника¹⁵.

З розширенням території і адміністративно-територіальним поділом козацько-гетьманської держави судові функції були частково делеговані на місця і утворено полкові суди. Полковий суддя, а дещо пізніше разом з ним писар полкового суду здійснювали різноманітні правничі функції. Маємо згадку і про наявність вакансових полкових суддів.

Полковий писар разом зі старшим полковим канцеляристом очолював полкову канцелярію, у якій здійснювалася підготовка полкових канцеляристів (у другій половині XVIII ст. головного резерву значкових товаришів). Старший полковий канцелярист чернігівської канцелярії Федір Якубинський отримав чин військового товариша¹⁶. Старший полковий канцелярист Переяславської полкової канцелярії Григорій Кордишевський розпочав службу з 1762 р. полковим канцеляристом, в 1773 р. отримав чин значкового, а в 1781 р. — військового товариша. Час виникнення полкових канцелярій вимагає додаткового вивчення.

Полковими канцеляристами ставали діти старшин і священників, а щоб пройти вишкіл, там вони спочатку рахувалися копії-

їстами і підканцеляристами, лише згодом ставали полковими канцеляристами.

Полкові осавули виконували функції заступника командира полку з бойової підготовки. Їх, у більшості випадків, було двоє: перший і другий (у другій половині XVII ст. називався підосавулом). Яків Крупенський став чернігівським полковим осавулом з сотників¹⁷, Федір Пилипенко — полковим осавулом переяславським з військових канцеляристів, а Олександр Іваненко — з військових товаришів¹⁸. Полкові осавули прилуцькі Микита Умен і Яків Яновський попередньо були полковим хорунжим і військовим канцеляристом, відповідно¹⁹.

Полкові хорунжі, крім основної функції забезпечення використання полкової корогви і значка (другий полковий хорунжий у другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. називався прапорщиком), були також старшинами для особливих доручень при полковнику.

Сотники, також як і полковники, були повними, наказними і вакансовими. Звернемо увагу на той факт, що у першій половині XVIII ст. наказні сотники зустрічаються як постійний, так і як тимчасовий уряд. Старшини, які отримали універсал на звання (а не на уряд) сотника, але не мали призначення у конкретну сотню, чекали своєї черги і називалися вакансовими.

Значне військове товариство не входило до урядової старшини, але наш інтерес до нього ґрунтується на тому, що його становили козацькі старшини відставлені від урядів полковників, сотників, іноді полкових старшин і отаманів полкових міст. Ця категорія існувала у другій половині XVII, а її залишки — у першому і другому десятиріччі XVIII ст. Відставлені від попередніх урядів представники значного (у Війську Запорозькому) товариства у той час мали вагомий вплив на прийняття рішень. Вони будь-якої хвилини могли знову очолити полк чи сотню, правити будь-який інший старшинський уряд. Так, Захар Шийкевич був наказним суддею генеральним (1695)²⁰, ще 29 жовтня 1702 р. зустрічається як значний військовий товариш. Значного військового товариша Івана Левенця 20 листопада 1711 р. гетьман взяв під свою протекцію. Наявність цієї категорії засвідчувала республіканські традиції, коли «славетні» у Війську товариші, нарівні з діючою старшиною, могли впливати на гетьмана, події у полку.

Військове товариство (товариші Війська Запорозького) становили заслужені козаки, насамперед ті, хто побував на урядах

полкових старшин, сотників, сотенної старшини²¹. Задля забезпечення деяких родин гетьманською опікою і захистом, гетьмани (розпочинаючи з Самойловича (1685 р.) брали їх представників під головний військовий знак — бунчук²². Бунчукове товариство, яке почало складатися, існувало поруч із значним військовим товариством, але, на відміну від нього, було явищем, народженим не традиціями Війська Запорозького, а інституцією гетьманської влади. Поступово, ліквідовуючи залишки республіканізму у організації війська, гетьмани (насамперед І. Скоропадський) заміняють значне військове товариство бунчуковим, військовим і значковим товариствами. Колишні значні військові товариші (хто ще залишався живим у 1710 — 1720 рр.) залежно від ласки гетьмана отримували чин бунчукового чи військового, чи значкового товариша. Як перехідні форми зустрічаються значні бунчукові товариші, значні військові канцеляристи. Так, ще у 1723 р. Василь Полуницький іменувався значним бунчуковим товаришем, а Василь Томара — навіть у 1729 р.²³. Іноді такі родини бралася під гетьманську протекцію.

Бунчукові товариші з першостатейних братів, дітей і онуків гетьманських, генеральної старшини і полковників на службу ходили при гетьманах і завжди лише у гетьманській диспозиції і були лише судом вищої інстанції (тобто ГВС), служачи без винагороди. Бунчукові товариші дозволяли собі вести суперечки навіть з генеральною старшиною, як це було в 1727 — 1731 р. між бунчуковим товаришем Іваном Рашевським і генеральним обозним Яковом Лизогубом за с. Осняки.

Час виникнення значкового товариства ще не став предметом спеціального дослідження. Зазначимо лише, що значкове товариство, поруч з бунчуковим, утверджувалося на місце військового і полкового товариства XVII ст. Товариш полку став значковим товаришем, інтенсивно цей процес відбувся протягом 90-х рр. XVII ст. — 20-х рр. XVIII ст. В полках існували курені значного товариства на чолі з отаманом.

По господарській частині шлях у значкові товариші пролягав так: Петро Шаркевич на початку 20-х рр. XVIII ст. був управителем стародубського полковника, потім старостою гетьманської рангової Ропської волості, отримав чин значкового товариша. З міщанського середовища вийшов Леонтій Сергієнко, який у 1757 р. став полковим канцеляристом, а у 1774 р. — значковим товаришем Прилуцького полку²⁴. Козак Корній Шуєнко козакував

на Запоріжжі з 1738 по 1762 р., а у 1763 р. став значковим товаришем Прилуцького полку²⁵.

Городовий отаман полкового міста мав особливий неформальний статус. На початковому етапі досить часто його займали полковники, які втратили пірнач. Пізніше вплив цього уряду послаблювався. Сотенна старшина здійснювала керівництво сотнею. До неї належали отаман (який називався спочатку городовий, потім — сотенний), писар, осавул, хорунжий. Ця категорія формувалася з рядових козаків, іноді на посаду отамана претендували військові канцеляристи, на посаду писаря сотенного — полкові канцеляристи. В 20-ті рр. XVIII ст. (і, вірогідно, раніше) функції сотенних писарів поєднували ратушні писарі.

Порівняльний аналіз різних полків дає змогу стверджувати, що сотенна старшина формувалася однотипно весь період існування. З 16 сотенних отаманів Чернігівського полку у 1779 р. з козаків було лише 3, з сотенних писарів — 5, з інших сотенних старшин — 1, з сотенних осавулів — 1, з полкових канцеляристів — 2, з канцеляристів чернігівського городського суду — 2²⁶. З цих же посад сотенними отаманами ставали в Переяславському полку. Так, з козаків отаманами стали Федір Горкуша в Барішівській сотні та Іван Золотуха. В 1-й полковій сотні з полкового канцеляриста отаманом 2-ї полкової сотні став Яків Михайловський, з сотенних хорунжих Іван Гоярин (3-тя полкова сотня) і Григорій Савенко (Терехтемирівська сотня), з сотенного осавула Семен Леонтович (Вороньківська сотня). Досить рідко сотенними отаманами за посадою призначалися значкові товариші.

Сотенними писарями ставали полкові і сотенні канцеляристи, сотенні хорунжі, канцеляристи городських судів, діти священників²⁷. У другій половині XVIII ст. у деяких великих сотнях була введена така категорія службовців, як сотенні канцеляристи.

Сотенними осавулами іноді ставали з сотенних хорунжих, але у більшості випадків з виборних козаків. Сотенними хорунжими з виборних козаків. Хорунжий міг стати осавулом, писарем чи навіть сотником, іноді цей уряд ставав спадковим.

Старшина, яка йшла у відставку (абшит) отримувала звання зазвичай на один ранг вище. Абшитована старшина з'являється з другої чверті XVIII ст., у чому це є відзеркаленням практики російського чиновництва. Під впливом «Табеля о рангах» в Україні поруч з урядами вводяться звання. Так, надавалися

звання (а не посади) сотників, полкових хорунжих, осавулів, писарів, обозних, полковників, при чому як у військових, так і у статських справах. Так, вийти значних міст отримували чин бунчукового товариша, а бурмістри чи лавники — військових. Низовою військовою одиницею був курінь на чолі з курінним отаманом, який протягом XVII — XVIII ст. як одиниця управління суттєвих змін не мав.

Постановка питання про еволюцію козацьких владних інституцій дає змогу простежити зміни, які відбувалися на «верхах» владної ієрархії швидше, а «низи» були більш консервативними.

¹ Смолій В, Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 22.

² Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1930. — Т. 8. — С. 155.

³ Там само. — С. 156.

⁴ Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 252 — 276.

⁵ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини. — С. 190.

⁶ Там само. — С. 190.

⁷ Там само. — С. 189.

⁸ Василенко М. П. Територія України XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіку Д. І. Багалію. — К., 1927. — Т. 1. — С. 112 — 132.

⁹ Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). — К., 1997. — С. 36.

¹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 102. — Оп. 2. — Спр. 101. — Арк. 2.

¹¹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19365. — Арк. 2.

¹² ІР НБУ. — Ф. I. — № 59061. — Арк. 7.

¹³ Там само. — Ф. VIII. — № 238. — Арк. 21.

¹⁴ ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19365. — Арк. 7.

¹⁵ Там само. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 147.

¹⁶ ІР НБУ. — Ф. I. — № 58238. — Арк. 5.

¹⁷ Там само. — № 53252 а — 53377. — Арк. 8.

¹⁸ Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Иваненки // Русский архив. — 1875. — Т. 3. — С. 297.

¹⁹ ІР НБУ. — Ф. I. — № 59061. — Арк. 1.

²⁰ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини. — С. 155.

²¹ Панашенко В. Військові товариші // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 166 — 174.

²² Панашенко В. Бунчукові товариші // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 24 — 40.

²³ ІР НБУ. — Ф. 61. — № 1153 — 1176. — Арк. 1.

²⁴ Там само. — Ф. І. — № 59061. — Арк. 8.

²⁵ Там само. — Арк. 7 зв.

²⁶ Там само. — № 58238. — Арк. 17 — 21.

²⁷ Там само. — Арк. 21 — 26.

Сергій Полтавець

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ТА ЇЇ
ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА ПОЧАТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ**

Проблеми поширення, впливу гетьманської влади та її взаємовідносини з українським суспільством у середині XVII століття тією чи іншою мірою знаходили своє відображення в політологічних, філософських та історичних дослідженнях, починаючи з козацьких літописів і до наших днів. Серед них слід назвати праці О. Апанович, В. Борисенка, С. Величенка, В. Голобуцького, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Д. Донцова, Я. Качмарчика, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, Л. Кубалі, Ю. Левенця, В. Липинського, Т. Мацьківа, Ю. Мицика, О. Оглоблина, Л. Окиншевича, С. Плохія, В. Потульницького, П. Саса, Ф. Сисина, В. Солдатенка, В. Смоля, В. Степанкова, О. Субтельного, О. Толочка, П. Толочка, Я. Федорука, І. Шевченка, Ф. Шевченка, Н. Яковенко, А. Яковліва та інших, в яких чимало зроблено для дослідження еволюції владних повноважень в Україні в цю складну, неоднозначну, суперечливу добу.

Досліджуючи нашу політичну історію в періоді, який називають Українською національною революцією середини XVII століття, спадає на думку з яких причин Б. Хмельницький поступово, наполегливо, а час від часу жорстко та жорстко домагався встановлення в тогочасній Україні монархічної форми правління?

Богдан Хмельницький, очевидно, належав до тих політичних діячів, які не мали змоги займатися теорією політики, а діяли, як сказав би К. Поппер, ситуаційно, особливо якщо врахувати безперервну війну та постійні, часто кардинальні зміни внутрішнього і зовнішнього становища Української держави. Тому згідно з екзистенціальною методологією, яка виходить з того, що існування не приховує від нас нічого більш суттєвого і існування передує сутності, ми повинні досліджувати перш за все те, що саме було, а вже потім переходити до оцінок. Як зауважує Ю. Мицик, а ще раніше Л. Кубаля, основним методологічним підходом

до дослідження зазначеної проблеми має бути сам факт існування держави, створеної Б. Хмельницьким, його реальна політика.

На думку В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика, ігнорування або недооцінка політичної свідомості, політичної думки та державотворчих тенденцій у свідомості українського козацтва та шляхти, а тим більше Б. Хмельницького, веде до значних похибок та неточних висновків. Тут мається на увазі трактування браку джерел, а також відсутність або неповноцінність політичних концепцій, нерозрізненість стратегічних і тактичних цілей Б. Хмельницького, сприймання його дипломатичної гри за чисту монету.

Важко уявити, що Б. Хмельницький разом зі своїми соратниками, піднімаючи на повстання козацький стан і маси українського народу, не мав уявлення про цілі боротьби та шляхи їх досягнення. В 1648 р. Б. Хмельницькому було близько 53 років. Отже, за плечима лишилося ціле життя, сповнене бурхливих подій, які сформували його особистість, виробили соціально-політичні погляди, озброїли воєнним досвідом.

Складним і багато в чому дискусійним залишається питання про сутність та етапи формування у Б. Хмельницького національної політичної ідеї та української державної програми. Найбільшу увагу цій проблемі приділили В. Смолій та В. Степанков. Вони вважають, що гетьман та його соратники, розпочавши підготовку повстання з 1646 р., на початковому етапі революції (січень — травень 1648 р.) не висували програми боротьби за незалежність України, а спромоглися сформулювати лише ідею політичної автономії для козацької України, основні положення якої включали: поновити козакам давні права і вольності; усунути з полків полковників та інших старшин «ляхів», щоб при владі були «лише з їх народу»; дозволити козакам вчинити морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та України й скасувати тут «управління Речі Посполитої»¹. Програма вимог, яку Б. Хмельницький передав полоненому М. Потоцькому для польського уряду, передбачала створення по Білу Церкву та Умань удільної, з визначеними кордонами, держави; скасування прав воевод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю». Так уперше, на думку В. Смолія та В. Степанкова, в українській суспільно-політичній думці було сформульовано ідею необхідності витворення, хоча й на обмеженій території, автономної козацької, а по суті, української національної

держави². Ця ідея певною мірою була присутня ще в програмах Й. Верещинського та С. Наливайка.

Проте вони вважають, що немає достатніх підстав стверджувати, що програма про визнання Річчю Посполитою державно-політичного статусу козацької України являла собою ідею створення української держави як спадкоємниці Київської Русі і передбачала поновлення ідеї українського монархізму. Гетьман, як і переважна більшість старшини і козаків, і далі вважав Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем, із зміцненням влади якого пов'язував реалізацію своїх планів. Тобто, протягом березня-травня лише формується автономістська ідея. На їх думку, національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва ще не «доросла» до сприйняття навіть ідеї козацького автономізму, вони виступали лише за поновлення станових прав і привілеїв, збільшення кількості козацького реєстру тощо³.

Тут слід звернути увагу на справедливую точку зору В. Смолія та В. Степанкова, що ця програма і вимоги були саме «оприлюднені» і що це жодною мірою не означає, що вони не були вироблені задовго до повстання і не були підтримані козацькою старшиною та шляхтою. В цьому плані І. Крип'якевич, незважаючи на фрагментарність джерельної бази, довів, що, окрім мінімальних конкретних вимог до уряду Речі Посполитої, Б. Хмельницький уже в перших своїх виступах ставив значно далекосяжнішу мету: захист «вольностей» і православної віри⁴. Р. Млиновецький зауважує, що ідеї, які так чи інакше революція випикує на своїх прапорах, і цілі, до яких прагне, завжди дозрівають раніше, а не з'являються раптово. Те, що ідеї відновлення державності не висував гетьман у першому періоді, могло бути продиктоване міркуванням політика і стратега⁵. М. Грушевський, незважаючи на далеко не завжди об'єктивну критику діяльності гетьмана, все ж зауважував: «Як відомо всякому обзнайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї»⁶.

В.Смолій та В.Степанков виокремлюють другий етап становлення ідеї української державності у Б. Хмельницького, який вони відносять до кінця 1648 — першої половини 1649 р. На їх думку, гетьман виходив з того, що український народ має право на створення власної держави в етнічних межах свого проживання,

і реалізацію цього права він усвідомлював як основну мету своєї політичної та державної діяльності. 23 лютого він заявив: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і по Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»⁷. Гетьман наголосив на незалежності утвореної держави від влади польського короля. Московському послу Григорію Унковському Б.Хмельницький повідомив: «...а нас Бог від них звільнив — короля ми не обирали і хреста йому не цілували. А вони до нас не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали»⁸. Керуючись ідеєю соборності Української держави, гетьман став розглядати козацьку Україну як спадкоємницю Київської Русі та вимагав визнання її «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі...»⁹.

О. Оглоблин стверджує, що перед козаicinoю постали великі труднощі, оскільки ані практично, ані теоретично вона не була підготовлена належним чином до нової ролі. В процесі формування державно-політичної програми Б. Хмельницького знову починаються змагання концепцій, що виникли ще до революції. Однак, оскільки на той час була зруйнована ідея ягеллонського легітимізму, на передній план висуваються дві основні форми: традиційна стара Руська держава (Князівство Руське) і козацька держава Війська Запорозького¹⁰.

На думку О. Оглоблина, Б. Хмельницький, з одного боку, приймає ідею старої державної традиції княжої України, яка зміцнила б в ньому самопочуття й самоповагу українського монарха — «самодержця руського». Проте слід було врахувати концепцію й нової козацької держави. «Пишні шати княжої України, — писав О. Оглоблин, — були дещо архаїчні й не зовсім зручні для Козацької держави, що виникла внаслідок революційного зриву. Київській великокняжій традиції було затісно в новій українській столиці — козацькому Чигирині з його пуритансько-демократичними звичаями»¹¹.

Можна припустити, що Б. Хмельницький міг погодитися навіть з концепцією ягеллонського легітимізму, але в тому плані, що йшлося про створення Великого князівства Руського в межах основних українських земель, яке б увійшло рівноправною автономною частиною до складу Речі Посполитої нарівні з Польським королівством та Великим Князівством Литовським. Про таку можливість говорять чимало дослідників. Не можна

забувати й того, що Зборівський та Переяславський договори, як і Гадацька угода, не ставили таких завдань. Ідею Великого князівства Руського підтримували Адам Кисіль, Юрій Немирич, Петро Могила, Сильвестр Косів, очевидно, Костянтин Острозький та більшість українських князів, шляхти, міського патриціату та православних ієрархів.

Я. Качмарчик вважає, що під час прийняття рішення про збройний виступ проти Речі Посполитої Б. Хмельницький не будував ще таких далекосяжних планів, в основі яких було б територіальне виділення частини земель Речі Посполитої, повний контроль над якою мав би перейти до рук козацької адміністрації, що перша конкретна політична програма гетьмана та його оточення відбулася тільки у Зборівській угоді 1649 р.¹²

С. Горошко, дійшовши висновку, що «середньовічний рівень мислення Б. Хмельницького відповідав рівню мислення певних верств населення, які вірили в доброго короля...», й така «форма свідомості не дозволяла думати про незалежність, самовладне, окреме правління», характеризує висловлені гетьманом міркування з приводу розбудови Української держави під час переговорів у лютому 1649 р. з посольством А. Кисіля як «п'яну чи напівп'яну маячню»¹³.

На думку С. Макаручука, «одної цитати з запису польського автора (члена польського посольства А. Кисіля львівського підкоморія В. М'яковського) недостатньо, щоб стверджувати, що вже на початку 1649 р. Б. Хмельницький намірився визволяти саме руський народ чи, тим більше, робити державу руського народу... І хоч слова підкоморія нібито возвеличують Хмельницького за його високі національні почуття, брати їх за чисту монету не можна». Дослідник дійшов висновку, що в політиці гетьмана «пріоритет вбагатократ над ідеєю національного визволення всього народу надавався завданню створення станової козацької держави, і зовсім не обов'язково, щоб така держава обіймала всю етнічну територію»¹⁴.

В свою чергу, Я. Федорук цілком справедливо звернувши увагу на складності вивчення політичних поглядів Великого гетьмана, проаналізувавши зміст лютневих переговорів (1649 р.) з посольством А. Кисіля, робить цілком однозначний висновок: «Ця комісія, безперечно, є головною подією в козацько-польських стосунках першої половини 1649 р. Вона показує, наскільки рішучі плани гетьман збирався реалізувати в новій війні, що вже

була неминучою, — визволити етнічні українські території від польського панування. Це стало головною ознакою всієї подальшої політики українського гетьмана до 1657 р.»¹⁵.

Це підтверджують і оцінки сутності політичної програми гетьмана, висловлені представниками панівного стану Речі Посполитої. Так, в одному з листів від 31 січня — 1 лютого 1649 р. (ще до початку переговорів з Б. Хмельницьким) член польського посольства А. М'яковський писав, що гетьман «величається князем Русі та Молдавії, трактує, торгується з Лупулом за наші шкури». Повертаючись після завершення переговорів до Польщі, посла 8 березня звернулися з листом до короля, повідомляючи про наслідки цих переговорів: «Ми використали всі засоби, яких тільки могли придумати заради честі вітчизни, маєстату в.к.м., п.н.м. та підданства вірі, щоб вони (ці способи) могли послужити в ім'я батьківщини. Але ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних (правителів), і через самого себе, що йому вже не про козацтво (йдеться), тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито»¹⁶.

Постає питання якою уявляв собі Богдан Хмельницький майбутню державу. Очевидно, вона уявлялась як певний симбіоз традицій Запорозького Війська та українських державних інституцій Речі Посполитої. Уже І. Крип'якевич у 1957 р. навіть в тогочасних ідеологічних умовах та традиціях радянської історіографії та політичної історії відзначав, що Б. Хмельницький, подібно до інших сучасників, уявляв собі українське феодальне суспільство як тривку організацію, складену з різних груп, різних станів. Він, в основному, орієнтувався на багатих козаків, головним чином з-поміж старшини, дрібних виробників-землевласників, ремісників та людей, які займалися різними промислами, відстоював їх інтереси. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чину раніше перебував, і які маєтності для себе мав, — щоб все було по-давньому», — говорив він Бутурліну¹⁷. «Ми самі між собою будемо пильнувати, і хто козак, той буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде віддавати його царській величності звичайну повинність, як і раніше», — заявляли українські послы в Москві¹⁸. Різні дані досліджень показують, що за природним у країні феодальним ладом в Українській державі Богдана Хмельницького головний тягар податків лежав на плечах «посполитих», тобто селян і міщан¹⁹.

Богдан Хмельницький у своїх політичних поглядах і практичних діях був відвертим і послідовним прихильником авторитаризму, монархізму та противником охлократії та анархії. За його гетьманування вся влада була сконцентрована в руках Великого Гетьмана. Цього вимагали реальні умови боротьби за незалежність та становлення Української держави. Тому зайве говорити про демократичні погляди Хмельницького чи демократизм Української держави ХУІІ ст. Але це зовсім не означало нехтування Б.Хмельницьким основних інтересів всього українського народу.

Хмельницький бачив, що за найменших труднощів чи поразок у боротьбі зі шляхетською Польщею козацька старшина, козаки та повстанці, а особливо «чернь», через свою низьку національну культуру та степову примітивність, як зауважував В.Липинський, ведуть себе за таким сценарієм: розпочинають переговори з поляками, видають ватажків і за рахунок цього домагаються амністії. Не ідеалізував він і демократичних порядків Запорозької Січі, де протягом року могли переобрати десяток кошових. Не був винятком і виступ 1648 р. Низова, дійсно запорозька козащина по Корсунській перемозі не хоче йти далі, «на волость». Скликана тоді гетьманом козацька рада гуде, щоб вертали на Запоріжжя з усією здобиччю, коли не буде миру, і звідти вести переговори з Річчю Посполитою і турками.

У подоланні охлократичних настроїв серед козацтва, а потім всередині Української держави Б. Хмельницький бачив не лише внутрішнє завдання, він розумів, як зауважував В. Липинський, що «здавлення внутрішньої анархії робило існування польської держави на українських землях зайвим і непотрібним, а це було найтяжчим ударом для Польщі»²⁰. Коли б не його «вміння тримати залізною рукою Запорозжя і старшину, не вагаючись, коли того було треба, стинати голови», то «розрухи і чвари серед українців, грізні своїми наслідками»²¹, розпочалися б ще від початку визвольних змагань.

У цьому контексті дослідник відзначає, що «гетьман Війська Запорозького (після 1648 року) — це вже не ватажок, якого вибирають перед походом на шумливій січовій раді козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той поход не вдався»²². На відміну від попередніх років, за Б. Хмельницького вся старшина військова (сотники й полковники) не вибираються юрбою, а «призначаються і змінюються вони самодержавною владою гетьмана і виключно від влади гетьмана залежать»²³.

Навіть Стефан Томашівський, який, на противагу В.Липинському та Р.Млиновецькому, вважає, що ідея української державності плекалася серед запорізької «голоти», визнає Хмельницького «одним з героїв української історії, без огляду на його різні помилки, хиби й невдачі; як ніхто перед ним, і по нім, він умів опанувати розбурхане море українського радикалізму, анархізму, принципіялізму (або все, або нічого) і доктринерства»²⁴.

У справі побороювання анархії та охлократії Б. Хмельницький опирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології. Без «авторитетної релігії і церкви не вдалося б ані Сагайдачному, ані, навіть Великому Богданові зорганізувати ті, напіввробійничі, анархічні, з найрізномірніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагородились, здисциплінувались, ...і в одним духом споєне, одне тіло державно-національне об'єднались»²⁵.

Б.Хмельницький бачив необхідність зміни психологічних, психічних, якщо хочете, настанов, зміни всієї системи цінностей, у тому числі й моральних, тобто «перетворення свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків — сторонників «рівності та свобід» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластія «черні низової» — в слуг і обронців твердого державного ладу...»²⁶.

Водночас із утвердженням національної державної ідеї, відроджується й ідея українського монархізму, носієм якої стає сам Б. Хмельницький. Він прямо чи опосередковано висловлює думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря Української держави (князівства). 23 лютого він без натяків заявив польським послам: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але то мі Бог дав, жем есть единовладцем і самодержцем руським». Наступного дня, говорячи про українські землі, назвав їх «своїм князівством». Коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, наголосив: «Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ моє місто, я пан воєвода київський»²⁷.

У політичній діяльності Богдана Хмельницького простежується наслідування концепції давньоруських князів. Спроба реконструкції харизми влади в гетьманській державі через перетворення виборного гетьманату на спадкову династію та відновлення юрисдикції київського митрополита на всіх «руських

землях» яскраво ілюструє глибоке розуміння державною владою (в особі Хмельницького) історичної перспективи розвитку української нації. Реалізація курсу гетьмана на утворення монархії сприяла б консолідації еліти і суспільства навколо ідеї Української держави. Зі свого боку православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави. Така виважена позиція Хмельницького, підкріплена багатотисячним козацьким військом, підняла престиж України в світі як християнської держави. Українського гетьмана православний світ розглядав як головного оборонця прав народів, поневолених турками.

Б. Хмельницький розумів, що тільки ті держави, в яких існує сильна централізована влада, характеризуються керованістю та прогнозованістю свого розвитку. Тут маємо врахувати той факт, що в середньовічній Європі тільки жорстко централізовані монархії могли бути керованими.

Тільки українська держава у формі спадкової монархії з таким «володарем на час», який матиме могутню волю та залізну руку, зможе протистояти на політичній арені могутнім сусідам: Речі Посполитій, Туреччині, Московщині та іншим. Тільки «єдиновладець і самодержець руський» зможе на рівних розмовляти з турецьким султаном, шведським королем, московським царем. Тільки з українським Гетьманом, а не з ватажком запорізьких козаків, будуть рахуватися володарі сусідніх держав.

Як показало політичне майбутнє, Великий Гетьман був правий. Бо коли досить тривалий час нашої політичної історії, що настав після смерті Б. Хмельницького, справедливо названо «руїною», то пам'ятаймо, що руйнувалося сотні літ тільки те, що він протягом десяти літ збудував.

¹ Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах. — М.: АН СССР, АН УССР, 1954. — Т. 2. — 559 с; Т. 3. — 646 с.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея ХУІІ — ХУІІІ ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — С.25.

³ Там само. — С.30-31.

⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. С.70.

- ⁵ Млиновецький Р. Історія українського народу (нариси політичної історії). — Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1653.- С.23.
- ⁶ Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська Старовина. — 1995. — № 6. — С. 4.
- ⁷ Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах. — Т.2. — С.118.
- ⁸ Там само. — С.152.
- ⁹ Там само. — С.154
- ¹⁰ Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. \ \ Енциклопедія українознавства. Париж — Нью-Йорк, 1949. — Т. 10.- С.19.
- ¹¹ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. — Нью-Йорк, 1957.- С.85
- ¹² Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль — Львів: Місіонер, 1996. — С.102.
- ¹³ Горошко С. Лакований образ Богдана \ \ Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 257.
- ¹⁴ Макарчук С. Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького // Козацькі війни ХУІІ століття. — С. 19 — 20.
- ¹⁵ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 р.). — Львів, 1993. — С.65.
- ¹⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С.156.
- ¹⁷ Акты Юго-Западной России. — К., 1887. — Т. 7. — С.220.
- ¹⁸ Там само. — С.225.
- ¹⁹ Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ, 1957. — № 1.- С. 94.
- ²⁰ Липинський В. Україна на переломі. 1657 — 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХУІІ столітті. — К.: Дніпро, 1997. — С.98.
- ²¹ Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Твори, Архів студії. — Т. 2. — Філадельфія — Пенсільванія. — 1980. — С.154.
- ²² Липинський В. Назв. праця. — С.123.
- ²³ Млиновецький Р. Назв. праця. — С.44.
- ²⁴ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. — Львів: Наукова думка, 1929. — С.25.
- ²⁵ Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк: Булава, 1956. — С.34.
- ²⁶ Липинський В. Назв. праця. — С.120.
- ²⁷ Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах. Т.3. — С.117.

Ганна Редькіна

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТИП «РАДЯНСЬКИЙ УКРАЇНЕЦЬ» ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ В ПОСТРАДЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Період трансформації суспільства в Україні, як і в інших пострадянських державах, триває майже 20 років. З початку 90-х років минулого століття й дотепер в Україні відбуваються більш-менш активні процеси реформ і побудова громадянського суспільства. Найбільш несподіваним підсумком останніх десятиліть у розвитку України є те, що, прагнучи наблизитися до Заходу, вона не спроможна це зробити, ігноруючи свій попередній досвід. Отже, з будь-якого досвіду маємо вилучити те, що може стати корисним для подальшого розвитку. Як відзначає О. Майборода, виховання в населення єдиної національної свідомості було й залишається одним із найважчих питань, що їх доводиться розв'язувати поліетнічним державам. Історія сповнена драматичних зусиль державного керівництва поліетнічних країн призвичаїти свої народи до спільної ідентичності. Одним з грандіозних провалів таких зусиль і була спроба сформувати «нову історичну спільність людей — радянський народ», у різних сегментів якого загально-радянська свідомість домінувала б над етнічною¹. Хоч і невдалий, досвід формування загальнонаціональної свідомості є дуже цінним (насамперед завдяки з'ясуванню і розумінню причин цієї невдачі) для незалежної України, де проявляються ознаки виникнення тенденції до згуртування поліетнічного населення в єдину націю, об'єднану за критерієм спільного громадянства².

Нова «радянська людина» з ще не знаним у світі типом свідомості справді була створена. Тому варто прискіпливіше придивитися до того унікального витвору зрілого соціалізму, на який було витрачено майже ціле ХХ століття, а також розглянути зміни психологічних особливостей «радянської людини» в період посткомуністичної трансформації в Україні. Таке дослідження є, на наш погляд, дуже доречним і досить актуальним у межах теоретико-методологічних проблем та національних завдань політології на сучасному етапі суспільного розвитку.

Означена проблема представлена в численних наукових розвідках таких дослідників, як Є. Головаха, О. Донченко,

О. Майборода, Л. Нагорна, Н. Паніна, М. Пірен, В. Полохало, Ю. Саєнко та ін.

Метою статті є виявлення рис психологічного типу «радянський українець» і здійснення аналізу його еволюції в період посткомуністичної трансформації в Україні.

Для цього потрібно виділити наступні завдання:

1. Визначити особливості психологічного типу «радянська людина» і типові риси української ментальності.

2. Охарактеризувати основні риси психологічного типу «радянський українець».

3. Проаналізувати психосоціальну ситуацію в сучасній Україні.

Отже, актуальні тенденції посткомуністичного розвитку України, як стверджує Є. Головаха, визначають здебільшого ті покоління, які сформувалися в умовах панування комуністичної ідеології. Специфіка соціальних трансформацій в Україні багато в чому визначається формуванням базисного типу особистості в межах «радянського соціуму», який на початку 80-х років минулого століття увійшов у смугу соціально-економічної, а потім і політичної кризи, що стрімко поглиблювалася і зумовила крах радянської держави та створення на її руїнах нових незалежних держав³.

Дослідження особливостей суспільної свідомості показують, що тривалий період панування тоталітарного режиму в країнах колишнього Радянського Союзу призвів до формування у більшості населення уявлення про себе як пасивних суб'єктів, від яких нічого не залежить, несформованими залишилися відповідальність, здатність до рефлексії, критичне сприйняття інформації. За часів існування СРСР на офіційному рівні декларувалася нова історична спільнота — «радянський народ», якому не відомі були національні конфлікти і який забезпечував можливість всім народам проявляти свої національні особливості у повному обсязі (це стверджувалось і в підручниках з історії СРСР, і на шпальтах газет того часу). У радянські роки українців особливо уперто переконували, та й зараз дехто ще стверджує, що відмінностей між росіянами й українцями практично немає, що вони становлять один народ, котрий однаково дивиться на світ.

До парадоксального висновку приходять Г. Делігенський, відзначаючи, що радянський індивідуалізм (в протигагу більшш поверховим судженням про царину колективізму) в якомусь

сенсі був більш тотальним, ніж той, що зрощується «індивідуалістичними» суспільствами Заходу. Але радянський індивідуалізм сторожкий та боязкий, який виключає можливість індивідуальної ініціативи, що приводила б до змін соціальної дійсності. Цей різновид індивідуалізму, який Г.Делігенський називає адапційним, був зорієнтований на пошук оптимальної ніші в системі статусів. Радянський індивідуаліст пристосовувався до правил гри, але був змушений демонструвати свою відданість цим правилам. Крім того, індивідуалізм асоціювався з егоїзмом та носив відчутно негативний відтінок. Радянській ментальності, як зазначає Г.Делігенський, був притаманний державно-патерналістський синдром очікування захисту від всесильної держави, що посилювало безпорадність та безініціативність. У той же час, існувала прірва між державою та пересічним громадянином, яка виявлялася в протиставленні «ми» — «вони». Суттєвим аспектом соціалістичного колективізму була рівність у підлеглих. Норми радянського колективізму виключали як справжню солідарність, так і самостійний захист колективних інтересів: у Радянському Союзі незалежна громадянська діяльність, вільна від контролю з боку влади, була, практично, неможлива⁴. Формувалася ідеологізована людина з ідеологізованою свідомістю, яку згодом назвали «гомо советикус».

У 1991 р. з такою спадщиною український народ почав процес державотворення. Здавалося (і на пострадянському просторі, і на Заході), що все і всі разом і раптом мають перемінитися на краще. Але життя не виправдало цих сподівань. Українська людина кінця ХХ — початку ХХІ століття опинилася у розірваному життєвому просторі з розірваною свідомістю. Розірвано політичний, економічний, соціальний, інтелектуальний, соціокультурний та інформаційний єдиний простір. Свідомість українця самого кінця ХХ століття зазнала потужних ударів від тектонічних глобальних зсувів, які глибокою прірвою розділили його матеріальну, соціальну та духовну сфери життя на «до і після». Трагедія виявилася в тому, що українська людина з радянською свідомістю опинилася в уже не зовсім радянській ситуації, де треба мати особисту волю до життя, власні орієнтири, вміння вибору і особисту відповідальність⁵.

Здобуття Україною незалежності та постановка мети формування в ній громадянського суспільства зумовили появу низки проблем, притаманних молодій державі. Роки, які пройшли

з часів падіння тоталітарного режиму в Україні, бурхливий розвиток ринкових відносин та становлення нових реалій соціально-політичного життя кардинально змінили ситуацію в країні. Нові умови вимагають від громадян інших правил поведінки, змушують їх змінювати свої погляди, настанови, стереотипи.

В останнє десятиліття з'явився новий науковий термін — «культурна травма»⁶, який використовується для характеристики ситуації, коли загальноприйняті зразки поведінки в історичному континуумі натягнуті або стерті, а колишні ідентичності зруйновано. Це означає, що у разі різких політичних або економічних змін велика кількість людей вимушено опиняється у світі з радикально трансформованими соціальними цінностями.

Звичайно, в суспільстві відбулися великі зміни, і перш за все, зміна суспільного устрою. Перехід з радянського суспільства в так зване демократичне спричинив появу розбіжностей в ідеології та цінностях. Зміни, які відбулися у суспільстві, не були осмислені пересічними українцями, тому було втрачено відчуття власної безпеки. Конфлікт між новим і старим зумовив «культурну травму», яка змінила психологічні особливості людей. «Культурна травма» — це парадоксальне явище. Навіть якщо зміни корисні, очікувані та бажані, вони можуть бути травматичними та хворобливими. Травматичні зміни зумовлюють занепокоєння й невпевненість, вони також створюють недовіру як до людей, так і до державних інститутів. З'являється зніяковілість стосовно ідентичності, апатія, безнадійність та песимізм щодо майбутнього, які супроводжуються ностальгічними спогадами про минулі часи.

Коли в життя суспільства приходять будь-яка інновація, негайно включаються консервативні механізми збереження, які чинять опір новому. Психологічний спротив є найсильнішим і найтяжче долається з двох причин. Перша — психічна природа людини надто консервативна, а друга — психологічний фактор присутній у всіх видах спротивів, оскільки ідеологію, методологію, технологію, управління, економіку, соціум усе це творять люди. Врешті-решт, і нам самим, і всім зовнішнім спостерігачам, і співчуваючим треба зрозуміти, що криза у нас перш за все соціально-психологічна⁷.

Слід зазначити, що відсутність корпоративної культури, а також прагнення захищати свої права історично були притаманні нашому народу. З самого початку утворення нації Україна

пішла шляхом створення національної держави, що позбавило українців необхідності асимілювати величезні маси. Це особлива історична стратегія — існувати в балансі з оточуючими. І це позначилося на ментальності народу. Українцям потрібно було, по-перше, вижити як нації, зберігаючи свою ідентичність; по-друге, намагатися здобути автономію. Впродовж багатьох років сформувалися певні риси України як суспільства (О. Донченко): інтровертованість, раціональність соціальної психіки, емоційність національної культури, сенсорність психокультури українського суспільства, інтернальність українського соціуму з переважанням емоційної складової, екзекутивність (жіночість) українського соціального загалу⁸.

Як стверджує О. Донченко, психосоціальна ситуація, що склалася в сучасній Україні, спричинила виникнення масового неврозу «Пуер Етернус» (Вічне Дитя). Невроз «Пуер Етернус» — це такий стан психіки (індивідуальної або колективної), який занадто довго несе в собі підліткові ознаки. Сутність «Пуер Етернус» — це погане самопочуття через актуалізацію материнського комплексу. Актуалізація цього комплексу відбувається в умовах зростання психосоціальних і психоенергетичних вимог середовища до людини, на які вона не здатна відповідати належним чином, відтак почувається все гірше, і, врешті-решт, її психіка задля самозахисту провалюється в безпечне «лоно». На жаль, невроз «Пуер Етернус» в сьогоденній Україні працює на всіх рівнях — соціуму, влади, соціальних структур і, нарешті, людини. Покоління «Пуер Етернус» народжується з надр авторитарного соціуму з переважанням патерналістських цінностей. За допомогою організаційних чинників на радянському просторі легко створювалося «Ми» (навіть там, де ще не було сформоване «Я»). Саме це і стало головним чинником безболісного розпаду спільноти під назвою «радянський народ». Проте конкретна людина в тій спільноті почувалася в психологічному плані захищеною і спокійною. Саме звідси розпочинається дія самоорганізаційних, невидимих, глибинно-психологічних чинників руйнації соціального самопочуття. В основному з причини необхідності щось будувати без фундаменту. Зникли соціальний порядок і логіка життя. Натомість з'явилися екстремальні моделі поведінки та соціальних очікувань. Офіційні політичні події та трансформації проектуються на внутрішню особистісну структуру, стають процесами інтрапсихічними, набувають форми

особистісних уявлень, фантазій і, насамкінець, поведінки. Узагалі в нормальному здоровому суспільстві соціальне самопочуття для людини як соціальної істоти є головним показником і чинником індивідуального самоздійснення⁹. У 1992 р. своїм становищем у тодішньому суспільстві були задоволені 16% українців, а у 2006 — 20,2%. Ці показники дають підстави вважати стан соціального самопочуття українців досить незадовільним¹⁰.

Український політолог В.Полохало відзначає, що соціально-політичним феноменом в Україні є існування «негромадянського суспільства». Вчений вважає також, що так звана «негромадянськість» є самозахисним механізмом особистості «середнього» українця в умовах тотальної вразливості людини та умов, що безперервно погіршуються. Люди зосереджуються на природному прагненні просто вижити та відчувають власну беспорядність та вичерпність можливостей. На жаль, прикметною особливістю типового українця є те, що він, будь-що пристосовуючись до обставин соціополітичного повсякдення, не дуже охоче сприймає нові цінності, які базуються на індивідуальному виборі та персональній відповідальності, особистісних настановах і вартостях. Разом з тим, спостерігаємо феномен масової особистісної прихильності вражаючому самообмеженню в життєвих потребах і такі усталені зразки поведінки, які самі по собі виключають появу громадянської ідентичності, придушують навіть пагони громадянської свідомості. «Середній» українець, за В. Полохало, просто не хоче жити інакше, тобто противитися тій соціальній ролі, яка була нав'язана йому пострадянською владою. Середньому українцю, на думку вченого, притаманна так звана «фобія ще гіршого». Абсентизм та соціальна апатія, звичайно, поглиблюються важкими соціально-економічними умовами, корумпованістю теперішньої влади та «тотальною тінізацією політичного простору України загалом»¹¹.

Покажемо у цьому плані є опитування Інституту соціології НАН України. Найпоширенішими серед громадян України і у 1992 р., і у 2000 р. були такі судження: «Нікому не довіряти найбезпечніше» (46,7% опитаних у 1992 р. і 47,5% у 2006 р.), «Я вважаю, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди» (58,5% і 67,3%, відповідно), «Я думаю, що більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі» (68% і 76,9% відповідно), «Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні» (42,8% і 45% відповідно)¹².

Парадокс полягає в тому, що пересічний український громадянин не вірить владі, не вміє і боїться її контролювати, а водночас розраховує на неї. Низьким є протестний потенціал суспільства: у 1994 р. Індекс Дестабілізаційності Протестного Потенціалу становив 3,2 бала, у 2006 р. — 3,7 бала при «критичній точці» в 4,4 бала¹³. Низьким є і рівень довіри до організацій, які могли б підвищити протестний потенціал у 1995 р. складав 1,9 бала (політичні партії), у 2006 р. — 2,4 бала (політичні партії і благодійні фонди, громадські асоціації й об'єднання)¹⁴.

Є. Головаха відзначає, що таке ставлення до соціального протесту (чітке неприйняття недемократичних і силових акцій, чітке прийняття соціальних дій, які регламентовані законом) цілком демократична риса. Дуже високий рівень стійкості до ксенофобних настроїв, досить високий рівень толерантності (через що відсутні, фактично, будь-які прояви класової, етнічної та інших форм ненависті), психологічний індивідуалізм, властивий українцям — усе це може стати основою для розвитку ліберальних цінностей. Останні, в свою чергу, є основою для демократичних перетворень в їх західному прояві. Вчений визнає, що у нас є і негативні риси, які протилежним чином впливають на становлення демократії: по-перше, в Україні розвинутий соціальний атомізм. Оцей психологічний індивідуалізм має зворотний бік небажання громадян вступати в добровільні організації для захисту своїх прав. В українській свідомості досі присутній патерналізм, тобто уявлення, що вища влада має вирішувати його проблеми. При цьому соціальна активність дуже низька. В Україні немає жорсткої етатистської свідомості та сакралізації держави і влади, але є пасивне ставлення — «а що я можу з нею зробити?». При цьому у людей дуже велике відчуження від влади¹⁵.

Відомі американські психологи Г. Нюнберг, Е. Фромм, К. Хорні підкреслюють неподільний зв'язок між проблемами суспільства і психологічними станами індивіда, констатуючи такий фундаментальний факт: зростання драматичних колізій зовнішнього світу збільшує рівень особистісної амбівалентності. За словами Г. Нюнберга, остання завжди відображає тенденцію відкидати і приймати зовнішній світ¹⁶. Антропологічна криза є сумою соціально-політичної і соціально-психологічної невідповідності механізмів розвитку соціуму і їх розуміння людиною. І саме ця невідповідність, на думку багатьох вчених, формує «катастрофічну свідомість» громадян¹⁷.

Аналіз сучасних літературних джерел та даних соціологічних досліджень приводить до висновку, що в становленні громадянського суспільства та розвитку процесів демократизації (у всякому разі у посттоталітарних країнах) велику роль відіграють психологічні чинники. Психологічний тип «радянський українець» виник внаслідок сплаву рис типового українця і «радянської людини», яка сформувалася за період існування СРСР. Унікальні характеристики цього типу ще потребують подальших вивчень і досліджень.

Не тільки політики й журналісти, а й деякі теоретики переконані, що українська людина посттоталітарного зразка смертельно уражена ностальгією за радянськими часами. То надто спрощена і хибна схема. Справа в тому, що соціально-психологічна сфера людини не витримує довготривалого напруження невизначеністю в кризовій ситуації. Напруження сягає певної критичної точки, і людина жадає бодай будь-якої стабільності. А оскільки модель нової стабільності не сформована, то нічого не залишається, як звертатися до пам'яті. А у пам'яті «західного» і «східного» українця закарбовані різні моделі. Перший ще пам'ятає роль господаря своєї землі та своєї справи, пам'ятає роль вояка проти сталінізму за незалежність України, ще не забути лиха із винищення та депортації українців. У другого у пам'яті переважно залишилися радянські образи: «колхоз», «партбюро», «Москва столиця мира», «Сталин наша слава боевая», «Стаханов», «Даешь пятилетку!», «Догоним і перегоним!» та ін. А обидва прагнуть до стабільності. Кожен до своєї¹⁸.

Розрізненість, відсутність єдності проявлялися і проявляються як на рівні суспільної свідомості, так і свідомості індивідуальної. Ці риси стали елементами національної психології українського народу. Вони автоматично породили інші, не менш негативні риси українців, такі як егоїзм, ізоляціонізм, користоловство у його непривабливій формі. Все це не може не спричинити негативного впливу на національну свідомість українців. Україна розділена на східні та західні регіони і, відповідно, різним є і рівень національної свідомості.

Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1992-2006», у 1992 р. тільки 41,1% респондентів вважали себе, перш за все, громадянами України, тобто менш ніж половина опитаних. У 2006 р. цей показник ледве досяг

половини — 51,6%. У 1992 р. 12,7% опитаних ідентифікували себе з неіснуючою вже державою Радянським Союзом, у 2006 р. — 7,3%¹⁹. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців.

Проведений аналіз особливостей психологічного типу «радянський українець» та його еволюції в пострадянському соціумі дозволяє зробити деякі висновки.

Психологічними особливостями «радянської людини», яка увійшла у смугу посткомуністичних перетворень, стали наступні риси: пасивність, безвідповідальність, некритичність, «адаптаційний» індивідуалізм, патерналізм. Ці особливості вкоренилися в психіці українця завдяки благодатному ґрунту, яким стали певні риси української ментальності. Реформування в перехідному періоді країни внесли певні зміни в психіку перехідних українців.

Психологічний тип «радянський українець» — тип особистості, який сформувався за часів трансформації республіки УРСР в незалежну Україну. Цей психологічний тип несе в собі ознаки «радянської людини» та риси української ментальності, яка формувалася протягом декількох століть. «Радянський українець» — це «радянська людина», що дістала «культурну травму». Серед типових рис «радянського українця» знов зустрічаємо патерналізм, але при цьому бачимо тяжіння до розвитку ліберальних цінностей завдяки високому рівню толерантності.

Аналіз сучасних літературних джерел та даних соціологічних досліджень дає змогу визначити, що в становленні громадянського суспільства та розвитку процесів демократизації у посттоталітарній Україні велику роль відіграють психосоціальні чинники.

¹ Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — С.37.

² Там само. — С.41.

³ Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 3. — С.33.

⁴ Делигенский Г. Г. Индивидуализм старый и новый. Личность в постсоветском социуме // Полис. 1999. -№ 3. С.5-15.

⁵ Саєнко Ю. Україна: моделі виживання та проблеми вибору [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.universum.org.ua/book/2001/sayen_2.html.

⁶ Арелайд-Тарт А., Хачатурян А. Дискурс культурної травми в русскоязычній середі Естонії // Социс. 2006. — № 10, С.57-65; Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социс. 2001. — № 1. С.6-61. Alexander J.C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N.J. and Sztompka P. Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley, Los Angeles and London: California University Press, 2004. — 304 p.

⁷ Саєнко Ю. Названа праця.

⁸ Донченко Е. А. Социетальная психика. — К.: Наукова думка, 1994. — 207 с.

⁹ Донченко О. А. Психосоціальний невроз «Пуер Етернус» // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наукових праць. — К.: Міленіум, 2005. — Вип. 4. — С.112-120.

¹⁰ Українське суспільство 1992 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С.484.

¹¹ Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины // Полис. 1999. № 6. С.25-33.

¹² Українське суспільство 1992 2006. Соціологічний моніторинг, 2006. — С.455, 456.

¹³ Там само. — С.449.

¹⁴ Там само. — С.467.

¹⁵ Головаха Є. Украинский клуб. Демократия по-украински (цитаты из интервью17.05.2004) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/6/1071>.

¹⁶ Нюнберг Г. Принципы психоанализа и их применение к лечению невротоз: Московский ин-т общегуманитарных исследований. — М.: Изд-во ЭК СМО-Пресс, 1999. — С.90.

¹⁷ Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации / НАН Украины; Институт мировой экономики и международных отношений (Киев). К., 1998. — С.7.

¹⁸ Саєнко Ю. Названа праця.

¹⁹ Українське суспільство 1992 2006. Соціологічний моніторинг, 2006. — С.485.

Юрій Поліщук

**СТАРОВІРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ЯК ОБ'ЄКТ
ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ).**

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Потрібно відмітити, що сучасні дослідники приділяли певну увагу даним проблемам¹. Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження С. Жилюка, О. М. Іващенко, А. В. Опрі, С. Таранця² та деякі інші, в яких висвітлюються питання розвитку російської православної церкви, хасидизму на Волині, ліквідації уніатської церкви, життя старовірських громад на Поділлі.

Проте досліджень в яких аналізувалася б політика С.-Петербургу щодо старовірських громад Правобережної України в період панування там Російської імперії фактично немає. Тому автор і звертається до даної проблеми.

Загальновідомо, що в результаті церковної реформи патріарха Никона, яка привела до «виправлення богослужбових книг і церковних обрядів»³ російська православна церква розкололася. Це привело й до розколу російського суспільства, який лихоманив Росію не лише в другій половині ХVІІ, а й в наступні століття. Як результат в російському православ'ї з'явилося дві гілки: старообрядницька та новообрядницька. Перша була проти того, що «церква ... починає ставати казенною»⁴. Остання, отримавши підтримку світської влади, перемогла й старообрядництво розглядалося як акт непідкорення державній владі, а особи, що «покидали пануючу церкву, автоматично втрачали частину своїх громадянських прав» і підпадали під постійний тиск не лише з боку офіційної церкви, а й з боку державних каральних

органів⁵. Адже, як писав у 1858 р. князь Н. А. Орлов, «держава дивилася неприязно на розкол, тому що під його личиною могли приховуватися помисли, шкідливі для порядку та спокою»⁶. При цьому використовувалися різні методи, починаючи від спалення прихильників старої віри в Пустоозерську та закінчуючи обмеженнями в господарських і громадських питаннях⁷. Це змушувало старовірів залишати обжиті місця й ховатися в глухих лісах, болотах і навіть тікати за кордон. Одним із таких регіонів стала Україна. Уже в 60-ті рр. XVII ст. вони, тікаючи від переслідувань, прийшли на Чернігово-Сіверщину і поселилися в Стародубі, Білій і Синій Криниці, Замишеві, Шеломі і т. д.⁸ На значні масштаби переселення старовірів на територію цього регіону вказував сучасник подій, автор «Літопису Самовидця», який в 1676 р. написав про старовірів, що багато з них «виходили на Україну на мешкання»⁹. Досить швидко цей район став головним місцем зосередження втікачів. Місцеве населення ставилося до них позитивно, адже старовіри вели тверезий, спокійний спосіб життя, були працьовитими. Проте згодом, під тиском Москви, місцева влада змушена була витіснити їх на північ під Гомель. Частина з них пішла в інші регіони України. Туди ж почали переселятися старообрядці з російських губерній. Особливо активно цей процес відбувався у XVIII ст. Саме в цей час вони з'явилися на Правобережній Україні. Зокрема на Поділлі це були такі населенні пункти як Пилипи Боровські, Чернишівка Руська, Слобода, Шура-Копієвська, Новонікольське та ін., на Волині — Пилипи, Городенка, Вільськ, Андрушівка, Янушівка та ін.¹⁰

Процес переселення старообрядців на територію Правобережної України продовжувався і в першій половині XIX ст.

Російський царизм намагався боротися із старовірами і на місцях їхнього нового поселення. Так, в 1735 р. російські війська під командуванням полковника Якова Святого повернули з України в Росію частину старовірів. У другій половині XVIII ст. самодержавство зробило нову спробу. У 1764 р. військо, очолюване генерал-майором Яковом Масловим, лише із Поділля вивело близько трьох тисяч російських селян — втікачів. Більшість серед них складала старовіри¹¹.

Не дивлячись на усе це, російські старовіри пустили в Правобережній Україні досить міцне коріння. Одним із місць їхньої концентрації стало Поділля, де старовірські поселення засновувалися на прикордонних із Молдовою землях. Досить багато

їх було і на Волині, де в основному вони селилися у східних поаітах. У переважній більшості, це були переселенці з центральних губерній Росії. Так, подільське село Шура-Копієвська заснували вихідці із Володимирської губернії, Краснянку — з під Калуги, Пилипи Боровські — з Богородського повіту Московської губернії і т.д. Як результат уже в кінці XVIII на початку XIX ст. старообрядницькі громади були досить чисельними в Пилипах Боровських, Слободі, Шурі-Копієвській, Жуківцях, Добружі Подільської¹², Андрушівці, Мясковцях, Чоловцях, Янушівці, Пилипах Волинської¹³, Віті, Чорнобилі, П'ятигірці, Черкасах, Смілі, Злотополі Київської губернії¹⁴.

Потрібно відмітити, що протягом усього досліджуваного періоду, кількість старовірів в Україні постійно зростала. Так, якщо на Волині на початку XIX ст. їх мешкало 1200 чол., в середині століття — 3550, то перепис 1897 р. уже зафіксував тут 8282 старовірів¹⁵. Схожа ситуація спостерігалася на Поділлі (відповідно 5944, 11106 і 18849),¹⁶ Київщині.

Основне поповнення старообрядницьких громад України в другій половині XIX — на початку XX ст. давав природний приріст. Зокрема, аналіз щорічних звітів волинського губернатора свідчить, що у другій половині XIX ст. народжуваність у них постійно домінувала над смертністю. Хоча природний приріст у старовірів був одним із найнищих серед усіх конфесійних груп, що яскраво видно на прикладі Волині. Так, якщо у 80-х рр. XIX ст. природний приріст на 1 тис. католиків краю складав 24 особи, протестантів — 23,1, православних — 17,7, то старовірів лише 11 осіб¹⁷. На нашу думку це можна пояснити досить замкнутим способом життя який вели старовіри, а також їх незначною кількістю. Усе це, при фактичній забороні брати шлюб з представниками інших релігійних груп, досить суттєво впливало на смертність і народжуваність, так як могло приводити до кровозмішання і в кінці кінців до виродження.

За релігійними поглядами старовіри Правобережної України не були однорідними. Так, на Поділлі переважали филипівці (українсько-польська назва — «пилипони»)¹⁸. На Волині, як відмічалось у звіті губернатора за 1865 р., проживали, як поповіці так і безпоповіці¹⁹ і т.д.

Аналіз джерел свідчить, що російські старовіри, перебираючись на Правобережну Україну і визначившись із місцем свого проживання на її території, зразу ж будували храм. Їхніми пер-

шими культовими спорудами були невеликі дерев'яні, покриті соломою молільні або каплиці. З часом вони будували пристойні церкви. Поляки, турки, які в XVII — XVIII століттях там панували, цьому не перешкоджали.

Ситуація дещо змінилася з приєднанням краю до Російської імперії, хоча в кінці XVIII століття С.-Петербург послабив тиск на них. Зокрема, ряд указів 1798 та 1800 рр. дозволяв старовірам мати свої церкви та священників рукопокладених православними архієреями, за умови отримання спеціального дозволу в Синоді²⁰, їм поверталися раніше конфісковані богослужбові книги²¹, знімався заборона будівництва старовірських культових споруд²².

Усе це сприяло зміцненню старовірських релігійних громад, збільшенню кількості їхніх вірних. Щоб не допустити подальшого поширення старообрядництва, влада, офіційна церква починають запроваджувати єдиновір'я. Юридичне оформлення воно отримало в 1800 р., коли імператор Олександр I, за поданням Московського митрополита Платона, підписав відповідний указ²³. Його суть полягала в тому, що старовіри, зберігаючи право здійснювати богослужіння і таїнства за стародрукованими («дониконівськими») книгами та обрядами, фактично потрапляли в ієрархічну залежність від офіційної церкви, повинні були приймати від неї священнослужителів. Кінцевим результатом єдиновір'я мало стати повне знищення старообрядництва. Проте правова неврегульованість нової політики царизму щодо старовірів, слабкість потуг офіційної церкви привели до того, що старообрядницькі громади, не погоджуючись на умови єдиновір'я, запрошували до себе «біглих попів», або одержували священника від своєї Білокриницької ієрархії (знаходилася на території Австро-Угорщини). Серед старообрядців були й безпоповці, які взагалі не мали священників²⁴. В цих умовах державні органи отримали значну кількість скарг старовірів на свавілля православних священників, які «значно перевищували свої повноваження» стосовно них. С.-Петербург відреагував на них заборонаю православним священникам «обмежувати релігійну свободу старовірів і вимагати оплати своїх послуг». Більше того, указом від 21 лютого 1803 р. він обмежив і державне втручання в їхнє життя²⁵.

Проте досить швидко царизм перейшов «від коржика до батога». В 1822 р. світ побачили «Спеціальні правила», що відновили заборону старовірським громадам будувати культові споруди. Згодом їм було заборонено мати, на вже існуючих

церквах, хрести²⁶. В цей же час розпочався наступ і на особисті права старовірів. Так, їм було заборонено займати громадські посади, свідчити в судах проти православних, бути купцями, не визнавалась законність їхніх шлюбів тощо²⁷. Більш того, спеціальною постановою, що датується 1835 р., місцева влада була зобов'язана встановлювати таємний нагляд за православними священиками, які перейшли до старовірів. Контролював цю роботу безпосередньо міністр внутрішніх справ²⁸.

Не залишалися осторонь цього питання й органи влади Правобережної України. Так, 1837 р. Київський губернатор Ф. Л. Переверзев підписав таємний циркуляр, що регламентував права молокан (офіційна влада та церква вважали їх, іконоборців і духоборців найбільш шкідливими релігійними течіями старообрядництва)²⁹.

Паралельно з адміністративним тиском дещо зросла й активність офіційної церкви. На Правобережній Україні це проявилось в тому, що тут на посади єпархіальних архієреїв прийшли особи, які добре проявили себе в місіонерській діяльності. Так, в 1822 р. Київським митрополитом став Євгеній (Болховітінов), який до цього призначення брав активну участь в місіонерській роботі серед духоборів³⁰. Місіонерською роботою в свій час займався й Київським митрополит Філарет (Амфітеатров)³¹.

Для координації дій світської та духовної влади в боротьбі зі старовірами було створено спеціальний таємний комітет³².

В цей час державні органи фактично взяли в свої руки справу організації місіонерської діяльності православних священиків. Очолив її обер-прокурор Синоду Н. А. Протасов, який активно виступав проти узаконення старовірства. На його думку це мали призвести до руйнування державних устоїв імперії, адже старовіри заперечували право самодержавства впливати на релігійні переконання. В 1853 р. Н. А. Протасов розробив концепцію роботи, а точніше боротьби, з старовірами. Керуючись нею Синод зобов'язав єпархіальних архієреїв таємно зібрати повну інформацію про старовірські громади. Поряд з цим було посилено роботу з підготовки кваліфікованих місіонерських кадрів, а також проведено «чистку рядів» православних священиків, які служили в старовірських парафіях. На місця «ненадійних» направлялися «перевірені кадри». Їхній переїзд й облаштування на новому місці фактично фінансувала держава. Більше того, вона взяла на себе й утримання єдиновірських притчів. Контроль за роботою

з старовірами було покладено на органи Міністерства внутрішніх справ. Це було підтверджено спеціальною постановою, що мала назву «Наставление для руководства при исполнительных действиях и совещаниях по делам, до раскола относящихся»³³.

Поряд з цим влада активізувалася боротьбу з самими старовірами. Зокрема було заборонено їм проводити богослужіння у храмах, конфісковувалися церковні книги, ікони, дзвони. Але старовіри не здавалися. Цікавий випадок трапився на Поділлі у старовірському селі Жуковцях, де влада заборонила відбудувати згорілу церкву. У відповідь на це місцеві жителі таємно збудували її в лісі і за одну ніч перевезли і зібрали в селі. Таким чином у 1847 р. старовіри відбудували свою церкву і місцева влада не намілилася її закрити³⁴.

Потрібно відмітити, що старовіри продовжували зазнавати й інших переслідувань, залишалися повністю безправними. Так, ще в середині XIX ст. їхні діти вважалися незаконнонародженими. За царським указом 1852 р. офіційно визнавалися лише ті діти, які разом з матір'ю, чи батьком переходили в офіційне православ'я. Батькам-старовірам заборонялося виховувати православних дітей, а в разі порушення цієї заборони їх притягували до суду³⁵.

Лише в 1864 р. старовіри одержали певні громадянські права, а в 1874 р. їм було дозволено метричний запис шлюбу, народження і смерті. Проте, уже в наступному році, спеціально створена для вироблення законоположень про старовірів комісія Міністерства внутрішніх справ отримала директиву такого змісту: «Заходи уряду щодо розколу, хоч і не повинні мати характер його переслідувань, разом з тим не можуть бути спрямовані ... на захист розколу»³⁶. Вона лягла в основу закону про старовірів, виданого у 1883 р. Він дозволяв останім виконувати треби і молитися за старими обрядами лише в приватних будинках і на кладовищах, і без священиків. Старовірам заборонялося будувати в своїх молитовних будинках дзвіниці, вивіщувати ікони над їхніми входами, проводити хресні ходи, та будь якими іншими заходами поширювати свої релігійні погляди³⁷.

На цьому боротьба проти старовірів в Україні не закінчилася. У 1888 р. Синод розробив «Правила про влаштування місій і засоби дій місіонерів і пасторів церкви по відношенню до сектантів і старовірів», за якими в єпархіях вводилися посади єпархіальних місіонерів. Для координації їхньої роботи та для посилення

боротьби проти сектантів і старовірів в губерніях України створювалися єпархіальні комітети Місіонерського товариства.

Спархії краю не мали досвідчених місіонерів тому їх запрошували з інших місць. Активну місіонерську роботу проводили, відвідуючи старовірські села, місцеві православні священники. До них також направляли спеціально навчених вчителів, які добре знали побут старовірів і вміли з ними вести приватні розмови. Для їхньої підготовки створювалися спеціальні школи. Так, лише на Волині працювали три таких школи і місіонерські курси в Почаєві³⁸.

Одним із основних методів боротьби проти старовірів, який в кінці XIX ст. використовувала російська православна церква, залишалося схилення їх до переходу в єдиновір'я. Але ця робота, як і раніше не давала бажаних результатів. Переважна більшість старовірів Правобережної України продовжувала триматися релігійних поглядів своїх батьків. Так, на Волині у 1912 р. було зареєстровано лише 289 єдиновірців³⁹. Схожа ситуація була й в інших губерніях краю.

Не дивлячись на усі утиски російські старовіри продовжували дотримуватися своїх релігійних поглядів. У середині XIX ст. на Поділлі діяло 27 їхніх молитовних будинків (25 каплиць і 2 церкви), на Волині — 10⁴⁰. Одним з центрів релігійного життя старовірів України в цей час було «Куренівське тримонастир'я» (три монастирі — чоловічий і два жіночих, які знаходилися на Поділлі) та подільське повітове місто Балта де в різний час знаходилася резиденція старовірських єпископів Варлаама, Кирила та інших⁴¹.

Потрібно відмітити, що російські старовіри були «міцними» у своїх релігійних поглядах, моралі, працьовитими. На це, зокрема, звернув увагу дослідник історії старовірів Вітковський, який писав, що вони «...більш набожні, ніж місцеві селяни, значно міцніші їх у знанні святого письма і взагалі у своїх переконаннях, незрівнянно більш працелюбні і менше піддалися моральній порчі, не дивлячись на багато поганих рис характерних великоросам. При усих їхніх забобонах, вони мають свіжий погляд на життя і людей... багато хто з них уміє читати.»⁴²

Викладений матеріал свідчить, що російські старовіри, з'явившись на території Правобережної України ще у другій половині XVII ст., пустили тут глибоке коріння. Вони заснували ряд сіл, в багатьох українських селах, містечках і містах створили

свої громади, які мали вплив на їхнє життя. Старообрядці внесли певний вклад в економічний розвиток ряду регіонів Правобережжя, колорит в їхнє культурне, релігійне життя. Політика російської влади щодо них нагадувала гойдалку, коли жорсткі утиски змінювалися на певне послаблення релігійних, економічних, соціальних обмежень і навпаки. Все ж в кінцевому випадку вона була спрямована на знищення старообрядництва як явища. Проте ніякі зусилля офіційної російської влади, православної церкви не змогли відвернути старовірів від своїх релігійних поглядів, укладу життя.

¹ Див.: Історія релігій в Україні. В 10-ти тт. — Т.3. — К., 1999; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3-х кн. — Кн.3. — К., 1994 та ін.

² Жилюк С. Російська церква на Волині (1793-1917). — Житомир, 1996; Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII — початок XX століття). — Житомир, 1998; Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Т. 3 (5). — Кам'янець-Подільський, 1999. — С. 89 — 95; Таранец Сергей. Старообрядчество Подолии. — К., 2000; Коптюх Юрій. Український православний клір та російські старовіри (в кінці XVIII — першій половині XIX століть) // Київська старовина. — 2007. — № 3. — С. 31 — 36 та ін.

³ Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX — первой половины XX веков. Сборник документов / Составитель С. В. Таранец (далі Істочники по історії...). — Киев-Куреневка, 2006. — С. 288.

⁴ Орлов Н. А. Мысли о расколе // Русская старина. — 1881. — Т. 31. — С. 76.

⁵ Никольский Н. П. История Русской церкви. — М., 1988. — С. 324

⁶ Орлов Н. А. Названа праця. — С. 51.

⁷ Источники по истории... — С.290.

⁸ Зеньковский С. А. Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. — М., 1995. С. 429.

⁹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 123.

¹⁰ Наулко Всеволод. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. — С. 35.

¹¹ Таранец Сергей. Названа праця. — К., 2000. — С. 20.

¹² Поділля. Історико-етнографічне дослідження (Артюх Л. Ф., Балущок В. Г., Болтарович З. Є. та ін.). К., 1994. — С. 40.

¹³ Поліщук Юрій. Російські старовіри на Волині (кінець XVIII — початок XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнародної наукової конференції. — Кн. 2. — Львів, 2000.- С. 306.

¹⁴ Див.: Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящиеся / Собрал Л. Похилевич. — Біла Церква, 2005. — С. 24, 123, 235, 481-482, 504, 555.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАУК). — КМФ. 11. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 27; там само. — Спр. 36. — Арк. 32; Первая

всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. VIII. Вольнская губерния. — СПб., 1904. — С. VIII.

¹⁶ Таранец Сергей. Названа праця. — С. 26-27.

¹⁷ Підраховано за: Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 67. Оп. 1. Спр. 307. Арк. 9-10; там само. — Спр. 309. — Арк. 7, 111; там само. — Спр. 312. Арк. 10-11.

¹⁸ Поділля: Историко-этнографічне дослідження... — С. 40.

¹⁹ ЦДІАУК. — КМФ. 11. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 112-113.

²⁰ Див.: Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). — Собр. 1-е. — Т. 25. — С. 133.

²¹ Див.: Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. — СПб., 1915. — С. 561.

²² Див.: ПСЗРИ. — Собр. 1-е. — Т. 26. — С. 357.

²³ Источники по истории... — С.300.

²⁴ Жилюк Сергій. Названа праця. — С. 139 — 140.

²⁵ Див.: Коптюх Юрій. Названа праця. — С. 32.

²⁶ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУ). — Ф. XIII. — Спр. 2161. — Арк. 5.

²⁷ Там само. — Спр. 2157. — Арк. 3.

²⁸ Источники по истории... — С. 57.

²⁹ Див.: Коптюх Юрій. Названа праця. — С. 34.

³⁰ Макаров А. И. Киевская старина в лицах. XIX век. — К., 2005. — С. 751.

³¹ Там само. — С. 757.

³² Див.: Третьякова Н. В. Социально-правовой статус старообрядчества в дореформенной и пореформенной России // Вопросы истории СССР. — М., — 1972. — С. 494.

³³ Див.: Коптюх Юрій. Названа праця. — С. 34 — 35.

³⁴ Таранец Сергей. Названа праця. — С. 41.

³⁵ Поліщук Ю. Російські старовіри в Україні // Діалог. — 2002. — № 3. — С. 131 — 132.

³⁶ Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке. — СПб., 1901. С. 214.

³⁷ Русское православие: веги истории. — М., 1989. — С. 369 — 370.

³⁸ ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 50. — Спр. 531. — Арк. 29, 35.

³⁹ Памятная книжка Вольнской губернии на 1913 год. — Житомир, 1912. — С. 54-59.

⁴⁰ ЦДІАУК. — КМФ. 11. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 114.

⁴¹ Див.: Таранец Сергей. Названа праця. — К., 2000.

⁴² Витковский. О раскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки. Б. м. і р. — С. 362.

Орест Кравцівський

**ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ТИШКЕВИЧА
В ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(1919 — 1920 рр.)**

У часи Української революції та становлення державності в Україні важливу роль відігравала зовнішньополітична діяльність українського уряду, яка була направлена на захист та міжнародне визнання молоді республіки. Немаловажне значення мала також боротьба за міжнародне визнання Західно-Української Народної республіки після перемоги польської армії в 1919 р. в Східній Галичині та встановлення польської адміністрації в краю.

Наприкінці 1918 р. ситуація всередині та навколо України диктувала необхідність налагодити міжнародні зв'язки, які б забезпечили зовнішнє середовище для державного будівництва. Після поразки Центральних держав Україна позбулася захисту від збройного наступу радянської Росії. Українська територія опинилася на півночі оточена Червоною армією, на південному сході — Добровольчою армією генерала Денікіна, на заході — поляками, на південному заході — румунами. Всі вони претендували на частину українських земель або взагалі відмовляли в існуванні незалежній Українській державі.

Прийшовши до влади, Директорія не мала чіткої зовнішньополітичної концепції. Міжпартійна боротьба, яка розгорялася в українському національно-демократичному русі, негативно впливала на формування закордонної політики молоді держави. Серед українських еліт не було єдності щодо пріоритетів зовнішньополітичного курсу України: праві сили, чиї інтереси представляв С.Петлюра, свої погляди направляли в бік Антанти, в той же час ліві течії ставилися до неї з недовірою й виступали за союз з радянською Росією.

14 грудня 1918 р. була проголошена програмна декларація Директорії, в якій висловлювалася концепція нейтральності та мирного співжиття з усіма державами. Однак для її реалізації бракувало внутрішніх та зовнішніх умов. Наприкінці світової війни та нових геополітичних реалій зовнішня політика України могла орієнтуватись або на Антанту, або на радянську Росію.

Будучи втягнутою у нові війни та зазнаючи поразок на фронтах й поступово втрачаючи державну територію, уряд УНР все більше надій покладав на зовнішньополітичну діяльність. У січні — лютому 1919 р. починає формуватися українська нова дипломатична служба та створюватися закордонні представництва.

У січні 1919 р. була встановлена дипломатична місія при Ватикані. Уряд УНР надавав великого значення установленню дипломатичних відносин з Ватиканом, оскільки широкі міжнародні зв'язки та авторитет Папського престолу могли сприяти справі міжнародного визнання України. Тому після тривалої дискусії в урядових колах дипломатичним представником до Ватикану було призначено графа М.Тишкевича¹. 15 лютого 1919 р. він був офіційно номінований і в травні того ж року прибув до Рима. 20 травня він подав державному секретареві П'єтро Гаспаррі офіційний лист, який відображав принципи майбутньої співпраці².

У листі була проаналізована політична та економічна ситуація в Східній Галичині, «народ якої прагнув жити в єдиній незалежній державі». Говорячи про польсько-українські стосунки, граф виступив на захист прав Греко-католицької церкви. Від звернув увагу на недружелюбні Українській державі дії польського католицького духовенства в Галичині, що стояло на перешкоді «безпосередніх впливів Католицької церкви в Україні», і заявив, що «не толеруватиме іноземної національної пропаганди під видом католицизму³. Меморандум з подібним змістом М. Тишкевич передав також 3 червня 1919 р. до канцелярії Державного секретаріату.

Під час аудієнції М.Тишкевича у папи Бенедикта XV, що відбулася 25 травня 1919 р., граф передав Святому Отцю письмовий протест проти зловживань польської армії під командуванням генерала Ю. Галлера у Галичині. Особлива увага зверталася на протиправні дії польської адміністрації в краї та незаконний арешт греко-католицьких священників⁴. Зустріч ця була результативною. Папа з розумінням поставився до українських проблем та висловив сподівання, що українська справа буде вирішена згідно з принципами про право народів на самовизначення⁵. Він заявив графові, що «цілком на боці самостійної України і що Найвища Рада своє останнє слово про Україну ще не сказала»⁶.

Подібні ноти протесту проти польських військових та адміністрації щодо українців у Галичині М. Тишкевич скерував і 29 травня, і 11 червня, і 18 липня 1919 р. Протестуючи від імені

українського народу проти польських зловживань, граф просив Святого Отця вплинути на польський уряд, щоб він негайно припинив «свої страшні злочинні дії»⁷.

Очолювана графом М. Тишкевичем Українська надзвичайна дипломатична місія сприяла виробленню позитивного ставлення Римського престолу до українського питання та до міжнародного визнання Української держави, про що свідчить лист Державного секретаря П.Гаспаррі, надісланого Симону Петлюрі. «Подаючи подяку Вашому Превосходительству за ввічливе послання, — писав Гаспаррі, — хочу запевнити, що Святий Престол, шануючи як належить благородний характер українського народу, буде гаряче молитися за його добробут і твердо вірячи в право на самовизначення, визнане за іншими народами, які належали до колишньої Російської імперії. Вірю, що Україна скористається цим правом»⁸.

І хоча офіційних відносин з Апостольською Столицею не було встановлено, важливим досягненням Української місії була номінація в Україну апостольського візитатора. Ним став отець Дж. Дженоккі. Однак у зв'язку з протидією польських політичних сил та військових дій в регіоні Дженоккі не зміг дістатися до місця свого призначення, проте його контакти з представниками дипломатичних служб УНР, українськими громадськими організаціями та представниками Греко-католицької церкви допомагали виробленню у Ватикані позиції щодо української справи⁹. Внаслідок звернень Тишкевича та інформації папського візитатора Апостольська столиця планувала виступити в липні 1919 р. з офіційною підтримкою українців Східної Галичини. Однак внаслідок протидії польського уряду ця ідея не було реалізована. В той же час, у ході нарад Паризької конференції Тишкевич зумів дістати від папи підтримку через його представника Черетті. Це дало змогу опублікувати в офіційному віснику італійського міністерства закордонних справ статтю, в якій граф спростував закиди російської агентури щодо слабкості українських національно-визвольних змагань.

М. Тишкевичу не довго довелося виконувати функції українського посла у Ватикані. Згідно з рішенням уряду УНР у липні 1919 р. його було переведено в Париж на посаду голови української делегації при Паризькій мирній конференції. У вересні він приступив до виконання своїх обов'язків.

Нове призначення Тишкевича викликало хвилю журналістських зацікавлень та пресової кампанії. Із звинуваченнями на нього накинулися пропольські та проросійські видання, на що

паризька преса виступила зі спростуванням і прихильно оцінила діяльність графа. За час перебування у Парижі журналісти відомих видань його інтерв'ювали шість разів, і ці матеріали були передруковані в тридцяти впливових часописах¹⁰. Це посприяло тому, що з українською делегацією почали рахуватися, європейські політики зацікавилися Україною.

Перебуваючи у Парижі, М.Тишкевич провів низку ділових зустрічей та встановив доброзичливі стосунки з різними впливовими особами. Серед них граф де Кастеляне, який мав вплив в урядових колах Франції, граф Сегур і дипломат французької амбасади в Берні граф де Шатонеф, депутат голландського парламенту Ван Ніспен, делегат США Длодес. Граф підтримував також дружні стосунки із керівником сербської делегації Пашичем та сербським міністром закордонних справ Трумбічем, керівником грецького закордонного відомства Політесом та ін.

Важливого значення набула аудієнція графа Тишкевича у командувача збройних сил Антанти в Європі маршала Ф. Фоша. Будучи прибічником польської концепції розв'язання польсько-українських суперечностей щодо Східної Галичини і негативно налаштованим до Західно-Української Народної Республіки, він виступив ініціатором надання Польщі воєнної допомоги — вислати з Франції до Галичини армію Ю. Галлера¹¹. Однак загалом до українського питання та державності УНР він поставився з розумінням. «Треба, щоб самостійність України була визнана»¹², — заявив під час зустрічі маршал.

М.Тишкевич провів також переговори з відомими представниками фінансового світу, зокрема з головним директором банку «Креді Ліоне» Фабром Люсом, підприємцем Жаном Бонарделем, впливовим у фінансових колах бельгійським послом в Берні бароном Гротте і дав їм гарантії щодо забезпечення майбутньої діяльності французьких підприємців в Україні.

Великою заслугою Тишкевича була його діяльність як голови української дипломатичної місії. За час перебування в Парижі він скерував голові мирної конференції чотири ноти з протестом проти наїзду Денікіна на Україну, дві — в справі Східної Галичини, три — по питанню полонених в Італії та Німеччині, три з проханням негайного визнання самостійності України та допомоги їй у боротьбі проти більшовицьких військ¹³. Крім того, ці проблеми граф порушував також у численних інтерв'ю, які поміщав у часописах майже всіх союзних держав.

Діяльність М. Тишкевича викликала занепокоєння добре організованої опозиції з російських закордонних комітетів та їх підсівувачів з українських та польських політемігрантів. Йому була оголошена безпощадна війна. Всілякі доноси, інтриги, затримання необхідних делегації фондів, бойкот в українській пресі — все було спрямовано, щоб паралізувати та провалити його роботу. Підтриманий Головним Отаманом С. Петлюрою, він не знайшов відповідної підтримки в українських політичних колах.

Діяльність Тишкевича утруднювалася складним матеріальним становищем делегації, яка фактично не фінансувалася. Протягом семи місяців графу доводилось із власних коштів утримувати представництво, видавати зарплату співробітникам, фінансувати публікації у відомих французьких часописах¹⁴.

Проте французьке суспільство прийняло його надзвичайно прихильно. Його запросили на почесного члена товариства відбудови університету в Лувені, почесними членами якого були також Бальфур, Бенеш, Ланзінг, Дешанель, Падеревський та інші світові діячі.

Граф М. Тишкевич був прийнятий в різний час президентами Франції Пуанкаре та Дашенелем, президентом комісії закордонних справ в парламенті Барту, головою комісії закордонних справ сенату де Сальва, міністрами, численними сенаторами, членами академії¹⁵. Стараннями Тишкевича депутат парламенту де Гайяр Бансель двічі інтерпелював у палаті щодо визнання незалежності України. Французьке МЗС, на яке мали вплив вороже налаштовані до України російські емігранти, висловило готовність визнати самостійність України.

Очолюючи українську місію в Парижі, граф М. Тишкевич мав низку зустрічей із Філіпом Кером — особистим секретарем Ллойд Джорджа, якого в Англії вважали найбільш впливовим політиком. В час критичної ситуації на українсько-більшовицькому фронті він заявив, що Англія готова визнати незалежність України за умов, якщо армія і уряд будуть мати національну територію. Тишкевич поставляв Керу матеріали про становище в Україні, які зробили на політика велике враження. За проханням Тишкевича кардинал Гаспаррі направив листа до департаменту закордонних справ Великобританії, в якому рекомендував англійським політичним діячам католицького напрямку підтримувати українську справу. Цей лист був переданий також лідеру католицької партії в парламенті лорду Талботу, котрий, в свою чергу, передав його Ллойд Джорджу і Керзону¹⁶.

Про відданість М. Тишкевича українській справі свідчить листування його з С. Петлюрою. Окремі оригінали листів знаходяться в Центральному державному історичному архіві у Львові. Вони проливають світло на той важкий період боротьби за українську державність і роль, яку відіграв на цьому шляху М. Тишкевич. В одному з них С. Петлюра 6 січня 1921 р. писав: «Я з почуттям щирої приємності і великого задоволення констатую, що весь час ви непохитно стояли на ґрунті нашої державності не схиляючи прапора в самі тяжкі моменти для УНР. Ви зробили все, що було у ваших силах та при несприятливих умовах»¹⁷. Його дипломатичну діяльність високо цінило також Міністерство закордонних справ УНР. У листі до графа зазначалося, що МЗС «бачить у вашій особі одного з перших патріотів на полі національного відродження, який незважаючи на ніякі перешкоди, не жаліючи своїх сил все йшов твердим шляхом до здійснення найвищого національного ідеалу: боротьби за вільну, незалежну Україну»¹⁸.

У фонді М. Тишкевича містяться також листи від Андрея Шептицького, Михайла Грушевського, Дмитра Донцова, Михайла Єфремова, Дмитра Левицького, Костя Левицького та інших відомих українських політичних та релігійних діячів. Розуміння і підтримку діяльності графа в справі захисту інтересів України висловлювали, зокрема, Дмитро Левицький, очолюючи дипломатичну місію в Швеції і Норвегії. Він відзначав: «Пишу вам як українцеві, висловлюю вам щирю подяку за ті великі успіхи, які через вас мала українська справа за кордоном. Той вплив, який ви маєте на дипломатію в Парижі, відкликається й у нас і значно полегшує мені свою працю»¹⁹. З почуттями щирої подяки за роботу Тишкевича після його відставки та великі втрати в українській політиці говорив Донцов: «Ліпше було б, щоби головам нашої політики зрештою прийшло до розуму лишити вас в Парижі»²⁰. Єфремов, аналізуючи причини демісії, говорив: «Горе нам, коли ми не збудуємо Української держави із-за власних дріб'язкових інтриг»²¹.

Серед кола своїх друзів та прихильників М. Тишкевич був відомий як український патріот, який заявляв: «Я служу Україні, вільній і незалежній, яку боронити до останньої хвилини життя є моїм обов'язком». У листі до представників українського уряду граф писав: «Дивлюся з окрівавленим серцем на страшну трагедію нашого люду і можу вас запевнити, що того люду, котрого кохаю як свою душу, ніколи не покину»²². Польська преса часто звинувачувала його в українофільстві та зраді польських інтересів. Подібні

докори звучали і з вуст його рідні. У відповідь на подібні закиди в одному з листів Тишкевич писав: «Маю вважатись русином (українцем. — О. К.) чи поляком, то мені вирішувати. Судити мене буде історія і може недалеко майбутнє. Жоден польський історик не вважає рід Тишкевичів польським. Неприйняття існування русинського (українського) і литовського народів є запереченням кардинальних підстав давньої Польщі, аргументом нечуваного занепаду її ідеалів, аргументом здичавіння або абсолютного невігластва». Далі він наголошував: «Я обрав тернисту дорогу оборони запропащеного мого краю і люду, ідучи недосяжними слідами Митрополита Шептицького, і з піднятою головою йтиму далі по цій дорозі. Не кожному дано це відчутти або зрозуміти»²³.

¹ Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін., за ред. В. А. Смоляя. — К., 2001. — С. 343.

² Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з апостольською столицею в 1919 — 1921 роках у контексті східної політики римської курії // Україна модерна за 1999 — 2000 рр. — Львів, 2000. — Ч. 4-5. — С.168-169.

³ Гентош Ліліана. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914 — 1923). — Львів, 2006. — С. 282.

⁴ Цвенгрош Г. Апостольський престол і митрополит Шептицький. — Львів, 1991. — С. 6.

⁵ Хома І. Апостольський Престіл і Україна в 1919 — 1922. — Рим, 1987. — С. 17.

⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф.681. — Оп.1. — Спр. 4. — Арк. 2.

⁷ Гентош Ліліана. Ватикан і виклики модерності. — С. 296-297.

⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.

⁹ Нариси з історії дипломатії України. — С. 348.

¹⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.

¹¹ Красівський Орест. Галичина у першій чверті XX ст. Проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000. — С.133, 147.

¹² ЦДІА України у Львові. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3.

¹³ Там само. — Спр. 5. — Арк. 22.

¹⁴ Там само. — Спр. 21. — Арк. 13.

¹⁵ Там само. — Арк. 31-32.

¹⁶ Там само. — Спр. 6. — Арк. 25.

¹⁷ Там само. — Спр. 18. — Арк. 37.

¹⁸ Там само. — Спр. 17. — Арк. 48.

¹⁹ Там само. — Арк. 13.

²⁰ Там само. — Спр. 16. — Арк. 69.

²¹ Там само. — Спр. 15. — Арк. 74.

²² Там само. — Спр. 21. — Арк. 3.

²³ Там само. — Спр. 5. — Арк. 12.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

1. **Барановський Фелікс Володимирович** — к. політ. н., доц. каф. політології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

2. **Бевз Тетяна Анатоліївна** — д. іст. н., пров. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

3. **Беззуб'як Мирослав Йосипович** — к. політ. н., с. н. с. Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ.

4. **Бідзюра Іван Павлович** — д. політ. н., зав. каф. політології МАУП.

5. **Богуславська Катерина Олександрівна** — аспірант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

6. **Бондар Світлана Станіславівна** — викладач Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини.

7. **Бучма Олег Васильович** — к. філософ. н., с. н. с. Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ.

8. **Буяк Богдан Богданович** — к. іст. н., проректор Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

9. **Василевська Тетяна Едуардівна** — к. філософ. н., доцент, докторант НАДУ при Президентові України.

10. **Войтович Радмила Василівна** — к. н. з держ. управління, доцент, докторант НАДУ при Президентові України.

11. **Гладський Олександр Вікторович** — аспірант НАДУ при Президентові України.

12. **Гордієнко Михайло Григорович** — к. політ. н., доцент Національного університету державної податкової служби України.

13. **Дем'яненко Борис Леонідович** — к. політ. н., декан історичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького

державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди».

14. Дергачов Олександр Петрович — пров. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

15. Дмитришин Юлія Артурівна — студентка НУКМА.

16. Друк Юрій Ярославович — здобувач НАДУ при Президентові України (Львівський філіал).

17. Дубас Олексій Павлович — к. політ. н., ген. директор видавництва «Генеза».

18. Іванюк Микола Ігорович — ст. викладач Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

19. Ковач Леся Леонідівна — к. іст. н., м. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

20. Кононенко Наталія Вікторівна — к. політ. н., н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

21. Кононенко Сергій Володимирович — к. політ. н., зав. відділу теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ.

22. Кочубей Лариса Олександрівна — д. політ. н.

23. Красівський Орест Якубович — д. іст. н., проф., с. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

24. Кривошея Володимир Володимирович — д. іст. н., пров. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

25. Кудряченко Андрій Іванович — д. іст. н., проф., зав. відділу стратегій розвитку політичної системи та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень.

26. Левицька Надія Миколаївна — к. іст. н., доц. Національного університету харчових технологій.

27. Ляшенко Тетяна Михайлівна — к. політ. н., н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

28. Ляшенко Олексій Олексійович — к. політ. н., м. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

29. Макаренко Наталія Юріївна — к. іст. н., н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

30. Медвідь Федір Михайлович — к. філософ. н., доцент Національного університету ДПС України.

31. Олексин Ярослав Васильович — аспірант Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

32. Пахарєв Анатолій Дмитрович — д. політ. н., проф., гол. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

33. Пащенко Віктор Іванович — к. політ. н., доц. кафедри політології Дніпропетровського національного університету.

34. Плющ Олександр Миколайович — к. психолог. н., с. н. с. Інституту соціальної і політичної психології АПН України.

35. Поліщук Юрій Миколайович — к. іст. н., с. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

36. Полтавець Сергій Васильович — к. політ. н., н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

37. Рачинський Анатолій Петрович — к. н. держ. упр., доц., докторант НАДУ при Президентові України.

38. Редькіна Ганна Михайлівна — викладач Дніпродзержинського державного технічного університету.

39. Розумюк Володимир Михайлович — к. політ. н., с. н. с. Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ.

40. Рудич Фелікс Михайлович — д. філософ. н., проф., зав. відділу теоретичних і прикладних проблем політології ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

41. Симоненко Олена Василівна — аспірант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

42. Солдатенко Валерій Федорович — член-кор. НАНУ, зав. відділу етноісторичних досліджень ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

43. Цюрупа Михайло Володимирович — д. філософ. н., проф. кафедри військової політології і соціології Національної академії оборони України.

44. Черінько Ігор Павлович — м. н. с. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ.

45. Шайгородський Юрій Жанович — к. психолог. н., головний редактор журналу «Політичний менеджмент».

45. Щедров Сергій Володимирович — м. н. с. кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 36

КУРАСІВСЬКІ ЧИТАННЯ — 2007

«Влада і суспільство в сучасній Україні:
механізми взаємодії»

В авторській редакції.
Комп'ютерне верстування *Гончар А. В.*

Підп. до друку 19.12.2007 р. Формат 60x84 1/16. Папір офс. Друк офс.
Умов.-друк арк. 24,18. Обл.-вид. арк. 26,52. Тираж 300 пр. Зам. №91.

**Видавництво та друк - ТОВ "Видавництво "Знання України".
03150, м. Київ-150, вул. Велика Васильківська (Червоноармійська),
57/3, к. 314. Тел. 287-41-45, 287-30-97.**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №217 від 11.10.2000 р.